

незалежний культурологічний часопис "І"
19 рік видання

бруно шульц. гебреї, 1934 р.

51
2008

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

**Проект здійснено
за підтримки:
Центру досліджень
історії та культури
східноєвропейського
єврейства (Київ)
Благодійного єврейського
фонду Хесед Ар'є (Львів)
ТзОВ «Системи швидкого
харчування»**

Особлива подяка

Леоніду Фінбергу (Київ)
Аді Діановій (Львів)
Володиміру Меламеду (Лос-
Анджелес)
Марку Зархіну (Львів)
Івану Монолатію (Івано-
Франківськ)
Йосифу Гельстону (Бейт
Шемеш)
Христині Возняк (Львів)
Мар'яні Магдиш (Люблін)

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Олесь Пограничний
Михайло Москаль
Володимир Меламед
Іван Монолатій

Відповідальність за добір
і викладення фактів несуть автори

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2008

Слово на захист галицьких жидів і редакції журналу І

Після виходу журналу І «Геб-
рейський УСЕ-світ Галичини»,
зрештою, як і після виходу кож-
ного іншого номеру журналу, ре-
дакція, автори з трепетом і нетер-
пінням чекають реакції. Це зви-
чайна людська риса потреби
оцінки своєї праці, можливо, кри-
тики, а у глибині душі завжди че-
кається на добре слово.

Тим разом добрих слів прак-
тично не було. Натомість, редак-
цію уперто атакують телефонни-
ми дзвінками іншомовні жіночки,
суть палких і швидких промов
яких зводиться до одного «А за
жида атветішь».

Цю категорію читачів (тобто
вишукувачів слова жид, бо жур-
нал вони насправді не читали)
найбільше обурило власне засто-
сування цього слова у називанні
нашого львівського і галицького
народу Мойсеевого закону. Ми
вислухали і продовжуємо вислу-
ховувати звинувачення у неосві-
ченості, замалим – у неписьмен-
ності або ж поганих оцінках
у школі. За звинуваченнями слі-
дує, або їм передує, питання –
коли ж ми будемо вибачатися за
слово «жид».

На перші телефонні дзвінки
ми пробували відповідати, чемно

і переконливо (як нам здавалося),
викладаючи усі аргументи щодо
правомірності використання сло-
ва «жид» щодо галицьких і поль-
ських жидів, яке ніколи не несло
у собі тут, на цій території, нега-
тивного чи принизливого відтін-
ку. Це було звичайнісіньке слово,
як «поляк» чи «німець», чи «ук-
раїнець». Наші, такі ніби виправ-
дання, залишалися і залишаються
не чутими.

Навіть більше, нам наводять,
як приклад перемоги справедли-
вості, якийсь мітичний суд
у Польщі (sic!) власне з приводу
уживання слова «жид». Як тіль-
ки, зібравши увесь спокій, на
який здатна, просиш співрозмов-
ницю та тому кінці дроту запро-
понувати альтернативу до поль-
ського слова «жид» у польській
мові, слухавка починає видавати
більш промовисті, аніж усе попе-
редне, короткі гудки.

Довго не могли второпати,
чому ж так люто і уперто чіпля-
ються до того, що насправді не
вартує і виїденого яйця? Чому,
коли моя бабця зі слезами на
очах розповідала, як тільки одна
сусідка, жидівка, приносила їй
їсти через вікно, коли уся родина,
разом з моєю маленькою мамою
і тіткою, лежала хвора на тиф, за-
крита на карантин у помешканні?
Чому та Жидівка повинна бути
тепер Єврейкою, якщо вона завж-
ди була Жидівкою і так сама себе

називала і такою, Жидівкою з великої літери, для мене і всієї моєї родини і залишилася?

Відповідь дуже проста. У журналі про гебррейський усе-світ Галичини, як і у цьому журналі про гебррейський світ Львова, йшлося про історію зовсім не тих людей, які обурливо телефонують до редакції. Їхня історія на Галичині, у Львові почалася уже після Другої світової війни, за советів, вони, переважно, прибули із Росії, де дійсно слово «жид» мало доволі негативні конотації. Ці люди мають право на свою історію, але навряд чи їхнім обов'язком є накидати її нам.

До чого тут ми? До чого тут наші рідні жиди, яких насправді, і на велику нашу трагедію, залишилося хіба два на цілий Львів і Галичину – Альфред Шраєр у Дрогобичі і Яків Хьонігсман у Львові, сто літ їм ще життя.

А так хочеться, щоб їх було більше. Щоб були жидівські ресторани і кнайпи, щоб звучала неповторна клезмерська музичка, щоб був, якщо вже не єврейський театр, то, принаймні, Меморіальна дошка на Першому Українському театрі для дітей та юнацтва на честь великої жидівської актриси, володарки Оскара, яка працювала у Львові – Іди Камінської.

Хочеться, врешті, реакції на наші журнали, які, насправді, ми робимо не стільки для постсоветських євреїв, скільки для галицьких жидів а, передусім, для усіх українців. Цей світ був таким

барвистим, таким глибоким і багатозначним, що буде великим гріхом (яким хочете – католицьким, греко-католицьким, православним, мусульманським чи навіть юдейським) дати відійти йому у забуття, не пізнавши і не віддавши йому належне у розвитку нашого краю.

Редакція її робить для багатонаціональної Галичини і Львова, що може. Незабаром з'явиться журнал про польський усе-світ Галичини. У планах – вірмени, греки, німці. Поміж ними всіма, і разом з ними, і для них, і для себе – українці. Якщо хтось може більше – нехай зробить.

Телефонуйте до редакції. Але для мене Жидівка, що годувала мою бабцю, назавжди залишиться Жидівкою. І таких історій на Галичині море. Тільки дехто боїться у нього вступити.

Ірина Магдши

Slovo na zaxyst halyčyx žydiv i redakciji žurnalu Ji

Pis'la v'yxodu žurnalu Ji «Hebrejskij USE-svit Halyčyny», zreštoju, jak i pis'la v'yxodu kožnogo ynšoho nomeru žurnalu, redakcija, avtory z trepetom i neterpinám čekajut' reakciji. Ce zvyčajna ľudska rysa potreby ocinky svojeji praci, možlyvo, krytyky, a u hlybnyi duši zavždy čekajeťša na dobre slovo.

Tym razom dobryx sliv praktyčno ne bulo. Natomist', redakciju uperto atakujut' telefonny-my dzvinkamy ynšomovni žinočky, suť palkyx i švydkyx promov jakyx zvodyťša do odnogo «A za žyda atvjetiš».

Ču katehoriyu čytačiv (tobto vyšukuvačiv slova žyd, bo žurnal vony naspravdi ne čytaly) najbiľše oburylo vlasne zastosovaná čoho slova u nazyvanni našoho ľvivského i halyčkoho narodu Mojšejevoho zakonu. My vysluxaly i prodovžujemo vysluxeuvaty zvyuvačenná u neosvičenosti, zamalym – u nepýmennosti abo ž pohanyx ocinkax u školi. Za zvyuvačennámy sliduje, abo jim pederuje, pytaná – koly ž my bu-

demo vybačatyša za slovo «žyd».

Na perši telefonni dzvinky my probuvaly vidpovidaty, čemno i perekonlyvo (jak nam zdavaloša), vykladajučy usi arhumenty ščodo pravomirnosti vykorystanná slova «žyd» ščodo halyčyx i polšyx žydiv, jake nikoly ne neslo u sobi tut, na cij terytoriji, nehatyvnoho čy prynyzlyvoho vidtinku. Ce bulo zvyčajnisiňke slovo, jak «pol'ak» čy «nimec», čy «ukrajinec». Naši, taki niby vypravdaná, zalyšalyša i zalyšajut'ša ne čuty-my.

Navit' biľše, nam navoďat', jak pryklad peremohy spravedyvosty, jakyjš mityčnyj sud u Polšči (sic!) vlasne z pryvodu užyvanná slova «žyd». Jak tiľky, zibravšy uveš spokij, na jakyj zdatna, prosyš spivrozmovnyču ta tomu kinci drotu zaproponuvaty alternatyvu do polškoho slova «žyd» u polškij movi, sluxavka počynaje vydavaty biľš promovysti, aniž use poperedné, korotki hudky.

Dovho ne mohly vtoropaty, čomu ž tak ľuto i uperto čiplajut'ša do toho, ščo naspravdi ne vartuje i vyjidenoho jajca? Čomu, koly moja babca zi slozamy na očax rozpovidala, jak tiľky odna susidka, žydivka, prynosyla jii jisty čerez vikno, koly uša rodyna, razom z mojeju

maleňkoju mamaju i titkoju, ležala xvora na tyf, zakryta na karantyn u pomeškanni? Čomu ta Žydivka povynna buty teper Jevrejkoju, jakščo vona zavždy bula Žydivkoju i tak sama sebe nazyvata i takuju, Žydivkoju z velykoji litery, dl'a mene i vsijeji mojeji rodyny i zalysylasa?

Vidpovid' duže prosta. U žurnali pro hebrejskij use-svit Halyčyny, jak i u čomu žurnali pro hebrejskij svit Lvova, jšloša pro istoriju zovsim ne tyx ľudej, jaki oburlyvo telefonujut' do redakciji. Jixná istorija na Halyčyni, u Lvovi počalasa uže pis'la Druhoji svitovoji vijny, za sovjetiv, vony, perevažno, prybuly iz Rosiji, de dijsno slovo «žyd» malo dovoli nehatyvni konotaciji. Ci ľudy majut' pravo na svoju istoriju, ale navfad čy jixnim obov'jazkom je nakydaty jiji nam.

Do čoho tut my? Do čoho tut naši ridni žydy, jakyx naspravdi, i na velyku našu trahediju, zalyšyloša xiba dva na cilyj Lviv i Halyčynu – Al'fred Šrajser u Drohobyči i Jakiv Xonigsman u Lvovi, sto lit jim šče žytt'a.

A tak xočet'ša, ščob jix bulo biľše. Ščob byly žydivski restorany i knajpy, ščob zvučala nepovtorna klezmerska muzyčka, ščob buv, jakščo vže ne jevrejskij teatr, to, prynajmni, Memorialna doška na Peršomu

Ukrajinskomu teatri dl'a ditej ta junactva na čest' velykoji žydivškoji aktrysy, volodarky Oskara, jaka pracuvala u Lvovi – Idy Kaminškoji.

Xočet'sa, vrešti, reakciji na naši žurnaly, jaki, naspravdi, my robymo ne stil'ky dl'a postsovjetskyx jevrejiv, skiľky dl'a halyčkyx žydiv a, peredusim, dl'a usix ukrajinciv. Cej svit buv takym barvystym, takym hlybokym i bahatoznačnym, ščo bude velykym hrixom (jakym xočete – katolyčnym, hreko-katolyčnym, pravoslavnym, musul'manšnym čy navit' judejšnym) daty vidijty jomu u zabut'ja, ne piznavšy i ne viddavšy jomu naležne u rozvytku našoho kraju.

Redakcija Ji robyť dl'a bahatonacional'noji Halyčyny i Lvova, ščo može. Nezabarom z'javyt'sa žurnal pro pol'skyj use-svit Halyčyny. U planax – virmeny, hreky, nimci. Pomiž nymy vsima, i razom z nymy, i dl'a nyx, i dl'a sebe – ukrajinci. Jakščo xtoś može bil'se – nexaj zrobyť.

Telefonujte do redakciji. Ale dl'a mene Žydivka, ščo hoduvala moju babcu, nazavždy zalyšyt'sa Žydivkoju. I takyx istorij na Halyčyni more. Til'ky dexto bojit'sa u ņoho vstupyty.

Iryna Mahdyš

תמונת הג' ר' דוד הלוי זל בעל
טורי זהב

R. DAVID HALEVI

Мойсей Фішбейн	8	... що там поза овидом жаріє?
Володимир Меламед	10	Вступне слово
Володимир Меламед	12	У княжому Львові (XIII-XIV ст.ст.)
Володимир Меламед	18	Під захистом королівських привілеїв (XIV – початок XVII ст.ст.)
Володимир Меламед	36	Час важких випробувань (XVII-XVIII ст.ст.)
Володимир Меламед	48	Під владою Габсбургів (1772-1848 рр.)
Володимир Меламед	58	У боротьбі за рівноправність і національне відродження (1849-1918 рр.)
Володимир Меламед	72	Між двома Світовими війнами (1919-1939 рр.)
Маєр Балабан	106	Жидівська дільниця у Львові
Маєр Балабан	112	Дві жидівські громади
Маєр Балабан	116	Спорудження синагог
Маєр Балабан	122	Що діялося на Жидівській вулиці
Маєр Балабан	128	Боротьба за розширення вулиці
Маєр Балабан	134	Процес з містом. Вулиці у XIX ст.
Маєр Балабан	140	Жидівська вулиця, її синагоги і будинки
Іван Монолатій	150	Євреї у Галичині в австрійський період (1772-1918 рр.)
Максим Гон	170	Проблема національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті рр. XX ст.
Роман Захарій	176	Мойсей Шор – асіріолог, історик єврейства Східної Європи
Роман Захарій	184	Маєр Балабан – історик польського єврейства
Фаїна Петрякова	192	Максимільян (Мордехай) Гольдштейн – відомий діяч культури Галичини першої половини XX ст: сторінки біографії
Яків Хьонігсман	206	Три покоління родини Рапопортів
Володимир Меламед	214	Справа Станіслава Штайгера
Іван Монолатій	228	Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проєкту
Галина Глембоцька	236	Єврейське образотворче мистецтво у Галичині
Барбара Лентоха	262	Газета львівських євреїв «Chwila»
Йосиф Гельстон	276	Синагоги у Львові
Йосиф Гельстон	296	Єврейські цвинтарі у Львові
Вітольд Шольгіня	302	На Кракідалах
Володимир Меламед	310	Путівник старими єврейськими вуличками
	326	Видатні особистості єврейського Львова
	346	Короткий словник назв і термінів

мойсей фішбейн

львів. прогресистська синагога «темпель», поч. ХХ ст.

* * *

... що там поза овидом жаріє?

Ще роки й дороги до жарінь,
прóхолодь, роса, ранкова рíнь,
дівчинко, дитинонько, Маріє,
стрінь ранкові павітри долин,
горніх сотворінь ранкові трелі,
кришталі божистої тарелі,
дим, барліг, оливини, полин,
ще до ніг метелики й блавати,
ще нема димóвища багать,
ще не скоро, дівчинко, благать,
небеса, дитинонько, благати,
ще ягня ступає до води,
ще духмяна тíнь торкає губи,
цвіт і зéла, ще немає згуби,
ні моління « ... о, не доведи!»,
ні двигтіння, ні палахкотінь,
ні вогню, що горнеться до тіла,
все довкіл таке, як Ти хотіла,
все довкіл це тільки цвіт і тíнь,
кубла і оливини, де жодні
душі не сполохані, дарма,
вже недонавернена юрма
коло нерозверстої безодні,
це яскріння Міста, це жаріє
вічність поза овидом Твоїм,
це Єрушалáїм, це, Маріє,
Єрушá, Маріє, Елогім.

11-12 березня 2008 р., Київ

Єрушалáїм (іврит) – Єрусалим.

Єрушá (іврит) – спадок.

Елогім (іврит) – Бог (Божий).

володимир меламед

ВСТУПНЕ СЛОВО

львів. хасидська синагога. поч. 1918 р.

Нариси історії євреїв у Львові вперше побачили світ у 1994. Сама праця над ними розпочалася принаймні чотири роки раніше, коли були відкриті і розсекречені величезні довоєнні архіви. Я відчував себе навігатором у відкритому морі книжок, документів і артефактів, які безумовно свідчили, що єврейська спільнота існувала у Галичині принаймні з XIII-XIV століть. Я завше дивувався феномену забуття, як за роки нацистського Голокосту та советської влади усе культурне і історичне надбання єврейського народу на цих землях було знищене, забуте, і на загал презентоване як ніколи не існуюче.

Працюючи над книжкою, я ходив вулицями Львова, зупиняючись біля будинків колишніх єврейських діляниць, біля порожніх місць, де до війни стояли синагоги й молитовні будинки, біля будинків XIX століття, що свого часу містили єврейські політичні, общинні і соціальні установи, а тепер не мали жодної меморіальної таблиці – усе перетворилося на віртуальну дійсність. Тоді, у 90-х роках, я бачив своє завдання як відтворення, а може, і віддзеркалення єврейського Львова, що вже таким ніколи не буде. Я хотів створити не лише путівник, як мені було замовлено спонсором, я намагався відтворити історію людей та подій. Ця праця не мала бути суто академічною, вона радше набувала характеру популярної версії історії євреїв у Львові. Тодішня концепція була однозначною: показати і довести, що єврейський Львів існував до вересня 1939 року. Він, безумовно, існував і у час Другої світової війни, проте це був світ, у якому кожний прожитий день був боротьбою за життя.

Я не мешкаю у Львові понад дванадцять років. Кожний мій приїзд до міста – це, безумовно, повернення додому. Я почуваю себе так, ніби ніколи не полишав Львова. Це, певно, і є феномен цього міста і мій особистий феномен. Це мій Львів кінця 1980-х років, початку 1990-х років, коли я працював над книжкою, а потім над дисертацією уже як співробітник Інституту національних відносин і політології.

Це були чудові часи: Українське відродження було одночасно і Єврейським відродженням. Я ніколи не забуду, коли восени 1989 року біля не існуючої зараз клумби на проспекті Свободи я побачив маленьку табличку: Вітаємо Наших єврейських братів зі Святом Нового Року. Це були єврейські Великі Свята, і синагога на вул. Братів Міхновських (тодішній Московській) була повернена євреям міста.

Під час мого останнього приїзду до Львова Тарас Возняк запропонував мені видати український переклад книжки у тематичному числі Журналу І. Це була досить вчасна пропозиція, я завжди мав певну ностальгію до українського перекладу. Я вдячний пану Возняку і пані Магдиш за втілення у життя цієї ідеї.

Якщо говорити про зміни в українському виданні, то вони стосуються модерної історії львівських євреїв. Певною мірою змінився розділ «Між двома Світовими війнами» з огляду на мої сучасні дослідження, а також приєднана нова стаття про справу Штайгера у Львові у 1924-1925 роках. Це переклад з моєї лекції, а потім і статті у Гарвардському Українському Інституті Гарвардського Університету.

І останнє – може постати питання: навіщо видавати єврейську історію у місті, де майже не залишилося носіїв цієї історії? Я не бачу тут приводу до дискусії: історія не повинна бути забутою, вона так само не є кількісною функцією. Навпаки, потрібні нові дослідження у цій царині, нові видання, тільки так минуле і сьогодення будуть з'єднані мостом історичної пам'яті, яка не піддається знищенню. Мені відомо, що дослідники працюють над історіями єврейського суспільства у повоєнному Львові, а також у місті 60-70-х років. Напевно, буде написана відповідна історія єврейського суспільства і сучасного українського Львова.

То ж хай щастить гебрейському Львову і на журнальних шпальтах, і у житті!

24 березня 2008 року

володимир меламед

пйотр мiхаловскi. жиди. 1846

у княжому львові
(XIII-XIV ст. ст.)

На території Червоної Русі (Східної Галичини) перші гебрейські поселення з'явилися, очевидно, уже у X-XI ст.ст. Це були як невеликі торгові факторії тимчасового типу, так і компактні поселення у вже існуючих містах. Гебреї намагалися триматися ближче до князівських замків, розраховуючи на їх високе заступництво і на заробіток. З-поміж перших міст із компактним гебрейським населенням під князівським протекторатом можна назвати Перемишль, Червен, Володимир (Волинський), Звенигород.

Місто Львів, засноване князем Левом між 1250-1256 рр. як укріплення для захисту від татаро-монгольських набігів, до кінця 50-х років XIII ст. стає князівською резиденцією, а потім і столицею Галицького князівства. У цей час починає інтенсивно заселятися і забудовуватися територія, що примикає до Високого і Низького замків. Серед перших поселенців були гебреї.

Галицький літопис від 1288 р., відзначаючи жалобу народу з приводу смерти Володимирського князя Володимира Васильковича, двоюрідного брата Галицького князя Лева Даниловича, описує також ставлення гебреїв до цієї події: «Гебреї ж плакали, як після падіння Єрусалима, коли гнали їх у полон Вавилонський»¹. Наявність такого запису в літописі дає змогу припустити, що в цей час і у Володимирі вже існувала гебрейська громада.

Відомості про гебреїв, що проживали у Львові у 50-60-х роках XIII ст., можна знайти у роботі відомого історика XVII ст. Бартоломея Зіморевича «Leopolis Triplex»². Припускають, що, крім документів XVII ст., він користався неіснуючими уже сьогодні джерелами XIII-XIV століть. Б. Зіморевич так описує заселення території між Високим і Низьким князівськими замками, яка тепер прилягає до площі Старий

Ринок і вулиці Богдана Хмельницького: «Відтоді і до кінця наших днів, – повідомляє він, – це передмістя переповнене Русинами, а також Вірменами і Гебреями, і побудовані тут храми підтверджують, що предки їхній оселилися біля підніжжя цієї гори ще в часи князя Лева»³.

У княжому Львові кожна національна громада проживала компактно і користалася заступництвом князів. Згідно з Б. Зіморевичем, межі розселення громад установив сам князь Лев: «Щоб не було безладного заселення і національні громади не перемішувалися між собою, князь Лев розділив міську територію на чотири райони, а саме: для Русинів, як співвітчизників, він виділив найбільш зручну територію у східній частині. Гебреї і подібні їм Сарацини [можливо, Караїми. – В.М.] одержали район у південній частині, Вірмени і Татари, що звикли проживати спільно, оселилися у північному районі. Для себе і свого двору князь вибрав західну частину, де був замок (очевидно, Низький). Свита князя складалася з представників різних народів і релігій»⁴.

Гебрейський район у княжому Львові був на обох берегах ріки Полтви, що протікала тоді нинішнім проспектом Чорновола. Гебрейські квартали охоплювали вулицю Богдана Хмельницького, район від площі Соборної до Старого Ринку. У XIII ст. на перехресті вулиці Богдана Хмельницького і Сянської був рів, через який провадив міст на Ринок. Навіть на початку XX ст. гебреї називали це місце «Auf der Bruck» – на мості. Гебрейське населення проживало також на підходах до Високого замку й у районі Низького замку.

Дослідники XIX-XX століть вважали, що центр гебрейської громади княжого Львова був на південній окраїні міста, тобто на місці нинішньої площі Соборної. Це місце львівські

гебреї традиційно називали «Vor der Schul», тобто «перед синагогою». Історик Маєр Балабан вважав, що саме тут була перша, очевидно, дерев'яна синагога.

Поступово центр гебрейського району передмістя зміщується на північний захід (район сучасної вулиці Сянської), де після пожежі 1624 р. була побудована нова кам'яна синагога, що називалася Велика синагога передмістя. Можна припустити, що перша синагога, побудована у новому місті, усередині укріплених мурів, наприкінці XIV чи у першій половині XV ст. була, як і у княжому місті, дерев'яною, про що свідчать балки з давньогебрейськими написами, знайдені у XIX ст. при реконструкції будинку №29 на вул. Бляхарській (тепер вул. Івана Федорова)⁵.

Згідно із середньовічним правом, гебреї підлягали княжій юрисдикції, тобто були княжими підданими – *servi camerae*, а отже, користалися правом його опіки і дозволом на проживання.

Про перших гебрейських поселенців у Львові і створені ними громади практично немає відомостей у відомих письмових джерелах. Тому уявити життя гебрейської громади княжого чи давньоукраїнського періоду можна тільки на основі порівнянь, припущень і узагальнень.

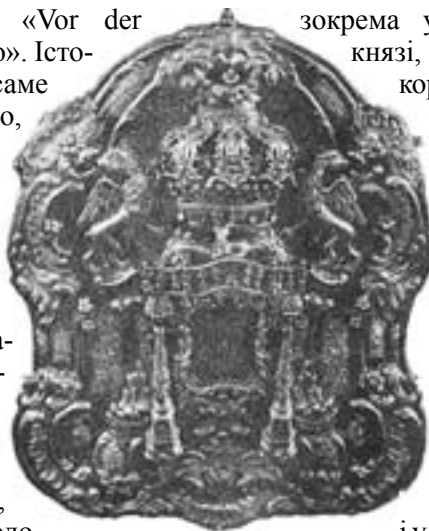
Місто Львів у другій половині XIII ст. відбудовувалося після татаро-монгольської навали на Україну-Русь, коли велика частина міст, а, отже, і гебрейських громад Київської Русі, була знищена. Уцілілі гебрейські громади поступово емігрували на Захід, частина мігрантів могла осісти у містах Галицького князівства,

зокрема у Львові. Галицько-волинські князі, чи, як їх іменували на Заході, королі Русі, Данило Романович і його син Лев, інтенсивно будували нові міста-фортеці. Так з'явилися Холм, Угровеськ, Данилів, Львів, куди для розвитку торгівлі і ремесел запрошувалися переселенці з інших країн.

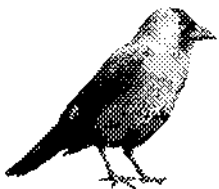
Таким чином, під час будівництва нових і відновлення зруйнованих міст гебреї, як умілі купці і ремісники, мали підтримку у своєму бажанні оселитися у містах, зокрема і у Львові. Істотне значення у створенні сприятливих умов для поселення гебреїв у місті мали контакти галицьких королів (князів) Данила і Лева із сусідніми країнами, особливо з Польщею й Угорщиною, а також з Чехією й Австрією, підкріплені як політичними, так і родинними зв'язками. Так, князь Лев був одружений з дочкою угорського короля Бели IV – Констанцією, інша дочка якого була дружиною польського короля Болеслава Благочестивого з Каліша (Болеслава Калішського).

Зовнішня політика галицько-волинських князів будувалася з урахуванням політичної орієнтації ряду країн Східної і Центральної Європи.

Характерно, що саме у 40-60-і роки XIII ст. правителі Центральної Європи надали гебрейським громадам привілеї, що гарантували їм свободу торгівлі, ремесла, особисту безпеку і релігійну толерантність. Так учинили австрійський герцог Фрідріх Хоробрий, чеський король Оттокар, угорський король Бела IV і польський король Болеслав Благочестивий.

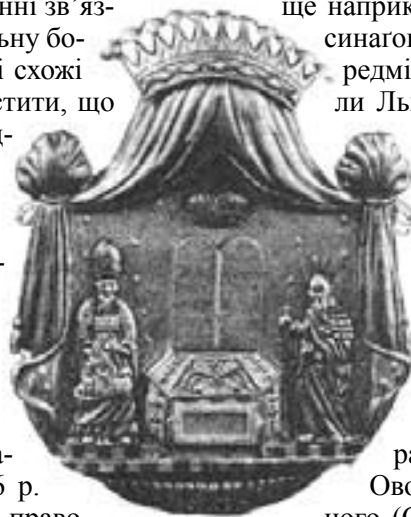
срібна оздоба тори з великої міської синагоги, 1778

З огляду на політичні і родинні зв'язки, союзницькі відносини, спільну боротьбу з татарською агресією і схожі умови розвитку, можна припустити, що князі Данило, Лев і їхні спадкоємці також надали аналогічні привілеї гебреям Львова, а можливо, й інших міст Червоної Русі, хоча відповідні документи нам поки не відомі. Непрямим підтвердженням існування тогочасних привілеїв і прав для кожної національної громади княжого Львова є більш пізній акт польського короля Казимира Великого, який у 1356 р. надавав місту магдебурзьке право.

У королівській грамоті є такий фрагмент: «Якщо не захочуть користатися вищепоименованим магдебурзьким правом, то, у такому випадку, народності, що проживають у місті – Вірмени, Гебреї, Сарацини, Татари, Русини й інші, повинні вирішувати усі свої справи і суперечки у відповідності зі своїм національним правом, однак під судовим верховенством міського війта»⁶. Очевидно, цей документ ґрунтувався на уже існуючих, традиційних засадах княжої адміністрації.

За М. Балабаном і Я. Шалем, у Львові з другої половини XIII ст. могли проживати також караїми, що етнічно вважаються гебреями, однак, ще з VIII століття відійшли від основних рабиністичних традицій. На ґрунті релігійних розбіжностей караїми були у конфронтації з офіційним рабиністичним юдаїзмом, тому вони селилися своїми замкнутими громадами. Про караїмів у Львові збереглося вкрай мало свідчень, невідомо точно, де були їхня синагога і цвинтар. За припущенням історика Я. Шаля,

ще наприкінці XV ст. існувала караїмська синагога і цвинтар на Краківському передмісті, але згодом караїми залишили Львів і перебралися до сусіднього Давидова⁷. Такої ж думки дотримував відомий історик польських гебреїв Маср Балабан⁸.

Наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. гебрейський район у Львові займав приблизно частину території майбутнього Краківського передмістя. Згодом він розрісся, зайнявши у XIX ст. значну частину всього району: вул. Підмурну (Смоча)*, Овочеву (Овоцова), Мстислава Удатного (Старозаконна), Сянську (Божничка), Стару (Цебульна), Мулярську (Старотандетна), площа Різні (пл. Гусяча), вул. Зернову (пляц Збожовий), частину площі Старий Ринок і вулиці Богдана Хмельницького від вулиці Сянської до площі Соборної (пляц Краківський).

Ріка Полтва поділяла передмістя на дві частини, що різнилися адмініструванням і судочинством. Територія на правому березі Полтви була під юрисдикцією Замку, тобто князя, а з другої половини XIV ст. – королівського старости. Правобережні землі Полтви підлягали міській владі. Віддаючи перевагу княжій, а потім королівській юрисдикції, більшість гебреїв селилися саме на цьому березі ріки, тоді як на лівобережжі гебреїв було небагато.

До вісімдесятих років XIV ст. відносяться перші відомості про територію розселення гебрейської громади у межах міських стін, хоча згадки про саму громаду зустрічаються ще у 1356 р. в Актах гродських і земських⁹, що було пов'язано з наданням місту магдебурзького права. Згодом у «Найстаршій міській книзі»,

виданій у 90-і роки XIX ст. польським істориком Александром Чоловським, у записах, що стосуються 1383 і 1384 рр., є відомості про існування в місті гебрійської громади: «Communitas, Iudaeorum intra moenia habitantium»¹⁰ – «Громада гебрійців, що проживають у межах міських стін».

Отже, можна припустити, що окремі багаті і впливові гебрійці заселили південно-східну частину нового міста, що будувалося із середини XIV ст. Однак, велика частина гебрійців залишилася на території старого міста – тепер вже у передмісті, що поклато початок існуванню двох окремих гебрійських громад, які відрізнялися місцем, організацією, адміністрацією. З'являються і закріплюються офіційні назви громад: Міська громада і Громада на Краківськом передмісті.

Проблематичним залишається питання походження гебрійців Міської громади. Вони могли бути просто переселенцями з Гебрійської громади княжого Львова (Громади передмістя), але могли також походити з Німеччини і Чехії, звідки їх до Львова запрошував Казимир Великий. З огляду на антигебрійські настрої, пов'язані з епідемією чуми, що охопила у середині XIV ст. Центральну Європу, і наступними вигнаннями гебрійців, їх прибуття разом з іншими переселенцями з Європи є доволі ймовірним фактом. Зважаючи на прихильне ставлення Казимира Великого до гебрійського населення, можна припустити наявність певної кількості гебрійських переселенців з Центральної і Західної Європи у складі Міської громади. Очевидно, з цим також пов'язані значні розходження між двома громадами, що зберігалися упродовж століть. Існування таких розходжень зауважив історик львівських гебрійців Маєр Балабан: «На початку XX ст., коли вже упродовж

століття не було ані веж, ані міських стін, і не існували вже правові розходження між Передмістям і Містом, ортодоксальний гебрій, як і колись, ніколи не переселився б з Передмістя до Міста і навпаки. Гебрій з однієї громади дивиться на гебрія з іншої громади з підозрою чи зневагою, причому в гебрійців Передмістя прийнято було вважати міських дурнями, а міщани вважали жителів Передмістя нечупарами і ледарями»¹¹. На думку Маєра Балабана, між двома громадами існували відмінності навіть у синагогальному ритуалі, що також може служити підтвердженням їхнього різного походження. Слід зазначити, що з 30-х років XIX ст. у Львові вже існувала єдина гебрійська громада, яка об'єднала райони з компактним проживанням гебрійського населення.

Узагальнивши, можна припустити, що гебрійці у княжому Львові були автохтонним населенням, оскільки проживали тут з часу побудови міста. Вони могли бути нащадками як вихідців з Хазарії й України-Руси, так і емігрантами з країн Західної Європи. Можна припустити, що упродовж княжого періоду для гебрійців Львова значною мірою були характерними риси гебрійців України-Руси. Це могло відобразитися в іменах, одязі, інших зовнішніх ознаках. На думку історика Якуба Шаля, одягом, звичаями і мовою гебрійців княжого Львова істотно відрізнялися від решти міщан. Він також вважав, що вони торгували з придунайськими і близькосхідними країнами¹².

З кінця XIV століття львівські гебрійці поступово починають набувати ашкеназійських рис, характерних для німецького гебрійства. Окремі східнослов'янські ремінісценції, скажімо, українізовані форми імен, можна простежити у Львові й упродовж XV століття. Але вже у XVI столітті обидві гебрійські громади Льво-

ва стають суто ашкеназійськими. Незважаючи на низку відмінностей, дві гебрейські громади мали один спільний цвинтар на Краківському передмісті, у районі сучасних вулиць Шпитальної, Рапопорта, Броварної (рабина Мейзельса) і Клепарівської.

М. Балабан вважав, що гебрейський цвинтар існував з першої половини XIV ст., а можливо, і з кінця XIII ст. Це підтверджується також тим, що ані у Львові, ані в його передмістях, не були знайдено слідів іншого цвинтаря того часу. Тому з початку існування гебрейської громади і до закриття цвинтаря у 1855 р. він був єдиним для гебреїв міста і передмістя, а якийсь час, можливо, і для гебрейського населення всієї Червоної Руси. Початок руйнації цвинтаря було покладено німецькими окупантами під час Другої Світової війни. У післявоєнному Львові міські влади остаточно ліквідували старий гебрейський цвинтар, побудувавши на його місці Центральний (Краківський) ринок і автобусну станцію. Найцінніші древні пам'ятки були безповоротно втрачені.

Як уже згадувалося, є відомості про наявність у стародавньому Львові громади караїмів, однак, не відомо, де саме вони проживали. Історик львівських гебреїв рабин Ісезкіль Каро у XIX ст. висловлював припущення, що караїмська громада була першою серед гебрейських громад і складала її вихідці з Хазарії¹³. Однак, на думку М. Балабана, таке припущення не витримувало критики. Це припущення можна розглядати у зв'язку із сучасними гіпотезами про перебування караїмів у колишній княжій столиці – Галичі. З огляду на міцні зв'язки між старою і новою столицями князівства, можна припустити і переселення караїмів з Галича до Львова.

Після пожежі 1349 року й інтенсивного будівництва нового міста у другій половині

XIV ст. існуюча гебрейська громада стає Громадою на передмісті, а у межах міських стін, як уже зазначалося, з'являється нова гебрейська громада – Міська. Очевидно, заможні гебреї переселялися з передмістя до міста. З будівництвом міста гебрейська громада княжого Львова не тільки не зникла, але поклала початок досить великому району компактного проживання гебрейського населення. До кінця XIV ст. у Львові з'явилися дві, незалежні навзаєм гебрейські громади, що було достатньо унікальним явищем для більшості міст середньовічної Європи.

* У дужках подані назви вулиць до 1939 р.

¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – Ипатьевская летопись. – С.-Петербург, 1845. – С. 220.

² Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa, Królestwa Galicji i Lodomeryi stolicy. – Lwów, 1835.

³ Ibidem. – S. 60.

⁴ Ibidem. – S. 70.

⁵ Bałaban M. Dzielnica Żydowska, jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909. – S. 21.

⁶ Mahler R., Ringelblum E. Teksty źródłowe do nauki historii Żydów w Polsce i we Wschodniej Europie. – Warszawa, 1930. – S. 25-26.

⁷ Schall J. Przewodnik po zabytkach Żydowskich m. Lwowa. – Lwów, 1935. – S. 8-9.

⁸ Bałaban M. Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. – Lwów, 1909. – S. 7.

⁹ Akta Grodzkie i Ziemskie. – Lwów, 1872. – Т. III. – № 5. – S. 13.

¹⁰ Najstarsza Księga miejska 1382-1389 / Wydał A. Czołowski. – Lwów, 1892. – № 112, 160. – S. 18, 25.

¹¹ Bałaban M. Dzielnica Żydowska... – S. 16.

¹² Schall J. Przewodnik po zabytkach Żydowskich m. Lwowa... – S. 9.

¹³ Caro J. Geschichte der Juden in Lemberg. – Krakau, 1894. – S. 2-3.

володимир меламед

інтер'єр синагоги «турей загав» («золота роза»), 1917

під захистом
королівських привілеїв
(XIV-XVII ст.ст.)

Із середини XIV ст. для Галицької Русі почався новий історичний період, пов'язаний із захопленням і приєднанням її земель до Польського королівства. Після насильницької смерті у 1340 р. останнього галицького князя Болеслава-Юрія II почалася боротьба за володіння землями Галицько-Волинського князівства. У ній брали участь Польща, Литва, Угорщина і деякі татарські хани. Усі вони висували претензії на трон галицьких князів. У результаті польсько-литовської війни перемогу за допомогою Угорщини одержав король Польщі Казимир Великий, який у 1349 році опанував Львовом. Війна з Литвою продовжувалася ще кілька років.

У світлі цих подій проблематичним є питання про перенос центру міста на південний захід, де практично народжувалося нове місто. На думку відомого дослідника львівських старожитностей А. Чоловского, подібні приклади переносу міста практично на нове місце характерні для поселень, які пережили великі катастрофи – пожежі, повені, землетруси, тобто тоді, коли докорінно змінювалися навколишні умови¹.

На питання, що ж відбулося у Львові у 1349-1350 р., різні писемні джерела не дають однозначної відповіді. Історики А. Чоловскі і Ф. Папе вважали, що Львів двічі, у 1350 і 1351 рр., був спалений литовським князем Любартом: «Не Казимир, а дворазовий напад литовців перетворили місто у попелище, і це було власне катастрофою, що розпочала для міста нову епоху»².

Утвердившись на Галицьких землях, польський король Казимир Великий хотів відбудувати столицю краю за зразком західних міст. Однак, відбудувати місто на кшталт західних на старому місці, тобто на схилах гори і горбистій місцевості, було неможливо. Тому Казимир обрав нове місце, нижче (західніше) старо-

го передмістя – над рікою Полтвою. Тут, на рівній, болотистій улоговині, де вже існувало кілька монастирів, з'явився у 1352 р. новий Львів³. Місто з чотирьох боків було оточене фортечним муром, ровом, вежами й охоронялося двома замками. Місце старого князівського граду на горі спорожніло, а передмістя стало околицею уже нового міста⁴. Територія міста обмежувалася такими сучасними вулицями: вул. Братів Рогатинців (Собеського)*, проспектом Свободи (Гетьманські вали), вул. Лесі Українки (Скарбковська) і вул. Підвальною (Губернаторські вали).

У цьому новому місті гебреї і зайняли південно-східну частину, створивши тут гебрейську громаду «у міських стінах», за документами – *Communitas Judaeorum intra moenia habitantium*.

Як уже зазначалося, відомості про гебрейську громаду під 1356 роком згадуються в Актах гродських і земських⁵, а також у найстарішій зі збережених міських книг: «*Najstarsza księga miejska 1382-1389*» під 1383 і 1384 рр.⁶ Євреї-міщани згадуються практично упродовж цілої «Книги». Найбільше число таких записів припадає на 1385 і 1388 рр. У передмові А. Чоловского до «Найстаршої міської книги» відзначалося, що вона є найбільш старожитним зібранням документів міського судочинства, заснованого на німецькому праві. Усі попередні Книги не збереглися. На думку Бартоломея Зіморовича, під час пожежі 1381 року у Львові згорів і міський архів. Це підтверджують записи під №№ 38, 197 збереженої «Книги»⁷. Запис під №47 від 1382 р. згадує Шлома Юдея (*Schloma Iudeus*)⁸, а також імена інших гебреїв, що проживали у Львові. Причому характер записів такий, що створюється враження продовження попередніх записів. Таким чином, можна припустити, що аналогічні записи щодо євреїв

були й у більш ранніх, не збережених Міських книгах.

В історичній літературі прийнято відносити першу писемну згадку про гебрійський квартал до 1383 року. Однак, роком раніше згадується Юдей Шлома, що мешкав на Гебрійській вулиці (Platea Iudaeorum). У «Книзі» це ім'я у різних варіаціях – Шломо, Сломо, Шолома – згадується 22 рази.

Ось деякі записи «Книги» у перекладі наукового співробітника Центрального державного історичного архіву України у Львові Наталії Царьової.

1386 р. Запис № 333 від 24 січня 1386 р. Юдей Шлома свій наділ, що біля Русинської церкви перед Галицькою брамою, продав Йогану Харасу і старанно [це] записав.

1386 р. Запис № 392 від 18 червня 1386 р. 18 червня 1386 р. відбувся таємний суд. У присутності цього суду Петро Каретник свій будинок біля мосту перед Галицькою брамою запропонував і заклав Шломо Юдею за 2 марки під загрозою [конфіскації].

1388 р. Запис № 556. Шломо Юдей – Петро Каретник. 5 лютого 1388 р. відбувся таємний суд. У присутності суду Петро Каретник, що мешкає поблизу Галицької брами, запропонував свій наділ, що є там же, Шолому Юдею під заставу у 1,5 марки на три місяці. Якщо після трьох місяців він його не викупить, то Шоломо може продати цей наділ.

1388 р. Запис 562. У той день і у тому суді Мичко Омсриггод зі своєю законною дружиною відкрито визнали, що винні під заставу Шолому Юдею 2,5 марки, а з цих грошей виплатили 0,5 марки і повинні віддати решту.

1388 р. Запис 601. 6 травня 1388 р. У той же день і у тому ж суді Есько Цегляр визнав, що Шломо Юдею винен 10 марок, які тримав у се-

бе, оскільки зазначений Юдей Шлом записав будинок вищезгаданого Еська і також усе майно, і він перший.

1388 р. Запис 624. 10 червня 1388 р. У той день і у тому ж суді Шлома Юдей свій будинок поблизу Галицької брами на пагорбі біля стіни, вигідно продав Бартоломею Ножівнику і записав.

1389 р. Запис 709. 5 лютого 1389 р. У той же день на засіданні ради і таємного суду Шлома Юдей за майно Галиків, а саме Антонія і Йогана, 26 марок записав і він четвертий.

Крім Шломо, у «Книзі» згадуються й інші гебреї: Яків – чотири записи, Шано – три записи, Есечко – один запис. За записами про Шломо можна відтворити образ заможного львівського гебрея, що живе біля Галицької брами, займається купівлею-продажем нерухомості і позичає гроші під відсотки, як правило, не гебреям. З записів також створюється враження, що у 80-і роки XIV століття міський гебрійський квартал тільки формувався і не був ще ізольований від решти міста, тому християни і євреї мешкали поруч. У записах же під 1383 і 1384 р. (відповідно №№ 112 і 160) згадується вже існуюча у місті вул. Гебрійська, мовою оригіналу – Platea Iudaeorum.

Відомий львівський історик Денис Зубрицький у «Хроніках міста Львова» (1844 р.) підтверджує це наступним фрагментом: «Народ гебрійський мешкав на невеликій території у південно-східній частині міста, не виходячи за межі вулиці, що донині (середина XIX ст. – В.М.) називають Гебрійською, і займав кілька будинків упереміж із християнами, поруч з арсеналом і міськими стайнями»⁹.

Такі деталі дають підстави для узагальнень, що у другій половині XIV ст. гебрійський район у межах міських стін був невеликий як за площею, так і за населенням. Центром його

була вулиця Гебрейська, перейменована у 1871 р. у Бляхарську (зараз – вулиця Івана Федорова). В епоху середньовіччя власне гебрейський квартал займав тільки частину вищезгаданої вулиці: від вулиці Руської праворуч у напрямку міських мурів, а на початку XIX ст. – до вул. Собеского (Братів Рогатинців). З опису Дениса Зубрицького також випливає, що ця вулиця у XIV ст. не була ані цілковито забудована, ані заселена винятково гебреями. За твердженням М. Балабана, процес формування гебрейського кварталу у місті, так званого гетто, продовжувався аж до кінця XVI – початку XVII століття.

У місті і передмістях становище національних громад, за описом Д. Зубрицького, було наступним: «Під юрисдикцією Високого замку була значна частина Краківського передмістя від Замкової гори до ріки Полтви. На цій території проживали русини, вірмени, татари і гебреї. Зі зменшенням кількості татар і вірменів росла кількість гебреїв, що селилися під заступництвом королівських старостів»¹⁰. Той же автор зазначав відмінності у праві гебреїв міста і передмістя: «Гебреї, що живуть усередині міських стін, відрізняються від гебреїв передмістя чи замкових. Перші підлягали юрисдикції Міста, якщо справа не була у компетенції воєводи; другі підпорядковувались Замку, тобто підлягали королівській юрисдикції. Частина Краківського передмістя, що не відносилася до Замку, і ціле Галицьке передмістя становили власність Міста, і гебреї не мали там права притулку»¹¹.

Ті члени гебрейської громади Краківського передмістя, що жили на правому березі Полтви, підлягали юрисдикції королівського старости, а за його відсутності – бургграфа. Ті ж, хто мешкав на лівобережжі, були під міською юрисдикцією. Як уже зазначалося, дві львівські гро-

мади мали свої окремі синагоги, ритуальні лазні, адміністрації.

У 1356 році Казимир Великий надав Львову магдебурзьке (німецьке) право. Це був акт, що гарантував права «громадян» жителям, які володіли будинками у межах міських стін. У документі було виділено і питання юрисдикції гебрейського населення: «Вищезгадане магдебурзьке право належить тим, хто мешкає у цілому вищезгаданому місті. Іншим народам, що проживають у цьому місті, а саме: вірменам, гебреям, сарацинам, русинам і іншим будь-якого стану чи положення, за особливим Нашим благоволінням дозволяємо користатися ним відповідно до їхніх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи одночасно їм можливість вирішувати будь-які кримінальні справи, що виникнуть між ними самими чи між ними й іншими, згідно з магдебурзьким правом і у присутності вїйта за їхнім проханням. А якщо відмовляться позиватися за магдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користатися, тоді зазначені нації – вірмени, гебреї, сарацини, татари, русини і всі інші нації, що є в цьому місті, мають можливість поставити і вирішувати будь-яке питання у суді своєї нації, але під головуванням міського вїйта»¹².

Однак у Львові, як і в інших містах Польщі, після смерті короля Казимира Великого (1370 р.) гебреї практично не мали змоги користатися магдебурзьким правом у повному обсязі. Зазвичай до нього зверталися, купуючи нерухомість у місті, що було необхідною умовою для такого роду операції.

Розвиток гебрейських громад Львова пішло шляхом, характерним для гебрейства країн Центральної і Західної Європи. До кінця раннього середньовіччя у Франції, Німеччині, Австрії королі чи імператори надали як усьому

гебрейському населенню своїх країн, так і окремим гебрейським громадам певні правові гарантії особистої безпеки, релігійної толерантності, свободи торгової і підприємницької діяльності. Сукупність таких правових актів одержала назву королівських привілеїв.

Першим надав такі привілеї гебреям Франкської держави король Луї Благочестивий у 825 р. Згодом вони послужили основою при наданні певних гарантій німецьким гебреям, що одержали відповідні привілеї у 1090 р. від імператора Генріха IV, які потім були підтверджені для гебрейського населення всієї імперії імператором Фрідріхом Барбаросою у 1157 р.

У Польщі вперше такі привілеї були надані гебреям у 1264 р. королем Болеславом Благочестивим (Калішським). Відтоді кожен наступний польський король підтверджував, змінював чи доповнював існуючі привілеї гебреям як усього королівства, так і окремих міст. Така система проіснувала до першого поділу Речі Посполитої (1772). Останній узагальнений Звід привілеїв був виданий у 1765 р. королем Станіславом-Августом Понятовським.

Королівські привілеї відповідали духу свого часу і релігійно-соціальним відносинам у суспільстві. Однак, однозначно віднести ці гарантії до винятково позитивних для гебреїв не дозволяють наступні міркування. Привілеї, з одного боку, були гарантіями, що забезпечують нормальне існування гебреїв у країні, а з іншого, створювали «провалля» між гебрейським і християнським населенням. Гебрейські громади у цілій Європі залишалися замкнутими релігійно-етнічними групами практично до Великої французької революції і наполеонівських воєн.

Аналогічним був і розвиток гебрейських громад Львова і Галичини, що, як і громади

Польщі, пройшли три основних етапи у своїй організації і розвитку:

1. Період із середини XIV ст. до початку XVI ст. характеризується відносною простотою общинної організації і досить широкою торговою і підприємницькою діяльністю гебреїв.

2. Другий, відносно короткий, період охоплює першу половину XVI ст. і характеризується виникненням у гебрейських громадах ієрархічної структури управління – інституту сеньйорів (старійшин) – керівників громад. Як сеньйори, так і судді – доктори права, заснованого на законах Мойсея, призначалися королем.

3. Третій період з кінця XVI по кінець XVIII ст. характеризується широкою гебрейською автономією в рамках громад, міст, земств і всього королівства. Цей період відкривається привілеями короля Зигмунта Августа 1551 року, що уможливили власне широку автономію. Гебреям надавалося право обирати «старшого доктора чи суддю для розгляду усіх справ відповідно до законів Мойсея»¹³, а ті відповідали тільки перед королем і не корилися жодній іншій владі.

Безпосередньою правовою основою існування двох львівських гебрейських громад були відповідні привілеї короля Казимира Великого від 1364 і 1367 р. Привілеї, дані цим королем, були найбільш повними і якнайбільше відповідали потребам гебреїв. Не випадково, що, домагаючись підтвердження своїх привілеїв у наступних польських королів, вони посилалися саме на привілеї Казимира Великого. На думку історика Людвіка Гумпльовіча, привілеї Казимира Великого для гебреїв Польщі і міста Львова були гідні наслідування у сенсі толерантності і широти змісту. Казимир спробував знищити прірву, що розділяла християн і гебреїв, спробував побачити в гебреях не тільки лихварів і купців, але частину народу, яку він мав

намір поєднати з іншими народами королівства в одне ціле¹⁴. Цим його бажанням можна пояснити і поширення магдебурзького права на гебреїв Львова. Згідно з привілеями Болеслава Благочестивого, убивство гебрея каралося конфіскацією майна убивці, а правові акти Казимира Великого за такий передбачали злочин страту. «Цінуємо голову за голову, а інакше судиме бути не може»¹⁵.

Привілеї Казимира забезпечували гебреям Львова свободу розселення, пересування, торгівлі, гарантували особисту безпеку і вирівнювали розміри податків, що сплачувалися гебреями і християнами. Казимир Великий у своєму Статуті також надав гебреям можливість орендувати чи купувати землю, що зрівнювало євреїв у правах не тільки з міщанами, але, якоюсь мірою, і зі шляхтою. Ніде в Європі того часу не можна було зустріти аналогічних правових актів щодо гебреїв. Привілеї і Статуту Казимира Великого мало відповідали духу того часу, тому багатьох сучасників дивувало таке толерантне ставлення короля до євреїв. Середньовічний польський історик Ян Длугош намагався пояснити причину такого ставлення короля до гебреїв тим, що свою роль тут зіграла красуня Естер, яка була наложницею короля. Існували перекази, що Естер народила Казимиру двох доньок і двох синів, король дарував їй палаци і замки, зазвичай, поблизу своєї резиденції. Навколо імені Естер склалися легенди, що пережили століття.

Казимир багато у чому випередив свій час. Високий рівень його законотворчості не був пов'язаний з особистими уподобаннями, і це підтверджується багатьма фактами. Скажімо,

король патрунував над різними національними громадами, переселенцям з Європи, а не тільки над гебреями. Він сприяв розвитку ремесел, торгівлі, росту міст. Характерно, що його перші привілеї гебреям були надані у 1334 р., за 23 роки до його можливого знайомства з Естер¹⁶. На жаль, низка положень Статуту Казимира для гебреїв діяли тільки у період його правління (1333-1370 рр.). Багато з них так і залишилися на

папері, але їхній вплив відчувався й у наступні епохи. Так, у міжвоєнний період професор Варшавського університету Мойсей Шорр відзначав у своїй статті, присвяченій праву євреїв у Речі Посполитій, що хоча у 30-і роки XX ст. євреї Польської республіки відповідно до Конституції мали рівні з іншими громадянами права, проте ще багато позицій столітніх королівських привілеїв надалі очікували свого повного втілення в життя¹⁷.

У часи наступників Казимира Великого львівське гебрейство продовжувало відігравати значну роль у торгівлі з країнами Сходу. Через Львів проходили великі торгові шляхи, зокрема так звані «татарський» і «волоський». Великий потік товарів йшов у сусідню Молдавію і її столицю Сучаву, а відтіля – у причорноморські порти Кілію й Акерман. З цих портів до Львова мандрували східні товари, які громадилися у місті, а згодом купці – зокрема і гебреї – везли їх по всій Польщі. Спадкоємець Казимира Великого, король Людовик Угорський, не відрізняючись релігійною терпимістю, почав переслідувати гебреїв. Незважаючи на це, львівські купці-гебреї за посередництвом князя Владислава Опольського одержали право торгівлі

з Угорщиною і Польщею без спеціальних податків.

У час правління засновника нової династії короля Владислава Ягайла ставлення до львівських гебреїв змінилося до гіршого. Будучи католиком-неофітом, він негативно поставився до привілеїв гебрейських громад. Це, однак, не перешкодило окремим гебреям користатися заступництвом короля і навіть посідати чільне місце при його дворі. Йдеться про королівського фактора і збирача львівських податків Волчка з Дрогобича. У німецькому (ашкеназійському) варіанті його ім'я, очевидно, звучало Вольф. Уперше він згадується у міських актах під 1404 р.

Як королівський банкір, Волчко фінансував Грюнвальдську кампанію, здобувши за це високу нагороду. У королівській адміністрації Волчко обіймав посаду, аналогічну посаді міністра фінансів. Він не тільки займався торгівлею і фінансами, але і заснував села у Львівській землі. Це підтверджується актом 1423 р., відповідно до якого король Владислав Ягайло надав селу Вербіж на ріці Щирець магдебурзьке право, зобов'язавши його мешканців коритися війту, а останнього, у свою чергу, – Волчкові, як власнику всього поселення¹⁸. Волчко заснував ще кілька сіл, одне з яких звалось Волчковиця. Крім того, він був утримувачем міських і королівських застав при зборі податків, а також орендарем дрогобицьких солеварень. У той час у Дрогобичі ще не було гебрейської громади і тільки окремі гебреї жили при солеварнях. У міських рахункових книгах Львова міститься ряд записів, що характеризують Волчка і як приватну особу, і як королівського фактора. Поступово Волчко втрачає прихильність короля, що було пов'язано з його небажанням прийняти християнство. Припиняється і заснування ним нових поселень, але він продовжує

займатися торгівлею, а також утримувати державні і міські доходи. Сільські і міські володіння Волчка переходять у власність Львівського капітулу. У Львові Волчко займав будинок на Гебрейській вулиці, очевидно, він стояв на тому місці, де наприкінці XVI ст. була побудована синагога Нахмановичів і житловий будинок. У 1441 р., уже після смерти Волчка, його будинок був подарований королем Владиславом Варненським Янові Сенявському¹⁹.

Під час правління Владислава Ягайла у руках гебрейських купців Львова, Володимира і Луцька була зосереджена значна частина торгівлі з країнами Сходу. Істотно, що тоді міщани-християни оцінювали такий стан справ цілком позитивно, а Рада Львова навіть його підтримувала. Слід зазначити, що серед істориків немає єдиної думки щодо підтвердження королем Владиславом Ягайлом Привілеїв львівських гебреїв, даних Казимиром Великим. На думку Л. Гумпльовіча і М. Балабана, існуючі привілеї, подані гебреями 30 вересня 1387 р. на підтвердження Владиславу Ягайлу, залишилися непідтвердженими. Історик Ігнацій Шіппер натовмість уважав, що король підтвердив ці привілеї. Такої ж думки дотримувався і професор Мойсей Шорр. Аргументи обох сторін хоча і по-своєму переконливі, але не доказові остаточно. Так чи інакше, якщо навіть тоді (1387 р.) львівські гебреї і не отримали підтвердження привілеїв Казимира Великого, то наступні королі з династії Ягелонів ці привілеї підтвердили.

Захоплення турками Константинополя (1453 р.) і чорноморських портів (1483 р.), що ознаменувало падіння Візантійської імперії, ускладнили становище християнських купців, і значна частина чорноморської торгівлі могла перейти до рук купців-гебреїв. Одним з головних ринків східних товарів у той час стає Львів,

а купецтво міста виявляє виняткову активність. Проте, з політичної точки зору, цей період (друга половина XV ст.) у житті львівського гебрейства не можна вважати стабільним. У 1453 р. король Казимир Ягелончик (1447-1492) підтвердив гебреям Польського королівства привілеї Казимира Великого, що викликало сильний опір католицького духовництва. Розуміючи, яку значну роль грають гебреї у господарстві країни, король, однак, змушений був, під тиском духовництва, піти на обмеження їхніх прав (1454 р.).

Незважаючи на перешкоди, у другій половині XV – на початку XVI століть у Львові інтенсивно розвивалися гебрейські торгівля і ремесла. Чимало львівських гебреїв почали отримувати значні доходи. Відповідно, вони сплачували і високі податки, одночасно виконуючи для держави різні повинності, наприклад, постачали Замок возами. Особливо шанувалися гебрейські ремісники Львова, що виконували різні замовлення Замку, що викликало невдоволення християнських цехів.

Відносно вільно почували себе гебреї Львова у другій половині XV століття, здійснюючи операції з нерухомістю. У цей період не тільки міщани, але і духовні особи високого сану не вбачали нічого поганого у продажі гебреям земельних ділянок і будинків. Серед осіб, що здійснили такі операції, знаходимо львівського архієпископа Григорія із Сянока (близько 1468 р.)²⁰. Придбання будинків за межею гебрейського кварталу підтримувала і шляхта, яка, володіючи дерев'яними і кам'яними будинками в місті, охоче продавала і орендувала їх гебреям за великі суми²¹.

Серед львівських гебреїв були люди, добре відомі і за межами міста. До них належали згаданий вище Волчко, а також Шахна і його син

Йосько. Серед відомих у той час гебреїв в інших містах Галичини варто назвати Давида з Перемишля, Йоську з Грубешова, Йордана з Ярослава, Шахну з Городка. У Львові відомим лікарем був Шимон, а в Перемишлі – Мойсей²².

Спадкоємцем трону Казимира Ягелончика був його син Ян Ольбрахт. Це був час поширення культури Ренесансу. Ряд гуманістів у Європі вивчали давньогебрейську мову. Представником гуманізму в Польщі і, зокрема, у Львові був один з вихователів синів Казимира Ягелончика Філіпо Калімах Буонакорсі. Він походив з купецької родини, якийсь час мешкав у Львові, де налагодив контакти з ученими гебрейської громади. Перед королем він виступав як захисник інтересів гебрейства. Однак це заступництво не принесло значних результатів, тому що сини Казимира Ягелончика був під впливом свого другого наставника, ворога гебреїв, історика Яна Длугоша. Так, наприклад, у 1488 р. король Ян Ольбрахт своїм вирішенням суперечки про розкрій і продаж сукна на користь міщан завдав великих збитків львівським купцям-гебреям.

Під час правління брата Яна Ольбрахта, короля Александра (1501-1506 р.), львівські гебреї знову здобули істотний вплив при дворі. Завдяки ньому вони отримують низку пільг для торгівлі, а також право вільної торгівлі на ярмарках (1506 р.). Відповідно до розпорядження короля, податки львівських гебреїв не повинні були перевищувати податків міщан. Прихильне ставлення короля до гебреїв пояснюється не стільки його особистими симпатіями, а більшою мірою розумінням необхідності їхньої активної участі у господарському житті країни.

На початку XVI ст. деякі гебреї, після вигнання з ряду європейських країн, потрапляють до Львова і беруть участь у міжнародній торгівлі. Поступово завершується формування місь-

кого гебрейського кварталу – так званого гетто. У середині XVI ст. Міська громада за кількістю мешканців наближалася вже до Громади передмістя. Наприкінці XVI століття вона займала традиційні вулиці Гебрейську і Гебрейську Нову, а також вулиці біля Міського арсеналу: Шклярську (*тепер не існує. – Прим. ред.*) і За Зброївнею (*тепер Арсенальська. – Прим. ред.*)

На початку XVII ст. гебреї почали селитися і на вул. Зерванській, що тепер є частиною вул. Староєврейської – від пл. Коліївщини до вул. Сербської. У той час вулиця Сербська складалася з двох частин з різними назвами: ширшої – до перетину з вул. Старогебрейською, що називалася Шкоцка чи Шкоцкі Тарг, і вужчої – від перехрестя до міських стін, що називалася вул. Ружана.

Вхід до гетто був на перетині вулиць Гебрейської і Руської. Тут розташовувалася Гебрейська брама. На відміну від двох основних міських брам – Галицької і Краківської, цю браму називали «брамою», оскільки вона була заледь більшою від міських хвірток Босацької і Єзуїтської. Як і в багатьох містах на Заході, ця брама закривалася на ніч на подвійні засуви – з боку міста і з боку гетто.

Другий вхід у гетто був на перетині вулиць Гебрейської Нової і Шкоцької. Імовірно, і тут була невелика хвіртка. У XVI ст. ще не було теперішньої площі Коліївщини (плац Веклярський) і будинки вулиці Гебрейської і Нової творили суцільну лінію забудови аж до Міського арсеналу. Тут, між кам'яницями гебреїв і арсеналом, було кілька дерев'яних будинків, а також фортечні вежі і укріплення, що у мирний час орендувалися під житло і склади. Хоча з другої половини XIV ст. район цей вважався гебрейським, ще в другій половині XVI ст. на його території були будинки місцевих русинів,

а під міськими стінами (вул. Староєврейська №№ 30, 32, 34) стояли будинки, що належали місту. Постійним мешканцем гебрейського кварталу до 1616 р. був міський кат, що мав помешкання у вежі фортечної стіни.

Від короля Александра корона перейшла до останнього з братів Зигмунта I Старого (1506-1548 р.), що вирізнявся своєю толерантністю стосовно людей різних станів і віросповідань. Тоді, після вигнання гебреїв з Німеччини, Чехії, Угорщини і Сілезії, відбувся новий приплив емігрантів до Львова і загалом на українські і польські землі. У 1515 р. Зигмунт I надає гебрейській громаді передмістя і новопривілим гебреям, що там оселилися, привілеї на право торгівлі будь-якими товарами на території усїєї Польщі. Однак, була обмежена торгівля великою рогатою худобою і сукном. Ці привілеї викликали невдоволення львівських міщан, під тиском яких король змушений був у 1521 р. заборонити гебреям тримати у приватних будинках склади товарів і торгувати вроздріб. Остаточо Зигмунт I обмежив торгівлю гебреїв до чотирьох найменувань, а саме: сукно, віск, воли і шкіри.

Львівські гебреї, однак, не прийняли цього рішення і домоглися у 1527 р. нового королівського декрету, що дозволяв їм необмежену торгівлю. Остаточо Місто уклало з обома гебрейськими громадами угоду, що значно розширювала їхні торгові можливості в обмін на внесення великої щорічної оплати. То був щасливий рік для гебреїв Львова і усїєї Польщі, оскільки Зигмунт I прирівняв гебрейських купців до купців християнських за умови однакової сплати ними митних податей.

Спадкоємцем Зигмунта I був його син Зигмунт-Август (1548-1572 р.), останній король з династії Ягелонів. На його політику істотно

впливала мати, королева Бона, італійка, що підтримувала гебреїв хоча б тому, що бачила в них джерело доходів для держави. У 1551 і 1571 р. Зигмунт-Август надає гебреям Львова особливі привілеї, що забезпечували їм юрисдикцію воєводи і короля. Особливо важливим було те, що королівський декрет 1551 р. надав гебрейським громадам право обирати власного суддю, який підпорядковувався винятково королю: «Дозволяю їм (гебреям. – В.М.) обрати собі доктора чи суддю, що не підкоряється жодній судовій владі, навіть воєводській, а тільки королівському судочинству, щоб міг він успішно здійснювати свою владу»²³.

Ці декрети були початком створення повної гебрейської автономії. Саме із середини XVI ст. починається «золоте століття» польського, а значить, і львівського гебрейства, що тривало до середини XVII ст. Особливе значення для львівських гебрейських громад мав декрет короля Зигмунта-Августа від 10 квітня 1571 р. Цим декретом король брав під особисту юрисдикцію і призначав главою всіх гебреїв міста і Червоної Русі (Галичини) доктора Соломона, що мешкав у Львові. При цьому оголошувалося, що доктор Соломон не підсудний ані королівському воєводі, ні його помічникам і не підлягає юрисдикції жодних судів усього королівства. Йому надається право розслідування справ серед гебреїв відповідно до талмудичного права і покарання злочинців прокляттями чи іншими карами також відповідно до гебрейського права. Крім того, доктору Соломонові дозволялося утримувати школи по усьому королівству і навчати в них студентів наук, причому ніхто не мав права вказувати, що вивчати, а також судити їх чи відновлювати справедливість, крім нього самого.²⁴

У тому ж році у Львові була відкрита школа для вивчення науки релігії – ешива (талмудична академія). Організація львівської талмудичної школи істотно відрізнялася від знаменитої ешиви Любліна, оскільки, відповідно до королівського декрету, її керівник не був пов'язаний з містом і міг перенести школу куди завгодно, зберігаючи тільки певну залежність від місцевого рабина. Значної популярності набула львівська ешива у 90-і роки XVI століття, що було пов'язано з ім'ям ученого-талмудиста Єгошуа Фалька, що її очолював.

Єгошуа Фальк народився у Південній Німеччині, був учнем відомого ученого-талмудиста Соломона Лур'є і краківського рабина Мойсея Ізерлеса, був рабином у низці громад Європи, а потім, осівши у Львові, присвятив себе наукам. Його тесть, відомий фінансист і підприємець Ізраель Ейделес, у латинських актах іменований Ізраелем Йозефовичем Злочевським, у 1590 р купив для ешиви у Міколая і Станіслава Жолкевських за 2000 талерів триповерховий будинок. М. Балабан вважав, що цей будинок був на місці будівлі під №28 на вул. Бляхарській. У міських актах він позначався як Рабинська кам'яниця. Зі стін львівської ешиви вийшли знамениті учені-талмудисти і рабини. Безпосередніми учнями Фалька були рабин Бер Ейленбург, учений Абрагам Рапопорт, учений і рабин Ісак Галеві. Сам Єгошуа Фальк був автором кількох праць з талмудичної літератури, а також дослідження про лихварство. Як голову Вааду гебреїв чотирьох земель Речі Посполитої** – Великої, Малої Польщі, Червоної Русі з Подолією, Волині з Україною – Фальк видав у 1607 р. збірку рішень Вааду.

Незважаючи на свою високу посаду і репутацію ученого, Єгошуа Фальк завжди дуже шанобливо відгукувався про свого тестя, при

цьому неодноразово підкреслював, що саме Ізраелю Ейделесу він зобов'язаний матеріальним благополуччям і можливістю присвятити увесь час вивченню Талмуду. Сам Ізраель Ейделес утримував на свої кошти 25 учнів і постійно надавав великі грошові суми на благодійні цілі. Він був фундатором численних синагог у містечках, зокрема у Золочеві, сприяв заселенню гебреями нових міст, наприклад, Жовкви, купував давньогебрейські книги і розподіляв їх по синагогах і громадах, давав придане бідним гебрейським дівчатам, заснував грошовий фонд для бідних у Святій Землі.

З кінця XVI – початку XVII століть духовний центр усього Європейського гебрейства поступово переміщується з Західної Європи на землі Польщі і Східної Галичини, а одним з вогнищ гебрейської культури у той час стає Львів. Поряд з Єгошуа Фальком були добре відомі два брати, учені-талмудисти і рабини, Ісак і Давид Галеві. Ісак бен Самуель Галеві був поетом і ученим, усе своє життя він присвятив вивченню Талмуду і створенню на його основі ряду філолофсько-етичних праць. Хоча він і не обіймав жодної офіційної посади у гебрейській громаді Львова, але мав величезний авторитет і повагу громади, тому часто брав участь у вирішенні складних етико-правових суперечок, Єдиний твір Ісака Галеві, що вийшов друком за його життя, називався «Ідея Ісака». Це було дослідження з граматики давньогебрейської мови, що свідчило про високий рівень знань автора у цій царині. Лише деякі відомі учені-талмудисти і рабини Польщі писали тоді такою класичною давньогебрейською мовою, як Ісак Галеві. У такій же вишуканій формі була написана Пісня порятунку («Шир Гіула»), хвалебний гімн на честь Бога, що рятує Ізраїль від усіх не-

щасть. Ці вірші були включені в суботні літургії і молитовники.

Ісак Галеві, на відміну від свого учителя Єгошуа Фалька, негативно ставився до лихварства і суворо дотримував канонічних традицій. Він вважав, що, позичаючи гроші, борг треба вимагати у тій же сумі, не стягуючи відсотки. Ставлення Ісака Галеві до лихварства можна охарактеризувати як суто пуританське.

Брат Ісака Галеві, Давид Галеві, був відомий, насамперед, як коментатор до кодексу гебрейського талмудичного права – книги ребе Йосифа Каро «Шулхан Арух». Ця книга служила для гебреїв середньовічної Європи керівництвом у щоденних справах, хоча і мала своїх супротивників. Коментарі до неї рабина Давида Галеві під назвою «Турей Загав» були дуже популярні серед гебреїв Львова і Галичини. Так, на вхідних дверях синагоги «Золота Роза» була табличка зі словами: «Тут молився наш рабин, автор «Турей Загав»²⁵. На схилі років Давид Галеві був рабином громади Передмістя у Львові.

На початку XVII ст. посаду рабина у Міській громаді обіймав відомий учений Маєр з Любліна, який, однак, через конфлікт з ректором єшиви Єгошуа Фальком змушений був залишити місто.

Кінець XVI – перша половина XVII століть у Львові характеризуються не тільки розквітом рабиністичної літератури і талмудичної науки, але і появою в гебрейських громадах міста великих підприємців і фінансистів.

У 1571 р. гебрейський квартал був практично знищений пожежею. За королівським дозволом гебреї відбудували квартал з каменю і дерева, а також були звільнені на певний час від усіх податків. Гетто було відбудовано без усякого плану і було павутиною заплутаних вулиць.

чок²⁶. Оскільки пожежа знищила також і будинки християн, Рада міста заборонила гебреям будувати будинки з дерева. Не маючи коштів для мурування кам'яниць, гебрейська громада звернулася по допомогу до короля й одержала дозвіл на будівництво дерев'яних будинків. Під час пожежі згоріли млин, бордель, деякі вежі міських стін і інші будівлі, що належали християнам.

У 1586 р. глава Миської гебрейської громади Ісак Нахманович, щоб позбутися сусідства міського ката, виплатив Раді міста 200 злотих і узяв вежу, де мешкав кат, у довічну оренду. Контракт цей був підписаний від імені Ісака Нахмановича і його дружини Хвали. Наприкінці XVI ст. багаті гебреї активно скуповували порожні земельні ділянки у гебрейському кварталі. Згодом практично весь він перейшов у власність гебрейських родин.

Проте, у процесі розквіту торгівлі у Львові, що припадає на другу половину XVI ст., гебрейські купці не грали провідної ролі. Торгівля і фінансові операції того часу характеризуються інтенсивним припливом иноземного капіталу, в основному з Північної Італії і Греції. Італійські купці: Бандінілі, Масарі, Вевелі, Дуці; грецькі – Катакало, Балабан, Корнякт внесли у львівську торгівлю міжнародний розмах і віяння нового часу, тобто капіталізму. Будучи гостинно прийнятими у Львові, вони осіли у місті і зміцнили італійці – латинську, а греки – православну громаду. Львівські купці-гебреї поступалися як статками, так і розмахом операцій. На думку М. Балабана, навіть найбагатші львівські гебреї другої половини XVI ст. були жебраками у порівнянні з Корняк-

тами, Кампіанами, Боїмами, Бандінілі²⁷. Вплив і багатство гебрейських родин тримається упродовж одного-двох, максимум – трьох поколінь, потім усе це руйнується і на їхнє місце приходять нові люди.

Однак, все-таки наприкінці XVI – першій половині XVII ст. ряд гебрейських родин Львова впливали на життя міста. Особливо виділялася в Миській ге-

реbreйській громаді родина Нахмановичів. Родоначальником родини був Ісак Нахманович, що займався торгівлею, лихварством, утримуванням доходів Львівського староства і Глинянського мита. Був він також членом гебрейського суду і мав титул «доктора», хоча рабином не був. Письмові джерела підтверджують, що він обіймав посаду генерального сеньйора гебрейства Червоної Руси. Ісак Нахманович мав також великий вплив при дворі короля Зигмунта-Августа.

Під час пожежі 1571 р. згоріла стара міська синагога, і, хоча вона була відновлена, у ній бракувало місця, тим паче, що під час ярмарків кількість гебреїв у місті значно зростала. Ісак Нахманович, володіючи значними коштами і відчуваючи свою відповідальність перед громадою, вирішує побудувати нову синагогу, що цілком відповідало духу того часу. Для будівництва він купує ділянку землі на Гебрейській вулиці поруч зі згорілим млином. У 1580 р. Рада міста затвердила продаж цієї ділянки землі Ісаку, який одержав право власності і поселення.

Саме він запросив відомого італійського архітектора Павла Щасливого, котрий у 1582 р. побудував знамениту синагогу. Одночасно із синагогою архітектор збудував житловий буди-

нок для родини Нахмановичів, з фасадом на Гебрейську вулицю (зараз будинок №27 на вулиці І. Федорова). Через браму цього будинку можна було потрапити до синагоги, яка була у дворі. Синагога стала сімейним Будинком молитви Нахмановичів. Однак Ісаак дозволив усім бажаючим приходити в неї під час молитви і ще півгодини після неї. З початку XVII ст. синагога Нахмановичів стає основною міською синагогою. Сюди в 1603 році переносяться засідання гебрейського суду, а з 1604 року – кагальні книги. Спочатку синагога не мала галереї для жінок і в будинку не був вимощена долівка. І галерея, і кам'яна підлога з'явилися у 1594 р., уже при синах Ісаака – Нахмані і Мордехай Ісаковичах.

З кінця 1588 р. Ісаак Нахманович орендував разом зі своїм сином Мордехаем один з найважливіших митних пунктів усього краю – Снятин, де перетиналися основні торгові шляхи регіону. Крім того, як уже зазначалося, Ісаак мав значний вплив при дворі короля Зигмунта-Августа, а, можливо, і при дворі Стефана Баторія. Ось один із прикладів такого впливу: Ісаак хотів купити будинок на розі вулиць Руської і Гебрейської, котрий належав овдовілій міщанці. Король у 1571 р. звернувся до Ради міста з особистим посланням, у якому доручав передати Ісаку принаймні половину ділянки, обіцяючи за це певні милості. Для пришвидшення справи король також скерував до Львова свого спеціального представника Якуба Щавинського. Рада виконала вимогу короля і передала половину необхідної ділянки Ісаку Нахмановичу.

Під час робіт з реконструкції синагоги у 1595 р. Ісаак Нахманович помер, залишивши двох синів – Мордехая і Нахмана, а також дочку, що була дружиною купця Соломона. Дружина Ісаака, Хвала, чи, як її називали, «Багата»,

жила в будинку молодшого сина і займалася кредитуванням. Сини Ісаака продовжували відігравати провідну роль у житті гебреїв Львова, Червоної Русі, а також усієї Польщі. Вони успадковували весь маєток батька і були продовжувачами його справ. Будинок перед синагогою, де мешкав Мордехай, згодом був розширений. На думку М. Бабалана, сам будинок спочатку був побудований архітектором Павлом Римлянином, а потім розширений Павлом Щасливим. Дослідник львівської старовини В. Лозинський однозначно вважав автором синагоги і зовнішнього будинку Павла Щасливого. Вежу міської стіни і перший будинок на Гебрейській вулиці з боку вул. Руської зайняв Нахман.

У 1601 р. Мордехай Ісакович купив у міста руїни сусідньої з відбудованою Соколовською кам'яницею будівлі, запросив або Павла Римлянина, або Павла Щасливого, один із яких і відбудував будинок. Мордехай Ісакович обіймав високу посаду сеньйора усіх гебрейських громад Червоної Русі аж до 20-х років XVII ст. Упродовж того часу він репрезентував усе Галицьке гебрейство на 3'їзді (Вааді) чотирьох земель Польщі – Великої Польщі, Малої Польщі, Червоної Русі і Волині. У відбудованому будинку Мордехай Ісакович своїм коштом відкрив лікарню і притулок для приїжджих. Зараз на цьому місці будинок під №28 на вул. І. Федорова.

Мордехай Ісакович також виділяв кошти на посаг бідним дівчатам, безвідсоткові позики бідним, одяг убогій дітворі, на допомогу перед святами. Значні суми направляв гебрейський меценат на викуп бранців з неволі і для бідних у Святій Землі. Його будинок завжди був відкритий для гостей, а особливо для юнаків з єшиви.

В особі Мордехая Ісаковича бачимо людину, яка у багато чому випередила свій час. Це вті-

лення освіченої людини і мецената принаймні XIX століття У його суботніх прийняттях і бесідах проглядається аналогія зі спілкуванням майбутніх хасидів. Можливо, він поклав початок розвитку настільки відомих у Львові в XIX і XX століттях єврейських благодійних установ.

Брат Мордехая – Нахман Ісакович займав не тільки в гебрійському, але й у християнському світі досить високе суспільне становище. Серед своїх одновірців він єдиний іменувався в офіційних актах Громадянином Львова замість звичайно прийнятого Юдей. У міських актах зустрічалося навіть звертання «шляхетний Нахман Ісакович Юдей». ²⁵ Так звичайно звертали до шляхти. В особистому листуванні його іменували «пан». Дружиною Нахмана була Роза Якубівна, згодом відома як «Золота Роза».

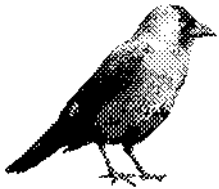
Нахман Ісакович був під заступництвом з боку Ради міста. Так, він неодноразово одержував дозволи на будівництво нових будинків, підведення до них міського водогону, а також на благоустрій синагоги. Прихильність міських чиновників до Нахмана підкріплювалося і тим, що він був кредитором Ради. У XVI ст. у середовищі польсько-українського гебрійства був створений інститут «палестинського гроша». Зібрані як спеціальний податок, ці гроші призначалися для прочан, що мандрували до Святої Землі, і тамтешніх гебрійських поселень. У кожній громаді існувала спеціальна комісія для збору «палестинських грошей». Зібрані в гебрійських громадах усього королівства гроші потрапляли до керівника спеціально створеної Головної комісії, який носив почесне звання «Пан Святої Землі». Наприкінці XVI – на початку XVII століття цю посаду обіймав також і Нахман Ісакович.

Діяльність братів Ісаковичів збіглася у часі із правлінням короля Зигмунта III Вази (1587-

1632), при дворі якого значну роль грали єзуїти. Якщо під час правління попереднього короля Стефана Баторія до гебрійців ставилися толерантно, то при Зигмунтові III усе змінилося. Так, у 1603 р. король приймає рішення надати львівським єзуїтам будинки і ділянки біля міської стіни на території міської гебрійської громади під приводом того, що Рада незаконно продала цю територію гебрійцям. Уся східна частина Гебрійської вулиці повинна була перейти єзуїтам. На будівництво синагоги у свій час був отриманий дозвіл короля і міської Ради, але не було дозволу архієпископа Соліковського, за що і зачепилися єзуїти.

Отже, на початку XVII ст. починається відомий процес Гебрійської громади з єзуїтами і містом щодо синагоги Нахмановичів і прилеглої території. Єзуїти домоглися скерування до Львова королівської комісії, що повинна була на місці розібратися у ситуації і прийняти рішення. Членам комісії слід було з'ясувати, коли спірна територія перейшла у володіння міста і яким чином у 1571-1601 роках її придбали гебрійці, а також на якій підставі там була збудована синагога. Процес тривав упродовж десятиліття. Неодноразово мінявся склад королівських комісій, у процес утягувалася усе більша кількість людей. Сеньйори Гебрійської громади Львова часто бували у Варшаві, апелювали до Коронного трибуналу і навіть до самого короля. У процесі розгляду комісії і сам король, бувало, приймали взаємовиключні рішення. Хід процесу відображений у роботі історика М. Балабана, присвяченій львівським гебрійцям кінця XVI – початку XVII століття, у якій у хронологічному порядку подається перелік основних його документів, що зберігалися у міському архіві. ²⁹

Зупинимося коротко на основних моментах процесу. Крім синагоги, єзуїти вимагали пере-

дачі території, на якій розташовувалися будинки Арона Рубіновича, спадкоємців Ісака Нахмановича: Мордехая і його дружин Іти, Нахмана і його дружини Рози, а також спадкоємців Якуба Мойжешовича і Соломона Німця. Під час численних засідань і розглядів як у міській Раді, так і в Коронному трибуналі, гебрійську громаду представляв Нахман Ісакович, що поводився відважно і впевнено, а його аргументи були вагомими і підтверджувалися конкретними документами. Крім нього, у Коронному трибуналі гебрійську громаду представляли Арон Рубінович і Мендель Школьник.

Наприкінці 1605 р. з цього приводу вийшов королівський декрет, згідно з яким спірна територія була розділена на три категорії. До першої категорії належали будинок і ділянка спадкоємців Сускіндовича. Виходячи з того, що колись духівництво продало цю ділянку, то орден єзуїтів повинен був її викупити. Рада міста виступала тут як посередник. До другої категорії відносилися усі ділянки, крім площі Олескої. Усі ці ділянки і будинки були продані Радою усупереч забороні короля Стефана Баторія, тому чиновникам пропонувалося упродовж шести місяців викупити їх у гебреїв. Потретьє, що стосується будинків на Олескій площі, то, не бажаючи змінювати дозвіл від 1581 р., король залишив ділянки і будинки в розпорядженні їхніх гебрійських господарів, за винятком самої синагоги і будинку старости. Синагога ж повинна була бути упродовж восьми тижнів конфіскована і передана єзуїтам.

У січні 1606 р. Рада міста приступила до виконання королівського декрету, а 28 лютого до гебрійської громади прибула комісія для передачі синагоги оо. єзуїтам. Комісію і єзуїтів зустрічав Мордехай Ісакович, що у присутності старшин громади і двох свідків провів її членів

через вхід свого будинку у двір, потім відкрив синагогу і запросив усіх до храму. Він піднявся з членами комісії на галерею для жінок, відкля вони разом оглянули цілу синагогу. При цьому Мордехай настійливо просив членів Ради зазначити, що передача синагоги пройшла добровільно і не було жодного опору. Передача відбулася, члени комісії і єзуїти вийшли із синагоги. Вхід до неї, як пам'ятаємо, проходив через будинок Мордехая. При виході Мордехай затримав усіх і звернув їхню увагу на те, що до синагоги немає іншого входу, окрім як через його будинок і тільки від його доброї волі буде залежати, пропустити духівництво і народ у «новий костьол» чи ні. При цьому він запропонував єзуїтам продати йому синагогу, а для будівництва костьолу і колегії купити більш зручну ділянку. Але пропозицію відхилили. І тоді Мордехай сказав те, що згодом визначило долю гебрійської святині: «Через свій будинок він не хоче, не може і не допустить проходу єзуїтів, тому що цього немає в декреті Його Величності короля. Оголошується їм це для того, щоб у єзуїтів не склалася думка, що, крім самої синагоги, вони одержали і вхід до неї, він і так віддав їм забагато»³⁰. Наприкінці він ще раз у категоричній формі повторив свою заяву: «Я ані через святий ганок із тильного боку, ані через головний вхід будинку, хоча і віддав ключі, єзуїтів і будь-кого іншого пропускати не буду, і зараз би не пропустив їх до синагоги, але повітрям їм би важко було туди потрапити, тому один раз я це зробив, однак потім для кожного цей прохід буде закритий»³¹.

Єзуїти, не очікуючи від єврея такої стійкості і мужності, не сприйняли всерйоз його заяви. Наступного дня ксьондз Гайовські разом зі слюсарем рушили до синагоги, щоб поміняти замки. Яким же був подив ксьондза, коли завж-

ди навстіж відчинені двері до будинку Мордехая виявилися міцно замкненими і на стукіт ніхто не відгукувався.

Уже перша частина процесу з єзуїтами, хоча вона і була програна, продемонструвала високий рівень чільників гебрєйської громади – братів Ісаковичів, їхня компетентність, уміння розбиратися у казуїстиці законів і застосовувати їх відповідно до обставин. Мордехай Ісакович виявляється людиною високої громадянської відваги, вольовою і упевненою у собі. І брати Ісаковичі – Мордехай і Нахман, не були винятками.

На прикладі процесу гебрєйської громади з єзуїтами розбивається уявлення про євреїв як про заляканих людей, що очікують милости від своїх сусідів. Навпаки, серед львівських гебрєїв першої половини XVII ст. виділяється плеяда людей, що були одночасно купцями і ученими, банкірами і прекрасними знавцями Талмуду, давньогєбрєйського права і філософії. З'являються також знамениті рабини, для яких характерними були риси героїв древнього Ізраїлю й античного Риму.

Боротьба продовжувалася. Чільники громади з честю витримали новий виток процесу. Тим часом львівський процес починає набувати політичного відтінку, що було обумовлено боротьбою між антиєзуїтськими шляхетськими угрупованнями з одного боку, і королівською партією, що підтримувала єзуїтів, – з іншого.

Рішення у Коронному трибуналі було прийнято у сприятливий для гебрєїв період, коли перемогу здобула антиєзуїтська партія. Трибуна

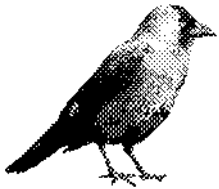

нал своїм рішенням від 10 квітня 1606 р. передбачав повернення гебрєям їхніх ділянок, будинків і синагоги, натомість єзуїтам надати територію між площею св. Духа (площа Івана Підкови) і Низьким Замокком, уздовж вулиці, що провадить до міської хвїртки. Кошти на придбання нових ділянок і будинків для єзуїтів повинна була надати гебрєйська громада. При цьому єзуїти були зобов'язані заручитися згодою короля і міської Ради.

Прошло ще понад два роки, але процес продовжувався, оскільки Рада міста не погоджувалася передати єзуїтам за гроші визначену територію, вбачаючи у цьому порушення свого суверенітету. За цей час знову змінилася політична обстановка у Польщі, посилився вплив королівської партії, що підтримувала єзуїтів. Рада була змушена продати єзуїтами частину міських територій. 11 червня 1608 р. король Зигмунт III видав декрет, згідно з яким єзуїти отримали ділянку в іншому місці, а всі спірні ділянки, будинки і синагога в гебрєйському кварталі залишилися у власності колишніх господарів. Колишній королівський декрет від 3 січня 1606 р. був анульований. Згодом були укладені угоди між гебрєями, міською Радою і єзуїтами про розміри і терміни наданих їм коштів для придбання землі під будівництво костьолу і колегії.

Гебрєйська громада справно вносила всі платежі і докладала зусиль для одержання дозволу короля й архієпископа про поновлення Богослужіння в синагозі. Дозвіл був отриманий, і навесні 1609 р. здійснилося урочисте відкриття

мацева нахмана бен ісака нахмановича (1616), на звороті пам'ятника - епітафія дружині нахмана розі (1637)

тя святині. З цієї нагоди Ісаак Галеві написав Пісню Порятунку – «Шир Гіула». Аж до початку XX століття, у річницю відкриття синагоги, урочисто читалися ці вірші. Таким чином, хоча гебрійська громада і змушена була сплатити єзуїтам певні відступні суми, вона домоглася головного – збереження своєї святині.

Після процесу, по декількох десятиліттях починають з'являтися різні легенди про чудесний порятунок синагоги. Як правило, героїнею цих легенд стає дружина Нахмана Ісаковича – Роза Нахманова, відома згодом як «Золота Роза». Легенда про Золоту Розу була відома в трьох основних версіях: Габріеля Сухистава, Натана Самуеля і Маєра Балабана. Суть цих легенд полягає у тому, що Роза ціною свого життя і чести врятувала синагогу. У їхній основі лежать події, що відображають тривалу боротьбу гебрійської громади за володіння синагогою і здобуту перемогу. Це була важка боротьба, що вимагала великої напруги сил і чималих коштів. Для провадження такого процесу були потрібні люди, що мають досвід спілкування з королівською і міською адміністрацією, що добре розбираються у сучасній політичній обстановці, нарешті, просто сильні особистості. У той час гебрійська громада мала таких лідерів. Крім братів Ісаковичів, у процесі з єзуїтами і містом активно брали участь Арон Рубінович, Мошок Мендлович і Ісаак Зускіндович.

Роза Нахманова також відіграла значну роль у житті гебрійської громади і була добре відома у місті. Ще при житті свого чоловіка вона добре знала сферу його інтересів і особисто займалася справами як чоловіка, так і громади, зокрема благодійністю. Завдяки своєму становищу, а також красі, вона мала вплив серед місцевих магнатів – як світських, так і духовних, особливо прихильним до неї був староста Мнішек. Роза Нахманова мала можливість допомагати своїм одновірцям. Імовірно, вона ви-

конувала певні доручення Громади і під час процесу з єзуїтами.

Після смерті чоловіка Роза продовжувала активно займатися справами, а на початку 20-х років XVII ст. вона знову узялася утримувати старостинське мито у Львові, яке вона збирала за допомогою міських гайдуків і свого спеціального загону.³² Роза надавала позики для виплати солдатам, і королівські комісари зверталися до неї «шляхетна пані».

Після смерті Рози у 1637 р. в пам'яті гебреїв міста поступово стерлися конкретні історичні факти її життя. Згодом образ Рози Нахманової, чи Золотої Рози нерозривно пов'язався з процесом проти єзуїтів і благополучним його завершенням. У наступних поколіннях євреїв повернення синагоги вже асоціювалося тільки з діяльністю Рози Нахманової. Вона виступає в образі мучениці, що принесла себе в жертву заради порятунку національної святині.

Історик львівських гебреїв М. Балабан, критично дослідивши і зіставивши різні версії легенд про Золоту Розу, знайшов у них ряд невідповідностей і розбіжностей. Наприклад, документально підтверджено, що синагога була повернута громаді у 1608 р., її відкриття відбулося у 1609 р., а у 1613 р. були виплачені усі платежі гебреїв єзуїтам. Померла ж Роза Нахманова у Львові у 1637 р. Провівши аналіз і зіставлення різних версій, М. Балабан виділив з них основні реалії, що не викликають у нього сумніву:

1. Фігура Рози Нахманової, енергійної і впливової, і водночас добродісної жінки, готової до самопожертви.

2. Конфіскація синагоги, перетворення її у костюль – факт у Польщі того часу доволі унікальний, тривалий процес між гебрійською громадою і єзуїтами і, нарешті, повернення святині.

3. Споріднення Рози з родиною засновника синагоги – Ісаака Нахмановича і можливий її

вплив на хід процесу, про що могли не знати сучасники.

4. Збережене зі стародавніх часів поняття про необхідність приношення жертви при створенні нової споруди.

5. Страх гебреїв перед духівництвом.

6. Пам'ять про архієпископа Замойського, який толерантно ставився до гебреїв. (Замойські був одним з авторів указу 1608 р. про повернення гебреям синагоги і їхніх будинків.)

7. Можливо, спогад про страждання гебреїв під час українсько-польських воєн XVII ст.

Сукупність цих реалій і дала основу для різних версій легенд про Золоту Розу. М. Балабан підтверджував сам факт героїчної і болісної смерті, що дійсно трапився в історії гебрейської громади, тільки стосувався він долі іншої жінки – Аделі з Дрогобича, несправедливо звинуваченої у ритуальному убивстві і страченої у 1710 р.

*У дужках зазначені найменування вулиць до 1939 р.

** Найменування територій дані відповідно до термінології, прийнятої у гебрейській літературі XVI-XVII ст.ст.

¹ Czołowski A. Lwów za Ruskich czasów. – Lwów, 1891. – S. 40.

² Ibidem. – S. 42.

³ Ibidem. – S. 42.

⁴ Ibidem. – S. 42.

⁵ Akta Grodzkie i Ziemskie. – Lwów, 1872. – Т. III. – № 5. – S. 13.

⁸ Czołowski A. Najstarsza Księga Miejska 1382-1389. – Lwów, 1892. № 112, 160. – S. 18, 25.

⁷ Ibidem. – S. V.

⁸ Ibidem. – S. 9.

⁹ Zubrzycki D. Kronika Miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 10.

¹⁰ Ibidem. – S. 12.

¹¹ Ibidem. – S. 14.

¹² Історія Львова в документах і матеріалах. – Київ, 1986. – С. 16-17.

¹³ Schall J. Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi, – Lwów, 1934. – S. 54.

¹⁴ Gumplowicz L. Prawodawstwo Polskie względem Żydów. – Kraków, 1867. – S. 17.

¹⁵ Ibidem. – S. 20.

¹⁶ Schall J. Op. cit. – S. 24.

¹⁷ Schorr M. Zasadnicze prawa Żydów w Polsce przedrozbiorowej // Żydzi w Polsce odrodzonej. – Warszawa, [1932]. – S. 199.

¹⁸ Каталог пергаментних документів Центрального державного Історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799. – Львів, 1972. – С. 59.

¹⁹ Bałaban M. Z Historji Żydów w Polsce. Szkice i Studja. – Warszawa, 1920. – S. 9.

²⁰ Akta grodzkie i ziemskie. – Т. 15: Zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500. – Lwów, 1891. – № 638, 639.

²¹ Akta grodzkie i ziemskie. – Т. 14: Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440-1456. – Lwów, 1889. – № 2937.

²² Schall J. Op. cit. – S. 37.

²³ Gumplowicz L. Op. cit. – S. 43.

²⁴ Schorr M. Organizacja Żydów w Polsce. – Lwów, 1899. – S. 37.

²⁵ Bałaban M. Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. – Lwów, 1909 – S. 196.

²⁶ Schall J. Przewodnik po zabytkach Żydowskich Lwowa. – Lwów, 1935. – S. 12.

²⁷ Bałaban M. Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. – S. 38.

²⁸ Ibidem. – S. 67.

²⁹ Ibidem. – S. 573-577.

³⁰ Ibidem. – S. 123.

³¹ Ibidem. – S. 123.

³² Ibidem. – S. 171.

володимир меламед

старий кіркут. 1900 рр.

час важких
випробувань
(XVII-XVIII ст. ст.)

Не тільки процеси з єзуїтами, але і напади агресивно налаштованих католицьких студентів і міщан турбували дві гебрійські громади Львова. Щоб якось уникнути нападів, довелося використовувати силу щорічних «відкатів» ректору і студентам семінарії – 30 польських злотих, з яких дещо діставалося й іншим причетним особам. Згодом ця данина була замінена постійним податком, так званим «козубальцем». Однак винагорода не гарантувала безпеки. Так, у результаті одного з таких нападів загинув рабин громади передмістя Мордехай Ашкеназі.

При синах Зигмунта III – Владиславові IV і Яну Казимиру становище львівських гебрійців не можна було назвати стабільним, однак деякі з них ще користалися королівською підтримкою і процвітали. Так, король Владислав IV надав Ісаку, сину відомого Нахмана і Рози, онуку Ісака Нахмановича, титул королівського підданого і право підлягати винятково королівській юрисдикції. Одночасно йому надали свободу торгівлі у всіх містах Речі Посполитої і звільнили від мита. Після смерті Ісака у 1645 р. переривається одна з гілок цієї відомої в Польщі й в Україні гебрійської родини.

Іншим впливовим львівським гебреєм у середині XVII ст. був Ісак Маркович, син Марка Ісаковича. Він був орендарем державної власності у Снятині, Коломиї і Галичі. Від короля Владислава IV він одержав титул придворного купця.

Серед великих орендарів відомі були також Ізраель Золочівський і Якоб Гомбрихт. Перший у 1595 р. узяв в оренду всі золочівські джерела доходів: чотири ставки, мито, пасовища, торгівлю, дороги, млини, броварні, солодовні, виготовлення горілки. Щорічно він платив подат-

ки на суму 4000 польських злотих. Якоб Гомбрихт орендував різні львівські підприємства, нерухомість і щорічно платив місту 3560 злотих податку.

Після пожежі 1571 р. міський гебрійський район інтенсивно забудовувався і до початку XVII ст. вільного місця практично не залишилося. Побоюючись контролю з боку купців і міських цехів, гебреї, що займалися забороненими Радою видами торгівлі, ховали різні товари, а серед них і легко займисті, у підвалах, на горищах і т.п., що і спричинило пожежу у 1616 р., яка знову змінила топографію гебрійського кварталу.

Існують свідчення, котрі прямо підтверджують досить широку автономію львівських гебрійців того часу, що повинна була враховувати міська Рада. Так, наприклад, Рада міста скерувала до гебрійського кварталу двох комісарів, аби ті з'ясували причини пожежі. Однак господарі будинків не допустили непрошених гостей ні на склади, ні до крамниць. Після втручання сеньйорів громади Рада скерувала другу комісію, яка також не змогла провести необхідного огляду, а гебреї дали таке пояснення: «Ми нікому не зобов'язані відкривати крамниці, підвали, ані товари свої показувати. Такого ніколи не було і зараз неприпустимо, оскільки ми маємо своє правління і наполягаємо на тому, що пожежа місту більше не загрожує».¹ Королівським декретом від 1616 р. львівські гебреї, що постраждали від пожежі, були звільнені від усіх податків на чотири роки.

Після пожежі почалася інтенсивна, хоча і надалі хаотична забудова кварталу. Споруджувалися кам'яні і дерев'яні будинки, частина будинків, що не належали раніше гебреям, перейшли в їхні руки. Так, з 1617 р. два будинки

по обидва боки вул. Гебрейської, що примикали до вул. Руської, стають власністю гебреїв.

Йшло також інтенсивне будівництво під міськими стінами, у частині яких пробивалися вікна. Місця залишалося усе менше і менше, тому гебреї поступово почали займати під житло колишні склади і міські вежі. У 1630 р. Рада міста здала в оренду сеньйору гебрейської громади Якобу Гомбрихту напівзруйновану після пожежі вежу шевців.

У 1632 р. у власність гебрейської громади перейшли останні будинки їхнього кварталу, що раніше належали місту. Якоб Гомбрихт зруйнував старі будівлі і на великій ділянці між нинішніми вулицями Староєврейською, Сербською і Братів Рогатинців побудував будинок, що примикав до міської стіни, у якій були пробиті вікна. Третину ділянки Гомбрихт продав Соломонові Фрідману, що також побудував будинок поблизу міського муру, пробивши у ньому три вікна. Між будинками Гомбрихта і Фрідмана залишалося вільне місце, на якому побудував будинок Шмуїло Вишневецький. Поруч з ними уздовж міської стіни по лінії вул. Братів Рогатинців стояло шість кам'яниць, що належали гебреям. У міському мурі, до якого вони примикали, було пробито 36 вікон.

Будинки Гомбрихта, Вишневецького, Фрідмана у перебудованому виді зберігалися до початку ХХ століття під номерами 30, 32, 34 по вул. Староєврейській. За традицією будинки №№ 30 і 32 продовжували називатися будинками Гомбрихта. На початку ХХ ст. ці два будинки були знесені, а на їхньому місці споруджено п'ятиповерховий кутовий будинок, що виходить одночасно на три вулиці (Староєврейську, Сербську і Братів Рогатинців). У стіну цього будинку було вмуровано міський герб з написом, що нагадував про будинки Гомбрихта

«Aedes emphiteutica civitatis leopoliensis ad anno 1633» – «Будинок, що стоїть на міській землі». По вул. Староєврейській під №34 зберігся будинок Соломона Фрідмана. На стіні цього будинку також прикріплений міський герб з аналогічним написом: «Будинок на міській землі».

З ростом міської громади потрібен був окремий будинок для адміністративних і судових потреб. У 1634 р. був отриманий дозвіл на будівництво першого громадського дому львівського кагалу. Будинок побудували напроти старої міської синагоги, пізніше на тому місці під №41 був побудований Бет Гамідраш (Будинок навчання), знищений нацистськими окупантами.

У першій половині ХVІІ ст. проводиться благоустрій гебрейського кварталу. Міська Рада зобов'язала господарів будинків вимостити перед ними дорогу й очистити ділянки від сміття; стічні води, за розпорядженням Ради, повинні були відводитися спеціальними каналами з підвалів за міські вали. Відповідно до переліку магістрату, де вказувалися прізвища власників, у 1620 р. гебреям у місті належало 40 кам'яниць.² М. Балабан вважав, що перший такий перелік, укладений з фіскальною метою, з'явився у 1628 р. Згідно з ним, гебреї володіли у місті 29 кам'яницями, 5 дерев'яними будинками і 5 будинками біля міського муру.³ Кількість будинків у 1620 р. і 1628 р. – 40 і 39 – практично однакова, питання лише в тому, чи входили до переліку кам'яниць, зазначених у документі магістрату, дерев'яні будівлі. Уявлення про кількість населення можна скласти за даними професора Гебрейського історичного інституту у Варшаві М. Горна, згідно з якими у Львові у 1578 р. проживало 1500 гебреїв⁴. Відповідно до люстрації 1570 р. на Краківському передмісті гебреям належало 120 будинків і вони сплачували 120 флоринів чиншу.⁵

Будинки на передмісті були значно меншими, ніж у місті, тому можна припустити, що на Краківському передмісті проживало близько 2000 гебреїв.

Основними заняттями львівських гебреїв у першій половині XVII ст. були: утримання державних податків і доходів, різні фінансові операції, торгівля, обмежена чотирма найменуваннями – воском, сукном, волами і шкірою, а також ремесла – кравецьке, шевське, кушнірське, воскобійне, обробка золотих і срібних виробів, позументна справа. З ремісників тільки кравці у 1627 р організували свій цех.

Незважаючи на широку автономію і різні права, життя гебрейської громади не було спокійним. Його порушували напади студентів єзуїтської колегії, вельможних шляхтичів, траплялися і обвинувачення у ритуальних убивствах. Опираючись гонінням, гебреї черпали сили у своїй внутрішній згуртованості. Родина і синагога були головними підвалинами їхнього життя.

Великі потрясіння випали на долю гебреїв України і Польщі у 1648-1658 р., у так зване «десятиліття катастрофи». Двічі війська гетьмана Богдана Хмельницького брали Львів в облогу – у 1648 р. і в 1655 р. Обидві облоги супроводжувалися важкими випробуваннями для гебрейських громад. Двічі для полегшення оборони спалювалося Краківське передмістя, де мешкала гебрейська громада, і двічі міські гебреї давали притулок біженцям з передмістя. Особливо важкою була облога міста у жовтні 1648 р. Тісні вулички гебрейського кварталу були переповнені біженцями, їм доводилося жити на горищах і у закапелках дворів. У місті бракувало хліба і води, спалахнули епідемії. За даними гебрейського автора XVII століття Натана Гановера, тоді у місті загинуло близько

10000 осіб.⁶ Очевидно, йдеться про сукупні втрати серед населення міста, передмість, а також серед біженців.

Участь гебреїв в обороні міста вивчав професор Мауріцій Горн з Варшави. На підставі джерел він доводить, що львівські гебреї брали активну участь в обороні міста.

Події розгорталися швидко: 4 жовтня з'явилися під Львовом перші татарські загоны, 5 жовтня війська Яреми Вишневецького пішли з міста, залишивши усього 230 солдатів піхоти і 226 інших солдатів, переважно німців.⁷ Ці сили були зміцнені міщанським ополченням, що складало близько 1500 осіб, а також загонами зі шляхти і гебреїв.⁸ За наказом військового командування, гебреї зайняли ділянку на мурі міста від Босацької хвiртки до Бернардинського костюлу, саме ця ділянка міської стіни прилягала до гебрейського кварталу. Гебреї були озброєні сокирами, а також вогнепальною зброєю.⁹

У ніч з 8 на 9 жовтня міщани організували дві вилазки. Сили були нерівними, і львів'яни почали переговори. На думку історика І. Крип'якевича, Б. Хмельницький не збирався брати місто штурмом, тому що не хотів допустити його розгарбування татарами. До складу однієї з делегацій львівських міщан входив і представник гебрейської громади Шимон Штадлян.¹⁰ Під час перемовин Хмельницький, що мав зобов'язання стосовно татар, зажадав за зняття облоги викуп у 200 тисяч злотих. Далі переговори велися про зниження суми викупу чи про частку, яку повинна була сплатити гебрейська громада.

Інакше описує події, пов'язані з облогою міста, Д. Зубрицький. У своїй «Хроніці міста Львова» він базується на спогадах безпосереднього учасника цих подій бургомистра Мартіна

Гросваєра, який повідомляв, що у другому листі Хмельницького городянам містилася вимога, «щоб ми видали всіх гебреїв, як таких, котрі є причиною цієї війни». Відповідь городян звучала так: «Гебреїв видати не можемо з двох причин: по-перше, вони не є нашими, а підданими короля і Речі Посполитої, по-друге, вони також, як і ми, несуть увесь тягар облоги і готові за нас умерти»¹¹. Так виник прецедент, оскільки раніше, у випадку облоги, шляхта, з метою власного порятунку, зазвичай видавала гебреїв, як трапилося, наприклад, у Немирові і Тульчині на Брацлавщині. Після перемовин облога була знята, Львів не був зруйнований, гетьман погодився на виплату меншого викупу і згодом його війська рушили на Замостя.

Навіть абстрагуючись від питання, вимагав гетьман чи ні видачі львівських гебреїв, знаменним є той факт, що у Львові не відбулося кривавого єврейського погрому, які були у червні-вересні 1648 року уздовж усього шляху козацьких і татарських військ. За даними сучасного англійського історика Мартіна Гілберта, з 1648 до 1656 рр. на територіях, охоплених воєнними діями, загинуло близько 100 тисяч євреїв.¹² Це були часи, коли широкі простори України і Польщі лежали в руїнах. Десятки єврейських громад були цілком знищені і припинили своє існування.

Облоги і дві великі пожежі, що знищили Краківське передмістя, значною мірою підірвали добробут львівських гебреїв. Чергове нещастя принесло війни зі шведами і Московською державою. Одним з наслідків цих воєн була нова хвиля релігійної нетолерантності, жертвами якої стали львівські гебреї у 1663 і 1664 роках.

Особливо великий погром відбувся у 1664 р., коли юрба городян на чолі з католицькими сту-

дентами напала на синагогу, де молилися віруючі, і підпалила її. Тоді у місті була незначна кількість військ, тому староста змушений був роздати гебреям для самооборони алебарди і піки. Однак вони, виявившись у меншості, не змогли протистояти розлюченій юрбі. Не допомогло ані втручання коронного гетьмана Станіслава Потоцького з невеликим загonom, ані бургомистра міста Бартоломея Зіморовича. Під час погрому загинуло 75 гебреїв, а 200 було важко поранено.¹³ Матеріальний збиток склав значну суму. Король Ян Казимир наказав судити винних у погромі. До відповідальності притягнули і членів міської Ради: 16 радників і бургомистра, що були засуджені до шести тижнів ув'язнення. Король також зобов'язав Раду міста виплатити значну компенсацію родинам загиблих.

Добробут львівських гебреїв поступово стабілізувався під час правління королів Михайла Корибута Вишневецького і Яна III Собєського. Особливо прихильно ставився до львівських гебреїв король Ян Собєскі. Щоб пом'якшити наслідки турецької облоги 1682 р., у час якої знову був спалений гебрейський квартал і передмістя, король надав гебреям ряд привілеїв. Воєводу зобов'язали стежити за тим, щоб гебреїв не ущемляли при зборі податків. Особливу прихильність короля мав гебрейський лікар, доктор Менахем де Йона. Він походив з відомої у Львові родини, засновником якої був доктор Сімхе Менахем, що практикував у Львові з другої половини XVI ст. Невідомо, де Сімхе Менахем здобув диплом лікаря і чи був він у нього взагалі, але свого сина Йоханана Баруха він послав у 1640 р. учитися до університету Падуї. Закінчивши університет і одержавши ступінь доктора медицини, Йоханан Барух повернувся до Львова, де незабаром одру-

жився з донькою доктора Менахема Зунсфорта і почав широко практикувати. Незважаючи на важкі воєнні часи (облоги Львова), він скерував своїх трьох синів учитися до Падуї, і вони повернулися до міста докторами медицини.

Надзвичайно популярним був один із них – Менахем, чи, як його звичайно називали, доктор Емануель де Йона. Слава доктора дійшла до двору, і король Ян Собескі, який часто хворів, неодноразово запрошував його до себе. Доктор де Йона став особистим лікарем короля, оселився у Жовкві, де була одна з королівських резиденцій, і часто супроводжував Яна III, що було виявом чималої до нього прихильності. Коли у 1693 р. Ян Собескі важко занедужав, доктор де Йона не дозволив йому виїхати на засідання сейму, про що король скаржився у своїх листах. Практично де Йона не залишав свого пацієнта в останні три роки його життя. Після смерти Яна Собеского християнські лікарі обвинуватили доктора в отруєнні короля. Де Йона кинули до в'язниці, однак через відсутність доказів і на прохання королівської родини незабаром звільнили. Згодом Емануель де Йона остаточно оселився у Львові, як і раніше продовжуючи надавати лікарські послуги удові, королеві Марисеньці і королевичу Якубу.

Доктор де Йона мав великий авторитет у гебрійських громадах усїєї Речі Посполитої. Тривалий час він був сеньйором львівської громади, а у 1699 і 1701 рр. обирався маршалком Гебрійського сейму королівства. Доктор Емануель був також знавцем Тори і давньогейрей-

ської літератури, до його думки прислухалися рабини. У 1689 р. у Вроцлаві на його замовлення для синагоги Нахмановичів був відлитий великий семисвічник (менора). У центрі гебрійського кварталу Львова, неподалік тієї ж синагоги, доктор збудував собі будинок у стилі пізнього ренесансу, який справедливо називали палацом. Він виділявся серед інших будівель і був розібраний тільки у 1907 р. Сам доктор Емануель де Йона помер у 1702 р.

Іншим львівським гебреєм, який обіймав високе положення при дворі, був такий собі Бецалел, що здобув титул керуючого королівськими митницями. Бецалел також користався особливою прихильністю королеви Марисеньки. Однак, зі смертю короля Яна III Собеского закінчується і благополуччя гебрійських громад у Львові.

Під час Північної війни при королі Августі II із Саксонської династії місто у 1701 р. захопили шведські війська. У час облоги гебреї, разом з іншими мешканцями, боролися на його стінах, що згодом викликало помсту переможців. Після захоплення міста шведи розграбували гебрійський район і змусили громаду сплатити 60000 талерів викупу. У дворі синагоги Нахмановичів вони становили шибеницю, на якій підвісили за руки старшин гебрійської громади і тримали їх у такому стані, поки кошук, що стояв під нею, гебреї не наповнили золотом і сріблом.¹⁴

У 1709 р. гебрійська громада знову змушена була розраховуватися, цього разу з військами короля Станіслава Лещинського, що боролися

на боці шведів. 1713 рік приніс гебреям заборону укладати угоди з містом. У 1722 р. з'явилося грізне розпорядження про виселення гебреїв із усіх міських вулиць, за винятком території гетто, яке, утім, залишилося тільки на папері.

У XVIII ст. релігійна нетерпимість стає характерною рисою польської дійсності. У Львові почастішали рідкісні колись антисеврейські виступи. Вони зафіксовані у 1718, 1732, 1751, 1762 роках.¹⁵ На цьому тлі у 1728 р. відбувся процес за найгіршими зразками середньовічної інквізиції. Навесні 1728 р. у Львові з'явився невідомий нікому Ян Філіпович. Він був хрещеним гебреєм, який, як свідчать гебрейські джерела, мав намір повернутися до юдаїзму. Про це дізналася церковна влада і звинуватила керівників гебрейських громад Львова і сусідніх міст у тиску на новонаверненого. Почалися арешти: за ґрати потрапили брати Хаїм і Єшуа Райцеси і рабин міста Щирець. Почалося слідство із застосуванням характерних для того часу катувань. Суд визнав братів Райцесів і щирецького рабина винними і виніс бузувірський вирок: «Вирвати в них язика, спалити руки, потім четвертувати біля ганебного стовпа і спалити на вогнищі».¹⁶

Щирецькому рабину вдалося утекти, Єшуа Райцес учинив самогубство у в'язниці, і жертвою вироку залишився Хаїм Райцес. Йому запропонували зберегти життя за умови водохрещення, але він відмовився. Хаїм героїчно переніс усі муки і помер на вогнищі поруч із трупом свого брата. Громада викупила попіл обох братів і поховала його в одній могилі, встановивши пам'ятник у формі високої плити. Епітафія мученикам на могильній плиті починалася словами «І плакав увесь Ізраїль...»¹⁷. Випадак цей, навіть для того жорстокого часу, був настільки диким, що про нього двічі писала па-

ризька газета. Пам'ятник братам Райцесам був на старому гебрейському цвинтарі у Львові.

Пам'ятали львівські євреї і справу Аделі з Дрогобича. У 1710 році ця жінка була несправедливо обвинувачена у смерті християнської дитини. Незважаючи на очевидну невинність, її засудили до смерті, бо і вона відмовилася перейти у християнство. Її останки були також поховані на старому гебрейському цвинтарі.

Занепад господарського життя при королях Саксонської династії і релігійна нетерпимість значною мірою позначилися на добробуті гебрейських громад Львова. Наслідком цього було переселення багатьох гебреїв зі Львова до сусідніх Бродів, що поступово стають центром однієї із найбільших гебрейських громад Галичини. Згодом у руки представників цієї громади перейшли ключові посади в управлінні гебрейським земством Червоної Русі.

У 50-х роках XVIII ст. Львів був свідком діяльності відомого сектанта того часу Якоба Франка і його послідовників, що поклали початок так званому франкізму. Франкізм був одним із останніх різновидів месіанських рухів, що з'явилися в Україні і Польщі у другій половині XVIII ст. На відміну від представників інших месіанських рухів, більшість франкістів у другій половині XVIII ст. прийняли християнство. У липні 1759 р. у Львівському катедральному соборі відбувся диспут між талмудистами і франкістами. Талмудистів представляли сорок рабинів із усієї Галичини на чолі з львівським рабином Хаїмом Когеном Рапопортом. Франкісти висунули програму із семи основних пунктів, за якими і вівся диспут. Не вислухавши до кінця доводів рабинів, католики змусили франкістів негайно прийняти християнство і визнали вірних юдаїзму переможеними.

У другій половині XVIII ст. у Львові спостерігався значний спад в економіці, викликаний не тільки численними війнами і тривалими облогами, але також репресіями проти гебреїв. У черговому конфлікті між міщанами і гебреями король Август III (1735-1763) став на бік християнського міщанства, що спричинилося до матеріального занепаду гебрейських громад у Польщі й Україні. Навіть шляхта, що при попередніх королях підтримувала гебреїв, виступила тепер проти них.

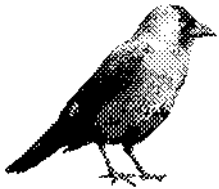

У 1764 р. була ліквідована сеймова організація гебрейства, що означало кінець гебрейської автономії. Скасовувався З'їзд гебреїв чотирьох земель – ВААД (ваад гарба арацот). Звичайним явищем стали процеси між гебреями і міщанами щодо правил торгівлі.

У XVIII ст. значно змінився вигляд міського гебрейського кварталу. На місці колишніх нетрів з'являлися три- і чотириповерхові будинки, забудовувалися двори і вулички біля міських стін. Гебрейський район Львова був перенаселений, але розширюватися йому було нікуди. У цей час львівськими гебреями інтенсивно заселяються Броди, Жовква, Свірж, Бучач. Незважаючи на виїзд гебрейського населення до сусідніх міст і містечок, а також відновлення громади на Краківському передмісті, у міському гетто було нестерпно тісно. Через таку перенаселеність гебреї почали осідати за межами свого кварталу: на юридиках монастиря бенедиктинок, на землях магнатів Яблоновських і, насамперед, на продовженні вулиці Боїмів,

у її нижній християнській частині, а також на вулицях Сербській і Руській. При цьому гебреї не купували нерухомість, що було їм заборонено, а тільки винаймали помешкання, крамниці, склади в будинках шляхтичів, духівництва і міщан. Таке переселення гебреїв з гетто до міста занепокоїло городян, що було пов'язано насамперед з конкуренцією у торгівлі. Той факт, що гебреї відкривав крамницю за межами свого району, насторожував християнських купців і ремісників. Але для збіднілих власників будинків оренда гебреями житла, тим більше приміщень під магазини, була життєво важливим питанням, часто останньою надією на поліпшення свого фінансового становища. Унаслідок такої диференціації інтересів городян, постійними були їхні нарікання на панів з «Ради і Лави», що стало причиною створення різних комісій і публікації відповідних королівських декретів. На думку М. Балабана, такий процес почався ще у 1656 році¹⁸.

Щодо спірних питань вийшла низка королівських декретів і постанов Ради, що забороняли гебреям оренду приміщень у будинках християн. Відповідні декрети були видані Яном Казимиром у 1656 р. і Августом II у 1710 р. У них навіть зазначався розмір штрафу, що зобов'язані були платити господарі будинків, які здавали приміщення гебреям в оренду. Щодо ж заселення гебреями вулиць за межами кварталу, спостерігалось неоднозначне ставлення різних прошарків міщан. Якщо ремісники і купці бачили в гебреях насамперед конкурентів і нама-

галися не допустити їхнього розселення за межами гетто, то власники будинків – а ними були міські радники, шляхтичі, духівництво, як правило, були зацікавлені в перебуванні гебреїв у місті як головних орендарів приміщень. Дані «Ревізії» 1708 р. зафіксували наявність значної кількості гебрейських крамниць за межами кварталу, і навіть на площі Ринок, а також те, що чимало гебреїв мешкало на вулиці Руській.

Королівські декрети практично не змінили ситуацію, пов'язану з проживанням гебреїв поза своїм районом. Гебрейське населення продовжувало залишатися на сусідніх з їхнім кварталом вулицях і провадити там торгівлю. З'явилися і нові угоди між містом і гебрейською громадою, наприклад, угода про торгівлю 1740 року. Про заборону торгівлі на міських вулицях у цьому документі навіть не згадувалося.

Справа у тому, що, незважаючи на велику торгівлю, гебрейське населення Львова у XVIII столітті через різні контрибуції, грабежі і погроми було доволі бідним. Згідно з архівним даними, зібраними М. Балабаном, борг гебрейської громади місту у 1727 р. складав 438410 злотих. Борг цей був частиною міської контрибуції шведам, що повинні були виплатити гебрейській громаді. Щоб хоч частково виплатити борги і покрити величезні щорічні відсотки, гебрейські громади вдавалися до позичок і підвищували внутрішні податки. Однак це не могло збалансувати бюджет, і борги гебрейських громад зростали. При цьому можна прослідкувати характерну рису розвитку гебрейських громад Львова XVIII ст.: з одного боку, продовжував існувати традиційний міт про їхнє багатство, а з іншого боку – існували конкретні факти їхнього важкого фінансового становища.

М. Балабан на підставі дослідження Гродських і Земських актів, Актів міської Ради, Судових

книг, Підвоєводських актів того періоду наводить дані про постійні позики гебрейської громади з початку XVIII ст. Як правило, ці позики бралися у різних монастирів: кармелітів босих, тринітаріїв, єзуїтів, домініканців. Доходи громади в основному складали податки, досить обтяжливі для її членів.

У роботах М. Балабана наводяться дані про високі суми податків, виплачуваних гебреями-орендарями кагалу зі своїх доходів. Однак, він не наводить даних про невдоволення гебреїв адміністрацією своєї громади у зв'язку з високими податками. Можливо, люди зі значними доходами свідомо їх сплачували, розуміючи важке фінансове становище громад.

Незважаючи на високі податки, усі борги гебреям погасити не вдалося. Після здійснення численних платежів львівська громада ще в 1784 р. залишалася винна костьолам, монастирям і різним християнським фондам близько 83 056 австрійських флоринів, що складало близько півмільйона польських злотих¹⁹.

Отже, перед поділом Польщі (1772 р.) становище гебрейських громад у Львові було доволі важким. На той час у межах міста, відповідно до перепису 1764/1765 рр., проживало 6 142 єврея. Одна третина гебрейського населення припадала на Міську громаду, тобто громаду усередині міських стін, а дві третини проживало на територіях передмість, в основному на Краківському.

До другої половини XVIII ст. у гебрейських громадах Львова сформувалася певна структура судочинства. Справи між гебреями розглядали рабинські суди, а між негебреями і гебреями, як правило, – підвоєводський суд. Головою підвоєводського суду був заступник воєводи – підвоєвода. До складу суду входив також суддя, головна посадова особа після підвоєводи.

З кінця XVII століття суддя призначався з двох кандидатів, що відповідно пропонувалися двома громадами. Згодом гебреї позбавилися можливості впливати на вибір судді, якого призначав воєвода. Ще одним членом підвоєводського суду був інстигатор, тобто прокурор. Крім чисто судових, він виконував і ряд інших функцій, зокрема стежив за мірами, вагами і якістю товарів гебрейських купців. Для міських гебреїв він був свого роду промисловим і торговим інспектором. У його обов'язки також входило стежити за порядком у гебрейському кварталі, наглядати за моральністю у громаді. Останнім у штаті підвоєводського суду був писар.

Компетенція підвоєводського суду поширювалася на гебреїв Львівської землі і Жидачівського округу. У 1756 р. на цих територіях, за даними польського історика початку XX ст. Збігнева Паздро, проживало понад 42000 євреїв. На цій території, у залежності від місця проживання, розрізнялися три категорії гебреїв, що проживали відповідно на приватних, королівських і міських землях. Перші були у патримоніальній, тобто власницькій юрисдикції; другі – у віданні старостинського суду, а треті – підвоєводського суду. Важко докладно розмежувати ці юрисдикції. Дуже часто одна судова установа конкурувала з іншою. Відомо лише, що підвоєводський суд визнавав у межах міста Львова старостинську (королівську) юрисдикцію, але всіляко протестував проти втручання в сферу своєї діяльності приватної патримоніальної юрисдикції.

Як бачимо, рабинські суди залежали від судів підвоєводських, оскільки вибори гебрейської общинної адміністрації контролювалися підвоєводою. Сфера діяльності рабинського суду, очевидно, обмежувалася розбором справ між гебреями, хоча, на думку Збігнева Паздро,

бували випадки, коли гебреї позивалися між собою у підвоєводському суді, іноді навіть у справах релігійного характеру, наприклад, про місце в синагозі. Такі випадки, звичайно, варто вважати винятками.

Вироки рабинських судів могли бути оскаржені у підвоєводському суді на підставі універсала воєводи Яблоновського від 1703 р. і постанов 1726 р. Однак при апеляції виникала певна трудність. Рабини судили на основі талмудичного права, а підвоєводські судді – на підставі польського права. Однак, у трьох випадках вони брали до уваги норми і звичаї гебрейського талмудичного права: по-перше, якщо король чи воєвода наполягали на застосуванні певного гебрейського закону, що діяв відповідно до привілею Зигмунта Августа; по-друге, у випадку, якщо підвоєводський суд не знаходив рішення без застосування гебрейського закону; до третьої категорії відносяться випадки, коли підвоєводський суд при розгляді певних справ визнавав доцільним застосовувати принципи гебрейського права, хоча це і не було обов'язковим.

Такі відступи допускалися лише у першій інстанції, коли судив підвоєводський суддя і розбиралася справа між гебреями, причому не в порядку апеляції. У суді другої інстанції судив сам підвоєвода без участі асесорів, тобто засідателів з гебреїв, і в цьому випадку прецедентів використання талмудичного права не було. Існувала ще і третя судова інстанція – суд воєводи. Таким чином, воєводська судова організація стосовно гебреїв будувалася за аналогією гродських судів з такою ієрархічною структурою: староста – підстароста – суддя гродський – писар. У воєводському судовому устрої для гебреїв дотримувалася аналогія:

воевода – підвоєвода – суддя підвоєводський – писар.

Відсутність гебрейських засідателів у суді другої інстанції трохи дивує. Останнє збережене адміністративне розпорядження з цього приводу воеводи Марка Матчинського від 1692 р. чітко визначає, «що суддя мій не повинен розбирати гебрейських справ (позову негебреїв з гебреями) у своєму будинку, а на привілейованому місці при синагозі. Разом з ним повинні засідати гебрейські старшини, що роблять висновки про справу за своїм розсудом, беручи при цьому до уваги старі звичаї і права цієї синагоги»²⁰. Це розпорядження, на думку Збігнева Паздро, не виконувалося уже в період 1740–1772 рр., ймовірно, унаслідок його скасування і заміни новим розпорядженням, текст якого не зберігся.

Рабинський суд розбирав справи між гебреями у випадку, коли сторони відразу зверталися до рабина чи ж коли йому передавалася справа підвоєводським суддею. Варто ще згадати про становий суд гебрейського цеху торговців ганчір'ям і про його ставлення до підвоєводського суду. У статуті цеху збереглося рішення про те, що його члени у грошових справах підсудні рабину, а в інших випадках – главі цеху і цехових старшин, але скарги на їхні вирoki можуть подаватися до підвоєводського суду.

Підвоєводський суд для гебреїв з давніх часів засідав у синагозі, як це було встановлено ще привілеями Болеслава Калішського у 1264 р. Львівським гебреям неодноразово підтверджувався привілей, що дозволяв проводити засідання суду в судовій кімнаті при синагозі. Цей звичай був скасований у 1732 р. воеводою Чарторийським, який ухвалив, що суд повинен засідати у «пристойному місці, а не в кімнаті» при синагозі. Однак точних указівок на те міс-

це, де проходили засідання суду в другій половині XVIII ст., немає. Як правило, підвоєводський суд засідав двічі на тиждень: почергово для міських гебреїв і для гебреїв передмістя.

Підвоєводська адміністрація здійснювала не тільки судові функції, але також відігравала для гебреїв роль законодавчої і виконавчої влади. До компетенції підвоєводської адміністрації відносилися три основні контрольні функції, що стосувалися міських гебреїв: 1) контроль за внутрішнім самоврядуванням гебрейської громади; 2) контроль торгових і промислових справ; 3) спостереження за безпекою і суспільним порядком.

Упродовж двох століть – з другої половини XVI до другої половини XVIII століття – гебрейські громади Львова користалися досить широкою автономією, основу якої складали генеральні і спеціальні привілеї польських королів, конкретизовані на практиці статутами і положеннями воевод. Підвоєводська влада ж безпосередньо втілювала увесь кодекс королівських законів щодо гебрейського обцинного самоврядування.

¹ Bałaban M. Żydzi Lwowski na przełomie XVI i XVII wieku. – Lwów, 1909. – S. 152.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА). – Фонд 52, опис 1, справа 138, лист 62.

³ Bałaban M. Op. cit. – S. 161.

⁴ Papers in Jewish Demography 1981. – Jerusalem, 1983. – P. 52.

⁵ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1903. – Т. VII. – С. 205.

⁶ Hannover N. Jawen Mecula t. j. Bagno Głębokie / Przełożył M. Bałaban. – Lwów, 1912. – S. 48.

⁷ Horn M. Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1978. – S. 98.

⁸ Ibidem. – S. 98.

⁹ Ibidem. – S. 98.

¹⁰ Bałaban M. Żydzi polscy z bronią w rękę // Księga pamiątkowa. – Warszawa, 1934. – S. 150-151.

¹¹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 315.

¹² Гилберт М. Атлас по истории еврейского народа. – Нью Йорк, 1990. – С. 84.

¹³ Schall J. Przewodnik po zabytkach Żydowskich m. Lwowa. – Lwów, 1935. – S. 17.

¹⁴ Bałaban M. Dzielnica Żydowska, jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909. – S. 9.

¹⁵ Ibidem. – S. 34.

¹⁶ Ibidem. – S. 36.

¹⁷ Ibidem. – S. 36.

¹⁸ Ibidem. – S. 43.

¹⁹ Ibidem. – S. 49.

²⁰ Pazdro Z. Organizacja i praktyka Żydowskich Sądów Podwojewódzkich w okresie 1740-1772 r. – Lwów, 1903. – S. 9.

еврейські діти дорогою до хедеру

володимир меламед

вільгельм вахтель. бездомні

під владою габсбургів
(1772-1848 рр.)

У 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої Австрія захопила Галичину. У такий спосіб українські і польські євреї перетворилися в австрійських підданих. Імператорський дім в особі Марії Терезії (1740-1780 р.), а потім Йосифа II (1780-1790 р.) не поспішав із прихильністю щодо нових підданих. Щоб уникнути подальшого росту єврейського населення, австрійський уряд закрити Львів для імміграції. Євреям же у місті дозволялося мешкати винятково у кварталі, обмеженому вулицями Гебрейською, Гебрейською Новою, Сербською, Руською, а також на Краківському передмісті. У 1811 р. у місті утворилися три єврейських райони, що входили у відповідні міські. Тільки євреям з річним доходом у 30 000 злотих чи з високим освітнім цензом дозволялося проживати поза цими районами, але без права тримати крамниці. Примітно, що навіть у 1842 р., коли управління Львівського кагалу перенесло свою канцелярію з тісної і брудної вулиці За зброївною, 5 (вул. Арсенальна) на вул. Бляхарську, 9 (вул. Івана Федорова), влада дала дозвіл на це за умови, що канцелярія буде там доти, доки управління кагалом зосереджено у руках єврейської інтелігенції, що одягається по-європейски.

1789 р. став рубежем до змін на ліпше у житті євреїв Львова і всієї Галичини. 7 травня був оприлюднений Патент Толерантности імператора Йосифа II. Після численних сумнівів і коливань імператор прийшов до висновку, що не можна накладати на народ обов'язки, не надаючи йому рівних з іншими народами прав, а також не можна очікувати відданості від людей, що є поза суспільством. Йосиф II були вжив кардинальних заходів для усунення відокремленості євреїв: були ліквідовані влада ка-

галу, чинність юрисдикції рабинів, практично була зруйнована складна структура колишнього самоврядування, успадкованого від Речі Посполитої.

Патент толерантности складався з 7 розділів і 64 параграфів. У преамбулі розкривався його зміст і призначення – «для загального блага скасувати у чинному праві відмінності між християнськими і гебрейськими підданими, надати євреям у Галичині права і свободи, якими користаються інші наші піддані»¹.

Розділи Патенту містили наступні положення.

У Першому Розділі (параграфи 1-10) йшлося про єврейську релігію. Розглядалися питання призначення рабина і його помічників, спорудження синагог і подібне. Відтепер рабини призначалися тільки у головних містах округів, в інші ж, менш значні міста призначалися їхні помічники – синагогальні старости. Общинні синагоги зрівнювалися у правах з костьолами. Рабин позбавлявся права судочинства і права відлучати від релігії. Через шість років після видання Патенту усі рабини повинні були мати свідоцтва про закінчення нормальної (середньої) школи.

Розділ 2 (параграфи 11-14) стосувалася освіти. Для євреїв створювалися спеціальні школи – нижча, нормальна і вища. Відвідування нижчої школи було обов'язковим для кожного єврейського хлопчика. Усі наречені повинні були представити свідоцтво про закінчення школи. Для підготовки учителів для цих шкіл у Львові була заснована вчительська семінарія для єврейської молоді.

Розділ 3 (параграфи 15-22) регулював організацію громади. Єврейське населення Галичини на той час складалося з 141 громади, а єврейське населення Буковини – із двох громад, на чолі кожної з яких стояли троє пред-

ставників. Натомість у Львові і Бродях їх було семеро і вони обиралися раз у три роки, 15 вересня. На виборах обов'язково був присутній окружний чиновник. Громада обирала спочатку 6 кандидатів, а у Львові і Бродях – 14, з яких окружна адміністрація затверджувала половину. Представники отримували платню з кагальної скарбниці, що поповнювалася за рахунок общинних податків. Їхня влада обмежувалася тільки межами громади. Цим знищувалася колишня Гебрейська дирекція, а з нею і сеймикове представництво євреїв. Число громад довго залишалося стабільним. Так, у 1932 р. у Східній Галичині нараховувалося 156 єврейських громад².

Розділ 4 (параграфи 23-30) містив настанови щодо способу життя, умов укладання шлюбу, переселення з місця на місце, запроваджувалося обов'язкове для кожного єврея прізвище.

Розділ 5 (параграфи 31-40) стосувався видів занять. Імператор дозволив євреям вільно займатися торгівлею і ремеслами, але заборонив тримати корчми у селах і орендувати селянську землю, млини, ринкові податки, десятини, а також податки, що сплачуються поміщикам і духівництву. Наданням різних пільг уряд намагався залучити євреїв до землеробства.

Розділ 6 (параграфи 41-47) підводив євреїв під юрисдикцію державних і судових установ. Вони більш не належали до юрисдикції кагалів і рабинів, і на них поширювалася дія системи державного судочинства.

Розділ 7 (параграфи 48-64) визначала громадянські обов'язки стосовно держави. На євреїв поширювалася військова служба в обозі, сплата певних податків, головним чином кошерного і свічкового.

Патент Толерантности став підставою актом для галицького єврейства. Усі наступні укази і закони щодо євреїв співвідносилися з параграфами цього документа, змінюючись то в ліпший, то в гірший для них бік. Нова організація єврейського побуту в Галичині внесла в життя народу не тільки і не стільки стабілізацію, скільки низку кризових явищ. Хоча Патент був націлений на затирання відмінностей між християнськими і гебрейськими підданими імперії шляхом надання євреям прав, якими користалися інші народи, реальними результатами його дії виявилися руйнація укладеної століттями внутрішньої організації гебрейських громад, системи їх освіти і усунення євреїв від багатьох їхніх традиційних занять. Сковувалося також вільне пересування, обмежувалося можливість поселення у Львові, ускладнювався процес вступу в шлюб.

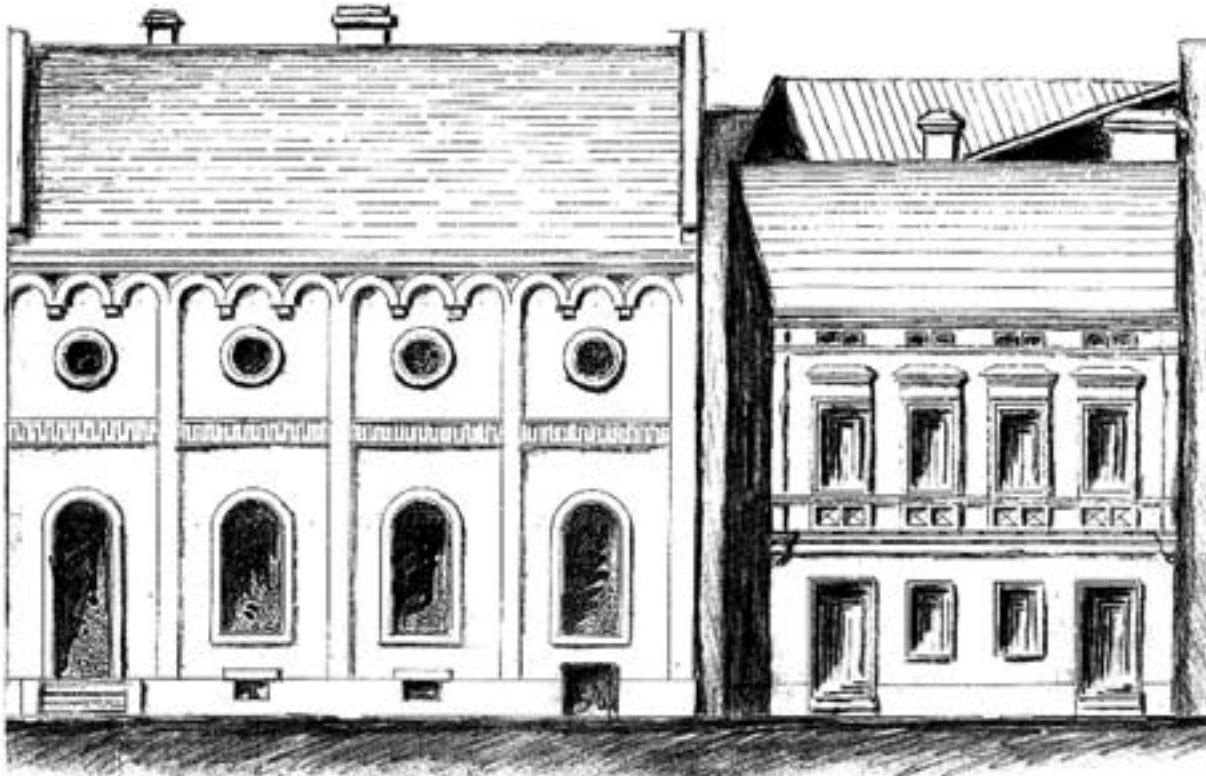
Як і колись, про вихід євреїв за стіни міського гетто не було і мови, а у ньому ще зберігалися середньовічні порядки. Податки, стягнуті винятково з євреїв – кошерний і свічковий, надалі принижували їхню гідність. На чолі громади залишався той же кагал, що складався з обраних представників, влада яких обмежувалася наказами окружного начальства. Як активним, так і пасивним виборчим правом користалися в громаді тільки ті, хто володів нерухомістю чи сплачував великі податки. Гебрейська громада несла спільну відповідальність за недоїмки, за недобір рекрутів і будь-яке порушення закону, тобто залишився той негативний бік гебрейської кругової поруки.

Реформи Йосифа II відкрили ширший простір для економічного і політичного розвитку єврейського народу в Галичині. Євреї отримали дозвіл купувати нерухомість у місцях проживання, однак не у християн. Селитися у країні

могли лише ті іноземні євреї, що заявляли про своє бажання стати хліборобами і надавали надійні докази того, що вони самі будуть обробляти землю. Літнім євреям дозволялося емігрувати до Палестини, однак влада повинна була суворо стежити за тим, щоб з країни не вивозилися гроші.

У Львові євреям, крім їх старого міського району, дозволялося мешкати на вулицях Руській, Шкоцькій, Боїмів і Новій. Приїжджим євреям не дозволялося селитися у Львові і ця заборона стосувалася навіть прислуги. Скажімо, приїжджий єврей міг оженитися з дівчиною зі Львова, а приїжджа єврейка – вийти заміж за

львівського єврея тільки за умови, що подружня пара оселиться у провінції. Новій родині дозволялося мешкати у Львові лише за умови, що з міста виїдуть дві місцеві родини. Багатим у цій справі допомагали гроші, іншим доводилося одружуватися таємно, укладати так звані ритуальні шлюби, що переслідувалися владою. Єврей, оженивши сина чи видавши заміж дочку, зазвичай змушений був утаємничувати нового члена родини. Для відводу очей пускалися в хід заяви про народження сина, що, зрозуміло, повинен був носити прізвище тестя. Таку ж операцію проробляв дядько, якщо діда не було в живих. Тому нерідко діти тих самих батьків

й. гельстон, синагога «матан бесейтер» (праворуч) і «бет гамідраш» з краківського передмістя, вул. божнича (сянська)

носили різні прізвища. За даними М. Балабана, з 1825 по 1828 роки в Галичині було зареєстровано 137 офіційних подружніх пар, тоді як кількість родин за цей час зросла на 2122. Такі обмеження були скасовані розпорядженням імператора тільки 29 листопада 1859 р.³

В економічній сфері нововведенням було допущення євреїв до членства у міських цехах. Майстрів зобов'язували приймати єврейських підмайстрів і видавати їм посвідчення про закінчення навчання. Однак, на практиці це зобов'язання виконувалося вкрай рідко.

Що стосується військової служби євреїв, то при правлінні наступного імператора Леопольда вона була замінена грошовою компенсацією, лише наполеонівські війни і велика потреба у солдатах змусили імператора Франца I знову призвати євреїв на військову службу.

Одним із вражаючих нововведень було відкриття німецько-єврейських шкіл, заснованих декретом 1787 р. Учителями до цих шкіл призначалися євреї європейського типу, що прибули з Німеччини і Чехії. Уряд не міг передбачити, що ці освічені педагоги, які зовнішньо і мовою відрізнялися від навколишнього єврейського населення, почнуть активно поширювати європейську культуру серед галицьких євреїв і створять ґрунт для інтелігенції, що поведе за собою громаду в епоху «весни народів» – революції 1848 р. Однак, їхні перші кроки викликали певну протидію з боку значної частини єврейського населення. Лише через півстоліття покоління, виховане тими першими учителями, відчуло у собі достатньо сил для самостійної плідної суспільної діяльності.

У Львові таким педагогом-культуртрегером був Герц Гомберг, що прибув до міста у 1788 р. У цьому ж році він заснував дві школи: головну, так звану «нормальну», і «тривіальну». Не-

забаром таких німецько-єврейських шкіл у Львові було вже чотири, три для хлопчиків і одна для дівчат. У школах Гомберга навчали, насамперед, читати і писати німецькою. Намагаючись охопити навчанням якнайбільше молоді, він докладав зусиль для закриття талмудичних шкіл. Діяльність Гомберга була прийнята доволі насторожено, майже вороже, особливо це стосувалося його германізаторської орієнтації. Інтенсивні ворожі виступи хасидів і ортодоксів змусили Гомберга у 1797 р. виїхати зі Львова.

На початку XIX ст. Львів стає одним з основних центрів єврейського Просвітництва (Гаскалі) на території Галичини. Прихильників освіти і прогресу називали маскілами. Чимало з них не прагнули, як Герц Гомберг, знищувати єврейські традиції, не виступали проти талмудичних шкіл, натомість, самі дотримуючи основних традицій, прагнули прилучити єврейські маси до досягнень західноєвропейської культури. Маскіли були виразниками епохи єврейського Просвітництва, мовою їхньої наукової діяльності стала давньоєврейська. Хоча ця мова і не була упродовж багатьох століть мовою спілкування, вона зберігалася у текстах пророків, біблійній літературі, молитвах і в літературі діаспори того часу. Саме цією древньою і живою мовою вирішили скористатися просвітителі і тим самим знову відродити її до життя.

Початок єврейського Просвітництва в діаспорі було покладено наприкінці XVIII ст. реформатором німецького єврейства Мойсеєм Мендельсоном, навколо якого групувалася єврейська інтелігенція того часу, причому не тільки з Німеччини.

Початок діяльності просвітителів у Галичині пов'язаний з учнем і послідовником Мен-

дельсона – Менделем Левіном з подільського міста Сатанова, відомого більше як Сатановер. Він оселився у Бродах, де створив один з перших просвітительських гуртків у Галичині. Його учнями були відомі згодом С. Берг, Й. Бик, Б. Гюн, Н. Крохмаль, Й. Левінсон, С. Рапапорт. Завдяки молодим просвітителям, Галичина стала одним з центрів Гаскалі в Європі, потіснивши навіть Німеччину⁴. На думку історика Якуба Шаля, центром новогейрейської класичної літератури з 1783 р. до 1815 р. була Німеччина, а з 1815 по 1840 рік – Галичина. Після 1840 р. цей центр поступово переміщався на ту частину території України, Білорусії і Литви, що входила тоді до складу Російської імперії. Діяльність галицьких просвітителів, зокрема львівських, багато в чому визначила подальший розвиток науки й освіти серед євреїв краю. До львівського гурту просвітителів (маскілів) входили: Крохмаль, Перл, Ертер, Рапапорт, Мізес і інші.

Одним з видатних представників галицької Гаскалі був письменник і філософ Нахман Крохмаль. Він народився у 1785 р. у Бродах, помер у 1840 р. у Тернополі. Крохмаль багато подорожував по Німеччині, пізніше переселився до Жовкви поблизу Львова, де і прожив більшу частину свого життя. Широко відома його книга «Настанови тим, хто сумнівається», що вийшла вже після смерті автора у 1851 р. Будучи під впливом філософії Гегеля, Крохмаль займався вивченням філософії гебрейської історії. Подібно Маймоніду, він намагався узгодити релігію з філософією. Професор Гебрейського університету в Єрусалимі Шломо Авінері так співвідносить значимість Гегеля і Крохмалю відповідно для німецької і гебрейської науки: «Якщо сам Гегель у свій час зазначав, що «навчив філософів говорити німецькою мо-

вою», то подібне можна сказати і про Крохмалю: він «навчив» гегельянську філософію говорити івритом»⁵. Праці Крохмалю послужили джерелом для історичних робіт Г. Греца.

Крім Нахмана Крохмалю були добре відомі й інші учені. Назвемо деяких з них. Соломон Єгуда Рапапорт (1790-1867 р.) вивчав гебрейську історію, філологію і філософію. Він був автором низки біографій гебрейських учених, досліджував Талмуд як історичне джерело, був відомий сучасникам також як перекладач французької поезії. Ісак Ертер (1792-1851 р.) був знаний як сатирик. Діючими персонажами його памфлетів були рабини, хасиди, цадики, різні чудотворці. Основною його працею вважається робота «Страж дому Ізраїлевого». До гурту львівських просвітителів належав і Йосиф Перл, що працював на ниві світських загальноосвітніх єврейських шкіл. Юда Лейб Мізес був відомий як автор книг і памфлетів, спрямованих проти ортодоксів.

Однодумці регулярно збиралися на свої таємні збори в будинку Мізеса на вул. Шпитальній, поруч зі старим гебрейським цвинтарем. Ці збори маскілів не пройшли повз увагу глави львівських ортодоксів – рабина Якуба Орнштейна, який прокляв їхніх учасників. На проклин Орнштейна Рапапорт і Перл відповіли гострими полемічними статтями, а Мізес повідомив про інцидент австрійську владу.

В історії львівської громади перша половина XIX ст. характеризується певним впливом прихильників Гаскалі і конфронтацією з боку ортодоксів. Після смерті рабина Орнштейна просвітителі врешті здобули перемогу, обравши у 1840 р. своїх перших представників до керівництва громади. Ними стали доктор Блюменфельд, доктор Менкес, доктор Панах, а також Рапапорт і Розенштейн. Головою громади

став доктор Блюменфельд, рабином прогресистів (реформаторів) – Абрагам Кон.

Прокльони ортодоксів не змогли зупинити усе наростаючого впливу Гаскалі. Єврейська молодь захоплювалася тогочасною літературою давньогебрейською мовою, що розвивалася з початку XIX століття. Єврейські юнаки часто усупереч волі батьків навчалися у загальноосвітніх школах, а потім – в університетах. Багато хто з них чудово поєднували вивчення юдаїки і світських наук.

Керівництво громади докладало зусиль для розвитку освіти і благочинності. Були засновані стипендії для ремісників, відкритий притулок для сиріт (1843 р.), організована 4-класна гебрейська школа (1844 р.).

Діяльність громади прогресистів викликала сильний опір у таборі ортодоксів. Особливо негативну реакцію викликало у них обрання А. Кона на посаду рабина. Скориставшись відповідними настроями населення, ортодокси скерували до Відня прохання про усунення Кона з займаної посади. Однак у Відні прохання відхилили і керівництво громади, підтримане владою, зайнялося будівництвом нової великої синагоги, так званого Храму (Темпель) на площі Старий Ринок. Будівництво синагоги було завершено у 1846 р. У торжествах з нагоди її відкриття взяв участь тодішній командуючий гарнізоном міста генерал Гамерштайн, а також інші австрійські офіційні особи.

Абрагам Кон, не обмежуючись своїми безпосередніми обов'язками рабина, провадив також науково-літературну діяльність, формуючи підручники з релігійних предметів. Його зусиллями були створені народні школи, які у 1847 р. відвідувало уже близько 700 хлопчиків і дівчаток.

Серед євреїв Львова у першій половині XIX ст. були не тільки ортодокси і просвітителі, але

також і хасиди. Хасидизм, як новий напрямок у єврейському релігійному і громадському житті, з'явився у другій половині XVIII ст. і почав займати міцні позиції, особливо на території Поділля, Волині, Галичини. Вплив хасидизму відчувався сильніше у малих містечках Галичини, ніж у таких великих містах, як Львів, Тернопіль, Станіславів.

Основоположником хасидизму вважається Ізраель бен Елізер, відомий як Баал-Шем-Тов, що означало «володар благого Імені», скорочено – Бешт (1700-1760 р.). Після смерти Баал Шем-Това його спадкоємцем став Бер з Межирича на Волині. Хасидизм поширився досить швидко і наприкінці XVIII ст. в Україні і Польщі нараховувалося близько 100000 хасидів, які поділялися на межиричських, карлінських, коженицьких, брацлавських, лідських, а також послідовників інших цадиків. Ці найменування відповідають назвам містечок, у яких знаходилися резиденції цадиків (духовних керівників хасидів). У першій половині XIX ст. у містечках Галичини цадики поділили між собою сфери впливу. Наприклад, на північ від Львова була територія белзького цадика, яким у той час був реб Соломон Роках, у західній Галичині домінував цадик Хаїм Галберет.

У Львові у першій половині XIX ст. склалися досить складні відносини між представниками трьох єврейських релігійно-суспільних напрямків: ортодоксами, просвітителами і хасидами. Найгостріша конфронтація спалахнула між ортодоксами і просвітителами, менш напруженою вона була між ортодоксами і хасидами. Ортодоксальна синагога була непримиренно налаштована до хасидизму тільки на етапі його становлення у другій половині XVIII ст. Так, ортодоксальні рабини Львова у 1792 р. прокляли хасидів, а у 1815 р. під прокльонами

опинилися і львівські просвітителі. Однак, прокльони офіційної синагоги не могли зупинити ані Гаскалі, ані Хасидизму. Поступово, починаючи із середини XIX ст., спостерігається певне зближення ортодоксів з хасидами. Близько 1838 р. у Львові відбулася зустріч впливового буковинського цадика Ізраеля з Ружина (Фрейдмана) зі львівським рабином Якубом Орнштейном. Представники обох напрямків по-різному оцінили її результати. Рабин Орнштейн був незадоволений змістом бесіди.

Проте позиції хасидів у Львові підсилюлися. Очевидно, ортодоксальна синагога зрозуміла, що поширений на той час хасидизм не переступає певних меж і залишається вірним усім вимогам традиційного юдаїзму, причому його послідовники виконують їх з особливою запопадливістю. Окрім того, в умовах Львова і Галичини у боротьбі проти прогресистів (реформаторів) ортодокси зробили ставку на хасидів. Про вибір ортодоксів на користь хасидів свідчить прислів'я, що побутувало у 40-і роки XIX ст. у єврейському ортодоксальному середовищі: «Хасид може бути негідником, «німець» (просвітитель, маскіл. – В.М.) зобов'язаний таким бути»⁶.

У хасидському середовищі характерною стає тенденція об'єднання вчення Бешта з деякими вимогами офіційної синагоги і вивченням Талмуда. Представники одного з таких напрямків називалися хідушим (новатори). Хідушим осіли також і у Львові. Впливовий представник цієї течії, львівський купець Якуб

Глянцер вирішив побудувати у місті синагогу разом зі школою і бібліотекою. У середині 40-х років XIX ст. на розі вулиці Вугільної і пл. Св. Теодора була побудована синагога хасидів, будівля якої збереглася до сьогодні.

Львівські просвітителі брали активну участь у революційних подіях 1848-1849 рр. Після звістки про революцію у Відні, у Львові також почалися заворушення і демонстрації, до яких активно долучалися євреї. 18 березня 1848 р. під керівництвом польського громадського діяча Францішка Смольки, великого друга євреїв, що співчутливо ставився до їхніх проблем. Під егідою Смольки була складена петиція імператору, дев'ятий пункт якої містив вимогу рівноправності євреїв. Спектр вимог був досить широкий – від громадських свобод для євреїв до скасування принизливих податків – свічкового і кошерного. Формулювалося це так: «Насамперед повинні бути скасовані усі релігійні податки, як на свічки, так і на кошерне м'ясо, а також всі обмеження, пов'язані з релігією»⁷.

До складу депутації мешканців Галичини до Відня, входили і львівські євреї-просвітителі: М.Р. Мізес, О.Л. Горовіц і рабин А. Кон. Звістка про квітневу Конституцію 1848 р. була зустрінена у Львові з великим піднесенням, у місті почала формуватися національна гвардія, до якої увійшов і окремий єврейський загін під командуванням офіцерів-євреїв. Гвардія підпорядковувалася Національній раді міста, до

складу якої також входили євреї Освальд Менкес і Абрагам Мізес.

Сам факт участі євреїв у Національній гвардії і Національній раді, а також їхнє членство у заново створеній Міській раді свідчило про створення спільної політичної платформи у боротьбі за рівноправність всіма основними громадами міста – українською, польською, єврейською – без огляду на віросповідання.

Під час революційних подій у Львові ще більш загострилися протиріччя між ортодоксами і просвітителами. Результатом цих протиріч стала загибель рабина А. Кона, проти діяльності якого виступали як ортодокси, так і хасиди. Абрагам Кон загинув від рук найманого убивці. Пізніше з'ясувалося, що ним був якийсь єврей на прізвище Пільпель. Убивці вдалося проникнути до приміщення кухні рабина і, скориставшись неухважністю прислуги, підсипати у їжу отруту. Родину рабина вдалося врятувати, а сам він помер. А. Кон був похований на старому єврейському цвинтарі поруч з ортодоксальним рабином Якубом Орнштейном.

Характерно, що дослідники історії львівських євреїв першої половини ХХ ст. – професор М. Балабан і професор Я. Шаль – бачили за цим убивством різні сили. М. Балабан уважав, що убивство було організовано ортодоксами, а Я. Шаль приписував його хасидам. На наш погляд, більш правдоподібною є версія М. Балабана.

В умовах революційного піднесення в Австрійській монархії у жовтні 1848 р. австрійський парламент 243 голосами проти 20 скасував принизливі єврейські податки – свічковий і кошерний, що стало першим великим досягненням єврейської громадськості в революції.

Восени 1848 р. почався спад революції, за яким наступила реакція. 2 листопада війська

генерала Гамерштайна піддали Львів артилерійському обстрілу, у результаті чого у місті почалися сильні пожежі. Гамерштайн самовільно змінив склад Міської ради. Спадкоємець А. Кона, доктор Левенталь практично не мав впливу. Рабинат очолили ортодоксальний учений Сімха Натан Еленберг і його син Бен'ямін. Незважаючи на контрреволюцію, «весна народів» Конституцією 4 березня 1849 р. наблизила євреїв до рівноправності у громадському і політичному житті. Конституція згодом мінялася, а львівські євреї залишалися юридично замкнутими в стінах міського гетто аж до 1867 р.

Незважаючи на ряд обмежень, у першій половині ХІХ століття у Львові почали з'являтися перші періодичні видання давньоєврейською мовою. Початок поклав у 1824 р. журнал «Шахар» (Світанок). Видавав його Меер Галеві, друкувався журнал у Жовкві. У 1837-1839 р. у Львові виходив спеціальний огляд сучасних творів давньоєврейською мовою під назвою «Огляд і критика...». Його видавали поет Нахман Фішман і критик Якуб Бодек. У 1844-1845 р. вийшло у світ тритомне публіцистичне видання під назвою «Єрусалим ... про мудрість, знання, поезію, тлумачення Святого Письма, а також усе цікаве на нашій святій мові». На їдиш видавався щотижневик «Лемберг Юдіше Цайтунг». У 1848 р. єврейська громада у Львові почала випускати різні брошури, відозви, прокламації.

Революція 1848 р. дала могутній поштовх розвитку боротьби євреїв Львова і всієї Галичини за рівні з іншими народами імперії права. Єврейська громадськість уже не обмежувалася боротьбою тільки за громадянські права, вона почала виходити на політичну арену.

¹ Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicji w Rzeczypospolitej krakowskiej, 1772-1868. – Lwów, 1914. – S. 47.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА). – Фонд 335, опис 1, справа 41, лист 3.

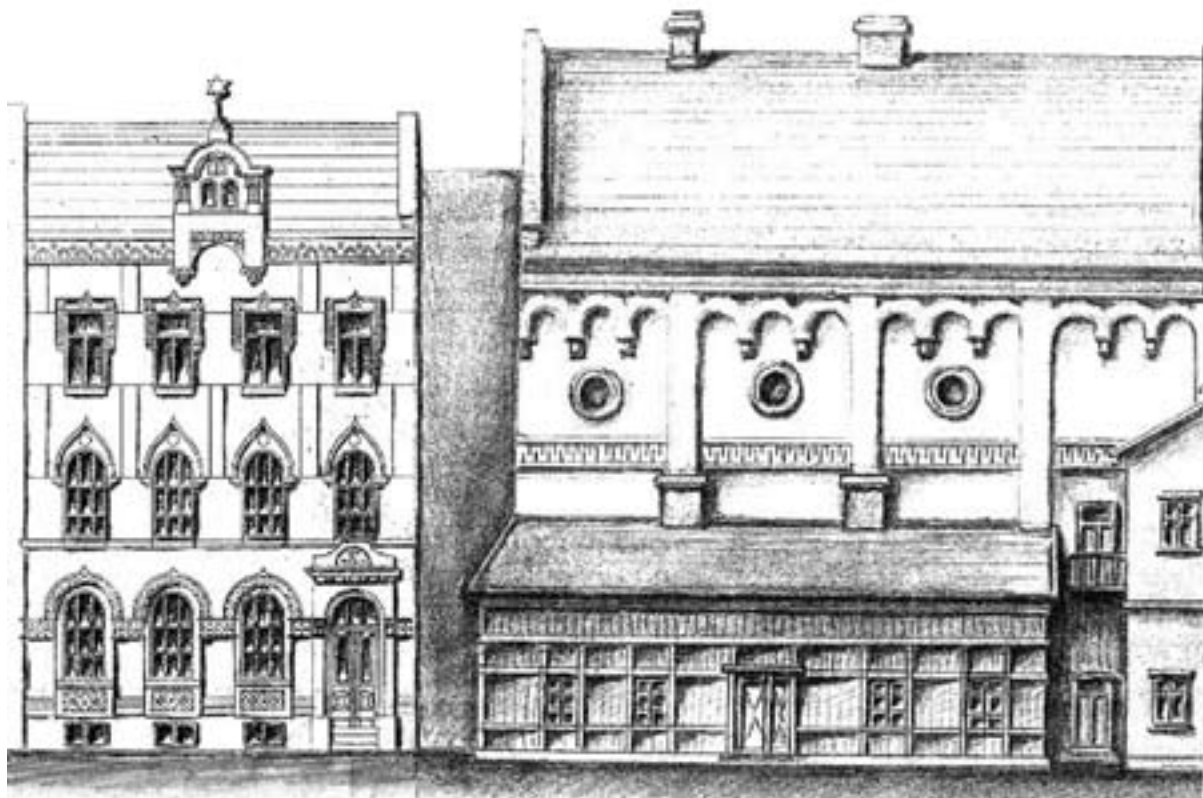
³ Bałaban M. Op. cit. – S. 192.

⁴ Schall J. Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi, – Lwów, 1934. – S. 206.

⁴ Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли. – Библиотека Алия. – Израиль. – 1990. – С. 29.

⁶ Schall J. Op. cit. – S. 211.

⁷ Bałaban M. Op. cit. – S. 149.

й. гелъстон. синагога «бет лехем» (ліворуч) і «бет гамідраш» (вул. старозаконна)

володимир меламед

темплъ, 1900 рр.

у боротьбі
за рівноправність
і національне відродження
(1849-1918 рр.)

У період реакції, що наступила після революції 1848 р., єврейська громадськість зосередила зусилля на досягненні громадянської і політичної рівноправності. Першочерговим було питання про ліквідацію окремого єврейського району, тобто про право проживати на території усього міста.

Незважаючи на скасування ряду обмежень, насамперед кошерного і свічкового податків, залишилася непорушною регламентація проживання євреїв у місті відповідно до норми 1811 р., що обмежувала як місце у межах міського єврейського району і Краківського передмістя, так і кількість єврейських родин. Кожна єврейська родина надалі мала свій фіксований номер. Нові сімейні номери не видавалися, тому практикувалося придбання номерів родин, що покидали місто через бідність. За актами 40-х років можна простежити міграцію знедолених родин з міста до провінції, які при цьому продавали свої сімейні номери більш заможним людям, що щедро оплачувалося. Шлюбне законодавство також залишалося заплутаним різними обмеженнями австрійської влади.

Таким чином, на початку 50-х років XIX ст. львівські євреї продовжували боротися за розширення своїх громадянських і політичних прав. Вимогу ліквідації відокремлених єврейських районів підтримала і дирекція поліції, щоправда, з міркувань поліпшення санітарно-гігієнічного стану міста. Остаточне вирішення питання залежало від намісника Галичини графа Голуховського. Однак, видане ним 29 березня 1859 р. розпорядження було не на користь євреїв¹. Гетто продовжувало існувати.

Проти єврейської інтелігенції підсилювалися випадки влади. Нечисленні єврейські учені, наприклад, Ефраїм Блюхер і Лазар Ігель – фахівці

зі східних мов і літератури – змушені були залишити університетські катедри. Тоді ж євреям було заборонено мати прислугу з християн. Цікаво, що при цьому ряд членів Міської ради і навіть представників консервативних політичних партій виступили на боці євреїв. Цікавим у цьому зв'язку було висловлення польського суспільного і політичного діяча Станіслава Тарковського, якого важко запідозрити у симпатіях до євреїв: «Єврей не може бути львівським архієпископом, тому що він єврей, але це не причина, щоб він не міг бути львівським бургомістром»².

Продовжували розвиватися традиції Гаскали, значно зросла кількість єврейських учнів. У школі, заснованій рабином А. Коном, нараховувалися їх сотні, її новим директором став доктор Штернберг. У 1855 р. були відкриті дві нові тривіальні школи. Сильний опір ортодоксальних кіл не дав можливості відкрити у Львові семінарію для підготовки рабинів. Ортодокси відмовилися скористатися спеціальним указом імператора від 1861 року і навіть більш пізньою постановою Галицького сейму 1907 року.

Поряд із загальноосвітніми школами наприкінці XIX століття у місті існували десятки початкових релігійних шкіл-хедерів. За даними 1889 р., у районах компактного проживання євреїв нараховувався 51 хедер. Як правило, це були тісні приміщення, часто поєднані з помешканням учителя. Окремі хедери розташовувалися при синагогах. Більшість цих навчальних закладів не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. У середньому в хедері навчалось 15-20 дітей. У листопаді 1889 р. чиновником Царсько-королівського намісництва була проведена ревізія хедерів. Результатом цієї ревізії було рішення магістрату про закриття ряду шкіл, які не відповідали вимогам до навчаль-

них закладів. З 51 хедера передбачалося залишити тільки 11³.

Початок 60-х років XIX ст. в Австрійській імперії характеризувався певною політичною відлигою у ставленні до євреїв, які одержали право займатися усіма ремеслами, без обмеження набувати нерухомість, і, що особливо важливо, – отримали виборче право. Представником львівських євреїв у парламенті став Марк Дубд. Однак тільки у 1865 р. намісництво, у відповідь на прохання громади, дозволило проживати за межами гетто тим євреям, що зголять бороду і пейси, а також відмовляться від традиційного єврейського одягу. Охочих знайшлося небагато.

Рік 1867 приніс нову Конституцію для Австро-Угорської монархії, яка остаточно проголосила рівність у правах усіх громадян, незалежно від їхнього віросповідання і соціального стану. Шостий параграф Конституції зруйнував нарешті вікові стіни гетто і дав можливість євреям проживати там, де вони хочуть. Аналогічні рішення з ліквідації усіх обмежень, що стосуються євреїв, прийняв і Галицький сейм. На їхній підставі скасувала всі обмеження щодо євреїв і Міська рада. Отже, Конституція 1867 р. відкрила єврейському населенню досить широкі можливості.

На той час значна частина євреїв імперії проживала у Галичині, столицею якої був Львів. У місті 1869 р. мешкало 27000 євреїв. Тепер євреям Львова був відкритий доступ як до загальноосвітніх шкіл і гімназій, так і до вищих навчальних закладів. Якщо у 1867 р. у всіх австрійських університетах навчалось 769 євреїв, то у 1904 р. тільки у двох університетах Львова і Кракова нараховувалося 904 євреї. У Львівській політехніці кількість студентів-євреїв у від-

сотках зросло з 16,6% у 1885/86 рр. до 22,4% у 1906/07 навчальних роках.

З кінця 60-х років почалося інтенсивне заселення вулиць за межами традиційних єврейських районів міста. Процес, що почався ще у 30-40-і роки XIX ст., набув тепер законних підстав, не пов'язаних з будь-якими колишніми умовами чи обмеженнями. У 60-70-і роки XIX ст. продовжувалося заселення євреями лівого берега Полтви, де розташувалися вулиці Кароля Людвіка, згодом – Легіонів (непарна сторона), Широкої, згодом св. Ганни, потім Казимира Великого (зараз – вул. Городоцька). Інтенсивно заселялися також усі вулиці, що прилягають до нових проспектів, утворених на місці старих міських валів, які утворили центр міста, а саме: вул. Сикстуська (Петра Дорошенка)*, вул. Широка Нова (Коперніка), вул. Фреснела (Костюшка), вул. Єзуїтська (Гнатюка), вул. Бригідська (Менцинського), вул. Майеровська (Січових Стрільців). Найбільш охоче заможні євреї селилися на вул. Сикстуській, що вважалася найбільш престижною.

У середині 40-х років XIX ст. на вул. Шайнохи (Банківська) була побудована синагога, де молилися євреї, що проживали в цьому районі і були пов'язані спільними інтересами. Синагога на вул. Шайнохи проіснувала до Другої світової війни, під час якої була знищена нацистськими окупантами. Тепер це незабудована ділянка між будинком міського банку і причілком колишнього кінотеатру «Спартак». Можна припустити, що євреї, що селилися на новозабудовуваних вулицях, не відрізнялися особливою побожністю, по-перше, тому, що вони почали селитися там ще з часу дії всіляких обмежень, по-друге, ортодоксальні євреї воліли не залишати території традиційно єврейських районів біля старих синагог.

Важливим кроком в організації релігійно-суспільного життя львівських євреїв було створення єврейської релігійної громади як офіційної установи. Австрійське законодавство 1890 р. про діяльність єврейських релігійних громад діяло на території Галичини з незначними змінами до 1927 р. Австрійські влади, як згодом і польські, прагнули бачити в єврейській громаді насамперед релігійну організацію. У сферу її діяльності входили питання релігійного життя, благодійності, гуманітарні і культурні проблеми. Два рабини в громаді представляли ортодоксів, два інших – прогресистів-реформаторів. Синагоги утримувалися за рахунок власних доходів, причому ряд синагог був власністю громади, як, скажімо, Синагога прогресистів, чи Храм (Темпель), на пл. Старий Ринок, Велика міська синагога на вул. Боїмів, 54, синагога Нахмановичів, чи Золота Роза, на вул. Бляхарській, 27, Велика синагога на Краківському передмісті по вул. Божничій; синагога на вул. Шайнохи. Синагога на старому єврейському цвинтарі була власністю єврейської лікарні, синагоги хасидів на вулицях Вугільній і Божничій, 4 не були у віданні громади. Існував також цілий ряд хасидських молитовних домів. Усі названі синагоги, крім синагоги хасидів на вул. Вугільній, були знищені під час німецької окупації у роки Другої світової війни.

На початку ХХ ст. з'явилися нові синагоги на вулицях Сонячній, Св. Івана (Мукачівська), Королеви Ядвіги (Марка Вовчка). У 20-і роки були побудовані синагоги на вул. Кароля Лещинського (Братів Міхновських) і на вул. Бема (Ярослава Мудрого), а також на новому єврейському цвинтарі по вул. Піліховській (тепер В. Єрошенка). До сьогодні збереглися синагоги на вул. Братів Міхновських і Вугільній. Синагога на вул. Братів Міхновських з осені 1989 р. була передана Львівській єврейській релігійній громаді і знову функціонує, а синагога на вул. Вугільній – Товариству єврейської культури ім. Шолом-Алейхема.

Щодо середніх шкіл, то на початку ХХ століття єврейська релігійна громада мала їх дві: одну для хлопчиків, іншу для дівчаток, вони були організовані за зразком міських шкіл з навчанням польською мовою. Громада також утримувала три школи для маленьких дітей. У 1902 р. при громаді був створений навчальний заклад, що готував викладачів релігії Мойсея. Крім того, існували школа для глухонімих і реміснича школа. Діяльність єврейської релігійної громади була нерозривно пов'язана з добродійністю. При громаді існував ряд благодійних закладів: Будинок сиріт, Єврейська лікарня, Притулок для старих. До слова, у Єврейській лікарні могли лікуватися не тільки

соломон рімер. проект синагоги родини лейбманів (вул. джерельна, 55), 1896

евреї. Для дітей малозабезпечених батьків при школах існували спеціальні їдальні, де щодня харчувалося близько 650 дітей.

Громада була ініціатором створення спеціальних благодійних фондів, а саме: Фондації для придбання одягу і взуття бідним учням, Фондації імені імператора Франца-Йосифа I, що допомагала учням середніх шкіл купувати підручники і одяг, Фондації допомоги бідним євреям при Магістраті і Міській раді. Існував також ряд кас взаємодопомоги, що називалися авансовими. У єврейських громадах здавна надавалася допомога з приданим дівчатам з бідних родин. Такий вид допомоги був відомий у львівській єврейській громаді з кінця XVI століття. На початку XX ст. у рамках громади існувало 12 видів спеціальних фондів, що забезпечували приданим бідних єврейських дівчат, 13 видів стипендій для учнів різних шкіл, Фондація для вихованців Будинку сиріт. Крім того, за даними професора Й. Вичковського, у 1907 році в рамках єврейської громади існувало 86 благодійних фондів, що надавали різні види допомоги⁴. Крім громадських, у Львові на початку XX ст. діяло близько 200 приватних єврейських благодійних фондів⁵.

Вищенаведені дані підтверджують, що період з 1867 р. по 1914 р. був досить сприятливим для львівського єврейства у сфері підприємництва, торгівлі, науки, мистецтва й освіти. Підтверджується це не тільки єврейськими авторами, але і низкою польських дослідників, наприклад, професором Йозефом Вичковським. Перед Першою світовою війною у Львові була сконцентрована значна частина єврейської інтелігенції. Євреї складали близько 70% усіх адвокатів міста і близько 60% лікарів⁶. 70% членів Торгово-промислової палати Львова були євреями. У Львівському університеті у 1910 р. на-

вчалося близько 1500 євреїв, тобто 33% від загального числа студентів, діяло кілька єврейських студентських спілок. Ряд євреїв-учених були університетськими професорами, серед них видатний історик Ш. Ашкеназі (1866-1935). З кінця XIX ст. до початку Другої світової війни Львів був одним з центрів єврейського друкарства і видавничої діяльності.

Однак, у політичній сфері права єврейського населення не були цілком реалізовані. Включно до кінця XIX ст. єврейська громада, що становила близько третини населення Львова, у Міській раді зі ста депутатів була представлена тільки п'ятьма. У невеликих містах кількість єврейських представників у Радах була, як правило, більшою. Так, у 10-х містах у другій половині XIX століття євреї були бургомистрами, зокрема у Бродах і Стрию. Водночас, серед 150-155 депутатів Галицького сейму було не більше п'яти євреїв⁷, хоча у 1900 р. єврейське населення Галичини нараховувало 811 183 ос., що становило 11,1% усього населення краю⁸.

Економічна ситуація в Галичині кінця XIX – початку XX століть сприяла інтенсивній еміграції єврейського населення як в інші провінції Австро-Угорщини, так і до Сполучених Штатів Америки і Палестини. У 1881-1910 роках Галичину залишило 237 тис. євреїв, що склало 85% усіх єврейських емігрантів Австро-Угорщини, а також 30,1% усіх виїжджаючих з Галичини⁹. Проте, саме Східна Галичина з-поміж інших країв і провінцій імперії мала найбільш значну кількість єврейського населення. Населення Східної Галичини у 1910 р. складало 5.317.158 осіб, у тому числі 659706 євреїв, тобто 12,4% усього населення краю¹⁰. Швидкими темпами зростало і єврейське населення Львова. Якщо в 1869 р. воно складало

близько 27000 осіб, то у 1910 р. уже 57000, тобто 28% усього населення міста.

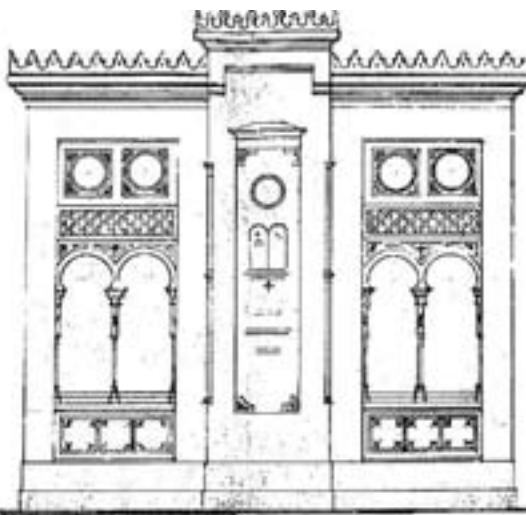
У другій половині XIX ст. змінюється і розміщення політичних сил у єврейському суспільстві, що було характерно як для Львова, так і для всієї Австро-Угорської імперії. Рух реформаторів усе більше набував рис асиміляції. Так, у Львові сформувалися два характерних асиміляторських напрямки, орієнтованих відповідно на німецьку і польську культури.

Асимілятори німецького напрямку у 1868-1869 р. створили Союз «Шомер Ізраель» (Варта Ізраїлю) і видавали свій друкований орган «Дер Ізраеліт». Засновниками цього Союзу були Р. Берер, Й. Менех. Й. Кон. «Дер Ізраеліт» виходив німецькою мовою понад 25 років. За час свого існування це видання пережило значні зміни, як і та частина єврейської інтелігенції, що бачила свою мету у зближенні з німецькою культурою. Основна мета видавців «Ізраеліта» і людей, що групувалися довкола нього, полягала у просвіті єврейських мас і викритті різних фанатично налаштованих «чудотворців» і кагальної олігархії. На думку дослідника політичних рухів другої половини XIX ст. Вільгельма Фельдмана, позитивних результатів це не принесло. Фельдман також вважав, що час асиміляторів німецького напрямку безповоротно минув. Політичний вплив як Союзу «Шомер Ізраель», так і його друкованого органу «Ізраеліт» серед львівського єврейства дійсно було не-

значним. Проте, Союз «Шомер Ізраель» виявляв певну політичну активність, особливо під час парламентських виборів 1873 р. Характерно, що його члени голосували разом з українцями проти польських кандидатів. Відповіддю з боку польських чиновників на австрійській службі були економічні санкції. Представники «Шомер Ізраель» підкреслювали, що «є австрійцями» і «австрійськими патріотами», що свободою і рівноправністю зобов'язані Габсбургам¹¹. Прихильники цього Союзу були депутатами Львівської міської ради. У питанні внутрішньої політики Союз «Шомер Ізраель» виступав за консолідацію всіх єврейських громад Галичини. Його керівники проголосили ідею створення Союзу єврейських громад. Для організації такого Союзу і вирішення низки інших питань передбачалося скликати спеціальний з'їзд. Незважаючи на протидію ортодоксів, з'їзд відбувся у Львові 18 червня 1878 р. під егідою Союзу. До порядку денного увійшли питання організаційного і культосвітнього плану:

єврейська школа, релігійна наука, запровадження общинного статуту, створення школи рабинів. Основним було питання об'єднання єврейських релігійних громад у Союз громад¹².

Більш численною у 80-90-і роки XIX ст. була група асиміляторів, орієнтованих на польську культуру. Упродовж 1880-1892 р. вони видавали у Львові журнал «Ойчизна». Асимілятори польського напрямку були

б. бауер. проєкт синагоги кортиса «гомел хесед», вул. жовківська, 111 (б. хмельницького)

об'єднані в товариство «Агудас Ахім» (Спілка Братів). Редактором «Ойчизни» був Натан Левінштайн, а главою товариства – Бернард Гольдман. Позиція «Ойчизни» характерним чином відображала одну з тенденцій процесу розвитку львівського й у цілому галицького єврейства, передовсім інтелігенції, а саме: вирішення єврейського питання шляхом культурної асиміляції й емансипації. У 1880 р. невелика група молоді виділилася з частково онімеченого, а здебільшого ортодоксального львівського єврейства з метою зближення з польською культурою. Як писав В. Фельдман, «вони йшли з емблемою Білого орла у сильній руці». З ідеалізмом, властивим молодості, вони приступили до справи і потягнули за собою старше покоління. Вони створили навколо «Ойчизни» коло однодумців. У результаті їх активної просвітительсько-пропагандистської діяльності польська мова, що ще кілька десятків років тому рідко звучав у вустах єврея, стала мовою єврейської інтелігенції, а серед простого народу – мовою приятельського спілкування. Разом з німецькою мовою поступово відійшов і німецький дух, а разом з ним слабшав і потяг єврейської інтелігенції до Відня.

Діяльність «Ойчизни» не обмежувалася тільки проблемами просвітництва, її прихильники активно боролися за поліпшення економічних умов життя єврейського населення міста. Про значний вплив прихильників долучення євреїв до польської культури свідчить і той факт, що у 1870-1881 роках керівником львівської громади був депутат сейму Шимон Самельсон, прихильник польської асиміляції.

У сфері громадського життя асимілятори польського напрямку, за словами сучасників, завжди були на сторожі честі і гідності євреїв, водночас жодним чином не прикрашаючи од-

новірівців. Кредо людей, що видавали «Ойчизну», полягало в тому, щоб євреї були не відособленою релігійною групою, а громадянами, рівноправними членами суспільства. Проти асиміляторів виступили ортодокси і прихильники хасидизму, що створили наприкінці 70-х років Товариство «Махазікей хадат», що видавало газету з однойменною назвою (1879-1914 р.)

Однак, як показало майбутнє, навіть перетворення євреїв у рівноправних громадян Австрії, а пізніше – Польщі не могло вирішити проблем, накопичених за два тисячоліття історії євреїв у діаспорі. В останні десятиліття XIX ст. євреї Львова і Галичини, як і більшості країн Західної Європи, офіційно були наділені такими ж громадянськими і політичними правами, що й інше населення. Однак, саме в цей період значною мірою починає виявлятися антисемітизм, що має у своїй основі не тільки і не стільки релігійні корені, які були властиві йому на попередніх етапах історії. Виявилось, що досягнення певного рівня емансипації і прийняття європейських культурних цінностей не вирішує єврейської проблеми. Асимілюючись з громадянами країни проживання, вони залишаються євреями, принаймні за своєю ментальністю, до того ж їм не давали цього забути. Питання було у тому, де та межа, що дозволяє залишатися євреєм, будучи асимілятором.

Наприкінці XIX ст. гостріше, ніж будь-коли, постало питання: хто ж такі – євреї: народ, релігійна група чи громадяни своїх країн проживання. На це питання єврейський народ повинен був відповісти сам і зробити свій вибір. На стику двох століть почалося відродження єврейської національної самосвідомості.

Прагнення єврейського народу знайти свою втрачену історичну батьківщину починає набувати реальних форм. У 1882 р. вийшла друком

брошура Лео Пінскера «Автоемансипація». У ній пролунав заклик скерувати зусилля пердовсім на відродження своєї національної свідомости і домогтися концентрації єврейського народу на одній, йому приналежній території. Того ж року у Львові відбувся перший сіоністський вечір. Однак Пінскер не визначив місце майбутньої держави: чи це повинна бути Палестина, чи територія в іншій частині світу. Згодом, у другій половині 90-х років XIX ст., Теодор Герцль надав освоєнню Палестини політичного звучання, а єврейському питанню – міжнародний характер, створивши сіоністську організацію, що охопила значну частину народу.

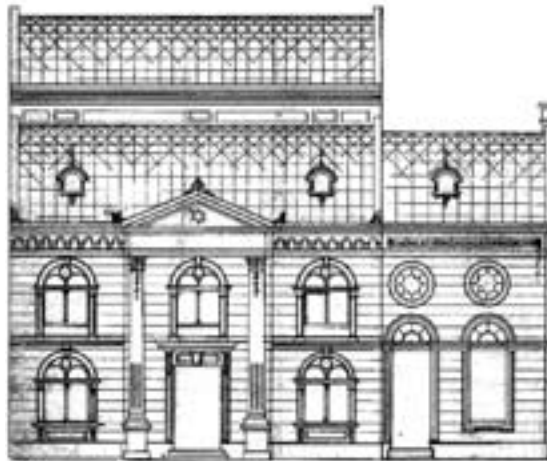
Кінець XIX ст. ознаменувався у середовищі львівського єврейства напруженими ідейними шуканнями і політичною боротьбою. На місце «Ойчизни» – друкованого органу асиміляторів польського напрямку, що багато зробив для політичної й економічної емансипації львівського єврейства, у 1892 р. прийшло інше періодичне видання нового національно-єврейського напрямку, що згодом переріс у форму партії. Це видання під назвою «Пшишлосць» (Майбутнє) було друкованим органом товариства «Сіон», яке за впливом і значимістю посіло місце товариства «Агудас Ахім». Редагував нове видання Альфред Носіг. Провісником «Пшишлосці» була брошура «Якою повинна бути програма єврейської молоді», що вийшла у Львові у 1892 р. Текст програми відкри-

вся епіграфом: «Євреї всіх країн, солідаризуйтеся!»

Молоді львівські сіоністи, аналізуючи сучасне становище єврейського народу, підкреслювали, що воно упродовж багатьох століть характеризувалося постійною боротьбою, у якій євреї, як правило, були слабкою стороною, тому не дивно, що «ми деградували, мізерніли, наш національний характер спотворився. Відображення наших сьгоднішніх відносин є матеріальний нестаток, фізична недосконалість, моральний і розумовий занепад, одним словом, нам загрожує повне знищення, що є тільки питанням часу. Це стосується, насамперед, євреїв, що живуть у Галичині і Росії»¹³.

Аналізуючи історію львівських євреїв XIX століття, автори наводять відповідні факти. У першій половині століття прогресивно мисляча єврейська інтелігенція прийшла до висновку, що єдиним порятунком народу є освіта. Тодішнє політичне становище не дозволяло робити більш рішучих кроків. У 60-і роки ряд представників єврейської інтелігенції Львова – Хонігсман, Самельсон, Колішер, Ландесбергер

і інші, намагаючись уберегти своїх співгромадян від різних обмежень, висунули гасло єднання євреїв з поляками і злиття єврейської релігійної громади зі львівською міською громадою. На думку сіоністів, це гасло було марним, бо боротьба тільки загострилася і призвела до поділу сторін. Але повного розмежування не відбулося, та й не могло відбутися,

ян ерделі. проєкт синагоги «охел яшарім» на богданівці, 1902

тому що єврейський політичний рух не був одно-
рідним і однозначне рішення було нереальним.

Неоднозначною була і позиція польських політичних партій і організацій як щодо єврейського народу в цілому, так і до єврейських політичних рухів. На тлі польсько-єврейських протиріч в останній чверті XIX ст. починається зближення українців і євреїв, насамперед у політичній сфері. Це відчувається на різних політичних рівнях: від Ради міста і Сейму краю до парламентських фракцій у Відні. Основна причина такого політичного зближення полягала в тому, що тоді як українці, так і євреї не були державними народами. Тому в політичній сфері між українцями і євреями у Львові, як і у всій Східній Галичині, міцніли контакти і взаємна підтримка. Не слід забувати, що у Східній Галичині єврейські громади у кількісному відношенні посідали третє місце після українських і польських. Тому успіх тих чи інших українських і польських партій найчастіше був поставлений у залежність від підтримки єврейських політичних організацій. Сіоністи часто згадували певну українсько-єврейську угоду, що призвела до поразки поляків у політичному плані. При цьому сіоністи вважали, що євреї згодом, за допомогою українців, досягли б значного впливу в місті і краї, якби мали досвідчених керівників, що прагнули продовжувати боротьбу.

Нова хвиля польської асиміляції, яка припала на кінець 80-х – початок 90-х років, викликала певне неприйняття у єврейської громадськості. 80-і рр. характеризувалися вже розвитком палестинофільського руху. У 1883 і 1887 р. у місті були створені сіоністські товариства «Мікра Кодеш» і «Сіон». Останнім керував Герман Діаманд. Ці товариства і склали у майбутньому ядро Всегалицької сіоністської ор-

ганізації. У Львові, як і в Західній Європі і Росії, з'явилася Національна єврейська партія, що проголосила: «Єврейський народ не загинув, він має життєві сили, щоб перечекаати бурю і відродитися до нового життя». Національна єврейська партія у 1892 р. оприлюднила у Львові свою програму, що складалася з двох частин, які стосувалися становища євреїв Галичини і проблем освоєння Палестини.

Це була одна з перших програм національно-єврейських партій, тому багато що не було ще чітко окреслене, переважало декларування загальних цілей. Особливо це стосувалося освоєння Палестини. У сфері внутрішньої політики ряд положень, на думку дослідника цієї проблеми В. Фельдмана, був запозичений з матеріалів «Ойчизни» – органу асиміляторів. Примітно, що більшість її положень знайшли своє відображення у програмах як асиміляторських, так і сіоністських партій Польщі 20-30-х років XX ст. Чимало активістів прийшли до сіонізму через емансипацію й асиміляцію, що було характерно і для представників львівських євреїв.

Частина програми, присвячена внутрішній політиці, передбачала здобуття значної кількості представницьких місць у керівництві громад і парламенті, а також реалізації прав, що належать євреям як окремому народу, створення спілок єврейських ремісників, опанування нових сфер економічної діяльності, створення професійних шкіл, ліквідація релігійних кагалів, виховання молоді в дусі юдаїзму, заснування семінарії для підготовки рабинів, поширення сучасних наукових знань, розвиток національної самосвідомості, гідності і солідарності, усвідомлення своїх прав і обов'язків як щодо євреїв, так і неєвреїв, а також виправлення різних наших (єврейських. – В. М.) недоліків. Зверталася увага на зростаючу хвилю анти-

семітизму, особливо в Росії і Румунії, і на необхідність знайти місце, що стане новою батьківщиною для нащадків. Відповідь була однозначною: такою країною буде Палестина. Зовнішньополітична програма містила наступні положення: організацію еміграції євреїв з Росії і Румунії до Палестини, створення там колонії для єврейського пролетаріату, пробудження в єврейських колоністів почуття національної єдності і мовної спільності через запровадження іврити, створення в Палестині професійної школи й івритської академії, створення в Європі товариства з освоєння Палестини. Створена у Львові однією з перших з поміж такого роду програм, вона лягла згодом в основу ряду аналогічних, спрямованих на національне відродження єврейства.

Досягнення євреїв у сфері промисловости, науки, освіти, торгівлі викликали нову широку хвилю антисемітизму, що відобразилося у виникненні в Галичині відповідних партій і рухів.

Наприкінці XIX ст. у середовищі галицького єврейства стає легендарною особистість Теодора Герцля (1860-1904), що стає національним героєм. «Маси, що не знали про існування Сейму у Львові, захопилися виборами до конгресу у Базелі (I Світовий сіоністський конгрес у Базелі 1897 р. – В. М.); люди, що не мали уявлення про топографію свого міста, про географію й історію своєї країни, ламали голову над проблемами міжнародної дипломатії і колоніальної політики»¹⁴, – так писав про настрої галицьких євреїв кінця XIX століття Вільгельм Фельдман.

У 1896 р. почався новий період у розвитку сіонізму, що було пов'язано з виходом книги Теодора Герцля «Єврейська держава» – політичної концепції сіонізму. «Єврейське питання, – писав Теодор Герцль. – є національним пи-

танням і повинне посісти своє місце на світовому рівні, вирішити ж його можна тільки міжнародними зусиллями»¹⁵.

Цікава реакція представників української суспільно-політичної думки Галичини з приводу книги Теодора Герцля. Так, у 1896 р. Іван Франко писав: «Не можна, однак, відмовити йому (Т. Герцлю. – В. М.) у тому, що його план одухотворений глибокою вірою і гарячою любов'ю до свого народу, особливо до його пригноблених і знедолених мас. Шкода, але ми думаємо, що автор занадто поверхово знає ці маси.[...] План, однак, без сумнівів, має майбутнє, і якщо сьогоднішнє покоління ще не готове до нього, то згодом (план. – В.М.) дочекається молоді, що захоче і зуміє його здійснити»¹⁶.

На організованому Герцлем I Сіоністському конгресі в Базелі 29-31 серпня 1897 р. було сформульовано програмне положення політичного сіонізму: «Сіонізм прагне до створення в Палестині території для єврейського народу, гарантованої суспільно-правовим шляхом»¹⁷.

Ідеї політичного сіонізму швидко поширилися на території Галичини і знайшли тут сприятливий ґрунт. До вже існуючих у Львові і Галичині сіоністських організацій з 1895 р. інтенсивно додаються численні товариства з освоєння Палестини, про що свідчать документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА). Низка цих документів зберігалася у фонді Галицького намісництва¹⁸.

Уперше крайова сіоністська організація була створена у Львові в 1893 р. під назвою «Місцева група Львів Союзу австрійських товариств для колонізації Палестини і Сирії Ціон». Її керівниками стали Д. Коркіс, Л. Менш, Д. Мальц і інші.

На початку XX століття львівські сіоністські видання набувають більш радикального харак-

теру, особливо журнал, що з 1900 р. замінив «Пшишлосць». Його редактор Адольф Станд був чільником галицьких сіоністів. Водночас виходять такі періодичні видання, як «Га-Кармель», «Дер Векер» (Будильник) і «Тогблят» (Щоденний листок). З 1902 р. починає видаватися місячник єврейської молоді «Морія» за редакцією Й. Тона, а потім Ф. Ашкеназі. У 1905 р. він стає програмним виданням сіоністської молоді.

На тлі виборів до австрійського парламенту розгорнулася гостра боротьба між асиміляторами і сіоністами. Боротьбу сіоністів за національні права євреїв у Галичині підтримали українські партії. Так, у грудні 1905 р. під час дебатів в австрійському парламенті з питань виборчої реформи лідер українського парламентського клубу вніс пропозицію про створення окремої єврейської виборчої курії¹⁹. У боротьбі проти ідеї створення єврейської національної курії, висунутої сіоністами, об'єдналися асимілятори й ортодокси. На початку ХХ ст., коли відбувалося становлення як українського, так і єврейського національних рухів і українсько-єврейські відносини в Галичині не були ще затьмарені пізнішими глобальними історичними подіями, між ліворадикальними групами обох громад спостерігалось певне зближення. Досить характерним для сіоністського руху того часу було висловлювання одного із соратників Теодора Герця Натана Бірнбаума: «Серед усіх європейських народів тільки українці не брали участі у створенні великої всесвітньо-історичної неправди проти євреїв. А те, що раніше було тільки справою їхнього інстинкту, тепер вони, українці, продовжують як свідому політику [...] Українці, серед яких, очевидно, проживає більшість євреїв, не вимагають їхньої асиміляції»²⁰.

Очевидно, Н. Бірнбаум відзначає тут зміни, що відбулися з боку українців стосовно євреїв, принаймні, у етнополітичному сенсі, і, насамперед, у Галичині. Так, якщо в XVII столітті під час війни за незалежність українці ототожнювали євреїв, як ворогів, з поляками (аналогічні процеси відбувалися наприкінці XVIII століття під час гайдамацьких повстань), то на початку ХХ століття, в епоху становлення громадянського суспільства і боротьби політичними засобами, українська демократична інтелігенція у Галичині спробувала зрозуміти і підтримати національні прагнення євреїв. Єврейські й українські національні рухи однозначно виступали, насамперед, проти асиміляції, що і було, передусім, основою для їхнього політичного зближення. Тому Н. Бірнбаум і говорив про євреїв як про можливих союзників українців у боротьбі за національну незалежність: «В особі євреїв українці знаходять сильного і незалежного товариша, що захищається від асиміляції, ворожої також для українців, що йде разом з ними, переборюючи труднощі, товариша, якого вони дійсно потребують»²¹.

Чималу роль відіграли євреї Львова й у розвитку робітничого руху. У рамках Польської соціалістичної партії у Львові були створені єврейські професійні спілки, «Яд Хазака», а у 1905 р. була створена окрема Єврейська соціалістична партія. Тоді ж у Львові почала діяти сіоністська робітничка партія соціалістичної орієнтації – «Поалей-Сіон».

У другій половині XIX ст. у Львові продовжували діяти і створювалися нові єврейські релігійно-суспільні організації. Їхня діяльність в основному обмежувалася релігійно-побутовою сферою життя. Товариства й організації мали свої статuti і були зареєстровані у Галицькому намісництві чи Магістраті. За короткий час

був створений ряд нових товариств: «Гальвуяс Гамеш-Ашдос Кодеш» – 1864 р.**, «Шесрід Єтуда» – 1866 р.; «Шомрай Шабат» – 1872 р.; «Зовха Зедек» – 1876 р.; «Агавас Хесед Шел Емес» – 1878 р.; «Зирем Ктанім» – 1884 р. і інші.

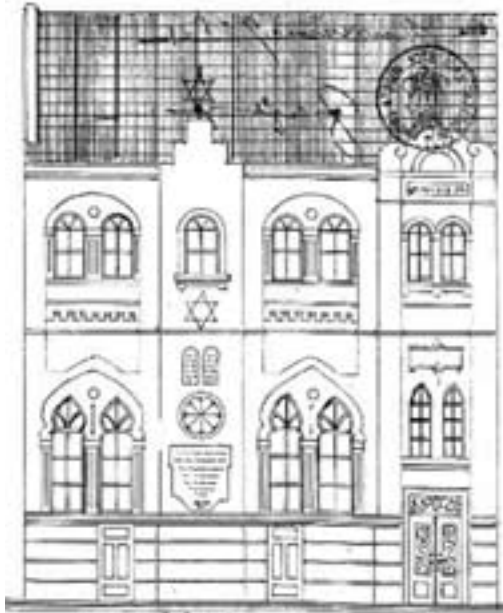
Як уже зазначалося, наприкінці XIX ст. створюються численні товариства й організації з освоєння Палестини. Як правило, вони звалися Сіон (Ціон). Метою цих організацій було здійснення репатріації галицьких євреїв на свою історичну батьківщину і її освоєння.

У XIX – на початку XX століття у Львові жили і діяли відомі рабини і талмудисти: М.З. Етінгер, автор низки наукових праць, що відмовився, однак, зайняти посаду рабина; його родич Й.Ш. Натансон, автор численних галахічних праць, обіймав посаду ортодоксального рабина з 1857 по 1875 р. У 1848 р. він за-снував єшиву. Посаду проповідника в конгрегації львівських просвітителів обіймав у 1856-1869 р. рабин Ш.А. Швабахер, що читав проповіді німецькою мовою. З 1862 р. рабином і проповідником реформаторів став Бернард Левенштайн. Організована ним реформована релігійна школа (талмуда-тора) для дітей з викладанням ряду світських предметів проіснувала тільки два роки через опір ортодоксів. Наприкінці XIX ст. проповідником реформаторської громади став історик львівських євреїв Єзекіль Каро,

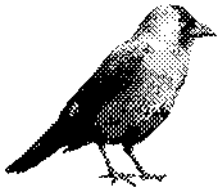
що зайняв з 1909 р. посаду рабина цієї конгрегації. Главою єврейської релігійної громади Львова в 1903-1906 р. був Еміль Бик, прихильник асиміляції.

Перша світова війна перервала процес економічного і політичного розвитку львівського єврейства. 3 вересня 1914 р. місто зайняли російські війська, а вже 27 вересня єврейський район піддався жорстокому погрому, що дістав назву «кривава неділя». Упродовж усього періоду окупації Львова російськими військами єврейське населення потерпало від утисків і грабежів, національні установи були закриті, багато євреїв захоплені як заручники. З поверненням до міста австрійської влади (червень 1915 р.) життя громади і єврейських організацій відновилися, була налагоджена допомога біженцям.

У листопаді 1918 р. львівські євреї (70 тис.) опинилися у вирі політичної боротьби. Події розгорталися швидко. Після маніфесту останнього Габсбурга – імператора Карла від 17 жовтня 1918 р. народи, що входили до складу колишньої імперії, одержали право на створення національних держав. У Львові була створена Українська Національна Рада, яка 19 жовтня проголосила створення Української Держави на території етнічних українських областей Австрії й Угорщини. Визнавалися представницькі права всіх національних меншостей, особливо виділялася роль

альберт корблут. проєкт синагоги «колріна вісша» (вул. джерельна, 49), 1905

евреїв не тільки як національної меншости, але і як окремої національності: «Визнаються усі національні меншости на цій українській території – причому євреї визнаються окремою національністю... (і далі всім національним меншостям. – В.М.) варто скерувати своїх представників до Української Національної Ради в кількості, що відповідає кількості їх населення»²².

1 листопада 1918 р. над львівською ратушею здійснювався жовто-блакитний національний український прапор. У результаті успішного повстання влада у місті перейшла до Національної Ради. 13 листопада було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки і затверджена її Конституція. Планувалося надати єврейським представникам 27 депутатських місць. Як бачимо, українська законодавча влада покладала надії на єврейське населення Галичини.

У політичному сенсі євреї могли зіграти роль третьої сили і підтримати ту чи іншу сторону. Однак, практично такий хід подій був навряд чи можливий. Єврейська громада Львова не було однорідною у соціально-політичному і навіть релігійному сенсі. Варто враховувати, що сіоністські організації уже мали досвід спілкування з українськими національно-демократичними партіями, уявляли собі цілі і завдання українців, однак асимілятори й ортодокси дотримувалися спершу проавстрійської, а потім пропольської орієнтації. Основна частина єврейського населення не була готова до боротьби на жодному боці.

1 листопада 1918 р. у результаті угоди між різними єврейськими партіями у Львові був створений Комітет громадської безпеки, основним призначенням якого було запобігти втягванню єврейського населення міста у вихор збройної боротьби між українцями і поляками. Комітет оголосив про створення підпорядкованої йому єврейської міліції з приблизно 300

осіб, 200 з яких були озброєні карабінами. Очолив цей загін єврейський офіцер, капітан Австрійської армії Ейслер.

Діяльність міліції поширювалася на райони компактного проживання єврейського населення. Пости розміщалися біля Темпеля (Синагога реформаторів) на пл. Старий Ринок, у синагозі на вул. Божничій (вул. Сянська), у будинку №13 на вул. Різницькій (вул. Наливайка), у будинку №26 на вул. Бляхарській (вул. І. Федорова). Ознакою нейтралітету єврейських міліціонерів служили білі пов'язки на руках.

Воєнні дії у Львові велися з 1 по 22 листопада. У цей період українсько-польської війни, як і в наступні періоди, симпатії єврейських національно-демократичних сил були на боці українців, про що свідчить низка документів того часу. «Євреї йдуть разом з українцями», – так заявляли офіційні польські представники²³. У відозві польського командування говорилося: «Упродовж трьох тижнів боротьби за Львів значна частина євреїв не тільки не дотримувалася нейтралітету стосовно польських військ, але і неодноразово зі зброєю в руках чинила опір польським військам»²⁴.

Після відступу українських військ, 21 листопада некерований міський натовп учинив кривавий погром в єврейському районі на Краківському передмісті. Погром тривав три дні – з 21 до 23 листопада. У час погрому, 22 листопада о 8 годині ранку єврейська міліція без опору була роззброєна польськими військами. Якби міліціонери залишалися на своїх місцях, то, можливо, вдалося б запобігти багатьом кривавим подіям. Ситуація настільки вийшла з-під контролю, що навіть польське військово командування не могло зупинити людську стихію. Ряд польських істориків, що займаються цим періодом, вважають, що основними учасниками погрому були не солдати польських військових формувань, а декласовані елементи, так зване «міське дно».

У результаті погрому загинуло 73 і було поранено 463 особи, загальна сума збитків становила 102.986.839 польських корон²⁵. Пожежа завдала великої шкоди трьом основним синагогам передмістя: великій синагозі, синагозі прогресистів (Темпель) і синагозі хасидів. У вогні загинуло 100 екземплярів Тори, безцінних як з релігійної, так і з наукової точки зору. Жертви погрому були поховані на окремій ділянці нового єврейського цвинтаря.

Єврейське населення Львова важко переживало наслідки погрому; був організований збір коштів для допомоги потерпілим. Гроші вишукувалися з різних джерел. Так, навіть дохід від поширення вірша Оскара Рогатина, присвяченого жертвам трагедії, призначався для благодійних цілей. Автор, будучи очевидцем подій, так описав їх мовою їдиш:

У полум'ї синагога, довкола море вогню.
Людей убивають, грабують,
Правовірний єврей, незважаючи ні на що,
Книги Святі рятуює.

Виніс він Тору в руках,
І одразу упав убитий,
Кров тече по землі,
У полум'ї гине єврей разом із сувоєм святим.
Але не помру і буду жити у віках,
Не знищити вам єврейського народу²⁶.

Поступово з 1919 р. життя євреїв у місті стає більш спокійним. Починався новий, порівняно короткий, але насичений подіями міжвоєнний період історії львівського єврейства.

* У дужках зазначені сучасні назви вулиць.

** Подані дати реєстрації.

¹ Schall J. *Historja Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, – Lwów, 1934. – S. 212.

² Ibidem. – S. 273.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА). – Фонд 701, опис 2, справа 864, лист 44-48.

⁴ Wiczkowski J. *Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście*, – Lwów, 1907. S. 478.

⁵ Ibidem. – S. 478.

⁶ Schall O. *Przewodnik po zabytkach Żydowskich m. Lwowa*. – Lwów, 1935. – S. 26.

⁷ Wróbel P. *Zarys dziejów Żydów na ziemiach Polskich w latach 1880-1918*. – Warszawa, 1991. – S. 51.

⁸ Ibidem. – S. 54.

⁹ Ibidem. – S. 53.

¹⁰ Ibidem. – S. 55.

¹¹ Ibidem. – S. 61.

¹² Gmina Żydowska. – 1937. – 23 Lipca.

¹³ Feldman W. *Asymilatorzy, syoniści i Polacy*. – Lwów, 1894. – S. 21.

¹⁴ Feldman W. *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906*. – Т. II. – Kraków, 1907. – S. 289.

¹⁵ Żydzi w Polsce odrodzonej / I. Schipper. A. Tartakower, A. Haftka. – Warszawa, [1932]. – Т. I. – S. 525.

¹⁶ Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1990. – № 10. – С. 69.

¹⁷ Żydzi w Polsce odrodzonej... S. 525.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА). Фонд 146, опис 58, справа 3005-3056.

¹⁹ Żydzi w Polsce odrodzonej. – S. 396.

²⁰ Дашкевич Я. Взаємовідносини між... – С. 09.

²¹ Там же. – С. 70.

²² Проголошення Української Держави на українських областях Австрії і Угорщини // Діло. – 1918. – 20 жовт. – С. 1.

²³ Insler A. *Dokumenty Fałszu*. – Lwów, 1933. – S. 31.

²⁴ Ibidem. – S. 90.

²⁵ Chwila. – 1919. – 29 stycznia. – №16. – S. 1.

²⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Фонд 271, опис 1, справа 455, лист 12.

володимир меламед

львів, 1900 рр.

МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ
ВІЙНАМИ
(1919-1939 рр.)

Єврейське населення Львова, що проживало у місті практично з часів його заснування, тобто упродовж семи століть, становило, після закінчення Першої світової війни, певну етнокультурну спільноту, яка існувала в рамках так званої єврейської віросповідної громади у Львові. Кожний єврей, якщо він не змінив віросповідання, принаймні формально належав до громади. Таким чином, під громадою як такою залежно від контексту розуміється і загал єврейського населення, і конкретна організація, яка діяла в межах чинного законодавства.

Єврейське населення Львова пройшло тривалій, складний і доволі тернистий історичний шлях. Розвиток єврейської громади у місті зумовлювався значною кількістю чинників – як внутрішніх, суто єврейських, так і зовнішніх, які спричинялися до епохальних подій у краї. Вагомість внутрішніх (єврейських) і зовнішніх (неєврейських) чинників визначалася залежно від історичного періоду. Зокрема відбувалися і епохальні зміни¹. Так, будучи певною мірою автохтонним населенням міста на етнічній українській території, євреї неодноразово ставали підданими різних держав, з відповідними наслідками. Наприкінці XVIII століття, після поділу Речі Посполитої, львівські гебреї були підданими австрійських Габсбургів, а на початку XX століття, після закінчення Першої світової війни і відновлення незалежності Польщі вони ідентифікувалися вже як громадяни цієї держави. У ситуації, коли українці становили лише територіальний етнос, така опосередкованість громадянства євреїв щодо корінного народу Галичини завжди викликала певні труднощі, оскільки вони були у трикутнику загальної екзистенції: державний народ – територіальний недержавний народ – єврейська етнокультурна

спільнота. У міжвоєнний період (1918-1939 рр.) у кордонах другої Речі Посполитої до такого трикутника входили: поляки, українці, євреї. Навіть послуговуючись суто геометричними формами, можна стверджувати, що цей поліетнічний трикутник ніколи не міг бути рівностороннім, а центр взаємодії трьох значних етнокультурних груп Львова не був ні сталим, ні визначеним. У геополітичному плані такий розподіл сил викликав доволі складні міжетнічні відносини. Якщо по лінії поляки – українці вони були принаймні визначені, то по лініям взаємодії євреї-поляки, євреї-українці відносини ускладнювалися взаємним впливом. У перші повоєнні роки також давався взнаки чинник так званого австрійського громадянства. Ідеться не стільки про ментальні категорії, скільки про чинність певних положень законодавства колишньої імперії, закладених наприкінці XIX століття. Щодо статутів єврейських віросповідних громад, то на теренах Галичини до 1927 року чинним було австрійське Положення від 21 березня 1890 року².

З кінця 60-х років XIX століття єврейське населення стабільно становило третину загалу міста і було другою за кількістю, після римокатоликів, віросповідною громадою. Слід зазначити, що як австрійська, так і польська урядові статистики майже не послуговувалася категоріями національності. Визначальним для національної ідентифікації був віросповідний критерій. За ним визначалася національно-віросповідна приналежність, а саме: римокатолики (як більшість поляків), греко-католики (як більшість українців) і Мойсееве віросповідання (як більшість євреїв), Окрім того, визначалася ще невелика група євангелістів, а також група, до складу якої входили особи, що не потрапили до вищеназваних спільнот. Певною

ознакою національності могла служити тільки рідна (материнська) мова, яка дозволяла ідентифікувати особу не лише з конфесійною громадою, а й з національною спільнотою. Проте подання рідної (материнської) мови в міжвоєнний період також зумовлювалось різними чинниками, зокрема соціально-політичними. Динаміка змін основних віросповідно-національних груп починаючи з другої половини XIX століття свідчить про відносне зменшення римо-католиків – поляків, абсолютне і відносне зростання греко-католицького, українського населення, а також абсолютне і відносне збільшення єврейського населення міста. Відсоткове конфесійно-національне співвідношення населення наведено у таблиці 1.

Тенденція до акумулювання Львовом населення інших місцевостей Галичини, яка накреслилася наприкінці XIX століття, була притаманною і упродовж міжвоєнних десятиріч: якщо у 1890 р. ще переважав відсоток мешканців, які народились у місті, то у 1931 р. більше половини їх народилося поза межами Львова³. Єврейське населення, яке іммігрувало до Львова упродовж 20-30-х років походило в основному із теренів Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств. Переважали іммігранти з міст (60-70%), вихідці із сільської місцевості становили 26-39%⁴.

У період між двома Світовими війнами єврейська громада Львова була найбільшою у Західній Україні і єврейське населення міста

Таблиця 1. Національно-конфесійне співвідношення населення Львова упродовж 1861-1931 рр. *

Рік	Віросповідання				
	Римо-католики %	Греко-католики, %	Євангелісти %	Мойсееве віросповідання %	Інші, %
1869	53,0	14,2	1,6	30,7	0,5
1880	54,3	14,5	1,7	28,1	0,5
1890	53,6	15,3	1,5	29,3	0,3
1900	52,5	16,6	1,6	29,0	0,3
1910	51,2	19,1	1,5	27,8	0,4
1921	50,99	12,4	1,2	35,0 у	0,3
1926	49,6	13,6	1,2	35,1	0,4
1931	50,48	15,9	1,23	31,91**	0,48

* Джерело: Tomaszewski E. Pochodzenie ludności m. Lwowa (Według danych miejskiego biura statystycznego i ewidencji ludności z 1931 r. bez wojska skoszarowanego i służby bezpieczeństwa). – Lwów, 1939. – S. 17.

** Відносне зменшення відсотку єврейського населення пов'язане із збільшенням загального населення міста у 1931 р. після створення «Великого Львова» (приєднання значної кількості приміських громад).

продовжувало збільшуватися. Так, у 1921 р. у Львові проживало 77 000 євреїв, що становило 35% усього населення, у 1939 р. єврейське населення становило уже 110 000 осіб, тобто 33% від усього населення. У 1941 р., у зв'язку з німецькою окупацією Польщі, єврейське населення зросло за рахунок біженців до 150000 осіб.

Численне єврейське населення Львова не було однорідним у релігійному і соціально-політичному сенсах. У житті міста воно відіграло значну роль, однак роль ця не була ані однозначною, ані визначальною. У сфері економіки діяльність єврейських підприємців зосереджувалася, в основному, у сфері комерції, посередницької діяльності, швейної, харчової, деревообробної і металообробної промисловостей. Значну роль відігравав єврейський кооперативний рух, що групувався навколо Спілки єврейських кооператорів. Частина єврейських підприємців об'єдналася у рамках Економічного блоку – організації, що займала проурядову асиміляторську позицію. Економічний блок, очолюваний у 30-і роки депутатом сейму І. Егером, мав підтримку ряду єврейських комерційних організацій – зокрема ремісничої спілки «Яд Харузім», Товариства підприємців і дрібних торговців, асиміляторських товариств. Існували також єврейські економічні структури й окремі підприємці, які тяжіли у своїх політичних поглядах до сіонізму, що виражалося в їхній підтримці відповідних національних організацій.

Економічний блок як суспільно-політична організація частково впливав на діяльність правління Єврейської релігійної громади Львова. Він перебував у стані конфронтації з тими комерційними структурами, що тою чи іншою мірою підтримували сіоністський рух.

Єврейська інтелігенція також не була однорідною за своїми політичними поглядами. Спектр її політичних переконань розподілявся від радикально-сіоністських до асиміляторських. Політичне життя львівського єврейства у міжвоєнний період характеризувався наявністю кількох основних суспільно-політичних напрямків, а саме: ортодоксально-релігійного, сіоністського у різних його проявах, соціал-демократичного, соціалістичного й асиміляторського.

Вважалося, що інтереси усіх львівських євреїв, поза їхніми політичними переконаннями чи за їх відсутності, незалежно від приналежності до ортодоксального юдаїзму, хасидизму чи до реформаторської синагоги, виражала Єврейська релігійна громада. Крім міста, до її складу входили ще 52 приміські громади. На цій території у 20-і роки проживало близько 80000 євреїв, а з початку 30-х років, у зв'язку з формуванням «Великого Львова» – уже близько 100000. До 1928 р. головою громади був урядовий комісар (з 1919 по 1924 р. цю посаду обіймали Якуб Діаманд, з 1924 по 1928 р. – професор Маурицій Алерганд), а керівним органом – Віросповідальна рада. З 1928 р., у зв'язку з прийняттям нових нормативних актів, що регулювали організацію єврейських віросповідальних громад, у їхній структурі, з'явилися Рада і Правління як законодавчі і виконавчі органи, а безпосереднім керівником виконавчої структури громади став голова Правління. Структура громади, крім Ради, складалася з таких, підпорядкованих Правлінню, відділів: релігійного, шкільного, суспільної опіки, допомоги бідним, фінансового, організаційного, пожертвувань, нерухомости, охорони здоров'я, контролю. Діяльність цих підрозділів була безпосередньо пов'язана з життям львівського

еврейства, тому зупинимось на їхній роботі докладніше.

У віданні Правління громади було кілька синагог, зокрема Темпель (Синагога реформаторів), середні і вищі релігійні школи – відповідно Талмуд-Тори і Єшиви. Релігійна служба громади курувала роботу бійні (ритуальний забій великої і дрібної худоби для готування кошерної їжі), а також ритуальної лазні. Питання, пов'язані з розширенням Нового єврейського цвинтаря, також входили до компетенції релігійного відділу.

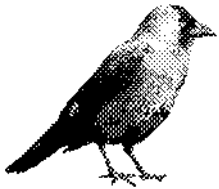
Громада утримувала власну загальноосвітню школу ім. Абрагама Кона, засновану ще у 1844 р. єврейськими прогресистами-реформаторами. Школа давала світську і релігійну освіту, базовану на вивченні давньоєврейської мови і культури. У цьому ж приміщенні була трирічна професійна школа для єврейських ремісників.

Для підготовки відповідних учительських кадрів був організований Єврейський педагогічний інститут. До його програми входило вивчення Танаха (Старого Завіту), Талмуду, різних коментарів до Біблійної літератури, а також івриту, єврейської історії і сучасної єврейської літератури. Крім Педагогічного інституту, громада також фінансувала єврейські просвітительські товариства «Тарбут» і «Мітет». На курсах цих товариств особлива увага приділялася вивченню давньоєврейської мови. Єврейська громада опікувалася також низкою професійних шкіл: Ремісничою школою ім. А. Коркіса, Жіночою професійною школою, Єврейською торговою школою і сільськогосподарською фермою на Сигнівці. Бібліотека громади, заснована у 1901 р. Соломоном Бубером і Самуелем Горовіцем, наприкінці 20-х років нараховувала близько 19000 томів на івриті, польською і німецькою мовах.

Як і колись, Єврейська релігійна громада активно діяла на ниві добродійности. Вона брала участь у фінансуванні основних фондів з відродження Палестини – Керен Каємет (Національний фонд для купівлі землі у Палестині) і Керен Гаєсод (Основний фонд з відродження Палестини). У Львові громада фінансувала ряд благодійних установ для сиріт і бідних. Добре обладнані будинки для дітей-сиріт були на вулиці Янівській (вул. Шевченка)*, вул. Зборовських (вул. Донецька), площі Стрелецької (пл. Д. Галицького). Громада спеціально виділяла кошти для охорони материнства і дитинства. Відповідна установа, де можна було одержати допомогу і консультацію, розташовувалася на вул. Шпитальній, 33. Спеціальна допомога виділялася організаціям, що опікувалися дітьми дошкільного віку, учнями, інвалідами, працюючими дівчатами, імміграційним організаціям (HIAS і Ezra)

Найбільші асигнування виділялися громадою на утримання нової Єврейської лікарні, побудованої й обладнаної на кошти промисловця і директора банку М. Лазаруса. Її відкриття відбулося у 1903 р. Відтоді лікарня постійно розширювалася і модернізувалася. У 1935 р. у ній нараховувалося 200 ліжок, а її амбулаторія була найбільш відвідуваною у місті. Медичне обслуговування надавалося усім, незалежно від віросповідання і національності, для мало-забезпечених людей воно було безкоштовним. За своїм оснащенням Єврейська лікарня вважалася найліпшою у місті і служила обов'язковим місцем практики для майбутніх лікарів. Поруч з лікарнею був будинок для літніх людей, розрахований на 100 осіб, що також фінансувався громадою.

Громада виділяла кошти і для товариств охорони здоров'я і гігієни: ТОЗ (Товариство охоро-

ни здоров'я євреїв у Польщі), «Дембіна» (Комітет оздоровчих літніх таборів), «Рефуох» (Товариство з надання допомоги хворим і видужуючим євреям). Витрати на суспільну опіку, охорону здоров'я і гігієну становили істотну частину бюджету громади. У звіті Правління громади за п'ятирічний період у 1934 р. відзначалася постійна тенденція збільшення витрат на соціальні програми й охорону здоров'я.

До складу Правління Львівської єврейської релігійної громади на виборній основі входили представники різних політичних партій і релігійних організацій. Релігійні кола були представлені організаціями «Агудас Ізраель» і Вільною організацією ортодоксів. Своїх представників у Правлінні громади мав Єврейський економічний блок, що стояв на асиміляторських позиціях. Сіоністський рух був представлений «Загальними сіоністами», релігійною організацією «Мізрахі» і Сіоністською партією праці «Гітахдут». Соціал-демократію представляв Загальноєврейська робітничка спілка – «Бунд». Показовим у політичному сенсі є склад Правління і Ради Єврейської релігійної громади Львова наприкінці 20-х – початку 30-х років. Місця в Правлінні розподілялися у такий спосіб: голова Віктор Хаес – асимілятор, віце-голова Леон Вагль – ортодокс; члени правління: Макс Глясерман – «егеровець» (прихильник керівника проурядового Економічного блоку І. Егера.– В. М.), Герш Гальбер – сіоніст, Мойсей Гіршшпрунг релігійна організація «Агудас Ізраель», Ітамер Гірштрінт – «егеровець», Рубін Маргуліс – «Мізрахі», Йосиф Орнштейн – «егеровець», д-р Ігнацій Райс – сіоніст, д-р Адольф Шор – симпатизував сіоністам⁵. У Раді громади сім осіб представляли єврейські економічні проурядові структури, четверо були членами «Агудас Ізраель», двоє були колишніми орто-

доксами, троє – мізрахістами (релігійними сіоністами. – В. М.), п'ятеро – сіоністами й одна особа – член Загальноєврейської робітничої спілки (Бунд)⁶. З кінця ж 20-х років намітився перехід сіоністів в опозицію. Таке становище зберігалось практично до другої половини 30-х років. Упродовж двох міжвоєнних десятиліть у керівництві громади переважали представники різних комерційних структур, релігійні ортодокси, однак кілька посад обіймали також сіоністи.

Вибори 1924 р. у Віросповідальну раду громади хоча і не принесли абсолютної перемоги сіоністам, однак у 1-й основній виборчій курії їхні депутати здобули більшість. Вибори до Ради громади, що відбулися у 1928 р. уже на підставі нового виборчого закону, що значно розширив кількість виборців і покінчив з куріальною системою, також не принесли сіоністам перемоги. Керівні посади в Раді і Правлінні зайняли прихильники проурядової орієнтації: асимілятори, представники так званого економічного блоку і релігійних ортодоксів.

Результати виборів могли бути обумовлені й орієнтацією польської влади, що воліла бачити у керівних органах єврейських громад, як правило, людей позапартійних чи представників релігійних сфер. У цьому сенсі характерним є повідомлення урядового комісара Львова до Восводського управління про результати виборів керівників Єврейської громади Львова від 23.02.1928 р.: «З огляду на те, що обрані д-р Мойсей Алерганд, Леон Вагль, Ігнацій Егер є позапартійними, а Йосиф Вітельз належить до релігійного товариства Агуда, вважаю результати виборів позитивними для суспільства»⁹.

Незважаючи на постійні фінансові труднощі, складне політичне й економічне становище в регіоні й у світі, усі служби і підрозділи

Релігійної громади працювали напружено і плідно. Офіційно представляючи усе львівське єврейство, Громада підтримувала службові стосунки з польською адміністрацією, різними партіями й організаціями. Відносини з міською адміністрацією носили діловий характер.

Трохи інші критерії лягли в основу єврейсько-українських відносин. Вони були важливим чинником, що мав певний вплив на суспільно-політичне життя обох народів. Варто виділити ряд аспектів цих відносин у політичній і економічній сферах, а також у сфері спілкування на побутовому рівні.

Упродовж жовтня 1918 р. на теренах східної Галичини відбулися істотні події, пов'язані з українськими державотворчими процесами. Так, 19 жовтня 1918 р. у Львові Українська Національна Рада проголосила, що «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині творить одноцільну українську територію. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава. Взивається всі національні меншости на сій українській області – причім Жидів признається за окрему національність, щоб уконститувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної ради»⁸. На порозі створення національної держави у жовтні 1918 р. була і Польща, тобто державотворчі процеси відбувалися і серед польського населення Східної Галичини, що не могло не спричинитися, у близькому майбутньому, до конфліктної ситуації.

Львівські євреї, які не були представниками ні державного, ні хоча б територіального народу, також були на хвилі національного піднесення, яке зумовлювалося вірогідністю близьких демократичних перетворень і здобуттям національно-культурної автономії. Певні надії покладалися також на розбудову Палестини

і створення там власного національного осередку. Одночасно в єврейському середовищі відбувалась і певна переоцінка цінностей. Для окремих кіл єврейської спільноти, передусім для асимільованої інтелігенції як для австрійських патріотів, падіння цісарського дому, а, значить двосидної монархії, було певною трагедією.

Проблема конкретного вибору постала перед єврейською громадою зі всією гостротою після подій 1-го листопада 1918 р., коли владу у місті та на теренах Східної Галичини обійняла Українська Національна Рада, а у Львові розпочався українсько-польський конфлікт. Чи було єврейське населення міста, а насамперед його суспільно-політичні провідники, готові стати на боці того чи іншого табору? Очевидно, що ні. Причини полягають не у рівні політичної зрілості єврейської спільноти, чи навіть у політичній поляризації єврейського суспільства. Йдеться про єврейську ментальність, яка формувалася упродовж двох тисяч років розсіяння і вигнання, гноблення і утисків. Замкнене коло суто єврейських проблем подолати було занадто важко. До того ж, львівські євреї пам'ятали погроми, що вчинили під час окупації Східної Галичини російські козацькі підрозділи.

З перших днів листопадових боїв у Львові утворився Комітет єврейської безпеки, що проголосив нейтральність єврейського населення в українсько-польському конфлікті⁹. Для забезпечення спокою і порядку створювалась єврейська міліція, частково озброєна карабінами, яка мала зайняти постерунки в єврейських дільницях міста. Зберігати нейтральність у час бойових дій було досить нелегко. Так, Комітет єврейської безпеки 14 листопада 1918 р. змушений був скерувати світовій громадськості телеграму, в якій повідомлялося про жахливе

становище цивільного населення у Львові та висловлювалось прохання надати допомогу: «Сотки жертв поміж невинним цивільним населенням, цілі частини міста в обсягу стрилів видані на поталу голоду. Євреї проголошують у Львові, як і в цілій Східній Галичині, повну нейтральність. Не зважаючи на це Поляки рекрутують в займлених частинах міста єврейських мужчин насильно до боротьби проти Українців...»¹⁰

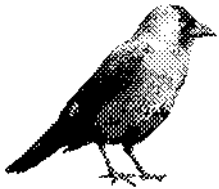
На єврейське населення міста, особливо ту його частину, що була сіоністично орієнтована, не могли не впливати декларації Української Національної Ради щодо признання іншим народам прав нації. Так, у відозві до народу від 1 листопада 1918 р. проголошувалось надання усім громадянам Української держави, не залежно від національності і віросповідання, рівних громадянських прав¹¹.

Природно, що українці у своїх визвольних змаганнях шукали союзників. Вони з радістю вітали кожний прояв підтримки, здійснений в той чи інший спосіб. Широкого розголосу набуло повідомлення Начальної команди українських військ про допомогу відділу єврейської міліції в районі вулиці Клепарівської. Повідомлялося про спільні бойові дії єврейської міліції з українськими відділами проти польських сил¹².

З часом, після окупації Східної Галичини польськими військами, повідомлення такого типу перетворились на підставу для низки звинувачень державної адміністрації проти львівських євреїв. Упродовж певного періоду, вже після листопадових подій, у польських державних колах вперто обговорювались так звані антипольські вчинки євреїв. Так, повідомлялося, що вони у листопаді 1918 р. були озброєні і стріляли у польських військових¹³.

Єврейська інтелігенція, яка підтримувала сіоністські ідеї, хоча й була вихована на польській культурі, розуміла слухність національно-визвольних українських змагань. Проголошення нейтральності не означало ігнорації єврейською стороною боротьби українців за створення власної держави. Внаслідок українсько-польської війни єврейське населення опинилось між двох сил, а громадськість була поставлена перед альтернативою. Окрім того вибір цей мусив бути не лише політичним, а у воєнний час і суто практичним, тобто з врахуванням долі цивільного населення. Тому у політичному сенсі сіоністські кола підтримували ідеї української державности, а випадках небезпеки для мирного населення ті ж кола проголошували нейтралітет. Характерно, що єврейські діячі декларували нейтралітет щодо воюючих сторін не залежно від того, яка з них була при владі: чи то у Львові, що з кінця листопада 1918 р. був під польським контролем, чи у Станіславові, новій столиці Західноукраїнської Народної Республіки. Єврейська преса відзначала, що українська адміністрація визнає право представництва Єврейських національних рад, а Єврейська рада Східної Галичини у Станіславові визнана верховним представницьким органом, який має право визначати кількість податків, що стягуються державою з єврейського населення¹⁴. Однак, єврейське населення надалі було у небезпеці, тому з'їзд Єврейських національних рад, що проходив у Станіславові 18-20 грудня 1918 р., також проголосив нейтралітет в українсько-польській війні¹⁴.

Проголошення нейтралітету не означало повного невтручання євреїв у боротьбу на тому чи іншому боці. Можна наводити приклади допомоги євреїв українцям, що мали місце під час збройної боротьби, згадувати конкретних

осіб, які брали у ній участь, проте навряд чи це буде доказом одностайних симпатій щодо української справи, оскільки також можна навести приклади участі євреїв у боротьбі на польському боці. Це було природно у політично поляризованому єврейському суспільстві.

Єврейсько-українські стосунки у міжвоєнний період не були однозначними, однак на загал переважало взаєморозуміння, а навіть взаємне притягання, особливо у політичній сфері. Ряд єврейських і українських політичних партій входили до парламентських блоків, мали своїх представників у польському сеймі.

У зв'язку з убивством Самуїлом Шварцбардом Симона Петлюри у 1926 р. в українській і єврейській пресі з'явилася серія статей, присвячених міжнаціональним стосункам. Слід зазначити, що в українській пресі спрямованість статей була дуже різноманітною – від різкої антиєврейської до помірної. Коли пристрасті вляглися, переважаючим став раціональний підхід, пов'язаний як з історичним минулим обох народів, так і з перспективою їх подальшого спільного проживання.

Дуже чітко охарактеризував єврейсько-українські стосунки кінця 20-х років лідер Галицької крайової сіоністської організації д-р Леон Райх. У його статті, опублікованій у газеті «Хвіля», пропонувалося не розпалювати пристрасті різними взаємними обвинуваченнями у зв'язку з процесом Шварцбарда, оскільки, як говорилося в статті, тут, переважно, говорять захисники Шварцбарда і захисники Петлюри. Райх підвів підсумки: «Дивлячись у майбутнє, багато про що повинні обговорити представники різних народів, що пов'язані між собою почуттям взаємної поваги і розумінням взаємних прагнень, адже ми разом є піонерами ліпшого майбутнього, солдатами ідеї волі і вільної Ук-

раїни»¹⁶. Ці прекрасні слова можуть і сьогодні служити стрижнем єврейсько-українських відносин. Примітно, що з ряду питань позиція українських демократичних партій, зокрема Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), збігалася з позицією сіоністських партій.

У газеті «Діло» за 1927 рік з'явився ряд статей, в яких давалася оцінка єврейсько-українським відносинам і пропонувалося зберігати добрі зв'язки між обома народами. Газета, зокрема, писала: «З останніх подій, страшних і кривавих, шкідливих і трагічних для обох сторін, потрібно, за прикладом представників єврейського народу, зробити зовсім інші висновки. Слід відшукати першопричину нещастя, об'єктивно і з розумінням висувати вимоги не тільки до інших, але і до себе, необхідно провести переоцінку цінностей, переродитися, відкинути егоїстичну самоціль, шкурні інтереси, і тоді інакше складуться українсько-єврейські відносини»¹⁷. У наступному номері газета «Діло» продовжувала цю тему: «Йдеться не про Шварцбарда, а про набагато більш важливу і глибоку справу, про справу українсько-єврейських відносин, тому що вони мають величезне значення»¹⁸.

Приблизно у тому же дусі висловлювався один з українських політичних діячів, президент УНДО д-р Д. Левицький: «Український народ, усвідомлюючи перспективу спільного проживання на одній землі з єврейським народом, усвідомлює, що таке співіснування повинне укладатися мирно і дружньо. Він не дозволить вивести себе з рівноваги провокаціями елементів, не обтяжених відповідальністю за спільне проживання обох народів. На шляху свого розвитку ми будемо співпрацювати з тими євреями, які надали докази своїх сим-

патій до українських визвольних прагнень, які довели діями, що ніколи не запропонують свої послуги гнобителям нашого народу. З ними нам по дорозі, тому що вони працюють разом з нами заради блага спільного майбутнього обох народів і розділять з нами долю і долю. З ними у нас, поза всяким сумнівом, знайдеться спільна мова»¹⁹.

У тому ж 1927 р. українські демократичні і сіоністські партії доклали зусиль для створення нового об'єднаного блоку національних меншин. З цього приводу висловила свою думку газета західноукраїнських комуністів «Світло», яку важко запідозрити в симпатіях до сіоністів. Стаття називалася «УНДО і єврейські сіоністи. Про що говорив депутат Грінбаум»^{**}: «Сіоністський «Наш Пшегльонд» від 8.11.1927 р. подає бесіду з депутатом Грінбаумом з нагоди створення так званого Блоку національних меншин. Депутат Грінбаум сказав, що переговори у справі створення блоку ведуться вже давно і тепер підходять до завершення. До нього повинні увійти всі ті націоналістичні угруповання, що створили у 1922 році так звану «шістнадцятку». З блоку виключені комуністичні і прокомуністичні партії. Східногалицький сіоністський виконком не повідомив ще про своє ставлення до блоку, оскільки переговори з УНДО не закінчені. Однак, депутат Грінбаум дотримується думки, що перешкоди між УНДО і єврейськими сіоністами незабаром вдасться усунути»²⁰.

Фракція представників єврейських партій і організацій у польському сеймі і сенаті розгорнула активну діяльність у політичній, економічній і культурній галузях. У січні 1928 р. у Львові відбулися збори представників єврейських політичних партій з приводу виборів до сейму. Були підведені підсумки попередньої

діяльності єврейських парламентаріїв, що представляють Львів у сеймі і сенаті Польщі. Колишній депутат, д-р Зомерштайн відзначив, що депутати-сіоністи зі Східної Галичини завжди голосували за пропозиції національних меншин, особливо, коли йшлося про надання культурно-політичних прав для українців і німців. Крім того, вони вели боротьбу в сеймі за заборону репресій проти инакомислячих і політ'язнів, а також за відповідність усіх прийнятих постанов демократичним принципам²¹.

Питання, пов'язані зі співробітництвом і підтримкою українського населення, завжди були складовою частиною політичної діяльності ряду єврейських партій, особливо сіоністських. Так, на засіданні партійної ради Сіоністської організації Східної Галичини, що відбулось у травні 1928 р. у Львові, висловлювалися думки про необхідність тісного союзу з національними меншинами, і насамперед з українцями (у межах усієї Польщі. – В. М.). Щодо доцільності співробітництва з польським урядом, то звучали доволі радикальні висловлювання. Так, колишній депутат сейму д-р Інслер, зокрема, заявив: «Польські сіоністи повинні йти рука в руку з національними меншинами і з ними спільно працювати, без усяких компромісів і пактів з будь-яким польським урядом, що є нашим постійним ворогом і ворогом інших національних меншин. Тому ми є опозицією сіоністського виконкому, яка не дотримується цієї лінії»²². Д-р Інслер висловив думку опозиції, яка, за його словами, становила 25% членів політичної ради. Однак, в економічній сфері у єврейсько-українських стосунках не було такої єдності, як у політичних. Навпаки, у 20–30-і роки в економічних відносинах намітилася певна конфронтація, що було пов'язано з жорсткою конкуренцією у період кризи і після неї.

Про наявність таких ускладнень говорилося на Єврейській економічній конференції на початку 1930 р. у Львові.

Природно, що єврейсько-українські відносини не зводилися тільки до політичних союзів. Не слід вважати, що всі єврейські й українські партії однозначно співпрацювали між собою. Так, існували серйозні розбіжності між єврейськими асиміляторськими партіями польського напрямку й українськими націоналістично-радикальними партіями. Українські націоналісти різко і негативно реагували на будь-який прояв єврейсько-польського політичного зближення, незалежно від того, хто брав участь у ньому з єврейського боку – асимілятори чи сіоністи.

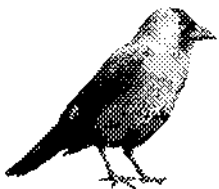
Комуністична партія Західної України вважала сіоністські партії реакційними і ворожими трудящим. Політика КПЗУ стосовно сіоністського руху відповідала аналогічній політиці ВКП(б) у Советському Союзі. Про антисіоністську політику КПЗУ свідчать як публікації у друкованому органі партії – газеті «Світло», так і документи її ЦК. Наприклад, циркуляр №3 ЦК КПЗУ, виданий у червні 1931 р., повідомляв про проведення на території єврейського району антисіоністської акції, приуроченої до XVII Міжнародного сіоністського конгресу в Базелі. У циркулярі, зокрема, говорилося: «Метою акції є боротьба з ілюзіями гасел, поширюваних керівниками сіоністів у зв'язку з XVII Міжнародним сіоністським конгресом, розвінчування перед єврейськими трудящими масами фашистського й імперіалістичного характеру сіоністського руху, знайомство з історичними досягненнями євреїв у СССР, розкриття перед єврейськими масами нашої програми їх суспільного і національного визволення, відрив пролетарських і напівпролетарських елементів від сіоністських партій. Слід у всіх

професійних спілках і інших організаціях скликати збори, на яких необхідно обрати делегатів на місцеву антисіоністську конференцію. На конференції варто також обрати антисіоністський комітет як легальний орган, що керує антисіоністською секцією»²³. Інші матеріали КПЗУ, присвячені єврейському питанню, зазвичай, також мали антисіоністську спрямованість. КПЗУ не підтримувала і Єврейську сіоністську робітничу партію Поалей Сіон, соціал-демократичну (Бунд), Трудову партію («Хітахдут»), вважаючи їх недостатньо революційними і позбавленими класового підходу. Тільки Загальноєврейська партія праці мала підтримку з боку КПЗУ. Серед західноукраїнських комуністів була значна кількість євреїв, в основному представники молоді.

Незважаючи на економічні труднощі і складну політичну обстановку, український і єврейський народи не стали ворогами, навпаки, по обидва боки були взаєморозуміння і співробітництво. І хоча у великому спектрі думок не було єдності, усе-таки переважали тенденції до зближення двох спільно проживаючих народів. Українське суспільство цікавилось проблемами єврейського народу, відгукуючись на значні події в його житті.

У 1925 р. зусиллями єврейської громадськості діаспори і Палестини в Єрусалимі був відкритий Єврейський університет. Як для державотворення, так і для розвитку науки в Палестині, його створення мало колосальне значення. У Львові ця подія також широко відзначалася і не тільки єврейською громадськістю.

З цього приводу висловилися різні українські суспільно-політичні організації. Свої вітання Єврейській релігійній громаді скерували Українське педагогічне товариство, газета «Діло», товариство «Просвіта» й інші. Так, газета

«Діло» від 1 квітня 1925 р. писала: «Редакція «Діла», найстаршої газети, що завжди виступала на захист національних прав пригноблених народів, з почуттям широї симпатії стежила за кожним новим проявом національної свідомості єврейського народу на українських землях, де обом народам довелося боротися за право вільного розвитку, нині, коли весь єврейський народ святкує великий день відкриття своєї святині науки, передає вам вітання в зв'язку з перемогою єврейської національної ідеї в царині культурних досягнень»²⁴.

У привітанні від товариства «Просвіта» говорилося: «Представник просвітительських і культурних зусиль українського народу товариство «Просвіта» повинно тішитися культурним досягненням єврейського народу. Тим більше, що створення Єврейського університету в Єрусалимі є гарантією всебічного відродження однієї з найдавніших культур»²⁵.

У довоєнні десятиліття у Львові інтенсивно діяли різні єврейські політичні партії і громадські організації, між якими часом точилася інтенсивна боротьба за голоси виборців. Економічна криза, погіршення політичної обстановки в Європі у зв'язку з приходом до влади нацистів у Німеччині, обмеження англійською владою еміграції до Палестини – усе це мало своє відображення у суспільно-політичних процесах, що відбувалися у середовищі львівського єврейства. Незважаючи на різні політичні підходи і релігійні погляди, з ключових питань висловлювалася, як правило, єдина думка. Єврейська громадськість була єдина в рішенні бойкотувати гітлерівську Німеччину, у питанні надання різних видів допомоги бідним верствам населення, а також людям, що постраждали від економічної кризи. Була також єдність

поглядів з питань фінансування системи освіти і добродійності.

Численні партії й організації по-різному формулювали свої цілі й програми, спираючи при цьому на різні верстви населення. Чисельність членів партій коливалася в межах від кількох сотень до декількох тисяч осіб, але за ними стояла набагато більша кількість співчуваючих. Щоб уявити собі суспільно-політичне життя єврейського Львова міжвоєнного періоду, необхідно зробити екскурс в історію діяльності низки партій і організацій, що представляли основні напрямки єврейської політичної думки того часу. Такими організаціями були: асиміляторські, ортодоксальні, сіоністсько-релігійні, загальносіоністські, сіоністсько-трудова, сіоністсько-соціалістичні, народно-демократичні, соціал-демократичні, комуністичні. Окрему групу склали культосвітні організації, куди входили шкільні, громадські і благодійні товариства. Третю групу склали комерційні організації – «Спілка комерсантів», Торгово-промислова палата, «Спілка дрібних торговців», «Єврейська ремісничка спілка» і інші. Познайомимося з діяльністю ряду політичних і громадських організацій, починаючи з релігійного союзу «Агудас Ізраель».

Діяльність цієї партії зосереджувалася в основному на проблемах релігійного життя. Як правило, партія була лояльною до польської держави і негативно ставилася до соціалістичних і сіоністських партій. За структурою «Агудас Ізраель» була світовою організацією євреїв-ортодоксів, охоплюючи в міжвоєнний період своїм впливом близько 20% світового єврейства. Ініціатива створення цієї організації належала з'їзду рабинів-ортодоксів, що відбувся у 1914 р. у Катовіцах. Безпосередніми її засновниками були рабини Фрідман з Чорткова, що

згодом проживав у Відні, і Альгер з Гури Кальварії (Польща). Організація перебувала під могутнім впливом кальварійських цадиків, що ворогували з цадиками з Белза. Керівництво «Агудас Ізраель» було у Франкфурті-на-Майні, Єрусалимі, Відні і Варшаві. Регіональна організація Східної Галичини була у Львові на вул. Казімежівській, 35 (вул. Городоцька). Діяльність організації поширювалася на територію Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств. На всій цій території організація Агудас Ізраель на початку 20-х років нараховувала близько 4500 активних членів і значну кількість співчуваючих. До складу Львівської організації входило близько 500 дійсних членів²⁶, а міський комітет «Агудас Ізраель» розташовувався на вул. Старозаконній, 5 (вул. Мстислава Удатного). До міської організації «Агудас Ізраель» входили також окремі невеликі товариства, а саме: товариство ортодоксальних єврейських робітників «Поалей Агудас Ізраель», що нараховувало близько 100 членів: об'єднання ортодоксальної молоді «Цейрей Ізраель», об'єднання жінок «Бнос Агудас Ізраель». У Львові «Агудас Ізраель» утримувала кілька релігійних шкіл: школу «Есодей Гатора» на вул. Сербській, 4; «Мецивтей Ортора» – вищу талмудичну школу на вул. Старозаконній, 5; школу для дівчат «Бейт Якуб» на вул. Браєровській, 20 (вул. Богдана Лепкого)²⁷.

У січні 1931 р. у Львові відбулася крайова конференція організації, що розглянула питання, пов'язані з пресою, з вихованням ортодоксальної молоді, становищем у релігійному середовищі і недопущенням його розколу, освоєнням Палестини. Пролунала гостра критика на адресу асиміляторів і сіоністів. Висловлювалася думка, що «Агудас Ізраель» варто вважати не партією, а організацією, що має вплив на все

єврейство, а також виражалася традиційна підтримка польській державі і бажання з нею співпрацювати. Основне своє призначення «Агудас Ізраель» вбачала не у політичній діяльності, а в служінні, образно кажучи, «сторожею» Тори, тобто національно-релігійному способу життя, традиціям. Члени «Агудас Ізраель» вважали себе представниками істинного Ізраїлю – «Клал Ізраель». Не випадково у своєму привітанні на конференції депутат сейму І. Егер підкреслив, що без «сторожі» Тори немає єврейства. Від імені міста конференцію вітав його віце-президент Віктор Хаєс, що одночасно був тоді головою правління Львівської єврейської віросповідальної громади. Він відзначав розуміння ортодоксальних традицій тими членами Єврейської громади, які самі не належать до ортодоксів. «Агудас Ізраель» закликала під свої прапори всіх ортодоксів в ім'я збереження релігійної «сторожі», що захищає єврейський народ. Організація висловлювалася за більш інтенсивне освоєння Палестини і за зміцнення ортодоксальних виховних установ на її території.

Значний вплив, особливо в середовищі інтелігенції і молоді у Львові і у всій Східній Галичині, мали партії й організації сіоністського напрямку. У національно-єврейському русі розвивалися і діяли партії широкого спектру – від релігійно-консервативних до соціалістичних. З 1918 р. у Польщі існували чотири регіональні сіоністські федерації з центром відповідно у Варшаві, Львові, Кракові і Вільно.

Основоположниками сіоністського руху у Львові на початку ХХ століття були Гершон Зіпер, Озія Тон, Абрагам і Якуб Коркеси, М. Брауде, Леон Райх. Уперше як активна політична сила сіоністи виступили у 1907 р. на виборах до австрійського парламенту. Об'єднав-

шись з українськими партіями, вони одержали два мандати (Х. Габель і проф. Махлер), а головами тільки єврейських виборців ще один мандат у Бродях (Л. Станд). Під час наступних парламентських виборів, у 1911 р., сіоністи не здобули в Галичині жодного мандата. З 1920 р. у Львові знову почала діяти Крайова сіоністська організація (у Східній Галичині. – В. М.), що координувала роботу більшості сіоністських партій і груп. Безпосередньо поточною роботою крайової організації відав її Виконком, так звана Екзекутива.

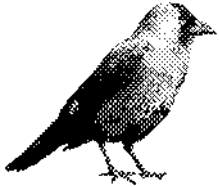
Центристську позицію в сіоністському русі займали «Загальні сіоністи». У їхніх руках також було керівництво Світової сіоністської організації в Лондоні. Питання, пов'язані з відродженням Палестини і створенням там єврейської держави, «Загальні сіоністи» прагнули вирішувати в основному політичними засобами. У Галичині вони надавали значної ваги питанням внутрішньої політики і парламентської діяльності. З 1921 р. «Загальні сіоністи» почали зазнавати утисків з боку новоствореної фракції «Хітахдут» (Міфлегет Аводах Ціоніт – сіоністської партії праці), що спровокувало певні зміни у їхній внутрішній політиці.

У 1924 р. на виборах в органи правління Львівської єврейської віросповідальної громади «Загальним сіоністам» під керівництвом депутата сейму д-ра Леона Райха вдалося об'єднати у своєму блоці значну частину підприємців і ремісників. Навіть після опротестування результатів цих виборів і призначення урядового комісара для Громади «Загальні сіоністи» на чолі з Л. Райхом змогли зберегти свої позиції. Вибори до Ради і Правління Львівської громади 1928 р. не були вдалими для сіоністів. Вони недооцінили вплив на комерційні і ремісничі сфери колишніх керівни-

ків громади, одним із яких був депутат сейму Ігнацій Егер. Домігшись певного впливу, Егер почав створювати нові громадські структури в економічних сферах («Львівська спілка комерсантів») проурядової орієнтації.

Для обрання на керівні посади своїх представників сіоністам у 1928 р. не вистачило більшості в Раді і Правлінні. Тому головою Ради був обраний член проурядової партії (Позапартійного блоку співробітництва з урядом) Ігнацій Егер, його заступником – ортодокс Якуб Вітельз. Правління очолив колишній урядовий комісар громади, позапартійний професор права Маурицій Алерганд, його заступником став також ортодокс Леон Вагль. Після виходу у відставку в 1929 р. професора М. Алерганда головою Правління з мінімальною перевагою був обраний також прихильник проурядової орієнтації Віктор Хаас.

Різні партії й організації входили до складу Крайової сіоністської організації. Її центральним виконавчим органом був Крайовий виконком, що розташовувався у 30-і роки на вул. Коперніка, 19. Друкованим органом Крайової сіоністської організації була щоденна газета «Хвіля», що видавалася польською мовою в 1919–1939 р. у Львові. Ця газета була одним із найбільш стабільних і масових єврейських видань Польщі. Усього вийшло 7352 її числа. У 20-і роки визнаним лідером сіоністського руху у Львові був д-р Леон Райх, що очолював партію «Загальних сіоністів» і Виконком сіоністської організації Східної Галичини***. Після його смерті у 1930 році партію і виконком очолив доктор Еміль Шморак. У 30-і роки до складу виконкому входили віце-президенти – д-р Зомерштайн і д-р Кімельман (радикал), генеральний секретар – д-р Ротфельд, члени правління – д-р Батієр, д-р Ландау, д-р Люстіг

(ревізійніст), Матфес (радикал), д-р Розмарин, сенатор д-р Шрайбер і Ступ. Львівський виконком підпорядковувався безпосередньо нейтральним органам у Лондоні. У його керівництві були представники різних напрямків – від загальних сіоністів до радикалів і ревізійністів. У Львові перебував також місцевий комітет Крайової сіоністської організації, що поширював свою діяльність тільки на місто, який, разом з регіональним, був на вул. Коперніка, 19. У 30-і роки його очолював адвокат Герман Датнер.

За даними на 1925 р., партійна організація загальних сіоністів у Львівському воєводстві нараховувала 1500 дійсних активних членів і близько 15000 співчуваючих²⁸. За даними на 1930 р., до складу Львівського міського сіоністського комітету входило близько 4000 осіб²⁹. Цифра ця визначена за кількістю шекелів – добровільного фіксованого внеску у фонд відродження Палестини. «Загальні сіоністи» домінували у структурі Національного фонду з купівлі землі в Палестині («Керен Каємет») і у фонді відродження Палестини («Керен Гаєсод») – Підставовий фонд. У Львові періодично проводилися крайові сіоністські конференції, що, як правило, проходили в залі клубу «Яд Харузім» на вул. Бернштайна, 11 (вул. Шолом-Алейхема).

У Львові організації загальних сіоністів активно діяли як у галузі відродження Палестини, так і у внутрішній політиці. Партійна рада Крайової сіоністської організації виступала за перетворення Єврейської релігійної громади Львова в національну громаду, яка стала би центром єврейського національного, релігійного, громадського і культурного життя. Сіоністи прагнули до повної демократизації виборчої системи в єврейських громадах, до поширення виборчого права на жінок, зниження вікового цензу за аналогією з виборами до польського

сейму. У внутрішній політиці загальні сіоністи основною вважали боротьбу за національну автономію, досягнення якої вони пов'язували з відродженням Палестини. Сєнс такого зв'язку розкривається у численних резолюціях сіоністських з'їздів і конференцій і полягає в наступному: національна автономія дасть можливість зосередитися на відродженні Палестини. Цим було обумовлене прагнення сіоністів створити загальнонаціональне єврейське представництво замість релігійного як на рівні громади, так і польських парламентських інститутів; йшлося про перетворення Релігійної ради в Головну національно-єврейську раду. У цій галузі, а також у прагненні отримувати субсидії з різних державних і комунальних фондів на потреби освіти і доброчинності діяльність сіоністської організації співпадала з діяльністю несіоністських партій, що перебували на платформі польської державности, наприклад, Єврейської народної партії (фолькістів), що будувала свою програму на досягненні євреями національно-культурної автономії в Польщі. У питанні відродження Палестини «Загальні сіоністи» віддавали перевагу конкретним, практичним крокам, заснованим на політичних рішеннях. Міжпартійною єврейською організацією, що займалася питаннями еміграції, було Палестинське бюро.

Спадкоємець Леона Райха на посаді керівника Крайової сіоністської організації Еміль Шморак продовжував у 30-і роки розробляти регіональні програмні документи в рамках «Загального сіонізму». Кредом програми побудови національної єврейської держави було положення про необхідність підпорядкування інтересів окремих класів, верств чи професійних груп національним цілям. Кожен єврей, що живе в Палестині, повинен був вважати себе,

передусім, піонером, що втілює прагнення цього народу. Боротьбу за інтереси класів чи груп належало відкласти до того часу, коли вона вже не послабить справу визволення. Підкреслювалася шкода фракції і необхідність інтеграції сіоністського руху. Висувався ряд вимог до мандатної влади (англійської. – В. М.), особливо підкреслювалася необхідність виділення території для єврейських поселень, фінансування освіти на івриті, охорони здоров'я відповідно до європейських норм, а також створення умов для значної єврейської еміграції. Робилися заяви про невизнання «Білих книг»**** англійського уряду як актів, що зневажають права єврейського народу, гарантовані мандатом Ліги націй.

В основному позиція «Загальних сіоністів» Східної Галичини збігалася з програмними заходами, прийнятими на міжнародних сіоністських конгресах. У рамках крайової сіоністської організації у Львові діяли окремі галузеві і професійні організації: молодіжні – «Ахва», «Агават-Зіон», «Гадаат», «Цейрей Єгуда», а також «Брит Авода-Менорах», товариство з освоєння Палестини «Гехалюц-Піонер», жіночі спілки: Гурток єврейських жінок, Організація єврейських жінок для роботи в Палестині (ВІЗО), що у політичному сенсі дотримувалися «Загального сіонізму».

У середині 20-х років у середовищі львівських сіоністів з'явився новий радикальний напрям – ревізіонізм, пов'язаний з діяльністю Володимира Жаботинського. У 1923 р. Жаботинський вийшов зі складу виконкому Світової сіоністської організації, протестуючи тим самим проти її пробританської політики. На його думку, слід було почати боротьбу проти Великої Британії, влада якої обмежувала еміграцію і підтримувала арабів. Іншим ключовим пи-

танням програми ревізіоністів була вимога до Світової сіоністської організації проголосити кінцевою метою руху державотворення по обидва боки Йордану. Ця вимога була відкинута більшістю голосів на XV і XVII сіоністських конгресах, що було пов'язано з побоюванням посилення ворожнечі арабів і виникнення загрози заселенню і розвитку Ерец-Ізраель (Палестини). Крім цього, ряд видатних діячів сіоністських соціалістичних партій і робітничого руху в Палестині віддавали перевагу соціальним завданням, ідеям побудови сильної держави. Вони бачили мету сіонізму у створенні в Ерец-Ізраель ідеального суспільства на засадах соціальної справедливості, виражених в ідеології соціалізму чи комунізму. Друга світова війна і події після неї підтвердили правомірність поглядів ревізіоністів. Так, після створення держави Ізраїль Давид Бен-Гуріон, непримиренний у минулому супротивник Жаботинського, звів принцип «державности» до вищого ідеалу сіонізму. Погляди В. Жаботинського частково поділяв голова Галицької крайової сіоністської організації д-р Л. Райх і деякі інші представники «Загального сіонізму», а також ортодоксально-сіоністської партії «Мізрахі». Однак, при цьому вони не виступали проти помірної лінії керівництва Міжнародної сіоністської організації.

Організації сіоністів-ревізіоністів почали створюватися у Польщі у 1926 р. Одним з ініціаторів їхнього створення був єврейський поет Яков Коген. У Львові у 1926 р. з'явився окружний комітет сіоністів-ревізіоністів Східної Галичини. До складу правління увійшли лідери львівських сіоністів-ревізіоністів – д-р Мойсей Люстіг (голова), Юда Орнштейн, Менаше Вольф (секретар). Міський комітет ревізіоністів очолював викладач гімназії Я. Ротман. На по-

чатку 30-х років ревізійністи ще входили до складу Загальнокрайової сіоністської організації і підпорядковувалися рішенням її виконкому, у якому їх представляв д-р М. Люстіг. Опорою союзу сіоністів-ревізійністів у Львові, як і всюди, були молодіжний рух «Бейтар», а також воєнізовані загони резервістів «Брит Гахаяль». У рамках молодіжного руху діяло скаутське товариство «Брит Трумпельдор», що на початку 30-х років нараховувало близько 200 членів. На той час до складу самої партії входило близько 100 осіб³⁰. У середині 30-х років вплив сіоністів-ревізійністів значно посилювався, особливо це стосувалося молодіжних організацій. Так, у Львові в 30-і роки діяло товариство «Менора», що було спілкою єврейської сіоністсько-ревізійністської молоді. У 1931 р. товариство нараховувало близько 500 членів і продовжувало розвиватися, створюючи філії у провінції³¹. Товариство очолював викладач гімназії Я. Ротман. За даними Львівської поліції, деякі члени товариства «Менора» були озброєні вогнепальною зброєю на випадок нападу представників польської шовіністичної партії національних демократів. Оскільки Львівське міське староство відмовило членам товариства Я. Ротману, Д. Ріку й А. Фреунду в праві носіння зброї, вони придбали її нелегально³².

Сіоністський рух не був однорідним. Хоча загальні сіоністи і радикально налаштовані ревізійністи певний час входили до складу однієї крайової організації, на виборах вони, як правило, виступали окремо. Основні розбіжності між загальними сіоністами і ревізійністами стосувалися засобів і методів державотворення. Голова Крайової сіоністської організації д-р Е. Шморак писав у 1930 році з цього приводу: «Ревізіонізм має свої заслуги в сіоністському русі, вони (ревізійністи) виступили проти

англійського уряду, що грає негативну роль у важкій боротьбі сіоністів за створення національного осередку в Палестині; ревізіонізм також виявив на конгресах наші політичні недоліки»; і далі: «У даний час ревізіонізм не створив кращих ліків для наших хвороб. Правда, він знайшов нові ліки, але запропоновані засоби настільки небезпечні, що легко можуть отруїти наш організм і знищити його»³³.

Основним принципом у сіоністському русі все-таки була спільна робота в ім'я спільних цілей. Примітний факт урочистої зустрічі Володимира Жаботинського 11 січня 1930 року на Львівському вокзалі, де були присутні: голова Крайової сіоністської організації д-р Е. Шморак, скаутський загін товариства «Брит Трумпельдор», рабин Глазерман, керівники ревізійністів Східної Галичини, представники єврейської преси і студентської молоді.

Якщо між ревізійністами і «Загальними сіоністами» основні розбіжності стосувалися політичних методів і засобів побудови національної держави в Палестині, то у відносинах «Загальних сіоністів» з радикалами («Радикальними сіоністами») переважали проблеми внутрішньої політики. Йшлося про позицію фракцій стосовно польського уряду. Галицькі «Загальні сіоністи» з метою вирішення конкретних завдань тяжіли до співробітництва з урядом, а радикали, чії позиції були сильні в центральних воєводствах Польщі, очолювані депутатом Й. Грінбаумом, таке співробітництво, як правило, відкидали.

Фракція радикальних сіоністів виникла у Львові в середині 20-х років на тлі конфлікту між сенатором д-ром Міхалом Рінгелем і депутатом сейму д-ром Леоном Райхом. Суть питання полягала у виборі концепції національної політики всередині країни. Радикали, як опози-

ційна група, що підтримувала Й. Грінбаума, утворила у Львові Окружний комітет радикальних сіоністів у наступному складі: д-р Рінгель, д-р Інслер, д-р Кімельман, д-р Ландсберг, д-р Донер. Організаційно фракція продовжувала входити до складу Крайової сіоністської організації. Вплив «радикальних сіоністів» у Східній Галичині не був значним, що підтверджується результатами виборів на сіоністські конгреси.

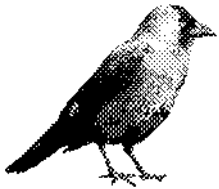
Вибори на сіоністські конгреси супроводжувалися гострою політичною боротьбою між різними партіями. Так, у червні 1931 року у Львові проходили вибори делегатів на XVII Міжнародний сіоністський конгрес у Базелі. Результати виборів у Східній Галичині відображали розстановку сил у сіоністському русі (дані на 16 червня 1931 р.): за списком №1 (загальні сіоністи) – 10 605 голосів – 7 мандатів; за списком №2 (Мізрахі) – 5 828 голосів – 3 мандати; за списком №3 (Блок Праці) – 12 575 голосів – 8 мандатів; за списком №4 (сіоністи-ревізійністи) – 7 870 голосів – 5 мандатів; за списком №5 (радикали) – 854 голоси – без мандата³⁴.

Про основні програмні положення і цілі боротьби можна скласти уявлення за змістом листівки ревізійністів, що закликала виборців віддати їм свої голоси за наступну програму: «Якщо Ви не задоволені ситуацією в Палестині, хочете порвати із системою колонізації, заснованою на філантропії, прагнете до усунення порочного антисіоністського режиму, хочете більш дешевої, а також безкоштовної землі для трудящих у Палестині, хочете покінчити із системою «сертифікатів», якщо ви є прихильниками приватної ініціативи, згодні з тим, що уряд, який збирає податки, повинен утримувати школи, будувати дороги і підтримувати громадські інституції, вважаєте, що охорона єв-

рейських поселенців повинна бути у наших руках, хочете, щоб конгрес був справжнім парламентом єврейського народу, якщо вашою метою є Єврейська держава, а не тільки Духовний центр, – у такому випадку голосуйте за список ревізійністів, провідним кандидатом якого є послідовник ідеї Герцля – Володимир Жаботинський»³⁵. Незважаючи на те, що XVII Сіоністський конгрес не прийняв програму ревізійністів, їхній вплив у Львові, особливо у другій половині 30-х років, продовжував зростати.

Релігійний напрямок у сіонізмі представляла організація сіоністів-ортодоксів «Мізрахі», що діяла під гаслом: Торах ве Аводах (Тора і Праця). Керівництво організації «Мізрахі» негативно ставилося до світського характеру Сіоністської федерації Польщі, вбачаючи у ньому ворожі для релігії тенденції. Релігійно-сіоністська організація «Мізрахі» мала свої відділення у Східній Галичині з центром у Львові. Регіональне бюро «Мізрахі» було на вулиці Слонечній (вул. П. Куліша). На початку 30-х років регіональна організація нараховувала близько 3 000 членів³⁶. У Львові під впливом релігійних сіоністів перебували: Товариство з поширення єврейської освіти і культури – «Мерказ Рухані» і «Мітет» – організація, що утримувала польсько-єврейські школи, а також молодіжні організації «Цейрей Мізрахі» і «Гехалуц Мізрахі». До складу виконкому Львівської регіональної організації «Мізрахі» у 30-і роки входили д-р Шимон Федербуш, Мойсей Райх, Рубін Маргуліс, Абрагам Купферштайн, д-р Маєр Ландау, Соломон Яветц³⁷.

Якщо ревізійністи займали вкрай праві позиції в сіонізмі, то соціалістична і трудова партія була на його лівому фланзі. Йдеться про сіоністську Партію праці «Хітахдут» і Робітни-

чу соціалістичну партію «Поалей Сіон» (Робітники Сіону). Визнаючи основною сіоністську ідею створення національної єврейської держави і застосовуючи для досягнення цієї мети соціалістичні методи, Партія праці («Хітахдут»), особливо після об'єднання з правим крилом партії Поалей Сіон у 30-і роки мала істотний вплив у сіоністському русі. Основна діяльність партії зосереджувалася на питаннях, пов'язаних з еміграцією до Палестини і створенням там єврейської держави. Саме цей напрямок і став вирішальним при відокремленні у 1921 році майбутнього «Хітахдута» з руху «Загальних сіоністів». Спочатку «Хітахдут» виступав на виборах разом з «Загальними сіоністами». За результатами виборів до сейму і сенату 1922 року в Східній Галичині мандати від «Хітахдута» відповідно здобули: Цві Гелер, Адольф Зільберштайн, Копель Шварц і Макс Бенесток. У міжнародному масштабі ідеологами «Хітахдута» стали Мартін Бубер, Роберт Велтш і Хаїм Арлзоров.

У Львові «Загальні сіоністи» продовжували відстоювати пріоритети внутрішньої політики. Таким чином, позиція Партії праці стосовно польської держави відрізнялася від позиції єврейського кола в сеймі, що підписав у липні 1925 р. угоду з польським урядом. Угоду від імені парламентської фракції підписав тодішній голова Крайової сіоністської організації д-р Леон Райх. Згідно з цим документом, єврейські політичні партії й організації повинні були сприяти польській державності і консолідації населення країни. Натомість польський уряд обіцяв урегулювати низку єврейських питань: забезпечити реальну рівноправність, безперешкодний прийом на державну службу; полегшити діяльність сіоністських організацій; гарантувати умови при прийомі до вищих нав-

чальних закладів; вирішити проблему примусового недільного відпочинку; протидіяти антисемітизму. Коментуючи необхідність угоди, Леон Райх роз'ясняв, що євреї, не будучи ні державним, ні територіальним народом, не можуть постійно перебувати у стані конфронтації з польським урядом, «у євреїв горить земля під ногами». Однак, польський уряд практично не виконав положень угоди і вона втратила свою силу, а галицькі сіоністи поступово перейшли в опозицію до уряду.

Партія «Хітахдут» спільно з партіями українського національного відродження висловилися проти підписання вищезазваної угоди, оскільки «Хітахдут», як і Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), не визнавав Східну Галичину складовою частиною Польщі. Ще в середині 20-х років партійна організація нараховувала у Львові близько 300 постійних членів і 1500 співчуваючих³⁸, і надалі її чисельність зростала. Друкованим органом Львівської організації якийсь час були газети на їдиш «Фольк унд Ланд» (Народ і країна) і «Дос Фрає Ворт» (Вільне слово). Регіональна організація партії розміщала у Львові на вул. Браєровській, 3 (вул. Б. Лепкого), міський комітет – на площі Ринок, 17. Крайова конференція «Хітахдут», що проходила у Львові у 1929 році, показала, що партія користується впливом не тільки в сіоністських колах. Її підтримали такі організації, як Крайова сіоністська організація, партія «Мізрахі» (сіоністи-ортодокси), Єврейська віросповідальна громада, фонди «Керен Гаесод» і «Керен Каємет», товариства «Езра», «Тарбут», «Гекалюц Гордонія», «Гашомер Гацаїр». У 30-і роки Львівську організацію очолювали: д-р Н. Брюстігер, д-р К. Шварц, професор Меглер і професор Вербер. У 1930 р. львівський «Хітахдут» став одним із трьох

ініціаторів створення Крайовий шекелевої комісії зі збору коштів (шекелів) для створення у Палестині національної єврейської держави. Крім Партії праці, до комісії увійшли: Крайова сіоністська організація і партія «Мізрахі». Планувалося залучити індивідуальних і колективних учасників комісії – так званих «шекелівців». Усього намічалось залучити близько 60000 учасників³⁹. У середині 30-х років у Львові під впливом «Хітахдуту» перебували кілька студентських спілок: Товариство єврейських студентів філософії, Товариство єврейських слухачів права, Товариство єврейських медиків, Товариство єврейських техніків.

Єврейська академічна молодь об'єднувалася у Сіоністсько-соціалістичний союз. Ця організація видавала польською мовою щомісячник «Думка і дія». Єврейська академічна молодь Львова на загал підтримувала сіоністський рух, пропагуючи його цілі через свої друковані видання. Статті, опубліковані у тодішніх молодіжних виданнях, дають уявлення про погляди єврейської учнівської молоді на проблеми, пов'язані зі створенням у Палестині національної держави. Ось як про це писав журнал «Думка і дія»: «Палестина повинна стати не притулком для окремих груп, але могутнім резервуаром, що зосереджує в собі максимум творчих сил народу і має можливість впливати на нормалізацію нашої (євреїв. – В. М.) суспільної структури, господарського і культурного життя, як у ній самій, так і за її межами. Палестина повинна стати для нас національною батьківщиною, будівничими якої будемо ми самі, а біля воріт країни напишемо: Wrong or Right – my Country (Неправильно чи правильно, але це моя країна)»⁴⁰. Активну позицію займав Академічний сіоністсько-соціалістичний союз і з національного питання у внутрішній політи-

ці. Так, у 1934 р. у Львові Союз випустив спеціальне звернення, що закликала єврейську молодь при вступі до Університету на питання анкети: «національність» і «рідна мова» писати відповідно: єврей чи єврейка, іврит чи їдиш, хоча така відповідь зменшувала шанси молодих людей стати студентами.

Єврейські сіоністські робочі партії, що перебували на платформі соціалізму, були представлені у Львові Єврейською соціалістичною робочою партією – правою і лівою, що згодом об'єдналися відповідно з «Хітахдutom» і «Бундом». Партія «Поалей-Сіон права» у внутрішній політиці була на платформі соціал-демократії, а її зовнішня політика характеризувалася соціалістичним сіонізмом. Безпосередньо у Львові партія, співпрацюючи з українськими соціалістичними і робітничими партіями, проводила політику, спрямовану на демократичні перетворення, захист економічних і суспільних інтересів єврейських трудящих. Слід зазначити, що боротьба за демократичні перетворення усередині країни і за економічний добробут партія нерозривно пов'язувала з питаннями еміграції єврейських робітників до Палестини. Лідери партії вважали, що шляхом робітничої еміграції єврейський пролетаріат пов'язує боротьбу за державотворення в Палестині з боротьбою за громадянські права у Польщі. Боротьба за робочі місця в країні й еміграція до Палестини, де створювалися нові місця праці, на думку керівників партії, були вирішенням своєрідної єврейської робітничої проблеми. Ідеологи «Поалей-Сіон» навіть узвичаїли термін «пролетарський палестинізм». Характерними у цьому сенсі були партійні програмні установки і гасла. Так, заклики до 1 Травня 1926 року проголошували: За пролетарський палестинізм, за зміцнення єврейських позицій

у Палестині! Хай живе 1 Травня! Хай живе міжнародна солідарність пролетаріату! Хай живе Поалей-Сіоністський рух! Хай живе соціалізм!⁴¹

У сфері внутрішньої політики партія «Поалей Сіон» висувала такі основні вимоги: однакове для робітників усіх національностей право на працю; недопущення антисемітизму й ортодоксально-сіоністської реакції; рівноправність єврейської мови і єврейської світської школи.

З 1918 р. «Поалей-Сіон», як і «Хітахдут», не визнавала Східну Галичину складовою частиною польської держави. Під впливом партії «Поалей Сіон права» перебував ряд спілок у Львові – Спілка пекарів, Спілка виробників цукру, Спілка торговців, Спілка металістів (секція слюсарів), а також робітничий спортивний клуб «Метал». У середині 20-х років у партії налічувалося близько 100 дійсних членів і близько 350 співчуваючих⁴². Розкол у робітничій соціалістичній партії «Поалей Сіон» на правих – прихильників II Інтернаціоналу і лівих – прихильників III Інтернаціоналу – відбувся в 1920 році. Праве крило партії у національному питанні висловлювалося за широке співробітництво з різними несоціалістичними угрупованнями. «Поалей Сіон ліва» з питань внутрішньої політики відрізнялася значним радикалізмом, у програмні положення партії входило усупільнення засобів виробництва і перебудова суспільної системи на основі принципів соціалістичних партій Західної Європи; створення інтернаціональної монолітної пролетарської організації в Польщі. З національного питання домінували положення культурно-національної автономії. У цілому діяльність партії адекватно відображала сутність сіоністсько-соціалістичного руху.

У Львові організація партії «Поалей-Сіон ліва» у середині 20-х років була нечисленною. Вона нараховувала 60 постійних членів у місті і близько 300 прихильників на території воеводства⁴³. Галичина не була регіоном традиційного впливу цієї партії, як, наприклад, регіони Варшави і Лодзі. З початку 20-х років у Львові спостерігався перехід прихильників лівого крила партії у Загальноєврейську робітничу спілку (Бунд) і Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Що стосується «Поалей Сіон правої», то вона у 1933 р. на території Східної Галичини об'єдналася з партією праці «Хітахдут» у єдину «Хітахдут-Поалей-Сіон».

Типовою робітничою соціал-демократичною єврейською партією у Львові був «Бунд», чи Загальноєврейська робітнича спілка. У 1920 р. на конгресі у Львові було прийнято рішення про злиття Єврейської соціал-демократичної партії з «Бундом» у Загальноєврейську робітничу спілку. Окружний комітет «Бунду» у Львові координував діяльність своїх організацій на території Східної Галичини. Розміщався він на вулиці Котлярській, 2. Керівництво партії у Львові складалося з кількох осіб. На початку 30-х років її головою був д-р К. Айнауглер, а заступником – А. Рох. Ще в середині 20-х років у Львівському відділенні партії нараховувалося близько 100 постійних членів і 1000 співчуваючих⁴⁴. У 1932 р. у складі «Бунду» нараховувалося вже близько 500 робітників⁴⁵. Друкованим органом Львівської організації була газета «Арбайтер Штіме» (Голос робітника). Партія в силу своїх програмних установок негативно ставилася до польського уряду й активно співпрацювала з українськими робітничими партіями і Польською соціалістичною і соціал-демократичною партіями. Традиційною була також участь «Бунду» у спільній

боротьбі українських, польських, єврейських трудящих за політичні й економічні права. Поряд з єврейською соціалістичною робітничою партією «Поалей-Сіон» «Бунд» брав активну участь у підготовці різних заходів. Мітинги єврейських трудящих у місті звичайно влаштовувалися на площі Збожовій (район вул. Зернової), після чого колони з оркестром проходили вулицями міста.

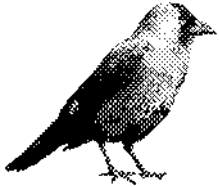
У Львові при «Бунді» діяла Крайова рада професійних спілок «Культурайт», до якого входив ряд галузевих професійних спілок: швейників, металістів, деревообробників, будівельників. У рамках «Бунду» у Львові також діяв ряд організацій єврейських трудящих, керівні органи яких розміщалися на вул. Котлярській, 2 у будинку, що належав партії. Це були гуманітарні організації і професійні спілки – «Культурна Ліга», Спілка будівельників (відділення малярів і лакувальників), Спілка деревообробників, Спілка металістів, Спілка робітників швейної промисловости. Внутрішня політика «Бунду» зосереджувалася, в основному, на економічних, гуманітарних і політико-правових аспектах життя євреїв. Еміграцією до Палестини партія, як правило, не займалася.

Схожий з Бундом шлях розвитку пройшла молодіжна організація «Цукунфт» (Майбутнє). У 1918 р. склад організації значно зріс за рахунок вступу до неї гімназійної молоді. Однак, у 1920 р. в організації відбувся розкол, у результаті якого ряд регіональних відділень – львівське, перемишлянське, дрогобицьке – увійшли до Організації комуністичної молоді, створивши у ній окрему єврейську секцію. У 1926 р. «Цукунфт» була відроджена в первісному виді, після чого намітився ріст організації. Одночасно була створена спортивна секція «Скіф». У Львівському воєводстві у 1932 р.

нараховувалося близько 500–600 членів організації «Цукунфт»⁴⁴.

З приходом нацистів до влади у Німеччині «Бунд» у Львові, як і в інших містах Польщі, почав боротьбу з гітлеризмом через бойкот німецьких товарів і послуг. Природно, що до організації бойкоту закликали передусім єврейське населення. Крім того, партія вела антигітлерівську агітацію і пропаганду. Уже восени 1933 р. під егідою «Бунду» у Львові проводилися збори на тему боротьби з гітлеризмом. Характерно, що при цьому представники «Бунду» критикували «Загальних сіоністів», сіоністів-ревізіоністів, партію «Поалей-Сіон», а також XVIII Міжнародний сіоністський конгрес за недостатньо активні виступи проти німецького фашизму. Обговорювалися також питання матеріальної допомоги жертвам німецького терору і надання допомоги в еміграції. Акції бойкоту передбачалося проводити аж до падіння гітлерівського режиму.

Однією з украї лівих єврейських політичних партій була створена у Львові в 1931 р. Загальноєврейська партія праці (ЗЄПП), що перебувала на комуністичних позиціях. Значний вплив на новостворену партію мала КПЗУ. Так само, як і «Бунд», ЗЄПП входила до складу II Соціалістичного Інтернаціоналу. Упродовж короткого часу на території Галичини з'явилося кілька десятків її місцевих комітетів. У Львові регіональна партійна організація розташовувалася на вул. Чацького, 6 (вул. Чорноморська, що поєднує пл. Вічову з пл. Старий Ринок). Друкованим органом Загальноєврейської партії праці став щотижневик «Унзер Вег» (Наш шлях), редакція якого розміщала на вул. Замарстинівській, 10. Між ЗЄПП і «Бундом» точилася боротьба за вплив серед єврейських робітників. Офіційний орган «Бунду», газета «Арбайтер

Штіме» писала, що ліві (члени ЗЄПП. – В. М.) узяли верх у ряді єврейських робітничих спілок⁴⁷. Загальноєврейська партія праці підтримувала тісні зв'язки з КПЗУ, остання ж використовувала її напівлегальне становище для розширення свого впливу в єврейському робітничому середовищі. За даними львівської поліції, Герш Брасер, що очолював партію в 1931-32 р., був призначений на цю посаду Центральним комітетом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)⁴⁸. У вищевказаний період до складу керівництва партії входили також М. Месхулін (скарбник) і Я. Егіт (секретар).

З публікації щотижневика «Унзер Вег» також випливало, що партія за своєю орієнтацією близька до комуністичної, а програми діючих єврейських рухів і партій для неї недостатньо радикальні. Однак, уже у 1932 р. кількість членів партії у Львові зменшилася, знизився також її вплив у робітничому середовищі. ЗЄПП боролася за вплив в основному у тих же робітничих спілках, що і Бунд, оскільки недоцільно було вести агітацію в організаціях, що перебували під впливом сіоністсько-соціалістичних робітничих партій. У 1932 р. вплив ЗЄПП у єврейських несіоністських робітничих спілках у Львові оцінювався так: робітники голкової промисловости – 50%, робітники-деревообробники – 50%, транспортні робітники – 100%, хутровики – 50%, перукарі – 100%, чинбарі – 100%, малярі і лакувальники – 30%, спілка торгових і конторських підсобників – 50% членів спілок⁴⁹. Джерелом нових членів для ЗЄПП була ліва опозиція «Бунду» і робітничих партій. КПЗУ намагалася впливати на широкі верстви євреїв як шляхом їхнього прямого членства у своїй партії, так і за допомогою ЗЄПП. Одним з таких засобів політичної бо-

ротьби було проведення КПЗУ антисіоністських акцій, що відповідало комуністичній ідеології.

Ряд єврейських політичних партій і організацій на позиціях польської державности зосереджували свої зусилля в основному на проблемах внутрішньої політики, центральне місце серед яких посідали питання національно-культурної автономії. У Львові до таких можна було віднести активно діючу Єврейську народну партію (фолькістів), Єврейський городянський клуб, Єврейський громадянський союз, Союз поляків Мойсеєвого віросповідання, Товариство ім. Бернарда Гольдмана, Об'єднаний громадянський комітет.

Єврейська народна партія розпочала свою активну діяльність у Львові у першій половині 20-х років. У лютому 1923 р. у місті побував її лідер Ное Прилуцький. Його виступ у залі єврейського клубу «Яд Харузім» був присвячений роз'ясненню програми і завдань партії. У програмі фолькістів знайшли своє відображення характерні вимоги національно-культурної автономії: демократизація держави, повна рівноправність єврейського народу, підвищення добробуту єврейських мас і всієї країни, боротьба з проявом антиєврейських настроїв і реакційних сил усередині єврейського суспільства. Оголошувалося, що партія прагне єврейської і демократичної політики. На початку 30-х років Львівську організацію партії очолювали Й. Арнольд і В. Тицкер. Міська організація партії розміщувалася у Львові на вул. Бурлярда, 4 (вул. С. Бойко).

У 1924 р. у Львові на основі угоди між різними єврейськими рухами і товариствами, що не підтримували платформу сіонізму, був створений Громадянський комітет. З програмної заяви комітету випливало, що його основною

метою було створення відповідних умов для єврейського населення, що дозволяють йому жити у згоді з польським християнським суспільством. Комітет докладав значних зусиль для досягнення більшості у складі керівництва Громади й обмеження участі в ній сіоністів. На сторінках преси його представники стверджували, що значна частина єврейського населення Львова, принципово не приймаючи сіоністську програму, продовжує відчувати себе євреями і, перебуваючи на національно-польській платформі, прагне до згоди і гармонії з польським суспільством⁵⁰. Природно, що такі висловлення не слід сприймати однозначно. У сіоністській пресі можна було зустріти твердження протилежного характеру. Політична поляризація була характерним явищем у єврейському суспільстві Польщі міжвоєнного періоду. Певні верстви населення, наприклад, частина представників торгово-промислового капіталу, ремісничих кіл, інтелігенції, дотримувалася асиміляторських поглядів: євреї були під впливом як сіоністських партій соціалістичної орієнтації, так і соціал-демократичних і комуністичних робітничих організацій. Частина творчої інтелігенції, значна частина академічної молоді, а також представники ремісників, робітників, дрібних підприємців і торговців віддавали перевагу радикально-ревізійній сіоністській орієнтації. Політична неоднорідність львівського єврейства прослідковується і на прикладі молоді. Єврейська молодь активно підтримувала і безпосередньо брала участь у діяльності радикальних сіоністських воєнізованих організацій («Бейтар» чи «Брит Трумпельдор»), і одночасно чимало молодих євреїв брало участь у нелегальній діяльності Комуністичної партії Західної України. Однак розходження в політичних поглядах, як правило, не

були перешкодою для спільної роботи в ім'я національного відродження і державотворення. Однак наступні історичні події, насамперед Катастрофа Європейського єврейства в роки Другої світової війни, довели життєвість і обґрунтованість саме сіоністської національно-визвольної ідеї, а також неминуще значення цінностей традиційного іудаїзму.

Не слід забувати, що чимала частина львівських євреїв продовжували дотримуватися ортодоксального рабиністичного іудаїзму чи хасидизму. Не менше ста ортодоксальних товариств і організацій зосереджували свою діяльність в основному на релігійних питаннях, взаємодопомозі і добродійності.

Асиміляторський рух, як і сіоністський, не був однорідним. У 30-і роки у Львові асимілятори були представлені низкою товариств і організацій: Єврейським міщанським (міським) клубом, очолюваним д-ром Озією Васером (до складу клубу входило близько 250 членів, в основному представники інтелігенції); Єврейським громадянським союзом під головуванням директора банку Віктора Хаеса (союз нараховував близько 120 членів зі сфер інтелігенції і підприємців); Союзом поляків Мойсеєвого віросповідання (голова д-р Бруно Блюменфельд; до союзу входило близько 100 осіб, в основному представники інтелігенції); Союзом об'єднаної студентської молоді (голова – магістр Юзеф Фель; до складу союзу входило близько 200 осіб); Товариством імені Бернарда Гольдмана (голова – д-р Е. Руф; до складу товариства входило близько 50 осіб, в основному представники інтелігенції)⁵¹.

Під впливом асиміляторського руху також перебував ряд комерційних організацій: Центральна спілка комерсантів і підприємців (голова М. Улям; до складу спілки входило близько

150 осіб); Львівське товариство комерсантів (голова – депутат сейму І. Егер; товариство нараховувало 1500 членів); Організація комерсантів і підприємців (голова Віктор Хаес; в організацію входило близько 150 осіб); Товариство кустарів-ремісників «Яд Харузім» (голова – Макс Глясерман; до складу товариства входило близько 100 членів); Спілка дрібних торговців і лоточників (голова – Й. Орнштейн; товариство нараховувало близько 1200 членів)⁵². Під впливом асиміляторського руху був також Союз євреїв – учасників боротьби за незалежність Польщі.

Діячі, що очолювали як різні комерційні структури на позиціях асиміляторського руху, так і представники сіоністських організацій, а також ортодокси часто співпрацювали разом у рамках благодійних організацій. Так, у складі Комітету єврейського порятунку спільно працювали підприємець М. Мунд, сіоніст Г. Розмарин, ортодокс Л. Вагль.

У міжвоєнний період на міжнародній арені здобувають популярність єврейські політичні діячі Львова і Східної Галичини. Вони активно працювали в польському сеймі і сенаті. Як правило, це були високоосвічені люди з університетською або вищою теологічною освітою, багато з них мали учені ступені. Серед них були представники різних суспільно-політичних напрямків: сіоністи, релігійні ортодокси, соціалісти, представники промислового і фінансового капіталу, асимілятори. Незважаючи на розходження у політичних поглядах, усі вони були віддані своєму народу. Йдеться про М. Алерганда, М. Бенестока, Б. Бруменфельда, О. Васера, Я. Вітелза, Ю. Вурзеля, Б. Гауснера, Г. Гелера, С. Гутмана, Я. Діаманда, І. Егера, А. Зільберштайна, Е. Зомерштайна, А. Інслера, М. Люстіга, Р. Мельзерову, Й. Парнаса, Г. Райзеса, Л. Райха,

М. Рінгеля, Г. Розмарина, О. Тона, Ш. Федербуха, М. Фростіга, В. Хаеса, Е. Шморака, Д. Шрайбера й інших. Ще у 1922 році в результаті обрання до законодавчих органів Польщі ряду депутатів-євреїв ними був створений Союз депутатів і сенаторів-євреїв Східної Галичини. «Загальних сіоністів» у ньому представляли депутати Г. Розмарин, Л. Райх, Д. Шрайбер, М. Фростіг, К. Айденштайн, Р. Мельзерова і сенатори Ф. Ротенштрайх, Й. Вурзель, М. Рінгель. «Мізрахісти» (релігійні сіоністи) були представлені С. Федербухом і Б. Гауснером. Представниками Сіоністської партії праці Хітахдут були А. Зільберштайн, Ц. Гелер і М. Бенесток. У Союз входив також безпартійний депутат Г. Райзес⁵³.

Для єврейського Львова міжвоєнного періоду характерною була наявність цілої гами релігійних, гуманітарних, благодійних товариств – як аполітичних, так і прихильних до різних політичних напрямків. У 20–30-х роках у Львові існувало не менше сотні різних єврейських товариств, значна частина яких займалася релігійно-благодійною діяльністю. Деякі поєднували своїх членів за професійною ознакою.

Активно діяла єврейська громадськість у галузі гуманітарної допомоги, освіти й охорони здоров'я. Товариств й організацій такого роду нараховувались десятки. Ось деякі з них: Єврейське гуманітарне товариство «Бней Бріт»; Центральний єврейський комітет порятунку; Товариство заступництва хворих Львівської єврейської громади; Товариство опіки єврейськими дітьми; Товариство допомоги бідним і хворим євреям у Львові; Єврейське товариство з оздоровлення дітей «Дембіна»; Товариство притулків для єврейських дітей; Товариство для охорони здоров'я єврейського населення Польщі ТОЗ; Товариство з надання допомоги

хворим і видужуючим євреям; Товариство опіки хронічно хворими євреями; Товариство з надання допомоги розореним євреям; Культосвітне товариство «Тарбут»; Товариство допомоги єврейській молоді, що навчається у середніх школах; Товариство з організації загальноосвітніх шкіл «Міцеон Теце Тора»; Товариство з будівництва будинку для єврейських студенток; Товариство Студентська кухня для надання матеріальної допомоги єврейським студентам і інші.

Існував також ряд академічних (студентських) товариств, що розміщалися у приміщенні Єврейського академічного дому на вул. Св. Тереси, 26а (О. Невського). Єврейська студентська молодь у більшості тяжіла до сіоністського руху. Спортивна діяльність була представлена клубами «Бар Кохба», «Гапоель», «Маккабі», «Рекорд» і іншими.

Жіночий рух був представлений різними напрямками – від ортодоксально-релігійного («Бнос-Агудас Ізраель») до сіоністського – Гурток єврейських жінок і Об'єднання жінок, що готуються працювати в Палестині (ВІЗО).

Багато товариств не мали політичного чи релігійного характеру, а були культосвітніми організаціями. До них можна віднести Артистично-літературне товариство, Громадянський клуб, Драматичну студію «Маска», Гурток аматорів краєзнавства, Товариство «Фрейдгоф», Економічне товариство, Товариство друзів Єврейського університету в Єрусалимі, Товариство з поширення й охорони правди і права, Єврейський народний університет ім. А. Ейнштейна й інші.

У єврейській громаді традиційно значну увагу приділяли опіці сиріт, незаможних і хворих. Для цього існували спеціальні фонди, затвержені Львівською віросповідальною єв-

рейською громадою, а також відповідні товариства, наприклад: Товариство позички і взаємодопомоги, Комітет опіки єврейських сиріт, Товариство «Єврейський притулок для бездомних», Товариство з надання допомоги і будівництва притулку для осиротілих єврейських дітей, Товариство з надання допомоги розореним євреям і інші. Функціонував також ряд притулків.

Чималу роль у суспільно-політичному житті львівського єврейства відіграла преса і різні періодичні видання. Єврейська періодика виходила трьома мовами: івритом, їдишем і польською. Як правило, існування цих видань не було тривалим – від декількох місяців до декількох років. Винятком були газета сіоністського напрямку «Хвіля», що виходила з 1919 по 1939 р., газета радикальних сіоністів «Морген», що видавався з 1920 по 1939 р., і громадсько-благодійне видання «Пшегльонд Сполечни», що видавалося з 1927 по 1939 р.

Свою періодику видавали різні єврейські політичні партії й організації, спілки і товариства. Одні видання мали явно виражений політичний характер, в інших домінували економічні проблеми, існував і ряд незалежних видань.

Газети і журнали ряду політичних партій видавалися, в основному, на їдиш чи івриті. Польською мовою, як правило, друкували свої видання різні асиміляторські і комерційні єврейські організації, а також ряд сіоністських організацій. «Хітахдут», Виконком крайової сіоністської організації, сіоністи-ревізіоністи, молодіжні організації видавали свої газети і журнали двома мовами, однією із яких був польська. Ось найменування деяких видань на їдиш і польською: «Їдише Тогблят» (Щоденна єврейська газета) – видання ортодоксальної релігійної організації «Агудас Ізраель» (Това-

риство Ізраїля); «Дос Фрае Ворт» (Вільне слово) – видання об'єднаної сіоністсько-трудової соціалістичної партії «Хітахдут» – Поалей Сіон», «Фольк унд Ланд» (Народ і країна); «Фольк унд Арбейт» (Народ і праця); також видання Партії праці «Хітахдут», «Дер Наєр Юдишер Арбайтер» (Новий єврейський робітник) – видання соціалістичної робітничої сіоністської партії «Поалей Сіон», «Арбайтер Штима» (Голос робітника) – видання єврейської соціал-демократичної партії «Бунд»; «Унзер Вег» (Наш шлях) – видання Загальноєврейської партії праці; «Ді вох» (Тиждень) – видання Комуністичної партії Західної України, на їдиш; «Морген» (Ранок) – газета радикальних сіоністів; «Бойовик» (Борець) і «Бейтар» – щомісячники воєнізованих організацій сіоністів-ревізіоністів; «Ціль» – видання, присвячене проблемам відродження єврейської держави в Палестині; «Думка і Чин» (Помисел і дія) – видання соціалістичної студентської сіоністської молоді; «Наша опінія» (Наша думка) – видання, що симпатизує загальним сіоністам; Інформатор Палестинський – видання, що висвітлює життя єврейських поселенців у Палестині; «Наше Конто» – журнал для єврейської шкільної молоді; щотижневик «Пшелом» (Перелом), присвячений пропаганді сіоністських ідей; журнал «Зев млодих» (Клич молодих) – сіоністське молодіжне видання, що висвітлює палестинські проблеми; «Контратак» – газета національно-сіоністського напрямку; «Кунтерсей Ахва» – молодіжне сіоністське видання; «Трибуна сіоністична» – орган центрального комітету сіоністських студентських союзів.

Різні єврейські економічні організації і комерційні товариства також видавали ряд газет і журналів польською мовою: «Газета Купецка» (Комерційна газета), «Хандель – Пшемисл

– Жемесло» (Торгівля – Промисловість – Ремесло), «Оброна», «Платформа» (Позиція), «Трибуна Купецка» (Комерційна трибуна), «Газета Поранна» (Ранкова газета).

До суто асиміляторських видань можна віднести щомісячник «Правда». Свої видання мали також різні єврейські професійні спілки і спортивні товариства, а також Львівська єврейська громада: «Працовнік умисловий» (Працівник розумової праці), «Рольнік жидівський» (Єврейський хлібороб), «Бюлетень Тарбута», «Ехо Ужендніче» (Відлуння службовця), «Гміна Жидовска» (Єврейська громада). Особливо слід зазначити видання, що проіснувало тривалий час (1927–1939 р.), – щомісячник «Пшегльонд сполечни» (Суспільний огляд), присвячений суспільним проблемам і опіці над дітьми.

Ряд газет видавався на ївриті: «ІтонеЙну» (Наша газета); «Ганоар» – видання організації Ганоар Гаїврі; «Гаменагей» – видання «Бейтара»; «Ганоар Гаціоні» – видання організації загальносіоністської молоді; «Хасолел» – видання єврейської творчої молоді; «Ерец Ізраель» (Країна Ізраїлю) – видання Єврейського товариства народної і середньої школи; «Хаор» (Світло) – видання Союзу вчителів Мойсеєвого Закону у загальноосвітніх школах Польщі; «Хашахар» (Ранкова зірка) – видання Товариства єврейських жінок, а також інші видання сіоністської спрямованості: «Олім» (Висхідний), «Мізраха» (До Сходу).

Єврейська преса міжвоєнного періоду відображала розташування політичних сил у суспільстві. На її сторінках нерідко розгорталася гостра політична боротьба, тим більше, коли справа стосувалася виборів усіх рівнів.

Особливо гострі дискусії зав'язувалися між асиміляторами, ортодоксами і сіоністами, пред-

ставниками соціалістичних, комуністичних робочих організацій і прихильниками проурядової орієнтації. Видання єврейських соціалістичних, соціал-демократичних і комуністичних організацій значну увагу приділяли проблемам боротьби єврейських трудящих за свої права, підготовці і проведенню різних зборів, мітингів, першотравневих демонстрацій; вони, як правило, негативно ставилися до польського уряду. Релігійно-ортодоксальні видання концентрували свою увагу на проблемах релігійного виховання і навчання, виражаючи в основному лояльність до польського уряду. Але, незважаючи на розходження, що існували між партіями, товариствами, виданнями, усі вони, як правило, докладали зусиль для поліпшення становища львівського єврейства. Так, ряд крупних підприємців, фінансистів, комерсантів, перебуваючи на позиціях польської державности й асиміляції, не заперечували необхідности створення національної єврейської держави в Палестині, вони також виділяли кошти на благодійництво.

Незважаючи на погіршення в 30-і роки економічного становища єврейського населення Львова, продовжували функціонувати численні благодійні, просвітительські й оздоровчі організації. Варто враховувати, що в політичному плані цей період також не відрізнявся стабільністю. У червні 1929 р., листопаді 1932 р. у Львові відбулися антиєврейські виступи, що з 1935 р. стали набувати практично постійного характеру, особливо почастишали випадки побиття студентів-євреїв. Листопадові 1932 р. антиєврейські виступи були спровоковані членами польської націоналістичної молодіжної організації. Ексцеси продовжувалися з 27 листопада по 1 грудня. У результаті вуличних заворушень постраждало близько 150 осіб. Згідно

з поліцейським повідомленням, напади на євреїв відбувалися в основному у центральній частині міста⁵⁴, що свідчить про досить байдуже ставлення влади до того, що відбувалося. Крім цього, було здійснено кілька вибухів у єврейських районах: у синагозі по вул. Підзамче, на Єврейському цвинтарі. Відзначалися також напади на єврейські магазини.

З другої половини 30-х років помітно погіршилася міжнародне становище, що було обумовлено фашистською агресією в Європі. У зв'язку з цим більш активно стали діяти різні сіоністські організації, особливо зайняті підготовкою людей до роботи в Палестині, а також ті, що безпосередньо здійснювали процес еміграції, надавалася також допомога біженцям з Німеччини. Єврейська віросповідальна громада, перебуваючи у важкому фінансовому становищі, як і раніше фінансувала медичні, благодійні і просвітительські установи і програми. Про швидке погіршення економічного становища єврейського населення Львова наприкінці 30-х років свідчить Передпасхальне звернення керівництва Громади і Рабинату: «Брати і сестри! Допомагайте в міру можливості, пропагуйте нашу акцію Великодньої допомоги. Громадяни євреї, пам'ятайте про нашу традицію і не дайте знедоленим відчутти горе і голод у радісні дні свята Великодня. Пам'ятайте, що допомога потрібна тим, хто сам недавно допомагав бідним»⁵⁵.

Після 1933 р. єврейська громадськість Львова розпочала активну кампанію економічного бойкоту фашистської Німеччини. У ній взяла участь практично усі рухи, партії й організації. Створювалися антигітлерівські комітети, проходили збори протесту. Характерним у цьому плані були збори протесту Товариства єврейських жінок, що готуються працювати в Палес-

тині (ВІЗО). Його резолюція говорила: «Засуджуючи нелюдське ставлення до єврейського населення, приєднуємося до загального економічного бойкоту Німеччини. Єврейські жінки, глибоко обурені знищенням досягнень свободи, прогресу і загальнолюдських цінностей, приєднуються до протесту усього культурного світу»⁵⁶. Був також створений антигітлерівський комітет єврейської молоді, що діяв під девізом: «Бойкотуємо товари гітлерівської Німеччини. Об'єднавшись, переможемо»⁵⁷.

У травні 1934 р., під час проведення комунальних виборів в органи міського самоврядування, єврейські партії й організації продемонстрували небувалу раніше єдність, створивши Об'єднаний єврейський виборчий блок. У нього ввійшли навіть організації, що раніше перебували на діаметрально протилежних позиціях.

Сіоністи-ревізійні, відчуваючи загрозу нової світової війни, розгорнули інтенсивну діяльність з формування єврейських воєнізованих організацій, яких не існувало упродовж тисячолітньої історії в діаспорі. Ряд таких організацій функціонував перед війною у Львові. Активно працювали Бейтар, Брит Гахайяль, інші молодіжні організації. На випадок війни передбачалося провести реєстрацію добровольців, здатних володіти зброєю.

У червні 1939 р., перед Другою світовою війною, Володимир Жаботинський відвідав Польщу. У зв'язку з цим журнал «Бойовик» – видання львівського воєнізованого товариства сіоністів-ревізійністів «Брит Гахайяль» – помістив добірку матеріалів, присвячену ідеям сіонізму. Так, у статті «Героїзація сіонізму» відзначалося: «Ідея сіонізму – це революційна ідея, іншими словами, ідея героїчна», тому що «Якщо Гілель (давньоєврейський учитель За-

кону і філософ, I ст. до н.е. – В. М.) виклав весь зміст Тори в одній фразі: «Не роби іншому того, що було б неприємно тобі», то зміст сіонізму можна виразити словами: «Розпрямся, розправ крила, сміливо дивися усім у вічі і відчувай себе вільним, як людина, що знає мету»⁵⁸.

Проявом розуміння єврейською спільнотою небезпеки внутрішніх чвар і відсутності згуртованості стала організація напередодні комунальних виборів 1934 року «Об'єднаного єврейського виборчого блоку» у Львові. Блок було створено внаслідок угоди між суспільно-політичними силами різних спрямувань. У ньому була представлена майже вся єврейська громадськість Львова, про що свідчить його склад: виконком Крайової сіоністської організації, Організація релігійних сіоністів «Мізрахі», «Організація сіоністів-ревізійністів», виконком «Руху за єврейську державу», партія «Агудас Ізраель» (релігійні ортодокси), організація «Махзіхе Гадат» (релігійна), «Центральна спілка купців і підприємців», «Львівське товариство купців», Товариство ремісників «Яд Харузім», «Товариство дрібних торгівців», «Спілка єврейських городян», «Спілка євреїв – учасників боротьби за незалежність Польщі», «Спілка єврейських інвалідів», а також ціла низка корпоративних купецьких і ремісничих товариств⁵⁹. Таким чином, до блоку увійшли ті політичні і громадські утворення, що раніше традиційно були у стані взаємної конфронтації.

Виборчий блок висунув низку політичних та економічних вимог щодо становища львівських євреїв. Програмна відозва містила як загальні, так і конкретні гасла та вимоги, а саме: захист гідності єврейського народу, досягнення політичної і економічної рівноправності, ставилася вимога пропорційної участі євреїв в органах комунального самоврядування і місь-

кого управління, надання їхнім представникам посади віце-президента міста. До речі, посаду віце-президента міста у першій половині 20-х років обіймав д-р. Філіп Шляйхер, а наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. – Віктор Хаас. Висувалися також вимоги забезпечення єврейським робітникам робочих місць, допомоги безробітним, надання зuboжilим податкових пільг, допомоги для системи загальної і професійної єврейської освіти, надання дотацій громаді та її організаціям, а також можливості отримання зuboжilими дешевих помешкань⁶⁰.

Єврейський об'єднаний блок не здобув тієї третини мандатів, яка була б пропорційною кількості єврейського населення міста: було отримано 16 мандатів⁶¹. До такого результату спричинилося і балотування євреїв як кандидатів від інших партій (Позапартійного блоку співпраці з урядом, Польської партії соціалістичної). Від єврейського блоку до міської ради були обрані: Г. Гешелес, В. Хаас, Е. Шморак, д-р. Клафтерова, І. Орнштейн, Л. Розенкранц, М. Райх, Я. Мунд, А. Ротфельд, І. Зейлер, Г. Шлейхер та інші⁶².

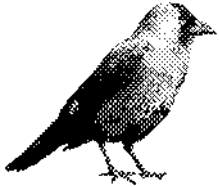
На початку 1935 р. президент міста пан Дрояновський повідомив керівництво громади про розпуск найближчим часом її ради і правління та призначення урядового комісара⁶³. Підставою для такого рішення міського управління стала проблема незатвердження бюджету громади упродовж усього 1934 р. Згідно з чинним законодавством, бюджет віросповідної громади, представлений її правлінням і затверджений радою, подавався на остаточне затвердження до Міського управління. Упродовж 20-х років бюджет громади затверджувався на початку року, як правило, у січні-лютому, натомість з початку 30-х, у зв'язку з загальною кризою і руйнацією господарки громади, його

почали затверджувати із значним запізненням: у середині і навіть у другій половині поточного року. Однак минув 1934 р., а бюджет громади так і не було прийнято, такий стан речей спричинився до звернення Міського управління до Воєводське управління з пропозицією запровадження комісарського правління⁶⁴.

Ситуація, що склалася у громаді, не перешкодила на парламентських виборах 1935 року створити єдиний виборчий комітет, до складу якого увійшли як сіоністи, так і релігійні ортодокси, а також прибічники проурядової орієнтації⁶⁵. Серед сіоністів по виборчому округу №70 у Львові депутатський мандат виборювали д-р. Зомерштайн, д-р. Розмарин і д-р. Роттенстрайх. На партійних зборах більшість отримав д-р. Зомерштайн, кандидатуру якого підтримали неєврейські виборці⁶⁶. Сіоністи закликали підтримати кандидатуру д-ра Зомерштайна як представника усього єврейського населення Східної Галичини..

З наближенням воєнної загрози для Польщі з боку нацистської Німеччини, єврейська громадськість Львова, зокрема студентська молодь, проголошувала на необхідності консолідації усього суспільства на демократичній платформі⁶⁷. Та ж єврейська студентська молодь, що зазвичай була першою жертвою польських націонал-шовіністів, проголошувала свою готовність стати на захист краю. Навряд чи така ініціатива із зрозумінням сприймалася певними польськими політичними колами, про що свідчать незаконні обмеження прав єврейських громадян упродовж підготовки до комуністських виборів у Львові⁶⁸.

Попри неприхильне ставлення певних політичних сил єврейська спільнота Львова проголосила повну підтримку держави в її майбутній боротьбі за незалежність⁶⁹. З нагоди річниці

Першої польської конституції 3 травня 1939 р. у Львові, на площі Св. Духа відбулась урочиста передача «Товариством єврейських купців» шести автоматичних карабінів місцевому полку піхоти⁷⁰. Про щире підтримку єврейським населенням Львівського воєводства заходів щодо зміцнення обороноздатності країни свідчать результати підписки на позику повітряної оборони. Згідно з повідомленнями польських офіційних осіб, 71,7% загальної суми зібрали поляки, 24,95% – євреї 11,96% – українці⁷¹. Одночасно єврейська громада у Львові відчувала катастрофічний брак грошей, про що неодноразово повідомляла у пресі, нагадуючи необхідність сплати членами громади общинного податку та ліквідації давньої заборгованості⁷².

З перших днів Другої світової війни єврейська та українська парламентські репрезентації від імені своїх народів однозначно висловили підтримку польській державі в її боротьбі з нацистською навалою. Василь Мудрий, – голова українського парламентського клубу від Східної Галичини – підкреслив, що українці зроблять усе можливе для захисту держави⁷³. Голова єврейського парламентського кола депутат Зайдельман заявив, що єврейське населення без жодних застережень віддає себе до диспозиції найвищого командування війська, наголосивши, що воно є готовим до випробувань⁷⁴. Виконком Крайової сіоністської організації у Львові також звернувся з відозвою до єврейського населення міста, закликаючи стати на захист незалежності Польщі⁷⁵. В одному із останніх чисел «Хвілі» повідомлялося про реєстрацію добровольців⁷⁶.

Упродовж двадцяти років міжвоєнного періоду в економічному, політичному та соціальному житті єврейської громади Львова відбулась значна кількість подій, які спричинилися до

формування нових критеріїв та підходів до національного розвитку. Єврейській спільноті була притаманна як внутрішня, так і зовнішня боротьба. Внутрішня боротьба точилася в умовно єврейському просторі, що був обмежений певним колом суто єврейської екзистенції. Вона відзначалася різноманітністю стереотипів, критеріїв, форм та засобів. Зовнішня боротьба, чи, радше, протистояння зовнішній загрози і тиску, що в основному ототожнювались з офіційним польським суспільством, була більш одноманітна і досить конкретна, оскільки йшлося, насамперед, про основні громадянські права єврейського населення. Зазнавши виснаження і втрат єврейське суспільство прийшло до певної консолідації, не оминувши, правда, певного фаталістичного погляду на близьке майбутнє.

Ще продовжували діяти політичні партії, численні товариства й організації, працювали єврейські театри, виходили єврейські газети і журнали, були відкриті синагоги і молитовні доми. Але наближалось 1 вересня 1939 р. – день початку Другої світової війни і Катастрофи європейського єврейства, що не має аналогів у світовій історії. Голокост (Катастрофа) львівського єврейства почався наприкінці червня 1941 р. і тривав упродовж трьох років нацистської окупації аж до звільнення міста радянськими військами наприкінці липня 1944 року.

* У дужках зазначені сучасні назви вулиць.

** Грінбаум – один з керівників сіоністської організації в Польщі (радикальний сіоніст, депутат сейму).

*** Ряд сіоністських організацій не визнав офіційної назви Східна Малопольща.

**** Англійський уряд видав ряд «Білих книг», що обмежували еміграцію євреїв до Палестини.

- ¹ Dubnow S. *The Sociological View of Jewish History // Modern Jewish Thought*. – New York. 1977. – P.93, 94.
- ² Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – ф. 701, оп. 3, спр. 787, арк. 6; Chajes W. *Gmina Żydowska we Lwowie (Sprawozdanie) // Miesięcznik Żydowski*. – Т. 1 – Warszawa, 1934.
- ³ Tomaszewski E. *Pochodzenie ludności m. Lwowa*. – S. 8.
- ⁴ Tomaszewski E. *Pochodzenie ludności m. Lwowa*. – S. 9.
- ⁵ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Фонд 110, опис 4, справа 201, лист 8.
- ⁶ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 201, лист 8.
- ⁷ ДАЛО, фонд 1, опис 14, справа 2570, лист 72.
- ⁸ Діло. – 1918. – 20 жовтня. – С. 1.
- ⁹ Діло. – 1918. – 5 листопада. – С. 3.
- ¹⁰ Діло. – 1918. – 16 листопада. – С. 4.
- ¹¹ Діло. – 1918. – 2 листопада. – С.1.
- ¹² Діло. – 1918. – 19 листопада. – С.3.
- ¹³ ЦДІАЛ. – Ф. 701, оп. 3, спр. 505, арк. 1.
- ¹⁴ Chwila. – 1919. – 22 kwietnia. – S. 2.
- ¹⁵ Chwila. – 1919. – 15 stycznia. – S. 1.
- ¹⁶ Chwila. 1927. №3090.
- ¹⁷ Діло. 1927. №241.
- ¹⁸ Діло. 1927. №224.
- ¹⁹ Діло. 1927. №245.
- ²⁰ Світло. 1927. №108.
- ²¹ ДАЛО, фонд 121, опис 3, справа 106, лист 3.
- ²² ДАЛО, фонд 1, опис 51, справа 589, лист 42-44.
- ²³ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 982, лист 23.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА). Фонд 701, опис 3, справа 691, лист 26.
- ²⁵ ЦДІА, фонд 701, опис 3, справа 691, лист 27.
- ²⁶ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 124, лист 9.
- ²⁷ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 939, лист 41.
- ²⁸ ДАЛО, фонд 1, опис 52, справа 2853, лист 4.
- ²⁹ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 975, лист 72.
- ³⁰ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 984, лист 90.
- ³¹ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 984, лист 37.
- ³² ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 984, лист 41.
- ³³ Chwila. 1930. №4103.
- ³⁴ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 982, лист 3.
- ³⁵ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 982, лист 28.
- ³⁶ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 124, лист 8.
- ³⁷ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 124, лист 8.
- ³⁸ ДАЛО, фонд 110, опис 52, справа 2853, лист 5.
- ³⁹ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 196, лист 29.
- ⁴⁰ *Myśl i Czyn*. 1934. №4(7).
- ⁴¹ ДАЛО, фонд 121, опис 2, справа 169, лист 110.
- ⁴² ДАЛО, фонд 1, опис 52, справа 2853, лист 6.
- ⁴³ ДАЛО, фонд 1, опис 52, справа 2853, лист 7.
- ⁴⁴ ДАЛО, фонд 1, опис 52, справа 2853, лист 7.
- ⁴⁵ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 942, лист 10.
- ⁴⁶ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 942, лист 11.
- ⁴⁷ *Arbeter Sztyme*. 1932. №33.
- ⁴⁸ ДАЛО, фонд 121, опис 2, справа 117, лист 1.
- ⁴⁹ ДАЛО, фонд 121, опис 2, справа 117, лист 27.
- ⁵⁰ ДАЛО, фонд 271, опис 1, справа 494, лист 7.
- ⁵¹ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 124, лист 4.
- ⁵² ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 124, лист 4.
- ⁵³ ДАЛО, фонд 1, опис 57, справа 531, лист 1.
- ⁵⁴ ДАЛО, фонд 110, опис 4, справа 437, лист 2.
- ⁵⁵ *Gmina Żydowska, 1937, №2*.
- ⁵⁶ ДАЛО, фонд 110, опис 1, справа 156, лист 8.
- ⁵⁷ ДАЛО, фонд 121, опис 2, справа 223, лист 7.
- ⁵⁸ *Wojsownik*. 1939. №6. S. 7.
- ⁵⁹ Chwila. – 1934. – 25 maja. – S. 3.
- ⁶⁰ Chwila. – 1934. – 25 maja. – S.3.
- ⁶¹ Chwila. – 1934. – 19 maja. – S.6.
- ⁶² Chwila. – 1934. – 30 maja. – S.6.
- ⁶³ Chwila. – 1935. – 3 stycznia. – S.4.
- ⁶⁴ Chwila. -1938. – 21 stycznia. – S. 1.
- ⁶⁵ Chwila. – 1938. – 25 maja. – S. 1; – 1939. – 19 lutego. – S. 10; – 1939. – 25 lutego. – S. 1.
- ⁶⁶ Chwila. – 1938. – 25 maja. – S. 1.
- ⁶⁷ Chwila. – 1939. – 2 kwietnia. – S. 5.
- ⁶⁸ Chwila. – 1939. – 21 kwietnia. – S. 6.

⁶⁹ Chwila. – 1939. – 30 kwietnia. – S.1; – 1939. –
1 maja. – S. 1; 1939. – 4 maja. – S. 3.

⁷⁰ Chwila. – 1939. – 4 maja. – S. 3.

⁷¹ Chwila. – 1939. – 12 maja. – S. 3.

⁷² Chwila. – 1939. – 24 czerwca. – S.3; ЦДІАЛ. –
Ф. 701, оп. 3, спр. 2150, арк. 27.

⁷³ Chwila. – 1939. – 3 września. – S. 2.

⁷⁴ Там же... – S. 2.

⁷⁵ Там же... – S. 3.

⁷⁶ Chwila. – 1939. – 7 września. – S. 3.

львів, площа ринок, 1900-ті

Маєр балабан

реконструкція жидівського кварталу з синагогою «золота роза», бет гамідрашем та старою синагогою

ЖИДІВСЬКА ДІЛЬНИЦЯ У ЛЬВОВІ

«Ми... жиди львівські, обрані ясновельможним Паном Суддею і Воеводою Руським за підтримки усього люду на урядування, присягаємо Усемогутньому Богові, а також Найяснішому Зигмунту III, з ласки Божої королю польському і усієї Речі Посполитої, а особливо Його Милості Пану Воеводі земель Руських, а також Пану Судді, Пану Писарю, цілому нашому уряду воеводському, а також нашим урядовцям, що дотримаємося вимог до честі і гідності нашого уряду.

Присягаємо також, що у нашому уряді буде добро урядувати, дотримуючись прав Речі Посполитої нашої жидівської, чинячи справедливо із жидами, дошукуючись правди в усьому, не зважаючи на кривдність, знайомства, дари або погрози, чи також інші звичаї, переконано стаючи на бік справедливості, рівно як щодо убогих, так і щодо багатих, щодо чужинців і щодо міщан.

Будемо також дбати про гідність Його Милості Пана Воеводи, Пана Судді і Пана Писаря, не приншуючи її, допоки будемо урядувати. Усе те учинити і виконати обіцяємо і присягаємо Усемогутньому Богові, який, якщо колись ми переступимо через гідність нашого уряду і цю присягу зламаємо, або її не сповнимо чи не дотримаємося, нехай нашле на нас проказу, як колись наслав її на раба Гехазі, зціливши, завдяки ревній молитві Єлисея начальника війська сирійського царя Наамана. Тож нехай буде з нами ім'я Адонай, Бог Усемогутній і Десять Його Заповідей. Амінь.¹

«Амінь» промовив натовп у міській синагозі і почав рухатися у бік кагальних бурмістрів, аби хоч раз у житті потиснути шляхетну руку «панів і володарів святої громади Львова». Біля східної стіни поважно стояв рабин і уважно

спостерігав за своїми овечками; час від часу подавав руку якомусь міщанинові, що з пошаною наближався до нього. Невдовзі церемонія закінчилася; пан суддя з паном писарем покинули синагогу, за ними вийшов возний, генерал коронний, на прощання махнувши рукою «невірним жидам», що протискалися за ним до дверей.

Новий кагал було обрано. Цього, як і кожного іншого року, на третій день свята Песах «урочисто і під присягою» провели ту церемонію, і, як і кожного іншого року, ті ж урядовці вийшли після виборів. Бо варто не забувати, що, попри численні зміни до статуту кагалу, ніхто не міг зламати олігархію патрициїв; вони залишилися біля керма правління до кінця Речі Посполитої, а навіть на кілька років по тому, як указ Йосифа II (1785) ліквідував владу кагалів і їх бурмістрів.

Щороку ставили у синагозі три урни. До першої вкладалися картки з іменами діючих членів кагалу, до другої – імена суддів і урядовців кагалу, управляючих синагогою, шпиталем, учителів і под., до третьої – імена усіх платників податків. З першої урни витягалися імена двох обраних, решту карток докидалося до другої урни, з якої, своїм чередом, витягалося ще дві картки з іменами. Потім усі картки зсипалися до третьої урни і з неї витягалося лише одне ім'я. Таким чином визначалося п'ятьох виборців, котрі і визначали, хто буде наступним бурмістром, хто «добрим чоловіком»*, а хто райцем кагальним. Така виборча система виявилася найбільш відповідною і власне згідно з нею складав тепер новообраний кагал присягу на вірність Його Величності і цілій Речі Посполитій.

Пан бурмістр вийшов на вулицю і юрба розступилася перед ним. Служки синагоги, ніби

почесна варта, крокували перед ним, озброєні киями, і горлали до наговпу, аби розступився і дав дорогу «своєму пану, голові кагалу, князю міста, володарю Ізраїлю». Бурмістр же ступав поважно, переповнений своєю владою, ніби удільний князь на своїй спадковій землі. Він, ревізор і представник судів кагальних, був найвищим суддею у справах між жидом і жидом, своїм впливом у наглядових комісіях міг знищити будь-якого міщанина, накладаючи на нього непосильні податки, як голова громади він міг накласти прокляття**, а рабин мусів проклясти за його наказом, як кагальний бурмістр подавав щорічно до ради річний перелік своїх одновірців і біда тому, кого він не подасть у цьому переліку – одразу схоплять його посіпаки міські, знищуючи майно і ім'я назавше. Кагальний бурмістр – це магнат за походженням і за значенням, і горе тому, хто з ним затнеться.

Такі магнати були у цілій Польщі, у кожній землі, у кожному воеводстві. З часом вони організувалися і з'їжджалися щороку на жидівські сеймики. Відбувалися вони на Русі у містечках Бібрка, Стрілиська, Бурштин, Свірж, Куликів чи Броди. Сеймики обирали «маршалка і земського писаря», а уже обрані земські маршалки разом з іншими делегатами збиралися на жидівські сеймики у Любліні чи Ярославі, Константинові чи Пилиці.

Перший такий сейм відбувся у часи Баторія (1580), останній – у часи безвладдя (1764). Головував на сеймі маршалек жидів коронних, тобто генеральний маршалек, який був для Корони тим, чим земський маршалек для земства, а бурмістр кагалу – для громади. То була міцна

і тривала ієрархія, що подавляла звичайну людину, бідного жида. Пан маршалек їздив до двору Його Величності, домовлявся з високоповажним паном підскарбієм про розмір жидівських податків, пильно спостерігав, що діється на об'єднаному сеймі у Варшаві, чи не приймають там часом якихось шкідливих для жидів законів. Пан маршалек видавав скарбниці векселі на жидівські податки і з уже погашеними паном підскарбієм векселями пан депутат повертався до кагалу.

І львівські кагали брали участь у тих сеймах і сеймиках. Бурмістри львівського кагалу часто очолювали земство, а бувало і головували на сеймах. Слава тих мужів сягала далеко за межі Львова, а іноді і поза межі Речі Посполитої. У блиску тієї слави зігрівався і звичайний міщанин, прощаючи утиски і безправ'я від свого славного бурмістра. Аж з Любліна приходили на Жидівську вулицю звістки про чини славних поводитирів. Увечері, коли замикалася брама гетто, у тісних і похмурих синагогах переказувалися і обговорювалися ті звістки.

Бо власне на тій вулиці точилося жидівське життя і узимку, і влітку. Тут торгувалося і купувалося, тут пакували численний крам на продаж, звідси рушали наладовані вози на далекі ярмарки. Тільки от не завше можна було на ті ярмарки виїжджати. Гандель жидівський тільки позірно толерували, часто «рішення панів райців», проти яких сам король був безсилий, просто його душили.

Тільки життя брало верх над усіма указами і зносило численні заборони середньовічного фанатизму. Гроші і протекція добивали справу

свічник з синагоги нахмановичів «турей загав» («золоті ворота»), званої як «золота роза»

до кінця. За їх допомогою діставалися права на торгівлю і дозволи на будови, чим пробивалися нові діри в оборонних мурах привілейованого міщанства. І міська громада, «посполитий громадянин» щораз більше відчував на своїй потилиці подих жидівської страшно небезпечної конкуренції. Тому то й були нарікання на Лаву і Раду, звідти метушня і процеси.

А жиди вигравали і втрачали, були позивачами і відповідачами. Возний, повноважний генерал, засідав у кагальній палаті, а судовий виконавець (синдик) «невірних» жидів виливав на папір цілі ріки атраменту. Зграї гусей не настарчили б пір'я для підписів кагальних, а скарги, позови, протести і контрпротести заповнювали кагальні, гродські і міські книги. Кожна справа відгукувалася у кагалі, а далі дзвеніла луною на голосній Жидівській вулиці. Посеред торгу і крику гарячково обговорювалися проблеми, що цікавили усю людність,

Ось, скажімо, вийшла заборона торгівлі. Рада міста оголошує завершення дії пакту – 10 років дозволено було жидам торгувати, а відтепер – зась.

«Мусите знати – викрикує возний – що їхня ясновельможність пани райці за згодою цілого поспільства прийняли і оголосили, що віднині пакти, уложені з жидами, скінчилися і нечинні. Торги, дозволені колись жидам за цими пактами, тепер незаконні і більше жидам служити не можуть, а хто відважиться гандлем зайнятися, того пани міщани ловити будуть, згідно з правом і вольностями нашого міста» (Akta grodzkie lwowskie tom 378. str. 2514, z 2. czerwca 1627.).

Галас і йойкання були відповіддю на промову пана генерала коронного, бо крикливим завше було жидівське гетто, та й таким і залишилося. Донедавна Жидівська вулиця – давня *platea Judaeorum* – виглядала майже так само, як і століття тому. Що віки згромадили і сплутали, те тільки століття могли розсунути і розв'язати, особливо XIX, бо до року 1868 не можна було жидам селитися поза жидівським кварталом.

Тільки у тому році (1868) багатші і освіченіші жиди висунулися зі своїх одвічних домівок, натомість більша консервативна маса там залишилася. Там залишилися синагоги і ритуальні лазні, релігійні братства і цехові молитовні доми, там чується жид як у себе вдома. Там ще сьогодні служка, ударяючи молотком у брами будинків, скликає вірних до молитви, або дає знати, що хтось з членів громади відійшов до лона Авраамового. А у суботу гетто, зазвичай бурхливе і шумне, як мітична ріка Самбатія, стишується. Крамниці зачинені, вулиці безлюдні, мешканці у храмі. Лише пополудні повертаються тлуми віруючих домів. Багато хто зберіг той давні жидівський устрій. Шовкова бекеша (*чоловічий плащ на хутрі*. – *Ред.*), на голові лисюрка (*чоловіча шапка з лисячого хутра*. – *Ред.*), едвобний пасок, під пахою талес, плащ молитовний, – ось типовий суботній жид.

Культура і час учинили великий злам у тому одвічному житті. На Жидівській (Бляхарській) вулиці в останні роки зруйнувалися найбільш характерні будинки (17, 19, 21 і 29), не ліпша ситуація і на Краківському передмісті (*тепер*

район між пр. Чорновола і вул. Б. Хмельницького. – Ред.). Разом з будинками занепадали і люди. Відходили без вороття. Старий цвинтар, що пам'ятав добрі часи короля Ягела, закрили у 1855 р., а людське недбалство і брак порозуміння дозволили упасти надгробкам найбільш заслужених мужів. Бур'яном поросли доріжки, кам'яні брили завалили проходи. Однак, те, що занедбала наука, людям переказала легенда. Байками обріс кожен камінь і кожне дерево на цвинтарі, перекази оселилися поруч із синагогами і приватними будинками, одним словом, фантазувало ціле темне, занепадаюче гетто. Усе тут пов'язалося, усе сплуталося, правда перемішалася з поезією, а над усім витав дух руйнації і забуття.

Стягни, читачу, цю заслону разом зі мною, відвоюй у ангела забуття те, що дороге для вітчизни, не бійся ані галасу буднів, ані тиші суботи, не лякайся бруду гетто, ані його балачки. Перейдися зі мною тими вуличками, зайди у ті будинки, які століттями замешкують стільки суперечностей, стільки возвишених і мізерних речей, відбудуй у своїй уяві те, чого тепер уже немає, піди зі мною на цвинтар, продерися зарослими стежками, виклич віддавна заклятих там духів, зазирни їм у вічі, відкрито і відважно, адже це давні львівські жиди, польські жиди! Деякі з них бачили королів і князів, а більшість з них бачила славу і занепад Речі Посполитої. Послухай їх оповідки, і довідаєшся, як то колись було, коли на троні польському сиділи королі «крови Ягела, Ваза і Сасів»

¹⁾ Podług formularza umieszczonego u Schorra: Organizacya Żydów w Polsce, str. 26. uw. 2.

* «Добрий чоловік» – буквальный переклад івритського терміну «тов». «Товім», тобто «Добрі чоловіки» – посади у кагальному керівництві. *Прим. ред.*

** Поняття «Херем» або «нідуй», які мають у увазі, не зовсім збігається з поняттям «прокляття». Херем – це вигнання, соціальний остракізм, людина, на яку накладено херем, стає «персоною нон-грата», але херем не передбачає таких наслідків, як християнське прокляття. *Прим. ред.*

Переклала і адаптувала Ірина Магдши

мацевы на старому гебрэйському цвинтарі

Маєр балабан

синагога «турей загав» («золота роза»), 2002

ДВІ ЖИДІВСЬКІ ГРОМАДИ

Середньовічний устрій передбачав окремі групи людей, які користали з однакових привілеїв. То були стани, кожен з яких мав свої права і свій устрій – церковний, шляхетський, міщанський, хлопський. З-посеред міщан вирізняли купців і ремісників. Такий окремий стан творили і жида.

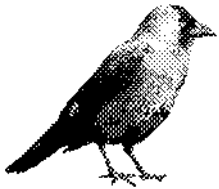
Стани співіснували у державі, відділені один від одного лісом привілеїв і муром присутів, у місті ж співмешкали нації – цим терміном позначали тоді релігійно-родові групи. В інтересах тих націй було проживання на одній вулиці або в одному кварталі, довкола спільного храму і обраного старійшини, поблизу власного суду, власних рад і цехових зібрань. Так простіше було скористатися з тих інституцій, або оборонитися у випадку нападу чи вуличних заворушень. Варто згадати також нетерелантність і замкнутість середньовіччя, що і створили окремі квартали і межі між мешканцями одного міста.

Управління містом належало до вірних римо-католицької церкви, а тому вони були господарями у місті, вони входили до складу і Ради, і Лави, і до Колегії сорока мужів, вони владарювали також і у ремісничих цехах. У більшості польських міст то були німецькі колоністи, котрі з часом, відрізані від родового кореня і розчинені у польській людності, майже цілковито сполонізувалися. Єдиним слідом їх німецького походження був устрій міста, ґрунтований на маґдебурзькому праві, а також давні міські книги, писані німецькою. Так, зрештою, було у цілій Речі Посполитій. Так теж було і у Львові, з тією лише різницею, що тут, на межі західної культури, ніби на вильоті з Європи, «інші нації» були більш численні, аніж у Великій Польщі чи Малопольщі. На окремій

вулиці проживали вірмени, поблизу своєї церкви, окремо – русини, при своїй церкві, а осібно – татари, десь на Підзамчі, на вулиці Татарській.

А жида? Вони, як і у цілій Польщі і цілій Європі, мешкали на окремій вулиці, яку, за венеційським звичаєм усюди називали «Ghetto». У наших латинських актах записано «ghetto», platea Judaeorum (вулиця Жидівська) або circulus Judaeorum, тобто жидівський квартал, що на жидівській говірці називалося коротко і влучно «Die Gass» («Вулиця»). Свою жидівську вулицю уже у XIII ст. мали Познань, Сандомир, Краків, а у Львові про таку вулицю свідчать Акти з другої половини XIV ст. Однак, якщо інші міста мали по одному жидівському осередку, то у Львові подибуємо їх аж два, далеко один від одного – у центрі і на Краківському передмісті.

Дуалізм львівської громади тісно пов'язаний з розвитком і розташуванням Львова. Старий, руський Львів був поблизу вулиці Жовківської, його серцем був Старий Ринок, укріплений щит на замковій горі¹. Десь у місці, де тепер перетинаються вулиці Жовківська (*тепер Б. Хмельницького. – Прим. ред.*)* і Божничка (*не існує. З'єднувала вулиці Новознесенську і Б. Хмельницького. – Прим. ред.*), була фоса, що оточувала Ринок, а через неї до Ринку (старого) провадив міст. До сьогодні називають жида частину вулиці Жовківської від площі Краківської до Старого ринку «Auf der Bruesck» («На мості»). На захід від тієї фоси, до Полтви (*тепер пл. Зернова*) і вул. Полтв'яної (*тепер пр. В. Чорновола*) тягнулося і тягнеться до нині приміське гетто. Згідно із середньовічним правом жида були власністю князя, що означало також право бути під його опікою, а отже і право замешкати у середмісті. У Кьольні над Райном жида мешкали

на ринку, і так було у багатьох німецьких містах.

Тільки от руський Львів не зберігся, бо після великої пожежі (близько 1350 р.) середмістя перемістилося, трапеція замкнулася Гетьманськими валами (*тепер пр. Свободи*) вулицею Собеського (*тепер Братів Рогатинців*), Губернаторськими валами і вулицею Скарбковською (*тепер Л. Українки*) То був казімирівський Львів і до нього перенеслося міщанство, а за ним і з ним – усі нації. Вірмени замешкали свою вулицю (Вірменську), русини – Руську, а заможніші і більш впливові жиди зайняли південно-східну частину міста і створили там свою міську громаду *Communitas Iudaeorum intra moenia habitantium*. У 1387 р. у Міських актах уже з'являється запис про Жидівську вулицю. Однак, більша частина жидів все ж залишилася у передмісті, так що з часом утворилося дві окремих громади зі своєю організацією: Міська громада і Громада на Краківському передмісті.

Кожна з них провадила своє життя, мала окремі права і привілеї і тільки у надзвичайних випадках об'єднувалася зі своєю посестрою. Мешканець кожної громади мав поблизу усі інституції – свою синагогу, свою лазню, свій кагал, свої суди і правління, свої школи і свої цехи, своїх великих і своїх убогих, словом, усе, що було потрібно для життя і після смерті. Аж врешті утворилася тріщина між двома громадами, котрі часто мали суперечливі інтереси і завдяки яким сформувалися два окремих типи локальних патріотів зі своїми характерними рисами, як позитивними, так і негативними. Однак, доволі важко описати риси жидів тих різних громад, скажу лише, що ще сьогодні, 100 років потому, як щезли башти, мури, різниці у правах між містом і передмістям, ортодок-

сальний жид ніколи не переселиться з міста на передмістя і навпаки. Жид однієї громади поглядає на жида з іншої громади з погордою або зневажливо, причому ті, з передмістя, вважають міщухів недолугими, а ті, своїм чередом, називають жидів з околиці недбалими і брудасами.

Однак, попри конфлікти і розбіжності, часом навіть у синагогальному ритуалі, у 1648 р. міські жиди прийняли своїх братів з передмістя, і відтоді гостили їх раз по разу упродовж усього XVII ст., як тільки якесь нове лихо спіткало Львів. Того ж 1648 р., який був «роком спокою для Центральної Європи, роком свободи – для Англії, роком Христа згідно з проповіддю П'єра де ля Фонса (Pierre de la Fons), а за книгою Зоґар – роком пришествя Месії»², того року дійшли до Львова звістки про страшну різню в Україні, про знищення цілих громад, про убивства жидів у Тульчині і Немирові. Жалоба охопила львівських жидів, вони відклали гучні весілля і у пам'ять про те велике лихоліття встановили окремих піст у 20-й день місяця Сіван** (червень)³. Тільки от Хмельницький на тому не заспокоївся і швидким маршем рухався на Львів, аби уже 6 жовтня «незлічима тьма поганів, з козацтвом і хлопством поєднана, почала сігсум сігса (*навколо – лат.*) поля і гори вкривати».

Тоді місто, що не хотіло дати ворогові придуку, вирішило підпалити передмістя. «Підпалене тоді розбудоване передмістя жорстоким вогнем горіло дні і ночі. Ані неба, ані хмар не було видно за високим полум'ям і страшними клубами диму. Тріск і вибухи породжував вогонь, ніби стріляв хтось невидимий»⁴. Усе, що жило на передмісті, утекло до міста, посеред біженців були жиди, як львівські, так і чужі, шукачі прихистку перед навалою козацькою. Тісні вулички львівського гетто заросли наме-

тами і будами. Біженці тулилися на стріхах і піддашсях, у подвір'ях і закапелках. Ворог здобув Високий замок і звідти обстрілював місто: «Було страшно виходити з дому, у місті запанували хвороби і голод. На вулиці гарцював меч, а у домівках панував страх. І померло тоді від голоду і мору близько 10 000 людей».⁵ Брак води у місті і нетерпеливість козаків пришвидшили проведення перемовин, однією з умов яких було віддати нападникам жидів. Страх запанував у гетто, перед очима жидів поставали страшні сцени з Тульчина, де міщани і шляхта віддали жидів на смерть від руки Хмельницького.⁶ То була мить єднання обох громад!

Шимон, жидівський судовий виконавець, мав тоді багато праці у місті, де лунали різні думки і голоси, особливо поміж звичайних міщан.

І переміг голос сумління! Львів не віддав жидів.

Відтоді кожна нова облога так споріднювала обидві громади, що уже у XVIII ст. два кагали поєднуються в один, зберігаючи при тому таку ж кількість виборчих мандатів для міста і передмістя, що і колись. Символом поєднання були спільні кагальні вибори для усіх львівських жидів, а подекуди і спільний представник у зовнішніх справах поза громадою. Так,

у 1756 р. таким представником був Яків Левкович Бик, старшими ж від передмістя були: Борух Мендлович, Рахміль Манасевич, Зельман Фактор, Израель Шмуклерц і Шломо Мізес; від міста ж Йозеф Цімелес, Марек Мазес, Давидко Вольфович, Іцко Бродський і Берко. Уже тоді кагали мали спільну канцелярію і спільну касу⁷, яка від 1714 р. зберігалася у будинку «*seu hypocaustro*» (*під охороною*) на Жидівській вулиці, поблизу міської синагоги.⁸

* Тут і далі курсив – примітки редактора.

** Місяці у єврейському та юліанському чи григоріанському календарях не співпадають. Місяць Сіван припадає на червень-липень. *Прим. ред.*

Переклала і адаптувала Ірина Магдич

¹) Czołowski: Lwów za ruskich czasów, 1891.

²) Zunz: Synagogale Poesie Str. 344.

³) Вимога дотримання цього посту до тепер чинна у цілій Польщі.

⁴) Zubrzycki: Kronika miasta Lwowa, str. 300.

⁵) Natan Hannover: Jawan mezala (hebr.). Ed. Kraków 1894, Str. 41-2.

⁶) Ibidem, Str. 23-25.

⁷) Akta grodzkie lwowskie: tom 575. pag. 612, 847 i 888.

⁸) Akta grodzkie lwowskie: tom 499. pag. 1710 i tom 501. pag. 613.

Маєр балабан

синагога «золота роза», 1905

спорудження синагог

Зародком і серцем жидівської громади були синагога і цвинтар. Були і такі громади, яким не дозволено було мати цвинтар і вони змушені були переносити тіла своїх померлих до сусідньої громади. Синагогу ж мала кожна громада, навіть якщо її облаштували у звичайному будинку. Якщо громада розросталася, то хотіла мати уже більш відповідну споруду, а до того ж і гарну. На перешкоді став синагогальний статут, який забороняв жидам будувати синагоги вищі, аніж звичайні будинки, і прикрашати їх назовні. Це була норма світського законодавства, яке взагалі забороняло жидам будувати нові синагоги. Згодом заборону поширили на відновлення і перебудову старих синагог. Однак, не слід гадати, що це був винахід винятково польського права, адже ще у роки першо-християн таку вимогу висунув імператор Теодозій (Кодекс Теодозія), а поновив припис Папа Олександр III у посланні до архієпископів у Борже; згодом підтвердили це синоди в Оксфорді 1222 р., Відні 1267 р. і Ексетері 1287 р.¹

В результаті ідея побудови нової синагоги наражалася на численні перешкоди. Треба було домогтися королівського дозволу, окрім того, отримати погодження єпископів, а часто на додаток ще й дістати дозвіл Ради міста або його власника, якщо місто було приватним. Вигляд і розташування синагоги, а особливо її висота, залежали від привілею єпископів, який видавався у кожному конкретному випадку. Ось як застерігає львівський єпископ Ян Анджей Прухніцкі, надаючи у 1624 р. дозвіл на відбудову синагоги у Краківському передмісті: «аби невірні жиди не мурували синагоги видатної і коштовної, а тільки пересічну і середнього розміру»², а архієпископ львівській Ян Димітр

Соліковскі аж до Риму пише донос про побудову у Львові синагоги Ісака Нахмановича.³

Найстарша синагога у Львові була, очевидно, дерев'яною, про що свідчать багато оздоблені гебрейськими написами дерев'яні балки, віднайдені при побудові будинку на вулиці Бляхарській, 29. Зі збільшенням громади будували уже муровані синагоги, але будівничі надалі мало дбали про зовнішню оздобу храмів. Зазвичай намагалися, аби синагога не була з усіх боків затиснута іншими будинками, була «вільна», наскільки це було можливим.⁴ Часто синагогу узагалі виносили поза житлові будинки, аби сховати її від очей натовпу і оборонити у випадку потреби. Синагоги, споруджені поза міськими мурами, мушили бути оборонними на випадок заворушень або ворожого нападу. Такою власне є синагога на львівському передмісті, її мури витримали не один неприємський натиск, як і синагога на Казімежі під Краковом.

Синагоги, як ми уже говорили, не могли бути вищими, аніж житлові будинки. Такої вимоги дотримувалися, зазвичай, у королівських містах. Прагнучи зробити молитовну залу високою при низькій висоті самої будівлі, жиди заглиблювали підлогу храму, інколи на кілька метрів нижче рівня вулиці. Тому часом до синагоги треба спускатися, як, скажімо, на кільканадцять сходинок до передміської синагоги і на кілька сходинок до синагоги Ісака Нахмановича.⁵

У давні часи синагога була не тільки місцем молитви. Як сейми і сеймики часто проводили у костьолах, так у синагогах проходили усі жидівські зібрання, суди і кагальні вибори. Традиційно і ще зовсім донедавна синагога була єдиним місцем публічних зібрань громади і була для цього відповідно організована.

Центром синагоги була зала для молитви. Біля східної стіни стояла (і стоїть) шафа*,

у якій зберігається написане на пергаменті і звинене у сувій П'ятикнижжя Мойсеєве. Сувій оправлений у шати і коронований срібним рімоном (*парні прикраси для сувою Тори у вигляді плодів гранату*) або короною (*кетер*). До сувою прикріплені срібний, золотий або ж позолочений щиток і спеціальний вказівник у формі руки. Таких сувоїв у кожній синагозі було кільканадцять або й кілька десятків. У часи заворушень 1664 р. у старій міській синагозі викрадено або знищено 72 сувої Тори, 18 срібних і 6 срібних позолочених корон, у новій же міській синагозі Нахмановичів – 65 сувоїв, 25 срібних і 9 позолочених корон.

Вітварна шафа зазвичай розміщена доволі високо і до неї провадять сходи, оздоблені балюстрадаю. Двері шафи, як правило, прикрашені орнаментом, як скажімо у синагозі Рема (Ізерлеса)** (R'muh (Isserlesa) на Казімежі, або заслонені мистецьки оздобленим котаром (*завіса*)⁶ Над котаром нависає допасований ламбрекен⁷ (*шатро*). Усе це з оксамиту, атласу або шовку, створено руками віруючих, з гаптованими або вирізаними зі срібної або золотої пластин біблійними написами і цитатами.

Цікаво, що ламбрекени польські жиди переброяли зі случьких поясів (*кунтушовий пояс*), як це можна побачити у Львові (міська синагога) і Кракові. Инколи цілу заслону шили із цільних польських поясів, як, скажімо, у синагозі у Гологорах. Виготовленням завіс, ламбрекенів, шат на сувої, скатертин на столи займалися винятково жиди, що походило із вимог св. Письма (П'ятикнижжя Мойсеєве, розд. 22).⁸ У Львові у кожній синагозі є чимало котар і шат для сувою, хоча при заворушеннях і розрухах чимало їх згинуло. Скажімо, у тому ж 1664 р. зі старої міської синагоги викрадено 160 завіс, скатертин і шат, а з синагоги Нахмановича –

36 завіс (з-поміж них 12 оксамитових, 8 атласних, оздоблених перлами), 100 скатертин, 136 шат на сувої.⁹

Праворуч від вітварної шафи стоїть зазвичай великий бронзовий семисвічник; його рамена творять єдину площину, дев'ять перпендикулярних підпірок становлять рамена допоміжні, тобто основу. У дуже багатих синагогах семисвічник є срібним, як у львівській приміській синагозі, закладеній Мозесом Йонасом.

Поблизу семисвічника стоїть пульт для кантора, так званий амід (*der Umid*).

Окрім цих синагогальних предметів одним із головних є так званий белемер¹⁰, у Литві його називають біма.¹¹ Це прямокутний, або багатогранний подіум, з якого читають Святе Письмо. На подіумі стоїть покритий багато гаптованою скатертиною стіл, на який і кладуть сувої Тори.

Окрім вітварної шафи і альмемору (*те ж, що й біма*) характерною рисою синагог є s-подібні ліхтарі, люстри-павуки і світильники, а також лампа під «Вічний вогонь», яка у Кракові, зрештою, як і у цілій Польщі, розміщувалася перед вітварною шафою чи біля неї, натомість у Львові і у цілій Русі – у західній стіні, поблизу вхідних дверей.

На загал, приходячи до синагоги, треба звертати увагу на такі предмети:

1. Вітварна шафа;
2. Завіса з шатром;
3. Сувої Тори;
4. Стрічка до зав'язування сувоїв;
5. Шати для сувоїв;
6. Рімони;
7. Корони;
8. Щиток;
9. Вказівники для читання Тори;

10. Пулт для кантора;
11. Альмемор і його оздоба;
12. Стіл для читання Святого Письма;
13. «Вічний вогонь»;
14. Вогонь за померлих;
15. Великий свічник (менора);
16. Люстри-павуки, світильники, лампи;
17. Келих для суботнього вина;
18. Дзбанок для ароматних трав;
19. Миски і дзбанки для миття рук когенів
(стан священнослужителів. Прим. ред.)
20. Крісло для рабина (у нас рідко);
21. Крісло, що використовують при обрізанні;
22. Лавки (їх вигляд і у який бік вони розвернуті);
23. Балдахин шлюбний і рабинський (процесійний);
24. Сурма або ріжок святковий;
25. Скарбонка при дверях, скриньки і таці для пожертв;
26. Діжка для миття рук (біля західної стіни, або у сінях);
27. Підкладка під мацу;
28. Мегіла, тобто біблійна Книга Естер, написана на пергаменті;
29. Можлива Хроніка синагоги;
30. Молитовники, писані і друковані;
31. Календар синагоги (настінний);
32. Пральник (шкіряна подушка, об яку вдаляри дерев'яною лопаткою для заспокоєння на товпу);
33. Молоточок служки.¹²

Як ми уже говорили, синагога, окрім як для молитви, служила і іншим цілям. Тут збиралися члени громади, тут відбувалися вибори, тут возний вислуховував присуди у важливих справах, інколи тут, опівночі, при «загашених свічках» рабин насилав прокляття на відступників. Тут же ховалася громада у разі заворушень, не-

безпеки чи нападу ворога, приносячи із собою найдорожче. Вікна синагог розміщені доволі високо, а залізна вхідна брама досить міцна, аби витримати напад неприятеля.

До синагоги входить через присінок (пулш); тут зазвичай стоять лавки, призначені для найбідніших. Тут у часи Речі Посполитої засідали жидівські суди, тут приймалися рішення і у менш важливих справах (ad valvas synagogae). Згодом, коли жидівський суд розрісся і його повноваження збільшилися, йому знайшлося місце в одному із бічних приміщень. Сюди двічі на тиждень приходили шляхетне панство суддя і писар, аби розглянути справи, де жид був відповідачем, а християнин – позивачем. У Львові міські справи розглядалися у понеділок, а у четвер відбувалися суди у передмісті. Завжди обабіч судді сиділи «жидівські старійшини» як радники. Від 1633 р. жидівським суддею був завжди підвоєвода. У XVIII ст. відпав інститут старійшин, натомість з'явився новий судовий чин – заступник підвоєводи, жидівський суддя, який міг самостійно розглядати справи меншої ваги. До складу суду належали також інстигатор (прокурор, обвинувачувач) і так званий школьнік (*служка*).¹³

Оскільки суд доволі часто виносив вироки з покаранням через ув'язнення, то при синагозі була «жидівська в'язниця» (carcer judaicus) з подвійним режимом: м'якшим – унизу, при залі суду, суворішим – нагорі, під більшою охороною і більш недоступна. У присінку, якраз супроти входу до синагоги, була куна – стовп ганьби, до якого руки і шию злочинця приковували кайданами. Єдина, відома нам на сьогодні куна, є у присінку Львівської приміської синагоги.

З присінку провадили сходи на жіночу частину синагоги. Галерея для жінок поєднувалася

з молитовною залого вузькими вікнами, а часом вікна вирубували у північній і південній стінах і розміщували жіночі молитовні у спеціальних прибудовах. Ті прибудови (Стара синагога на Казімежі, Приміська у Львові, синагоги у Жовкві і Бродях) деформують цілісний вигляд будівлі і спотворюють її. З головною синагогою, як правило, поєднані, як окремі каплиці, цехові синагоги, молитовні братства, талмудичні школи і под. Цехи, які у зв'язку з невеликою кількістю цеховиків, не могли утримати окрему синагогу, мали свої люстри-павуки у великій синагозі і запалювали їх у суботу і на свята за свій кошт (наприклад, вантажники у великій міській синагозі)

Окрім синагоги величезне значення мав цвинтар, «де жиди після смерти кладуться», звідти на Русі «кладовище», назване у нас окописько. Самі жиди називають його «der gueter Ort» (Добре місце), «Bejs Olo m» (Дім вічності), у Львові «der heiliger Ort» (Святе місце).

Цвинтарні надгробки є відображенням пануючого тоді стилю. На півдні (Італія, Іспанія) – це зазвичай горизонтальні кам'яні плити, у нас і у Німеччині – вертикальні. На жидівських надгробках немає практично жодних зображень людей, оскільки це заборонено Святим Письмом (II. Книга Мойсея, розд. 20): «Не створиш свого образу, ані навіть подобизни» (*переклад неканонічний*). Тому ані у синагогах, ані на цвинтарях немає людських зображень, натомість усюди – рослинні орнаменти. У синагогах малюють ще музичні інструменти, якими супроводжують псалмоспіви, біблійні предмети (ковчег Ноя, Єрусалимський краєвид), а також чотири тварини, яких вирізнув Бог через їх добрі риси – олень, орел, леопард і лев. Винятком є тільки срібло і ліхтарі, на яких інколи з'являються людські постаті.

На надгробках у Польщі можна побачити такі символи:

1. Благословляючі руки – символ когена,
2. Миска з келихом – символ левіта,
3. Книжки – символ ученого.

А ще символи, що є гербами родин: Крук у родини Рапопортів¹⁴, Олень у Ашкеназів¹⁵, Голуб у Кікенесів¹⁶ і под.

Написи на надгробках винятково гебрейською мовою, а стиль тих епітафій є зазвичай патетичний, переповнений цитатами, інколи возвишений до несмаку. На загал у жидів аж надмір епітетів і описових означень, так звані ерیتета, ornantia. Тому й варто бути дуже обережним у тлумаченні історичних текстів, де часто «хвала віків, честь часу, склянка манни, опора світу, кошик святих книг, за душу якого б'ються ангели небесні з духами підземними» міг бути міщанином, Богу духа винним, якого так гарно описав різьбяр. З-посеред тієї навали слів тільки три означення мають сенс: хабер¹⁷, морейну (morejnu)¹⁸ і кадош (клідойш).¹⁹ Перші два титули рабин надавав старшим членам громади, а третій давали мученикам віри. Після львівських заворушень 1664 р. на цвинтарі було поховано чимало жертв розлюченого натовпу, і на вічну пам'ять кожному на надгробку написали: Святий.

¹⁾ Scherer: Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-oestreichischen Laendern, str. 45-46. У Польщі затвердив синод у П'йотркові (1542. р.): «...щоби король нові синагоги, навіть збудовані у Кракові, казав руйнувати». У 1589 р. синод у Гнєзно ухвалив: «У королівських містах жиди, порушуючи давні статuti, змурували собі величні і красиві синагоги, пишніші, аніж костьоли... Король повинен своїм указом суворо це заборонити».

²⁾ Balaban; Żydzi lwowscy I. видання, додаток 73.

³⁾ Theiner: *Annales ecclesiastici* том III. ст. 431-2, документ 42.

⁴⁾ У свята жиди ходили довкола синагоги з Торою, свічками, хоругвами. Так було ще у XVIII ст., а згодом Август II декретом від 10 березня 1710 р. забороняє такі процесії, наклавши кару смерті на порушників (AML. I. № 831).

⁵⁾ Помилковим є припущення деяких учених, що нібито підлога у синагозі була низькою, аби відповідати Святому Письму, псалмові 130, віршу 1: «De profunetis dataui – З глибини волаємо» У Великопольщі і Малопольщі для кантора було для цього спеціальне низьке місце, нижче, аніж фундамент синагоги.

⁶⁾ Paroches (або purojches).

⁷⁾ Kapores (або karojres).

⁸⁾ «Не одягайся у шати з вовни і льону».

⁹⁾ Archiwum m. Lwowa fasc. 571., i Caro: *Geschichte der Jueden in Lemberg*, ст. 170.

¹⁰⁾ З арабської Almemor.

¹¹⁾ Слово з Талмуду, що означає амвон.

¹²⁾ Порядок і перелік за Frauberger: *Ueber alte Cultusgegenstaende in Synagoge und Haus (Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschungjuedischer Kunst- und Denkmaeler, тому III. і IV. Frankfurt n. M.)*, розширений і пристосований до польських синагог.

¹³⁾ Puzdro Z.: *Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewódzińskich*. Lwów 1903. Kutrzeba:

Sądownictwo nad Żydami w województwie krakowskiem (Przeгляд prawa i administracyi 1901).

¹⁴⁾ Rabe de Porto – Рапопорт.

¹⁵⁾ Тому, що вони є потомками рабина Гахама Цві Ашкеназі (помер у Львові у 1718 р.). Цві означає олень.

¹⁶⁾ Імя Кікеніс очевидно походить від слів Kikajon d'Jona (Дерево Йони) з Книги Йони, розділ IV. вірш. 6. Йона означає голуб.

¹⁷⁾ Товариш, при-

ятель.

¹⁸⁾ Наш учитель. Згідно з §7 Декретів руських воєвод Яблоновського від 20 липня 1726 р. і Чарторийського з 1 січня 1752 р. львівському рабину можна було надавати титул хабер чотирьом громадян міста щорічно, титул же морейна можна було присуджувати тільки двом особам, що були у шлюбі не менше семи років. Див.: Puzdro: *Organizacya i praktyka żyd. sądów podwojewódzińskich*, ст. 184.

¹⁹⁾ Святий.

* Йдеться про арон га-кодеш. *Прим. ред.*

** Рем, або Рама – акронім: раббі Моше бен Ізерлес.

Переклала і адаптувала Ірина Магдиш

Маєр балабан

кам'яниця куркезів на жидівській вулиці, 1905

ЩО ДІЯЛОСЯ НА ЖИДІВСЬКІЙ ВУЛИЦІ

Приблизно посередині вулицю Руську перетинає вулиця Бляхарська, що на північ прямує до костьола оо. домініканців і вірменського кварталу, а на південь – до монастиря оо. бернандинців. Південна її частина, праворуч від Ринку – то стародавня Жидівська вулиця. Так називалася вона за часів Австро-Угорщини (Judengasse), аж поки у 1871 році через дивну незрозумілість і уразливість назви її замінили на невиразну й історично помилкову – Бляхарська.

На початку вулиці, праворуч, на західному її боці, бачимо стару, підперту контрфорсами кам'яницю. Ще минулого року (*Книжка написана у 1909 р. Прим. ред.*) ліворуч стояла подібна, можливо, навіть старша будівля. Зрозуміло, що кам'яниця була вписана в лінію старих будинків, а тому вулиця наприкінці була вужча, аніж посередині. На контрфорсах обох будинків висів напис «Жидівська брама» (Porta Judaeorum), яку зазвичай називали просто «Брамка», а по жидівськи der Tojr (das Tor). Так здрибніло її називали, аби відрізнити від інших, великих міським брам (Краківської і Галицької), бо ж розміром була як хвіртка, але більша, ніж інші хвіртки, що вели до міста: Босацька і Єзуїтська.

Тією Брамкою закінчувалося міське гетто і тільки через неї можна було дістатися до Жидівської вулиці. Як і у всіх інших містах, на ніч її зачиняли на подвійні засуви – з міського і жидівського боків. У ті часи на Жидівській вулиці було чимало люду, який після закінчення торгової жив у тісному і задушливому, але безпечному від усякого нападу, розбою, погрому гетто.

А погроми були часті і криваві. У міських актах читаємо, що під вечір 27 липня 1601 року, коли Брамка уже зачинялася, на Жидівську вулицю вдерлися шляхтич Орінські зі спільником Ружнецким і кількома друзями й шаблями плазом почали молотити жидів, що спокійно прогулювалися у той липневий вечір. Жиди поховалися у будинках. Банда вдерлася спершу до житла Ісака Нахмановича, де мешкав і його син, а згодом до синагоги, де молилися жиди. Відчуваючи небезпеку, ті зачинилися у приміщенні, намагаючись не впустити туди нападників. Після невдалих спроб пробитися крізь залізні двері, розбійники повернулися на вулицю і розгартали залізні двері жида Москви, вчинили погром, важко поранили в голову і обидві руки Тев'є-золотаря, похилого дідуся, який вже і не міг оборонятися.¹

Такі напади траплялися доволі часто, так що Брамку інколи зачиняли і вдень, аби натовп не вдерся до гетто. 17 травня 1614 року учитель жидівської школи скаржився на шляхтичів, що на чолі з Камінським і Яблонським «вчорашнього дня, по годині десятій вечора, раптово напали з голими шаблями і гаками на жидівську школу, де жиди молилися, з подвійною злістю сікли шаблями плазом, жидів зі школи повиганяли, учинивши страшну розруху і погром у школі; тим не утішилися, напали на будинок жида Рахміля, три глеки меду випили, не заплатили, що недопили, то вилили, господареві бороду підпалили, в іншого жида вляли кілька жбанів горілки до розпаленого п'єца, ледве дім йому не спалили».²

Брамку також мусили замикати від нетверезих, що поверталися з Волоської церкви і мали охоту «погуляти на жидях», від свавільного воєяка, а особливо – від студентів Катедральної школи і Єзуїтського колегіуму. Студенти

і шкільна біднота були одвічними ворогами жидів, і, не дивлячись на постійні докори пана ректора, ніколи не давали жидам спокою.

До 1611 року на утримання Катедральної школи³ міський кагал сплачував тричі до року фунт перцю і лут (12,8 гр.) шафрану, студентам – 15 гр. на забави, а також випозичав їм костюми для комедійних вистав. Коли, після відкриття у Львові Єзуїтського колегіуму, доходи Катедральної школи зменшилися, від 1611 жиди змушені були сплачувати щорічно ректорові уже 20 зл. Натомість він був зобов'язаний утримувати шкільних розбишак від нападів на Жидівську вулицю. Однак, і те не допомагало. Студенти обох шкіл, що назагал ворогували між собою, ставали цілковитими однодумцями, коли йшлося про напад на жидів.

В архівах збереглися відомості про масові напади у 1572, 1592, 1613, 1618 роках, а починаючи від 1638 року такі погроми траплялися щорічно.⁴ Не допомагали ні послання короля до Ради міста, ані погрози від імені ректора чи настоятеля монастиря єзуїтів. Спудеї не втихомирювалися, їх, властиво, навіть не карали. Врешті у 1664 році стався погром, що став кривавим рядком в історії львівських жидів і болісним відголосом у цілому краю.

Почалося усе 3 травня на передмісті, а вже 12 червня того ж року, на свято Божого Тіла погроми набули страшного розмаху. Незважаючи на втручання проконсула Бартоломея Зіморвича, незважаючи на допомогу, вислану гетьманом Станіславом Потоцьким, різанина, львівський гебрей у суботніх шатах, XVII-XVIII ст.

розгорівшись на передмісті під проводом студентів-єзуїтів, докотилася і до міста.⁵ Біля Жидівської брами розбійникам перекрив дорогу настоятель Єзуїтського монастиря, «який там став, як вартовий безпеки жидів, аж поки не вдалося замкнути Брамку».⁶ Однак, роз'юшені молодики через дахи сусідніх будинків таки вдерлася до гетто і разом з розбійниками з передмістя розпочали різанину, у порівнянні з якою погром у Познані 1636 року видається забавкою. Того дня загинуло 129 львів'ян-жидів, жертвами натовпу стали усі три синагоги, крамниці, приватні помешкання... Жидівська вулиця виглядала як по війні, а звістка про ті страшні події миттєво рознеслася по цілій Речі Посполитій.

Уже 22 червня 1664 року, по 10-ти днях після погрому, король Ян II Казимир видає у Вільно декрет до міських і шляхетських влад, у якому значиться, що свавільні групки з військових, прочан, учнів і студентів, у містах і містечках «ходять громадою, жидів мордують, убивають, маєтності їхні грабують, гвалти і нечувані над ними насильства чинять, діється те не тільки супроти громадського спокою, але до дальших гвалтів і погромів свавільних людей оказію подає...» Король наказує, аби, «якщо якась навала статися мала б, відсіч безпечну давати треба, а тому усі піддані... і коштами, і допомогою до зменшення тої розгнужданої сваволі долучатися мусять».⁷

Заледве жиди прийшли до тям, як одразу подали позов до Ради міста про нехтування безпекою міщан і про відшкодування втрат.

Одночасно почали відбудовувати синагоги і будинки і хоронити загиблих. Для жертв погрому на цвинтарі відвели окреме місце і на усіх надгробках була одна і та ж дата. Пам'ятна книга синагоги поповнилася 48-ми іменами, яких до тепер згадують при молитві за померлих. Окремий довгий перелік був у синагозі Нахмановичів.

Цей погром спричинився також і до змін на Жидівській вулиці. Студенти знищили кілька кам'яниць дощенту, відбудовувати треба було від фундаменту.⁸ Декретом від 20 грудня 1670 року король Міхал звільняє жидів від данин і податків на час відбудови знищених у погромі синагог і будинків.⁹ Жидівське гетто швидко відбудувалося, тільки от пам'ять про погром, як про «*dus grojsse Schuelergelauf*» («Великий студентський набіг»), залишилася надовго.

Львівський «*Schuelergelauf*» став жахливим прикладом для інших польських міст. Релігійна нетолерантність, майже незнана до того часу, поширювалася водночас з іншими нещастями краю і сягла zenіту за Августа III. Львівські погроми 1718, 1732, 1751, 1762 рр. стали кривавими епізодами розростання нетерпимості.¹⁰

На тому тлі можна зрозуміти суть процесу, який розгорнувся у Львові у 1728 році, що дуже нагадував майже незнані у Польщі того часу процеси еспанської інквізиції. Читаючи документи, не віриться, що таке могло діятися ще у другій чверті XVIII ст. Навесні 1728 року у Львові з'явився чужинець на ім'я Ян Філіпович. Був то вихрещений жид, який, за свідчен-

ням жидівських джерел, хотів повернутися до юдейства. Про те довідалися церковники і звернулися по допомогу до старости Стефана Потоцького. Він енергійно узявся за справу і одразу порадив міському інстигаторові (*пол. Instygator – у колишній Польщі посадова особа з обов'язками прокурора*) подати скаргу на львівських рабинів і старійшин. На той час у Львові засідав жидівський (руський) сеймик, то ж скаргу інстигатора було подано на жида Мешка, що жив у Львові на вулиці Зарванській, на Хаїма, рабина з Кам'янця, Хаїма Лейзоровича, земського рабина у Львові, Йозу, брата кам'янецького рабина, а також на рабинів і старійшин Дрогобича, Перемишля, Стрия та ін. Оskarжено їх усіх у тому, що буцімто вони схопили Філіповича, який повертався додому, замкнули його у підземеллі перед судом кагалу і там намагалися змити сліди миропомазання, а також поламали розп'яття, що знайшли у Філіповича на грудях.¹¹ Оскільки сам Філіпович не міг точно вказати кривдників, то указ про арешт стосувався усіх рабинів Львова і околиць.

Серед жидів запанував страх, адже вони розуміли, що йшлося про їхнє життя, а тому почали ховатися, утікати. Возний Здройовскі у Жовкві устиг арештувати бургомістра кагалу, згодом маршалка земства Ізера Марковича. Не міг віднайти лишень рабина Хаїма Лейзоровича і його дружину. Тоді він ув'язнив його матір і сина, конфіскувавши коштовності, боргові розписки і 6.000 зл. готівки. У Львові до замкового підземелля кинули братів Хаїма і Йозу Райцесів, а також мало відомого Давида Хайцеса, львівська гебрейка у суботніх шатах, XVII-XVIII ст.

що мешкав у передмісті під юрисдикцією княгині Яблоновскої. У нього конфіскували 8.000 зл. Окрім них ув'язнили також щирецького рабина.¹²

Почалися слідства і допити, що, за звичаєм того часу, супроводжувалися тортурами. Староста Стефан Потоцький утворив «збірний суд» з воєводи Яна Станіслава Яблоновського, Яна Вишневецького, краківського каштеляна, Стефана Гумецького, подільського воєводи, Станіслава Потоцького, а також з міського і воєводського суддів. Суд визнав винними братів Хаїма і Йозу Райцесів, а також щирецького рабина і присудив їм кару: «язики з горла повіривати, руки попекти, біля ганебного слупа четвертувати, і нарешті спалити на вогнищі».¹³ Щирецькому рабину вдалося якось утекти до Хотина, Йозу Райцес повісився у в'язниці, і вирок можна було виконати лише щодо Хаїма. Ксьондз-єзуїт Жолтовскі з колегіуму намагався повернути його до християнської віри, обіцяючи скасувати страшну кару, однак даремно. Натомість єзуїту довелося допровадити Хаїма аж до ганебного стовпа біля уже готового вогнища. *Sed nihil evicit in obstinato pectore* (нічого не знайшов у затверділому серці), і Хаїм з терпінням мученика пройшов через усі катування, аби врешті сконати на вогнищі поруч з тілом свого брата.

Жиди викупили попіл обох братів і поховали їх в одній домовині під могильною плитою.

гебрей, XVII-XVIII ст.

На тій плиті викарбувані слова, що свідчать про їх страшну смерть: «І увесь Ізраїль плакав на пожежею, що її розпалив Господь».¹⁴ Вирок було виконано 13 травня 1728 року. Їхні конфісковані мастки правом «кадука» перейшли до старости, котрий передав їх місту на ремонт міських фортифікацій. Той випадок був настільки незвичним, що про нього двічі писала паризька *Gazette*.

Відтоді щороку, о тій самій порі у синагозі Нахмановича проходили жалобні молитви за душі обох братів.

Присутні слухали страшну історію про Хаїма, «який при заході сонця промовляв на вогнищі вечірню молитву, підносячи серце до неба, хоч очі дивилися на землю; і благав ката, аби його швидше убив, і благав про молодшого брата, котрого волікли кіньми і ніяк не могли роздерти.

І дано було 35 зл. червоних катові за те, аби добив, аби зранив на смерть... А кров обох братів волає про помсту до неба, а Бог слухає ті голоси... Бог дарує мученикам вічний спокій, Бог буде віднині їхньою долею, і спочинуть на своїх ложах... і громада промовить Амінь».¹⁵

¹⁾ Akta grodzkie lwowskie tom. 355. str. 817-20.

²⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 368. str. 1313-14.

³⁾ Balaban: Żydzi lwowscy, str. 336, oraz dokument nr. 62.

⁴⁾ Żydzi lwowscy, str. 496.

⁵⁾ Zubrzycki: Kronika miasta Lwowa, str. 410. У передмісті загинуло понад 100 жидів, там також знищені були усі будинки.

⁶⁾ Historia Collegii leopol. Soc. Jesu, str. 278. (Manuskrypt nadw. bibl. wiedeńskiej nr. 11.988). Жиди довго вмовляли його так учинити, але було вже запізно. Невдовзі він покинув свій пост. (Ibidem ut supra).

⁷⁾ Schorr: Żydzi w Przemyślu. dokument nr. 100.

⁸⁾ Так було зруйновано і Клопотовську кам'яницю.

⁹⁾ Archiwum m. Lwowa, oddział I. nr. 797.

¹⁰⁾ Різні фасцикули (fascykuły) у міському архіві, особливо 257. Схожі погроми відбувалися і в інших містах: у 1676. і 1682 р. у Кракові, 1690 р. і 1736 р. у Познані, 1746 р. у Перемишлі і под. Щоразу сейм ухвалював закони проти порушників правопорядку (1676 р., 1678 р., 1690 р., 1717 р.) Див.: Volumina legum tom V., str. 387, 643, 777.

¹¹⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 521. pag. 1410-11, oraz fasc. Copiarium 32. pag. 1155.

¹²⁾ Akta gr. lw. tom 621. pag.

¹³⁾ «Definitiva sententia et conclusio... stetit, ut linguae a tergo evellerentur, manus infero exurerentur, sub patibulo tandem vivi in partes secti, ul cremarentur», – Historia Collegii Societatis Jesu leopol. pag. 684. Manuskrypt nadw. bibl. we Wiedniu I- 11988.

¹⁴⁾ Перші слова напису на пам'ятнику.

¹⁵⁾ Це скорочена молитва, яка читається у синагозі Нахмановича і манускрипт якої зберігається там же. Її подав Сухистав (Suchystaw) у своєму «Macewet kodesz», а згодом Бубер і Каро (Buber i Caro). Жидівська версія щодо Йозу Райцеса не співпадає з версією єзуїтів, згідно з якою він сам повісився, і спалили уже труп (violentes manus in guttur adegit et est combustus).

Надгробок свідчить про слушність єзуїтської версії: «Хаїм був порізаний на куски... Йозу загинув добровільно, від гіркоти душі...». Хаїм Райцес очолював рабинські суди у Львові і був кам'янецьким номінатом (*призначений церковною владою, а не обраний громадою чи поставлений феодалним володарем. Прим. ред.*), на час смерти мав 41 рік. Він був надзвичайно впливовою особою, оскільки, як делегат, належав до президії (exekutywy) руського сеймику. Ще 4 квітня 1728 р. Ельжбета Целецка, primo voto Сенявська, подала до міста позов проти «in et contra Chaim Rauczyn (sic!), Chaim Lejzorowicz judaeum leopol., Kelman et Marko filios rabini Israeli Syndici, Abraham et Jakówka de Brody, Nusym Becalow, Israel Markowicz, tum Lejba Jakóbowicz de oppido Żółkiew incolas et congressus- judaici ad dispartitionem contributionis spectantes...» (Akta grodzkie lwowskie tom 521. pg. 1197). Його дружина називалася Ліпка і в акті від 18 червня 1728 р. уже є удовою по Хаїму Іцковичу, рабину львівському (!) Що співпадає з повідомленням у «Gazette» (Recuell des Nouvelles ordinaires et extraordinaires, relations et recits des Choses avenues, tant en ce royaume etc. A Paris 1728.). Варшавський кореспондент повідомляє 28 травня (№ 26. від 26. червня, ст. 302-3): «On executa ces jours passez a Leopold (sic!) un Juif, qui apres avoir este baptise, estoit retourne a la Sinagogue, a la persuasion de quelques Rabins, dont deux ont este arrestez». Друге повідомлення з Варшави датоване 3 червня (№27 від 3 липня, ст. 316): «On mande de Leopold qu'on y avoit ecartelé et brulé l'un de deux Rabins, qu'on y avoir arrestez, pour y avoir fait abjurer le Christianisme au Juif dont on parle dans les dernieres nouvelles», (Архів газети у Bibliotece Ossolińskich, nr. 42742).

Переклала і адаптувала Ірина Магдши

Маєр балабан

львів, поч. XX ст.

боротьба
за розширення вулиці

Жидівська вулиця перетиналася колись, як зрештою, і тепер, з верхньою Зарванською (Боїмів, *тепер Староєврейська*). Частина вулиці Боїмів також називалася Жидівською, а на австрійській мапі кінця XVIII ст. вона позначена як Нова жидівська (Neue Judengasse); згодом вулицю називали Вексларська (Wekslarska), і тільки нещодавно вона отримала свою сучасну назву. Жида ж зберегли ще історичні назви, до нині називаючи Бляхарську «die juedische Gass»¹, а вулицю Боїмів «die Chalfunimgass».

Однак, не уся вулиця Боїмів була жидівською, бо крайньою межею жидівського поселення були вулиці Бужана (Bóžana, *вузька частина Сербської*) і Szocki Targ, тепер частина вулиці Сербської. Тут, на перехресті Боїмів і Сербської був свого роду кордон, через який не можна було перейти на іншу частину вулиці Боїмів і який, тим самим, закривав жидівську дільницю з боку Галицької і Сербської. Бужана сама була замкнена міськими мурами, що починалися уздовж вул. Собеського (*тепер Братів Рогатинців*), відразу за будинками на Боїмів, і поєднувався зі східними мурами (біля Арсеналу), наприкінці вулиці Собеського. Тут, на розі, стояла вежа, котру у XVI ст. орендував жид Берман. Теперішньої площі Вексларської (Wekslarskiego, *тепер частина Староєврейської*) узагалі не було, будинки творили єдину лінію від вул. Ружаної (Różana, *тепер частина Сербської*) до східного кінця вулиці, званого «За зброївною». Тут, між жидівськими будинками і Арсеналом, збудованим у 1555 р., було кілька дерев'яних будиночків, а також кілька башт і міських веж, які у мирні часи жида орендували під склади і помешкання. І хоча дільниця віддавна називалася жидівською, ще у другій половині XVI ст. тут були руські будинки,

у яких мешкали жида, а під міськими мурами (Боїмів 30, 32 і 34) стояли міські будинки. На площі Олеській (Бляхарська, 27) стояв «кінський млин», або керат (броварня або млин), а за ним, у місці, де тепер синагога, був дим розпустити, що належав якомусь Волошину. Перед млином, з боку вулиці, була порожня площа, на якій від XVI ст. було згарище дому. Від вулиці Жидівської площу відділяв паркан, який давно зігнув і завалився, а відірвані ворота десятиліттями лежали на подвір'ї. Ліворуч від площі була кам'яниця «Костівська», праворуч – «Соколівська» (Бляхарська, 29). Упродовж одного року сталим мешканцем жидівської дільниці був міський кат, justitia magister на прізвище Малодобрий, який мешкав зі своєю челяддю в одній із веж міського муру.

Оба́біч тієї вежі була інша, де кат виконував свою роботу, «там злочинці терпіли муки», власне там «допитували підозрюваних», брали їх на тортури, а подекуди і страчували. Кат і його челядники докучали жидам і вони намагалися позбутися такого неприємного сусідства. Аж у 1616 р. їм таки це вдалося, коли міська комісія «побачила, що така прикрість спричиняла часті заворушення і кровопролиття» і переселила ката до однієї із міських брам. Його місце посів возний, а вежу у 1630 р. за 8 польських злотих щорічної платні орендувало на 15 років подружжя Самуеля Абрагамовича з дружиною Спрінцою.² Шевську башту у тому ж році орендував кагальний старійшина Яків Гомбрихт.³

Гіршим, бо більш небезпечним, аніж кат, сусідом, був міський арсенал зі своїм складом пороху. Під час кожної облоги жида тремтіли зі страху, аби ворог не підпалив склади. Але те, чого не учинив нападник, зробила рука злочинця. Напередодні нападу шведів, 22 листопада

1703 р. клуби диму почали підноситися над арсеналом, а згодом страшний вибух оглушив мешканців гетто. Коли дим і порох розвіялися, усі сусідні будинки лежали у руїнах і 36 городян втратили життя під завалами. Ту страшну сцену описав доктор Яків Йошуа, ректор Львівської талмудичної школи, а згодом почергово рабин у Берліні, Меці, Франкфурті на Майні, Мангаймі і Офенбаху. Сам Яків Йошуа дивом врятувався, але втратив у цій катастрофі своїх найближчих. У пам'ять про свій порятунок він наказав вигантувати для синагоги Нахмановича заслону, яка висить там до тепер.⁴

Ми вже далеко відійшли від брами, аж на самий кінець жидівської дільниці, щоб хоча б поверхово пізнати гетто XVI і XVII ст.ст., яке тоді ще не було цілком забудованим і замешканим жидами. Тоді було ще багато вільного місця, а при головній вулиці стояли одно- чи двоповерхові будиночки. Але жидівська людність швидко примножувалася, а навколишні містечка, які тепер усунули жидівські, тоді ще такими не були. Усе тоді залишалось у Львові, усе повинно було уміщатися на тих двох вуличках. А це, своїм чередом, впливало на ріст цін на землю з одночасним браком житла. Пожежі 1571 і 1616 рр. тільки погіршували ситуацію. Жидівська вулиця змінилася до невпізнання. На місці колишніх халупок з'явилися чотири- і п'ятиповерхові будинки, забудувалися подвір'я і завулки, жидівські дома притулилися

юліуш коссак. жидівські строї XVII-XVIII ст.

навіть попри міський мур. З часом і того стало замало, в одному покої інколи мешкало по кілька родин, а ще ж приходили ночувати нежонаті, або ті, хто не мав родини у Львові.

Рік 1648 і подальші роки ще більше залюднили вулицю і життя у жидівській дільниці стало нестерпним і майже неможливим. У другій половині XVII ст. частина мешканців переселилася до навколишніх містечок, заснованих польськими магнатами. Львівськими жидами наповнювалися Жовква, Свірж, Бучач, а наприкінці століття завдяки жидам розрослися і Броди. Невдовзі

нові осадні почали сперечатися зі Львовом про гегемонію у русько-брацлавському земстві і на сеймі жидів коронних. У середині XVIII ст. земським маршалком уже є не львівський, а жовківський жид Ізер. А коли у 1740 р. Ізер помер, владу здобувають Броди, обдаровуючи земство делегованим від них маршалком. Ним був Берко, рабин бродівських кравців. Львів тоді ще не мав свого рабина при владі, який тоді водночас був і рабином земським на Русі. Багато що свідчить про те, що жиди мешкали і поза своєю дільницею⁵.

Розселення жидів по місту турбувало інших городян, які від початку XVI ст. конкурували з ними у торгівлі. Жидівська крамниця поза вулицею гетто була загрозою для християнського купця і великою небезпекою для ремісника. Хоча, здавати помешкання або крамниці жидам в оренду для міщан у скруті було інколи

справжнім порятунком. Звідти нові причини до нарікань на панів з Ради і Лави, причини для нових комісій і королівських декретів, що почалися у 1656 р., а закінчилися аж після третього поділу Польщі у 1804 р.

27 травня 1656 р. Ян Казимир видав декрет, яким забороняв здавати жидам католицькі будинки, оскільки це є протиправним і образливим для Бога. У випадку порушення цієї заборони жидів слід було примусово виселити з будинку, а власника покарати штрафом.

Як побачимо, це не дуже допомогло, бо уже у 1677 р. львівський синдик склав протест проти жидів, які не тільки орендують будинки і землю у християн, але й купують їх і стають власниками. Після тривалих перемовин, а також після заворушень і спроб примусового виселення у 1709 р. у Рагуші «усі стани і народи» приймають ухвалу (Wilkirz), якою християнським мешканцям Львова забороняється здавати жидам помешкання і крамниці. Ухвалу надіслали до королівської канцелярії і 11 квітня 1710 р. Август II підтверджує її своїм декретом, встановлюючи у ньому і кару за невиконання рішення – штраф від 200 до 500 польських злотих. Вражені цим жиди спробували знайти підтримку у коменданта міста і полковника гвардії Ясперса, які хотіли навіть перешкодити примусовому виселенню жидів з їх нових помешкань, однак місто домоглося тоді нового декрету, який за-

бороняв коменданту втручатися у міську справу.⁶

Воюючим сторонам розходилося насправді зовсім не про кілька чи навіть кілька десятків будинків чи крамниць. Від часу страшної шведської навали (1704 р.), коли цілий квартал у гетто зруйнувала зумисне викликана пожежа⁷, на Жидівській вулиці не було де притулитися, особливо, якщо згадати, що рік перед тим інша частина гетто перетворилася у руїни під час вибуху пороху у поближному Арсеналі. Жидівська ж торгівля набирала сили і обіймала усе нові царини. Попри обмеження, які

запроваджувалися пактами, укладеними між жидами і містом у 1581 р, і поновленими і розширеними у роках 1592, 1602, 1616, 1627, 1636, 1654 і 1691⁸, жиди торгували усім, вважаючи пакти чистою формальністю, яку можна залагодити, правда, щоразу за більшу суму. Натомість міщани з великим нетерпінням чекали кінця чинности пакту, сподіваючись його більше не відновлювати, влаштовуючи для цього погроми і напади, висилаючи делегації до короля і вимагаючи від Ради міста розірвати угоду з жидами. Тільки от панове райці мали будинки, за які тільки жиди могли давати бажану суму. Шляхта і духовенство також володіли чималою нерухомістю і їм теж залежало на присутності жидів у місті.

Ревізія, що пройшла у 1708 р., пролила яскраве світло на торговельні стосунки у місті. Цілий Ринок був заповнений жидівськими

юліуш коссак. жидівські строї XVII-XVIII ст.

крамницями, вони були навіть у королівській кам'яниці: «Жид на задвірках торгував турецьким і московським крамом, і там же мав склад свого особливого меду». В інших домах жидівські крамнички уже були не на задвірках, а попереду, на фронтоні дому.

На вулиці Руській мешкало дуже багато жидів, часом по кілька родин в одному будинку. З того ж джерела дізнаємося і кілька цифр, що стосуються жидівських ремісників. Скажімо, «з-поміж бляхарів немає жодного християнина, як то бувало раніше. Жидів у місті і передмістях – 18, золотарів-християн – 10, жидів – 44; різників-християн – 8, жидів – понад 50; пасаманів-християн – 1, жидів – 10; цирульників християн – 19, жидів – 20; пекарів білого хліба, християн – 26, жидів – у місті немає (у передмісті – 20); шинкарів пивних і горілчаних – 30 жидів, кравців християнських – 40, жидів – 50, німців – 4, кравців-ризників – 3, торговців старим залізом і тандитою – 50 жидів, солярів і перекупок – жидів 60, у місті перекупок – 20 жидів; гаришників жидів – 80, маклерів жидів – 30, лихварів – 30, лікарів – 4»⁹.

¹⁾ Spis domów miasta przy eksakcyi łokciowej z r. 1767. Księga w Arch. m. Lw.

²⁾ Архів міста Львова III. Книга 180. поз. 134-7 і Consularia т. 18. поз. 814-15., Архів міста Львова III. Книга 190. поз. 113-116.

³⁾ Архів міста Львова: Consularia том 41. поз. 1113.

⁴⁾ Якуб Йошуа відомий більше за назвою свого твору: Pnej Jozua (Обличчя Йошуа). Детальніше у: Buber: Ansze Szem. str. 104-108, а також: Caro: Geschichte der Juden in Lemberg. str. 92-9 і атр. 173-4. Опис вибуху міститься у вступі до книжки Naszim (Жінки). Частина I твору Pnej Jozua.

⁵⁾ Архів міста Львова.: Consularia том 41. поз. 1048, 525.

⁶⁾ Архів міста Львова, ф. 257, там же цілий процес жидів з містом.

⁷⁾ Ze skargi Żydów i dekretu Augusta II de dato Warszawa 2. września 1732. Архів міста Львова, ф. 257.

⁸⁾ Balaban: Żydzi lwowscy, ст. 408, а також цілий розділ про торгівлю, ст. 391-459.

⁹⁾ Архів міста Львова, ф. 1044.

Переклала і адаптувала Ірина Магдиш

ізідор кауфман. книжник

Маєр балабан

єврейський торговець, поч. ХХ ст.

процес з містом.
вулиці у ХІХ ст.

На королівські декрети 1710 р. мало зважали і жиди надалі користали зі своїх крамниць і помешкань поза межами Жидівської вулиці. У 1738 р. була аж 71 «недозволена крамниця» і король того ж року видав розпорядження окремій комісії з'ясувати стан справ. Комісія закликала жидів вирішити проблему полюбовно і ті спорядили делегатів, за допомогою яких 21 червня 1740 р. була укладена купецька угода, за якою жиди зобов'язалися провадити торгівлю виключно у рамках норм, встановлених пактом 1592 р. Про «виселення» з міста у пактах не йшлося, тому жиди залишалися у місті, бо ж обіцяли виконувати умови.

Попри жваву торгівлю, були вони тоді дуже бідними і пограбованими численними контрибуціями воєнного часу, погромами і нападами, особливо останньою шведською навалою. Попри те, що віддали тоді місту податок грошима, коштовностями, товарами, все ж у 1727 р. заборгували місту за контрибуцією 438.410 злт.¹ Щоб виплатити бодай частину боргу і відсотки, які ставали щороку більшими, кагали користали з позичок і запровадили окремі податки на усі продукти харчування («крупка м'ясна і молочна»), оподаткували також усі можливі заробітки («хазака»). Однак, врівноважити бюджет кагалу ніяк не вдавалося і жиди погрузали у боргах.

22 серпня 1707 р. львівські кагали позичають у кармелітів босих² 4.000 злт. під 7% річних, 22 січня 1714 р. – 15.000 злт. у Бенедикта Карковського.³ Того ж 1714 р. Ставропігійське братство подало позов про сплату кагалом заборгованості у розмірі 42.000 злт., оскільки ті регулярно не платили домовлених 250 злт. на тиждень.⁴ У 1715 р. на львівський кагал скаржиться Магдалена Прушковська⁵ і вимагає своїх

4.000 злт., і под., і под. Тоді з метою порятунку і санації своїх фінансових справ кагали позичають у львівських оо. домініканців⁶ суму 52.000 злт., однак і вона мало допомогла, а позичанням не було кінця. 7 січня 1741 р. кагали влізають у новий борг перед львівськими оо. тринітаріями на 15.000 злт.⁷, а у львівських езуїтів беруть 2.000 злт. Тими грошима покривають борг за 1738 р. у розмірі 200 черв. злт., (3 600 злт.), узятий у Станіслава Лося з Гроткова⁸, а також віддають 12 600 злт., позичених ще у 1720 р. у брацлавського чашника Адама Карша.⁹ На інші розрахунки того року уже забракло коштів і цех львівських цирульників змушений був подати до рук бурмістрів Йозефа Цимелеса і Іцка Мінчелеса позов на два львівських кагали про повернення 190 злт., позичених під 10% 10 травня 1719 р.¹⁰ Вільчек, advocatus Magistratus Leopoliensis, вимагає повернення суми 29 736 злт.¹¹, а львівський хорунжий Александр Седлескі хоче отримати своїх 2 680 злт., позичених кагалу ще у 1719 р. його батьком, стольником інфляцьким Казимиром.¹²

У 1742 р. конвент оо. домініканців знову позивається з львівським кагалом щодо подальшої виплати відсотків, як це було упродовж попередніх 18 років.¹³ 3 липня 1742 р. кагали позичають у самбірських оо. місіонерів 4 000 злт. під 7%¹⁴, а 9 жовтня віддають 128 злт. братам Кендзьорським.¹⁵ 9 лютого 1743 р. позичають у гадяцького старости Йозефа Стжемеського 4 000 злт.¹⁶, а 28 червня знову віддають Кендзьорському 1 000 злт., заборгованих його родині ще 28 серпня 1710 р.¹⁷ У червні 1744 р. кагали розраховуються із братством св. вервечки при костьолі оо. домініканців за борги від року 1690 і дають боргову розписку на суму 1 000 злт. під 7%.¹⁸ У 1758 р. ксьондз препозит (*голова катедральної капітули*) зі Свіржа нагадує львівсь-

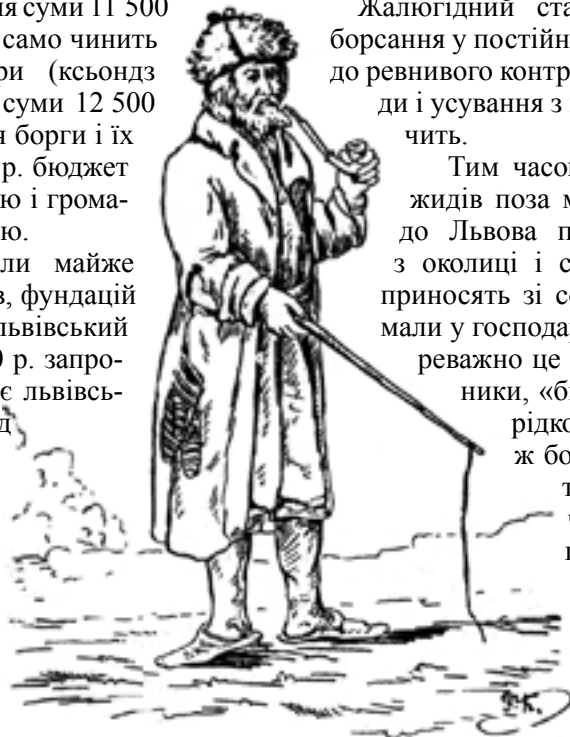
ким кагалом про повернення суми 11 500 злт.¹⁹, а 2 січня 1759 р. так само чинить вікарій львівської катедри (ксьондз Гіацинт Целемецькі) щодо суми 12 500 злт.²⁰ і т.д., і т.д. – без кінця борги і їх сплати. Аж врешті у 1770 р. бюджет кагалу переживає стагнацію і громада стає неплатоспроможною.

Аби врятувати капітали майже усіх костьолів і монастирів, фундацій і братств, архієпископ львівський Сераковскі 22 серпня 1770 р. запроваджує мораторій і знижує львівським кагалом відсотки від заборгованих сум. Листом, датованим 14 листопада 1770 р. у Варшаві цей декрет підтверджує також папський нунцій Анжело Марія Дуріні.²¹

Австрійська влада успадкувала цю безкоштовну справу разом з містом. Жиди якимось домовилися з кредиторами і платили їм від 2-10%, не надто турбуючись про капітал.

Доходи кагалу поповнювалися з податків, високих і незносних. У липні Лейб, орендатор «Конві»²² виплатив 1 278 злт. (касова книга 426), Йоль Бобек, орендар «Крупки»²³ – 3 400 злт. (касова книга 427), Абрам Менкес, орендар «Бердону»²⁴ – 2 000 злт. У серпні Менкес виплатив за «Бедрон» 1 800 злт., а Йоль Бобек за «Крупку» 2 100 злт.

Ще у 1784 р., після стількох років боргових виплат, львівський кагал був винен християнським костьолам, монастирям і фундаціям 83 056 австрійських флоринів, або пів мільйона польських злотих.²⁵

Жалюгідний стан кагальних фінансів, борсання у постійних боргах спричинилися до ревнивого контролювання кагальної влади і усування з неї кожного, хто їй перече.

Тим часом, разом з розселенням жидів поза межі Жидівської вулиці, до Львова прибуває чимало жидів з околиці і сусідніх містечок. Вони приносять зі собою ті ж права, що їх мали у господарів, де жили раніше. Переважно це великопанські прислужники, «бігуни шляхетські», а нерідко купці і ремісники. Вони ж бо, переконані у силі протекції своїх панів, не хочуть визнавати владу кагалу, не поспішають сплачувати податки, не беруть на себе обов'язків, під якими гнуться львівські жиди. Кагал мусив проти того повстати.

У міських актах під датою 23 травня 1727 р. знаходимо протест синдика «обох львівських синагог» проти жидів, що жили під юрисдикцією княгині Яблоновської і у своїх приватних будинках проводили обрізання, не платили відповідної кагальної такси ані з нагоди народження, ані з нагоди шлюбу, торгу чи наймів.²⁶ Якщо ж доходило до примусового виселення жидів з християнських крамниць і будинків, то кагал завжди волів, аби починали процедуру з тих «чужих переселенців», котрі мали покровителів і навіть не думали забиратися з міста або упокоритися владі ворожого до них кагалу. Тільки от прості люди не відрізняли чужих жидів від своїх, прагнучи усіх їх знову зігнати

і замкнути за давно знесеною брамою. І от у 1757 р. до Варшави, до короля, їдуть особливі «облегати», аби залагодити справу у столиці. Томаш Франкі і Францішек Сольські, «облегати львівські», повідомляють львівських райців про успішні результати їхніх старань і просять ще грошей на вирішення справи.²⁶ 12 грудня 1757 р. Ратуша приймає одноголосне рішення «усіх станів і народів», у якому виносить подяку обом облегатам за «хвацьку» роботу²⁷, акцептує витрати і постановляє встановити новий податок на їх покриття. 12 лютого 1759 р.²⁸ Август III врешті видає указ про виселення жидів з нежидівських дільниць.²⁹

Востаннє захотіли «звичайні люди» власними руками виконати королівський указ, якого так давно чекали.

Підігріті диспутом франкістів у львівській катедрі, вони кинулися на жидівські дома і синагоги і учинили погром, якого не було у Львові понад 50 років (1759). Шляхта, яка завше була на боці жидів, тим разом обернулася проти них. Вражена звинуваченнями, які «контраталмудисти» кидали у бік жидів, шляхта ухвалила на сеймику у Вишні цілу низку антижидівських інструкцій для своїх депутатів, а між ними була одна, гаряче підтримана містом: «аби жиди були нарешті виселені із заборонених місць і вулиць».³⁰ У час тих заворушень жиди понесли шкоди на суму 247 901 злт.³¹, але все-таки не пішли з міста.

Рішення Речі Посполитої успадкував австрійський уряд і 20 листопада 1772 р. він радить губерніям, аби «від 1 грудня 1772 р. щотижня

по 6 родин полишали заборонені для них християнські дома; наперед визначене відшкодування має повернути їм магістрат з коштів, зібраних з міщан, а уряд циркулу – з коштів шляхти і духівництва».³²

Жиди не впали у відчай, а відрядили делегацію до самого Відня, заблокувавши тимчасом езекутивні дії магістрату, який тепер міг тільки у поодиноких випадках виселяти жидів з помешкань. Остаточно справу закрили два придворних декрети – від 12 грудня 1793 р., і від 12 грудня 1795 р., згідно з якими жиди могли мешкати тільки на вулицях Жидівській, Зарванській (*частина Староєврейської*) і Руській, а у передмістях – на Краківській і Жовківській (*Б. Хмельницького*). З інших вулиць і дільниць вони мусли раз і назавше вступитися.

Виняток становили жиди, які володіли маєтком у 30 000 злт. і які хотіли торгувати австрійськими товарами. Такий привілей надавався придворною канцелярією (Hofkanzlei).³³ Декрет двічі поновлювали – у 1804 і 1811 рр., аж до повного і остаточного виселення жидів з недозволених вулиць і дільниць. Що не вдалося упродовж 150 років зробити магістрату і «звичайним людям», те оперативно і рішуче вирішила австрійська влада. Львівська статистика за 1825 р. свідчить, що у середмісті було 914 жидівських поселень (із загальної кількості 25 177), на Галицькому передмісті – 5 (на 2 006), на Краківському – 1 247 (на 2 556), на Бродському (Личаків) – 5 (на 1 256), на Жовківському – 2 091 (на 3 033).³⁴

юліуш коссак, гебрейський хлопець, що запрошує до лазні напередодні суботи, XVII-XVIII ст.

Тоді жиди, виселені з трьох передмість і двох міських вулиць, під керівництвом кагалу почали домагатися розширення межі поселення. Справа розглядалася у Відні, але магістрат у своїх листах від 18 грудня 1846 р. і 16 січня 1855 р. противився розширенню гетто.³⁵ Коли ж Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження врешті прийняти рішення, то при голосуванні у Львівському намісництві виявилася рівна кількість голосів. Під орудою намісника, князя Агенора Голуховського справа була вирішена не на користь жидів (29 березня 1858 р.) і закрита. Повторне прохання кагалу було безрезультатним³⁶ і тільки рік конституції (1867/8) зламав мури нерозуміння і приниження, за якими закривали львівських жидів понад п'ять століть. Більшість жидів розсипалася по місту, натомість залишився кістяк гетто, як пам'ятка давніх справ, свідок історії Польщі і жидів.

Перейдемося ж ним!

¹⁾ Arch. miasta Lwowa fasc. 257.

²⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 488. pg. 2424.

³⁾ Там же, tom 501. pg. 43.

⁴⁾ Akta gr. lwowskie tom 499. pg. 1710-13.

⁵⁾ Там же, tom 501. pg. 916.

⁶⁾ Там же, tom 287. pg. 451.

⁷⁾ Там же, tom 546. pg. 257.; не маючи чим заплатити відсотків, 8 травня 1743 дають тринітаріям нову боргову розписку на 20.000 злт. (AGL. tom 289. pg. 651).

⁸⁾ Там же, tom 288. p. 69.

⁹⁾ Там же, tom 288. pg. 340.

¹⁰⁾ Akta lwowskie podwojewodzińskie tom I. str. 112.

¹¹⁾ Там же, str. 110.

¹²⁾ Там же, str. 143.

¹³⁾ Podwojewodzińskie str. 283-5.

¹⁴⁾ Akta grodz. lwow. tom 289. str. 241-3 і 623.

¹⁵⁾ Podwojew. I. str. 229-3.

¹⁶⁾ Akt. gr. lwów. tom 289. str. 105.

¹⁷⁾ Там же, str. 668-9.

¹⁸⁾ Akt. gr. lw. fasc. copiarum 48. pg. 413.

¹⁹⁾ Akt, gr. lw. tom 579. pg. 202.

²⁰⁾ Там же, tom 581. pg. 20.

²¹⁾ Pzdro: Organizacya i praktyka zyd. sąd. podw. nr. 70.

²²⁾ Податок з напоїв.

²³⁾ Крупка (Krupka, krubka), більша, ніж м'ясо, менша, ніж інші продукти харчування.

²⁴⁾ Бердонний податок (Podatek berdonnowy, пол., Pardonsteuer, нім.). Увесь кагальний бюджет за рік синагогальний 1777/1778 становив: 50.733 злт. доходів, 41.700 злт. витрат, включно з оплаченими 75% від сум «духовних». (Архів львівського кагалу: Касова книга, касира Шмелька).

²⁵⁾ Hauptpassivstand der galizischen Judenschaft, wie solcher mit Ende Oktober 1784 angegeben. Manuskrypt Akademii Umiejętn. w Krukowie 1.806, strona «Lemberg». Під кінець Речі Посполитої усі польські кагали, подібно до львівського, були неплатоспроможними. Борги познанського кагалу становили близько мільйона злт., у Перемишлі – пів мільйона злт., у Лесьному – 535.493 злт., у Вронках – 200.000 злт., в Іновроцлаві – 194.907 злт. Борги усіх жидівських земств у 1764 р. становили 2,450.000 злт. Див: Балабан: Еврейские исторические памятники в Польше. Еврейская старина. Петербург, 1909, I., ст. 62-3.

²⁶⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 518. pg. 1362.

²⁷⁾ Arch. m. Lwowa fasc. listów nr. 28.

²⁸⁾ Там же, fasc. 519.

²⁹⁾ Arch. m. Lwowa fasc. 257.

³⁰⁾ Arch. m. Lwowa fasc, 274. Тоді (1765 р.) було у «місті жидів 1752, у передмісті 4411, разом 6163».

³¹⁾ Fasc. 257, і також Akta Gr. lwowskie tom 582. pg. 1863-5.

³²⁾ Arch. m. Lwowa fascykuł 836.

³³⁾ Archiw. m. Lwowa fasc. 836. публікація від 1 січня 1796 р. дати у міському архіві не співпадають з датами, поданими Штьогером (Stoeger, Darstellung

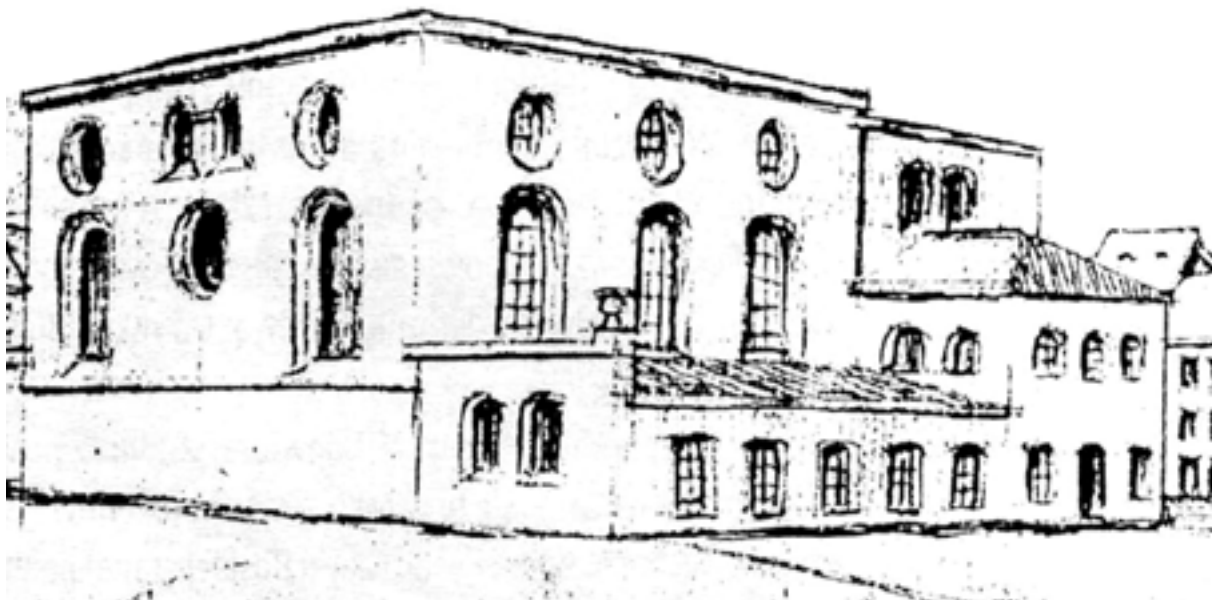
der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft I, str. 32 uw.).

³⁴⁾ Тут дати: 21/XII. 1793 і 1/V. 1797.

³⁵⁾ Stoeger I tom I, str. 35.

³⁶⁾ Wolf G.: Zur Lage der Juden in Galizien. (Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. tom XVI. (1867] str. 203).

Переклала і адаптувала Ірина Магдши

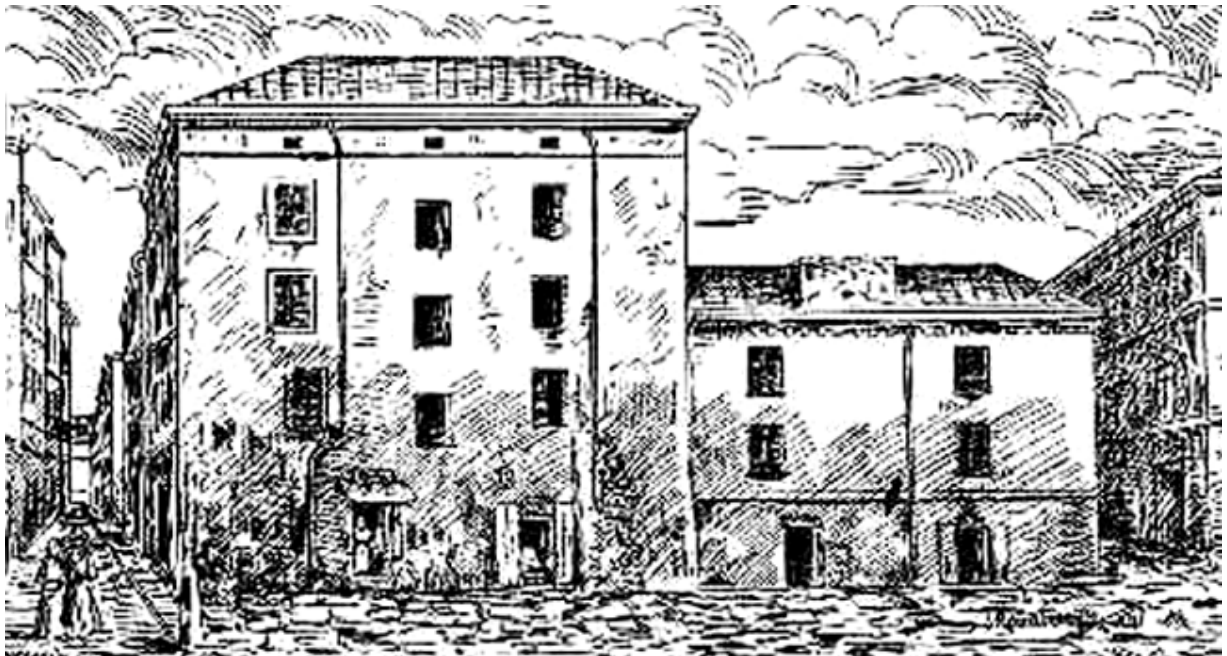
л. рейс. велика передміська синагога, вул. божнича (сянська), 16

Маєр балабан

жидівська вулиця, її синагоги і будинки

львів, дім якова гомбрихта, вул. сербська

Першою кам'яницею ліворуч на вул. Жидівській (№17) була «lapidea Міхалевича», названа так від імені свого першого власника. У XVI кам'яниця належала Стефану і Гелені Хоміц, у XVII ст. (від 1617 р.) – Мордехаю Ісаковичу, старійшині львівських жидів. З 1706 р. і майже до кінця XIX ст., тобто близько 200 років, кам'яниця була власністю родини Штернбахів, засновником якої у XVIII ст. був Арон Абрамович, придворний фактор (*посередник*. – *Прим. ред.*) князів Чарторийських. У 1907 р. на місці кам'яниці постав новий будинок, збудований на кілька метрів углиб вулиці.

Поблизу кам'яниці Міхалевича стояла так звана Докторська кам'яниця. Збудована у другій половині XVII ст., вона була красивіша, аніж усі будинки у гетто і не гірша, аніж кам'яниці у місті. Через широкий ренесансний кам'яний портал входилося до брами, прикрашеної чудовими консолями і розетками. Монументальні кам'яні сходи провадили до склепінчастих покоїв на другому і третьому поверхах; обидві кімнати мали по два вікна. Четвертий поверх мав три вікна, і напевно, був збудований пізніше. Характерний фронтон будинку оздоблювала різьба над вікнами, а найбільшою окрасою будівлі були кам'яні консолі під балконами.

Такий будинок міг собі дозволити тільки дуже багатий чоловік. І справді, його збудував лікар Сімхе Менахем, придворний лікар султана, а потім і короля Яна III¹ (*Собеского*. – *Прим. ред.*). Він був сином Йоханана Баруха і виводив свій рід аж від пророка Йона! Звідти і придомок до його імені мі-Йона. Як придворного королівського лікаря, якого знали під іменем Емануель де Йона, він часто бував у Жовкві і мав великий вплив на жидівські справи. Не остан-

ню роль він відігравав також і у Львові, звідки не раз був посланцем на жидівські сейми.

У 1696 р. у Ярославі лікар був маршалком на сеймі жидів коронних, де підписав ухвалу сеймового суду у справі гебрійських друкарень у Польщі. У той час з Амстердаму до Жовкви переїхав Іра Фебус Левіта і заклав у місті друкарню. Краківські і люблінські друкарі постановили знищити конкурента, і власне тому до справи мусив утрутитися сеймовий суд. У 1701 р. Сімхе Менахем, уже як голова Руського земства, підписав, лист до жовківського кагалу.

Сімхе Менахем був дуже побожною людиною і подарував синагозі Нахмановича великий семисвічник, відлитий у 1690 р. у Вроцлавській бронзовій ливарні. Рабини, його сучасники, не раз згадували лікаря у своїх творах, а Габріель Сухостав² залишив нам його епітафію, що звучала приблизно так:

«Тут спочиває учений, володар і магнат Ізраїлю», «Князь і хвала століття, лікар славний між усіма», «Рука якого була відкрита для жебраків і упосліджених», «Збирач добродійних фондів і володар Святої Землі», «Пан Сімха Менахем, син Йоханана Баруха з роду Йони», «Аби душа його знайшлася у житті вічному. Амен». «Помер у середу 28 адора 5462 р.» (28 березня 1702 р.).³

Будинок пережив свого будівничого і, зберігши ім'я «Докторська кам'яниця», у 1767 р. був уже власністю жида Ізраеля Йозефовича⁴, орендаря кагальних податків.

В останні роки свого існування кам'яниця занепадала. Карнизи пооббивалися, сходи і галереї понижилися, усюди панував бруд і безлад, що трагічно контрастувало з високими склепіннями і прекрасним камінням. Остання власниця кам'яниці провадила затяту боротьбу з консерваторами старожитностей. Спершу

видавалося, що консерватори переможуть – ц.к. поліціант день і ніч вартував біля будинку, аби власниця не чинила недозволених перебувань. Однак, перемогла інша сторона і кам'яниця була знесена, а на її місці і на місці сусіднього будинку збудували нову.

Сусідня кам'яниця теж була дуже старою будівлею з XVI ст. Широка в'їзна брама виводила на глибоке подвір'я. З часом браму замурували і облаштували у ній крамничку, а для входу залишили вузькі бічні двері. У будинку були дуже незвичні дворівневі пивниці, до вищого рівня яких входилося з вулиці, а до нижчого – з брами.

Усі віконні і дверні портали були кам'яними, без жодних оздоб. Можливо, кам'яниця складалася з двох окремих частин, в результаті чого одні кімнати були на цілий метр вище, аніж інші, і поєднувалися сходами.

У XVIII ст. кам'яниця належала жиду Шломо Крохмалю і називалася Крохмальовська.⁵ Остання її власниця, пані Шьонблом, два роки воювала з консерваторами і врешті перемогла, зруйнувавши будинок до фундаменту.

Лейзерівська кам'яниця стоїть до сьогодні, хоча і закрита міськими будівельними службами. Ззовні вона не має жодних характерних ознак, окрім, хіба що, кам'яних порталів довкола вікон і дверей. У другій половині XVIII ст. кам'яниця «правом кадука» (без правової підстави. – Прим. ред.) перейшла під жидівське управління і тим власне можна пояснити, чому її власниками були підвояводи і бургграфі нижчих станів. У цьому будинку відбувалися суди підвояводи над жидами і у міських актах цього дому стосується хіба що одна нотатка «про кам'яницю підвояводського уряду», у якій водночас містилася підвояводська варта.⁶ Австрій-

ський уряд врешті продав кам'яницю Лейзеру Боруховичу.

З кам'яницею Лейзера сусідила Кривесовська кам'яниця (Бляхарська, 25). Будинок на тому місці змурував у XVI ст. Кость Русин і передав його своєму зятю греку Ахелу. 7 січня 1601 р. будинок опинився у руках Арона Рубіновича, жида з передмістя, і відтоді він залишався у жидівських руках. Чимало витерпів будинок під час шведської навали. Згодом відбудований, він став власністю відомого львівського кагального бурмістра Зельмана Пінкасовича.⁷ Тепер кам'яниця у руїні, брудна і занедбана, але цікава хоча б тому, що є останньою старою будівлею на цьому боці вулиці Жидівської.

Сусідній будинок (Бляхарська, 27) уже своїм зовнішнім виглядом відрізняється від решти будинків. Великі тридільні вікна, над брамою – пам'ятна таблиця, що свідчить про якусь важливу місію тієї кам'яниці. І справді, то колишня управа міського кагалу.⁸ Тут відбувалися наради, містилася канцелярія старійшин (гебр. «парнасім») і «добрих мужів» (гебр. «тувім», що разом з «парнасім» складали кагальне керівництво, якому належала виконавча влада в кагалі. Прим. ред.), тут засідав касир синагоги, її синдик, її скарбник і її «шпитальний». А перед будинком завжди роїлося від жидів і християн. Саме тут пан депутат і інші зголошувалися про сплату податків, тут у неспокійні часи возний привселюдно складав позови до лави і міста. У другій половині XVIII ст. майже щоденним відвідувачем управи став езекутор, який, щоправда, часто відходив з нічим, бо казна кагалу, добре і надійно схована від злодійських спокус у *hurocaustro*, була порожня.⁹

До сьогодні широкий вхід провадить до найстаршої на цій Русі синагоги. Вона збережена з таким дивовижним пістетом і пошанівком до

пам'ятки старожитности, що відвідувача просто захоплює дух середньовіччя. Мур розділяє подвір'я на дві частини, а залізна брама (нова) провадить до внутрішнього подвір'я, де опиняєшся перед входом до самої синагоги. Над ним напис гебрейською: тут «молився пан наш і рабин Давид Галеві, автор славного твору Турей Загав (Turej Saków).¹⁰ На подвір'ї уклалися шлюби, тут учасники суперечок чекали пана підвоєводу або писаря, тут спочивали після щирої молитви у час свят, тут же ховалися під час нападів студентів або натовпу, що чигав за здобиччю. Тут у 1664 р. під киями студентів-езуїтів полягли синагогальні служки, тут же у 1704 р. стояла шведська шибениця, на якій за руки підвісили жидівських старійшин і вони висіли там так довго, аж поки коші під їхніми ногами не наповнили жидівським золотом і сріблом.¹¹ Усі ці спогади зливаються в один образ, який постає у нашій душі, залишаючи там незнищенні сліди. Усі історія гебреїв зібрана у цьому тісному, затисненому мурами подвір'ї, яке ніби віддзеркалює тисняву гетто і задушливість жидівського життя. А зі старих мурів синагоги тягне холодом віків, лихоманкою чотирьох довгих століть.

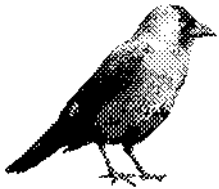
Синагога була збудована у 1582 р. на кошти багатого і славного львівського жида Ісака Нахмановича, старійшини львівського кагалу і голови жидівського коронного сейму у Любліні 1589 р. Дуже впливовий при королівському дворі Зигмунта Августа, Нахманович був успішним підприємцем, міським і державним фінансистом, який свої перші статки зробив на позичанні грошей під відсотки. Наситившись прибутками і славою, він вирішив збудувати синагогу во славу Бога і для цього 26 вересня 1580 р. за 1 500 зл. купив у ради міста так звану площу Олеську. Мурована міська синагога на

розі вул. Боїмів на той час уже не могла помістити усіх вірних гебреїв. Отож, Ісак вирішив допомогти громаді і замовив найбільш відомому львівському архітектору будову синагоги.

Павло Римлянин, будівничий Волоської (*Успенської*. – *Прим. ред.*) церкви, спорудив синагогу у готичному стилі. Будівля, майже квадратна, освітлена з кожного боку двома високими вікнами і покрита чудовим готичним склепінням, милує око і відсилає глядача до XV ст. Або навіть до XIV ст., хоча будівля чітко датована актом надання землі фундатору будівництва у 1441 р. На 1594 р. припадає добудова галереї для жінок, яку спорудили, розбивши західну і південну стіни синагоги, а також брукування синагоги, яке зробили уже сини Ісака: Нахман і Мордехай Ісаковичі. Тоді ж була збудована фронтальна кам'яниця на вул. Жидівській.¹²

До новозбудованої синагоги кагал переносить свої клейноди і суди і відтоді вона стає «великою міською синагогою», яка, ніби матір, наглядає за всім Ізраїлем львівським. Відтоді стара синагога називається тільки «малою», і, хоча вона і надалі залишається доволі багатою, все ж сходить до позиції підлеглої щодо красивої і нової переможниці. Але і нею не знехтувала захланність натовпу. У 1664 р. страждали усі її скарби і взагалі все, що мало хоч якусь цінність.¹³ Ще більша небезпека чигала на її молодшу суперницю.

У 1603 р. Зигмунт III Ваза дарує езуїтам будинки і землю під міським муром, пояснюючи це тим, що ніби рада міста неправомірно продала усі ці території жидам. Згідно з цим рішенням ціла східна частина Жидівської вулиці мала перейти до рук езуїтів. Це означало, що жиди позбувалися майже цілої, єдиної своєї вулиці.

Процес про право власності тривав доволі довго і у цій справі брали участь найбільші мужі Речі Посполитої – Замојські, Жолкевські, Бодоля і Скарґа. Процес обговорювався на з'їздах шляхти і королівських конфедераціях, на вулиці Жидівській і у королівському трибуналі.

Врешті жиди його програли і у лютому 1606 р. синагога опинилася у руках єзуїтів. Житлові будинки місто повинно було у жидів викупити. На вершечку синагоги заблищав хрест, а упокорені і пригнічені жиди повернулися до своєї старої «малої» синагоги.¹⁴

Однак, справа не завершилася, бо до синагоги був єдиний прохід через будинок Мордехая Ісаковича, а той не дозволив ним користуватися. Єзуїти змушені були поступитися і після тривалих і складних перемовин вони купили землі, на яких і до тепер стоять єзуїтські будівлі (костюл, крайовий суд і казначейство). Жиди заплатили їм за відхід з гетто 20 600 зл. У суботу, «після дня Гамана», у 1609 р. синагога була знову відкрита і на честь тієї події Ісак Галеві написав свою чудову «Пісню звільнення».¹⁵ Відтоді щороку у ту суботу читають у синагозі славний гімн і громада вірних з побожністю слухає його слова, що відлунює давні події:

«Восхваляю Тебе, о Всевишній, що відкрив брами цієї святині, а ворогам моїм не дав натішитися моїм горем... Ти вислухав мене, коли я волав до Тебе, і прийми за це мою подяку. Уже майже відступала моя нога... але ж Ти був моїм визволителем... тож нехай у хвилину радості зазвучить нова пісня. Хвала Тобі, Боже, навіки!

...Ти віднайшов нас у пустелі, Ти врятував нас у Єгипті...

Ти не покинув нас у Вавилоні...

Хвала Тобі, Боже, навіки!

Чотири роки і шість місяців була святиня зачиненою і уже ворог посягнув на неї, коли Ти, Пане, врятував її і нам повернув... І святиня забриніла піснями:

Хвала тобі, Боже, навіки!»

Цьогоріч минуло уже триста років від часу повернення синагоги, але жоден захід, жодна урочистість не нагадала про це людям; як і кожного іншого року, так і цього, «ювілейного», лише жменька віруючих дослухалася до монотонної проповіді, а кожна висока нота кантора губилася десь у готичних склепіннях, розбивалася об його ребра і багатоголосою луною відбивалася від кам'яних стін синагоги, і у піснотій звучала вікова історія святині і життя тих мужів, які тут молилися.

Тут понад три століття молилася громада і тут виплакувала перед Богом свої жалі у час недолі. У 1648 р. ці стіни чули молитви і сумніви тих, хто не знав, яка доля їх чекає – віддасть їх місто Хмельницькому, чи ні. Тут до останнього боронилися перед роз'юшеними студентами-єзуїтами у пам'ятному 1664 р., тут багровіла долівка від крові полеглих, а білі клапти свитків і роздертих книг були жакливим контрастом до тієї страшної кривавості. Тут молилися славетні рабини і учені, тут виголошували свої проповіді найбільші жидівські проповідники і тут співали перед Господом великі співці. Тут же у скрутні часи (у половині XVIII ст.) католицькі священики нав'язували християнську релігію, змушуючи гебреїв слухати їхні аргументи¹⁶; тоді ж тут рабини цілої Польщі прокляли Франка Лейбовича і його прихильників.* За століття сотні кагальних старійшин посиділо на лавах поблизу вівтарної стіни і десятки рабинів правили тут: і величний Давид Галеві, і нещасливий Цві Ашкеназі, і красномовний Хаїм Рапопорт, і славетний крайовий рабин

Бернштайн, і суворий Яків Орнштайн, і здається, що ті порожні лави майже благально дивляться на відвідувача, ніби промовляючи: «Згадай про тих мужів, що тут сиділи, вирви їх із забуття!»¹⁷

Бо й справді, хто тепер пам'ятає, як Давид Галеві потрясав жидівським світом, скільки важило його слово на коронних з'їздах у Любліні? Кого сьогодні обходить Гахам Цві Ашкеназі і хто знає про його боротьбу в Амстердамі і про його страждання ще до приїзду до Львова, аби знайти свій вічний спочинок на нашому львівському цвинтарі?¹⁸ Хто уявляє собі сьогодні, яке враження справляли промови рабина Рапопорта на диспуті у катедрі¹⁹ і як уже у ХІХ ст. громив супротивників ортодоксії Яків Орнштайн? Усі відійшли, а на їх надгробках оселився ангел забуття!

Кантор закінчував читання пісні і громадка вірних, постоявши хвилику у задумі, розходилася домів. У куті, біля віконних ґрат, залишалося кілька цікавських, що уважно дослухалися до розповіді старого служки про історію синагоги, про небезпеки і дивовижні порятунки. Він розповідав про «Золоту Розу», відому мені ще з дитячих літ історію, яку чув сотні разів, але все ж зупинився, аби послухати знову чудову легенду львівського гетто:

«Діялося те за польських королів. Давній храм було знищено. Його зруйнувала пожежа. Тоді почали збирати кошти на будівництво нового храму. Золото рікою стікалося до Львова, бо місто провадило широку торгівлю з усіма усядами і було багатим і побожним. Дах храму повинен був бути високим і красивим, аби далеко за міські мури промовляти про велич Бога Ізраїля.

Саме тоді пожежа знищила і церкву, прихисток їхнього Бога. І також приходили ба-

гати дари з усього світу – з Молдавії а навіть Греції, аби їхній храм також виріс понад мури міста. Однак, вони не поспішали, а наша святиня росла день за днем – камінь до каменя, сволок до сволока, і ось уже майже кінець. Так радісно було дивитися, як велично підноситься храм Божий над міськими будинками!

Але у тому була небезпека! Вони не могли стерпіти, аби поблизу став храм Ізраїля і вирішили забрати його для свого ужитку. Ми ж є у їх владі, їхнє право над нами. Їм належить земля. Віднайшли десь старі документи, організували процес і закрили храм. І почувся плач аж в Ізраїлі. Храм Божий має потрапити до них у руки – це гріх, але нічого не порадиш. Громаду охопив розпач.

Довго, дуже довго тривав процес, але сльози Ізраїля текли ще довше і були ще гіркішими.

І була тоді у столиці діва, побожна і добродічна, на ім'я Роза. Як ружа, що пахне довкола, так вона роздавала довкола себе милостиню бідним, нещасним, упослідженим. Ще з батьківського дому відома була її щедрість і називали її люди «золота Роза», «die goldene Rojze».

Дівчина та, дивлячись на страждання і розпач людей, пожертвувала усі свої маєтки для викупу храму, але церковники нічого і чути не хотіли.

Вона намагалася усіляко вплинути на ситуацію, але намарне.

«Нехай вона сама прийде з грошима у руки» – такими були останні слова єпископа. Затремтіла Роза. Була вона красунею, зачаровувала усіх своєю вродою, то ж боялася «їх» мужів, особливо церковних.

Боротьба ж точилася не на життя, а на смерть. Народ плакав. Пішла таки... «Залишися у мене, і я віддам твоїм братам храм». Знову боротьба. «Віддай братам моїм храм, і я зали-

шуся у тебе». Єпископ погодився. Підписав і віддав їй дозвіл на відкриття синагоги. Вона ж передала дозвіл старійшині.

У громаді радість і веселоці. З вікон храму б'є світло, що досягає аж палацу єпископа, і Роза його бачить.

Обіцянка дотримана. Але життя розбите. На ранок єпископ знайшов її бездиханну.

Дві жидівські до тепер плачуть у День мучениці».

Служка закінчив розповідь, а усі, хоч і удесяте чули ту оповідку, розійшлися, зворушені до сліз. Бо «Золота Роза» до сьогодні є героїнею гетто, вона оточена легендарним ореолом мучеництва.

Роза Нахманова, невістка засновника синагоги, дружина Нахмана, славного купця і кредитора держави, відіграла у громаді величезну роль, вона мала близькі стосунки з магнатами і навіть двором, приятелювала з паном старостою Мнішеком, а може, і з архієпископом Замойським,²⁰ переживши останнього на багато років. Померла у 1637 р., залишивши величезний масток своєму єдиному синові, «підданому короля Владислава», Ісакові. До тепер на старому цвинтарі можна побачити її надгробок із написом:

*Тут похована преславна діва, пані княгиня,
Роза, донька Якова,*

*Дня 3-го 4-го місяця «річок, що плинуть»
5398 р.²¹*

*Над нею я плачу, бо з нею щезли у домі Якова
радість і веселоці,*

Корона упала і зник порятунок.

*І ніби зламані рамена свічника, його свічки
і квіти оздобні,*

*(так відійшла допомога) тієї жінки, подіб-
ної якій не знайшов я посеред багатьох,*

*Її споглядали королі, а князі вставали від
блиску її золота.*

*Нехай спочиває її душа у житті вічному.
Амінь.*

У синагозі варто оглянути вівтарну шафу у стилі ренесанс і великий свічник 1690 р., куплений на кошти лікаря Сімхе Менахема. А ще численні світильники на стінах, люстри і менший свічник на альемеморі, крісло для обрізання, а також скарбонку у формі кропила. Характерними є також срібло, заслони і обидві залізні брами з XVI ст., оббиті у XVIII ст. дерев'яними футринами.

Бічними дверима можна увійти до темного закутка, що колись, у часи, коли суди відбувалися у передпокої синагоги, служив за жидівську в'язницю. Коли ж суди перенесли до будинку підвєводства, то під арешти відвели окрему будівлю. В'язницею був останній будинок на вулиці «За зброївнею» (тепер Арсенальська). У міській метриці часів Йосифа II від 1788 р. під номером 114 знаходимо: «Кам'яниця Арешт жидівський, у самому куті, з тильного боку Я.П. Політили».²²

Тепер в'язниця при синагозі служить проходом до іншого храму, так званого Бет-Гамідрашу, а звідти – на вул. Боїмів. Синагога Нахмановича, чи, як її називали, синагога Турей Загав (Tojre zuhow Schul', або Kleine Schuel) від 1604 р.²³ і до 1801 р. була головним міським гебрєйським храмом. Після побудови на перехресті вул. Боїмів і Собєського, тобто на місці колишньої найстаршої синагоги (зруйнованої у 1797 р.), нової великої синагоги, вона стає другорядною і такою залишається дотепер.

Праворуч від синагоги (Бляхарська, 29) тепер стоїть новий будинок, споруджений у 1904 р. Колись давно (у першій половині XVI ст.) на

тому ж місці стояла «Соколовська кам'яниця», що перед пожежею 1571 р. перейшла у власність магістрату. У 1604 р. її купив уже відомий нам старійшина львівських жидів Мордехай Ісакович і, замість старої, змурував нову кам'яницю.²⁴ У тій будівлі Мордехай заклав шпиталь (Hekdesz), який працював там довший час, аж згодом його перенесли до останнього дому на вул. Боїмів, там, де тепер синагога, якраз супроти арсеналу.²⁵

Соколовська кам'яниця у половині XVIII ст. належала Йозефу Цимелесу, кагальному бурмістру, котрий разом із бурмістром передмістя Йозефом Мінцелесем довгі роки репрезентував жидівську громаду. Наприкінці XVIII ст. (1788 р.) будівля перейшла у руки його сина, Вольфа Цимелеса.²⁶

Наріжна кам'яниця (№31) стоїть на так званій «Парцелі плачок», яку у 1588 р. жиди купили у міста за 1 000 зл.²⁷ У XVIII ст. наріжна кам'яниця належить Хаїму Чоповнику, а маска, яку дотепер можна побачити на карнизі, свідчить про те, що там був шинок. Хаїм отримав своє прізвисько як платник чопових, тобто податку з алкогольних напоїв. Від першої половини XIX ст. будівля належить фундації ізраелітського шпиталю у Львові.

Уже наприкінці Жидівської вулиці стояла «жидівська студня», за яку гебреї сплачували місту ab immemorabili tempore 80 зл. щорічно.²⁸ У 1761 р. магістрат підвищив платню на 300 зл., тобто разом 380 зл. щорічно. Жиди не погоджувалися на таку платню і магістрат наказав перекрити трубу міського водогону, яка подавала воду до єдиної студні на Жидівській вулиці. Поки тривали перемовини з містом, жиди вибігали на ринок, аби набрати води, але міщани не звикли до такого і побили жидів, а найбільш відважних замкнули у міській буцегарні.²⁹

Аж після довгих переговорів за посередництвом підвоєводи Влодка справу нарешті залагодили полюбовно.

Інший бік Жидівської вулиці був забудований раніше і відтоді кілька разів будинки мінялися, даючи місце більш новим і красивим. Будівлі так ґрунтовно переробляли, що тепер вже й важко сказати, яка з них давніша, а яка більш нова. Перший будинок з боку вулиці Руської (Бляхарська, 20) – то велика кам'яниця Коркезів, підперта контрфорсами, на яких колись висіла жидівська брамка. У XVII ст. вона належала відомій родині Нахмановичів, у половині XVIII ст. – Абловичам, яких називали Коркезами³⁰, у чиїх руках вона і залишилася.

Сусідній будинок (Бляхарська, 22) належав у другій половині XVIII ст. Мордехаю Абрагамовичу, званому по материнській лінії Фігелес. Цей будинок був відділений від кам'яниці Коркезів фронтальним подвір'ям. З часом Коркези забудували і ту ділянку.

Наступна кам'яниця (Бляхарська, 24) – відома Лахманівська, або Нахманівська, кам'яниця, названа так на честь Нахмана Ісаковича, чоловіка Золотої Рози. На початку XVII ст. він мешкав тут разом зі своєю матір'ю, отримавши 4 квітня 1595 р. від магістрату дозвіл користуватися водою з міського водогону.

Після смерті Нахмана у 1616 р., а потім і його дружини Рози (1637 р.), будинок успадкував їхній син «королівський підданий» Ісак Нахманович. У половині XVII ст. Ісак стає банкрутом, але рятує будинок і передає його своєму сину Нахману. Так від батька до сина будинок переходив аж до XVIII ст., коли Ісак Нахманович, заборгувавши Бочкевичам 1 300 зл., віддав будинок у рахунок боргу. Далі будинок забирає місто і відпродує його оо. домініканцям. Супроти того протестує Гершко Лахмано-

вич, онук Ісака, і після тривалого процесу таки повертає будинок у родинну власність.³¹

Сусідній дім (Бляхарська, 26) у половині XVIII ст. належав Анверу Цельнику³², наступний (Бляхарська, 28) називався Рабинська кам'яниця. Спершу вона належала родині Жолкевських, наприкінці XVI ст. (1590 р.) Ізраель Йозефович (Айделес) відкуповує її у Миколая і Станіслава Жолкевських за 2 000 зл. і адаптує будівлю під школу талмуду, тобто ешиву.³³ Ректором школи став зять власника, рабин Йошуа Фальк бен Александр Коген, відомий учений свого часу і маршалек жидівського сейму у Любліні у 1607 р. Йошуа помер у 1614 р.³⁴, але кам'яниця ще довгі роки називалася Рабинська. У другій половині XVIII ст. вона належала оо. кармелітам, а у 1788 р. була власністю Зюсмана Лейби Балабана (Левка Балабана), кагального бурмістра останніх років Речі Посполитої.³⁵ Згідно з даними Бубера, кам'яниця згоріла у 1837 р.³⁶

Наріжна кам'яниця (Бляхарська, 30), навпроти жидівської студні, перейшла через багато рук, аж у половині XVIII ст. врешті згоріла. Згарище належало у 1767 р. Домініку Нікоровичу, а через кілька років на тому місці жид Ізраель Пінкасович змурував дім, який утримує і до сьогодні.

¹⁾ Buber: *Anshe Szem*, str. 215, Kirja Nisgaba str. 76.

²⁾ Macewet Kodesz, część IV, nr. 10 (hebr.).

³⁾ У даті помилка, бо того року 28 адора припало на вівторок. «Пан Святої землі» означало, що він був генеральним скарбником коштів, які збирали для бідних у Палестині.

⁴⁾ Перелік будинків з 1767 р. Номер будинку 156.

⁵⁾ До половині XVIII ст. послуговуємося «Regestrem łokciowym z r. 1767», що зберігається у міському архіві, для перших років австрійської

влади (1788) – «Metryka Józefińska (XII. 49)» з Бернардинського архіву.

⁶⁾ Pazdro: *Org. i prakt. żyd. sąd. podwojów*. str. 74.

⁷⁾ Pazdro l. c. nr. 47.

⁸⁾ Тепер львівські жиди є однією релігійною громадою. Уряд кагалу, після численних переселень з пл. Стрілецької (тепер пл. Д. Галицького), вулиць Краківської і Різницької (тепер С. Наливайка), задовмилася у власному будинку на вул. Бернштайна (тепер Шолом-Алейхема). Простора і красива зала засідань оздоблена великою картиною Яна Стика (Hulda złorzeczająca starszyźnie Izraela, Ks. królów II. cap. XXII. 14.) і портретами кагальних райців.

⁹⁾ У 1777 р. у касовій книзі кагалу знаходимо дві позиції 1777 р. (19. і 20.) по 1000 зл. «на будову кагального будинку у місті».

¹⁰⁾ Давид Галеві, один із найвідоміших коментаторів ритуального кодексу Йосифа Каро, був львівським рабином у 1652-1667 рр. Під час погрому у 1664 р. втратив двох синів. «Tare Sahaw» означає «Золота двійня».

¹¹⁾ Chodyniecki: *Historia miasta Lwowa*. str. 257.

¹²⁾ Balaban: *Żydzi lwowscy. Ustęp IV: Izak Nachmanowicz*.

¹³⁾ Arch. m. Lwowa fasc. 571.

¹⁴⁾ *Żydzi lwowscy, ustęp VI*.

¹⁵⁾ Szir Giula написана на сувої, що зберігався у скарбниці синагоги. Передрукували вірш Сухостав і Каро. Окрім того, у синагозі є молитовник, де також міститься цей текст гебрейською мовою.

¹⁶⁾ «Światło na oświecenie narodu niewiernego, tj. kazania w synagogach żydowskich przez ks. Ant. Kobielskiego miane». 1746. Drukarnia lwowska Societatis Jesu. – Jaworski: *Biskup w bożnicy. Jedność 1907* nr. 34.

¹⁷⁾ Гахам Цві Ашкеназі був рабином у Амстердамі, однак змушений був покинути громаду через переслідування жидівських сектантів, тобто прихильників псевдо-месії Сабатая. Цві Ашкеназі був львівським рабином у 1714–1718 рр. і помер у 1718 р.

¹⁸⁾ Яків Лейбович Франк, жидівський сектант, не визнавав Талмуду і викликав жидів на диспути.

Один із них відбувся у 1759 р у львівській катедрі під головуванням каноніка Мікульського. Франк з цілою своєю громадою перейшов у християнство. Див.: А. Краушар, Frank i Frankiści polscy. 2 tomu. Kraków 1895.

¹⁹⁾ Яків Орнштайн був противником прогресистів у Галичині і переслідував їх покараннями і прокльонами. Був львівським рабином у 1807-1839 рр., прославився непересічним знанням Талмуду і авторством численних праць.

²⁰⁾ Під час процесу з єзуїтами у 1603–1609 рр. архієпископом львівським був Ян Гржимала Замойські, прихильник толерантності і зичливий до жидів чоловік.

²¹⁾ Це місяць тішрі (tiszi), тобто вересень-жовтень 1637 р.

²²⁾ Metryka Józefińska XII. 49; str. 83.

²³⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 359. pag. 34.

²⁴⁾ Arch. m. Lw. fasc. 257. nr. 25.

²⁵⁾ Жидівський шпиталь містився у будинку 1/254. Доктор Мерер (Львівський шпиталь жидівської громади фундації Мавриція Лазаруса) помилявся, коли твердив, що він був навпроти синагоги. У шпиталі було два відділення: для хворих і для невиліковно хворих. У 1795 р. будинок було зруйновано і у 1804 р. споруджено нове приміщення на вулиці Шпитальній. Першим лікарем був Фердинанд Штехер фон Себеніц (dr. Ferd. Stecher von Sebenitz), а опікуном Ісак Варінгер (Izak Warringer (1741–1817). Шпиталь постійно розширювали і він проіснував до 1903 р., коли відкрили нову лікарню фунда-

ції Лазаруса. Старий шпиталь розібрали, залишивши тільки останнє крило для невиліковно хворих. Уже за польських часів був окремий шпиталь на передмісті, відреставрований у 1777 р. Під такою дахою знаходимо у касовій книзі кагалу дві позиції (19 і 21) на ремонт «Hekdesz»: 700 зл.

²⁶⁾ Metryka XII. 49. Про Цимелеса див. також: Pazdro (Organizacya l. c.).

²⁷⁾ Akta grodzkie lw. tom 356 pg. 1406 i Arch. m. Lwowa fasc. 257. nr. 28.

²⁸⁾ Про студню згадується у всіх документах, щодо оплати див.: Akta gr. lwowskie tom 587. pg. 1867-8.

²⁹⁾ Akta grodzkie lwowskie tom 588. pg. 783.

³⁰⁾ Pazdro l. c. nr. 46. i 62.

³¹⁾ Tamże fasc. 189.

³²⁾ Цельник або Зельнікер (Celnik, Zelniker) відповідає польському «Torbiarz», що означало людину, яка з торби продавала стрічки, тасьму і под. Торбарі мали у Львові свій цех, статут якого підтверджено 6 вересня 1754 р. (Schorr: Organizacya str. 94–5). Vicerpalatinia III. 89 подає 14 жидівських торбарів.

³³⁾ Akta ziemskie lwowskie tom 31, pag. 932.

³⁴⁾ Її могила є на львівському цвинтарі.

³⁵⁾ Balaban Majer: Lewko Bałaban, burmistrz kahalny lwowski. w ostatnich latach Rzpitej. (Rocznik żydowski 1905).

³⁶⁾ Ansze Szem str. 129.

*Переклала
і адаптувала
Грина Магдши*

іван *монолатій*

євреї у галичині
в австрійський період
(1772-1918)

львів, хасидська синагога, 1910

Етнічні спільноти в Галичині розвивалися за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями. Зокрема – культурними й релігійними, які стосувалися галицького єврейства, яке перебувало під потужним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини.

Єврейська спільнота відіграла помітну роль в етнокультурному й етнорелігійному розвитку Галичини, адже тут євреї зумовлювали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах.

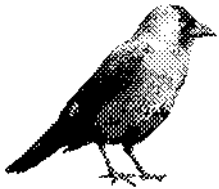
У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Галичина була приєднана до Австрії, яка в 1774 р. окупувала й Буковину. Під владою Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії західноукраїнські землі залишалися до її розпаду в листопаді 1918 р. та утворення Західно-Української Народної Республіки. Серед новонабутих Австрійської монархії Галичина посідала центральне місце й була її найбільшою провінцією. У складі Австро-Угорщини західноукраїнські землі залишалися штучно розмежованими, належали до різних за розміром та поліетнічних за характером адміністративно-територіальних одиниць. Галичина була об'єднана з частиною польських земель в один коронний край – «Королівство Галіції та Лодомерії (Володимирії) з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським та Заторським» з центром у Львові. Увесь край одержав скорочену назву – Галичина і лише умовно поділявся на Східну (українську) та Західну (польську) Галичину. Українські землі Буковини разом з частиною румунських входили

до складу єдиного Герцогства Буковина, були його північною частиною. Закарпаття входило безпосередньо до складу Угорщини під владою Габсбургів.

Другою після поляків за чисельністю національною меншиною на західноукраїнських землях у складі Габсбурзької монархії були євреї. На території краю єврейське населення з'явилося ще в середині XIII ст., а в період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. Станом на 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини.

Захоплена Австрією 1772 р. територія становила 82 тис. км² з населенням приблизно 2,6 млн. осіб. З них українці становили понад 60%, поляки – 28%. У 1773 р. в Галичині було 187 міст і 93 містечка, разом 280 міських поселень. За іншими даними в цьому ж році нараховувалося 165 міст і 83 містечка в цілій Галичині, з них у східних округах – Белзькому, Руському та Подільському – відповідно 128 і 61, заселених в основному українцями, меншою мірою – поляками та євреями.

Єврейське населення, за даними австрійського етнографа А. Бравера, нараховувало 171 851 особу. Дослідник М. Герасименко вважає, що в Галичині в зазначений рік проживало 151 300 тис. євреїв, 41 400 тис. сімей, об'єднаних у 257 кагалах. За даними австрійської конскрипції*, в 1773 р. всього було 57 200 євреїв-чоловіків, які за групами професійної зайнятості розподілялися таким чином: ремісники (16 000 осіб), зайняті у сільському господарстві та на послугах (3000), купці і крамарі (6200), корчмарі (6900), орендатори (4300), служителі культу, вчителі (4200), лікарі і фельдшери (400), музиканти (100), жебраки й особи без певного роду занять (17 000).

Соціальна структура єврейства була досить-таки диференційована, однак для багатьох етнічних груп населення краю вона являла собою єдиний стан. Однак, як свідчать джерела, економічні, соціальні, культурні та громадянські права євреїв були вкрай обмежені. Стосовно політичних прав, то воно взагалі їх не мало, хоча й виступало як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем. Значно пізніше відомий український мислитель й письменник, науковець та громадський діяч І. Франко зазначав, що «із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями».

Входження єврейської спільноти Галичини до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення єврейства в централізований державний механізм. Уже в 1773 р. уся провінція була поділена на шість округів. У кожному з них євреї підпорядковувалися створеній австрійською владою так званій «Єврейській ординації», яка складалася з представників усіх кагалів і старшини. На чолі всього галицького єврейства стояла «Єврейська дирекція» з шести старшин, однак головним у ній був надрабин. Першим таким надрабином, якого призначав імператорський двір, був відомий знавець Святого Письма і Талмуда рабин Ляйб Бернштайн з Бродів.

Одним з найперших заходів австрійської адміністрації щодо євреїв було значне збільшення податків. Від травня 1774 р. кожна єврейська

сім'я, яка проживала в Галичині, зобов'язувалася сплачувати щороку чотири польських злотих як «толерантний податок» замість попередніх двох. Одночасно згадана «Єврейська дирекція» обклала усіх галицьких євреїв податком за промислову або торговельну діяльність і майно – по 4 польських злотих з сім'ї.

Система, створена імператрицею Марією Терезією, була виразно імперською й навіть «австрійською» – вона не мала чітко визначеного національного характеру. Однак чиновникам імперської канцелярії у Відні і більшості керівників повітів (які були німцями) чисельність єврейського населення у Галичині показалася занадто великою.

Для зменшення його природного приросту, дотримуючись практики Чехії і Моравії, Марія Терезія запровадила обмеження при вступі у шлюб. Відтепер засновувати сім'ї дозволялося лише з відома чиновників намісництва. Відповідні цісарські патенти були опубліковані 8 березня і 28 червня 1773 р. Такий стан справ улаштував як метрополію, так і місцеві органи влади. Хоча, як свідчать джерела, багато молодих пар нехтували офіційні заклади і одружувалися без реєстрації шлюбу. Поряд з цим усіляко обмежували економічну діяльність євреїв: зосібна львівським і перемиським лікарям-хірургам було заборонено лікувати пацієнтів-християн, займатися цирульніцтвом, гінекологією.

Освічений абсолютизм імператора Йосифа II ще більше увиразнив становище єврейства. Поза сумнівом, низка його реформ мала важливе значення для соціально-економічного та культурного розвитку євреїв Галичини. 19 жовтня 1781 р. було опубліковано цісарський патент, згідно з яким євреї отримували право займати-

ся усіма «ремеслами і мистецтвами», орендувати землі для ведення господарства.

Наступний указ скасовував закони, які вимагали від євреїв носити чорні лапсердаки і чорні капелюхи. Поступово австрійський імператор отримав найлояльніших підданих, адже «євреїв не хвилював конфлікт між династією і національними вимогами, вони стали стовідсотковими австрійцями».

Зважаючи на те, що Габсбурзька монархія зберігала силу двох основних класів – великої консервативної аристократії та радикальних селян-землевласників, Йосиф II намагався повернути євреїв до виробничого землеробства. Згідно з указом від 9 лютого 1784 р. всі орендарі винокурень, броварень, питних закладів мусили до 1787 р. ліквідувати свою справу і виїхати з місць постійного проживання. Майже третина галицького єврейства залишилася без засобів до існування.

Ставлення Габсбургів до своїх східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло урядом вирішувати демографічні проблеми Центрально-Східної Європи. Певні зміни в етнічній структурі населення Галичини спричинила австро-німецька колонізація. Виконання ж цісарських патентів про виділення селянських земель для єврейських родин на місцях усіяко саботувалося. Галицьке намісництво планувало перевести на землю 1410 сімей. Кожній сім'ї для облаштування землеробського господарства покладалося по 250 злотих. Однак фактично грошей для єврейських колоністів не виділяли. Станом на 1822 р. у сільському господарстві краю були задіяні лишень 836 сімей, зосереджених головним чином у Східній Галичині. Так, у районі Золочева було 228 єврейських селянських гос-

подарства, Львівському – 136, Станіславському – 109.

Імперська бюрократія своє культурне і централізоване завдання вбачала в поширенні Просвітництва. Це означало не лише поширення німецької мови, але й взяття Німеччини за культурний зразок. Намагаючись перетворити євреїв на «корисних громадян монархії» шляхом ліквідації їхньої відособленості, прилучення до німецької культури й асиміляції, Йосиф II 7 серпня 1785 р. видав указ про ліквідацію автономії кагалів і «Єврейської дирекції». Для того ж було покликано наказ від 18 лютого 1788 р. про призов єврейських юнаків на військову службу. Перший такий призов – 1060 єврейських рекрутів відбувся під час австро-турецької війни 1790 р.

1789 р. став рубежем у змінах життя євреїв Галичини. 7 травня був оприлюднений «Патент толерантності» імператора Йосифа II. Були вжиті кардинальні заходи для скасування відрубного становища євреїв: скасована влада кагалу, втрачала силу юрисдикція рабинів, практично руйнувалася складна структура минулого самоуправління, успадкована від Речі Посполитої.

Патент складався із 7-ми розділів, 64-х параграфів.

У першому розділі (1–10-й параграфи) йшлося про релігію, розглядалися питання призначення рабинів, їхніх помічників, побудови синагог. Громадські синагоги урівнювалися в правах з костьолами. Рабинів позбавляли судової влади й права релігійного відлучення від громади.

В розділі другому (11–14-й параграфи) йшлося про освіту. Для євреїв створювали спеціальні школи – нижчі, нормальні, вищі. Навчання у нижчій школі було обов'язковим

для кожного хлопчика. У Львові була заснована спеціальна вчительська семінарія для єврейської молоді.

Розділ третій (15–22-й параграфи) регулював організацію громади. Затверджували 141 єврейську громаду в Галичині й дві на Буковині. Управи общин були виборними, кількість членів була різною – від 3-х осіб у малих містечках до 7-ми у великих містах (Львів, Броди).

В четвертому розділі (23–30-й параграфи) були постанови й правила стосовно способу життя: шлюбів, переїздів з місця на місце, ввелося обов'язкове для кожного єврея прізвище.

П'ятий розділ (31–40-й параграфи) стосувався видів зайнятості. Євреї могли вільно торгувати, займатися ремеслами, але заборонялося орендувати селянську землю, млини, тримати корчми, збирати ринкові податки, десятини.

Розділ шостий (41–47-й параграфи) вводив євреїв під юрисдикцію державних і судових установ.

Розділ сьомий (48–64-й параграфи) визначав громадські обов'язки євреїв у державі: військова служба в обозі, сплата податків, зокрема за кошерні продукти й свічки.

Патент толерантності став основою статусу євреїв у Австрійській монархії. Всі закони, розпорядження про євреїв, котрі видавали в подальші роки в імперії і навіть у Другій Речі Посполитій (20–30-х рр. ХХ ст.), співвідносилися з параграфами Патенту, змінюючи ситуацію то до кращого, то до гіршого.

За правління Йосифа II були ліквідовані обмеження в релігійних правах юдеїв: толерантний патент або «едикт терпимости» 1789 р. певною мірою сприяв зрівнянню суспільних прав євреїв у Австрійській монархії. Документ прирівнював права всіх конфесій, визначав політичні й релігійні взаємини між євреями

і неєвреями, юридичні права та обов'язки євреїв стосовно монархії. Поряд з позитивними сторонами патент містив деякі суперечності, в одних параграфах розширюючи права єврейства, а в інших – обмежуючи. Наприклад, у Львові євреї могли проживати лишень у районі колишнього гето і на деяких навколишніх вулицях. Поза гето оселялися тільки євреї-багатії або особи з вищою освітою. Без особливого дозволу проживання «євреям-чужинцям» у Львові заборонялося.

Після смерті Йосифа II у 1790 р. його далекоглядні плани спіткала невдача. Спадкоємці «династії реформаторів» – Леопольд II і Франц I та їхні чиновники обмежували права євреїв на свободу віровизнання, перестали виділяти земельні ділянки, чинили їм перешкоди в занятті сільським господарством, заборонили торгувати аптекарськими товарами, служити в міських адміністраціях, шкільних відомствах, судових органах, працювати в цехах і гільдіях. Були заборонені видання та імпорт кабалістичної і хасидської літератури, а згодом навіть володіння окремими книжками оголошувалося незаконним. Після 1812 р. дискримінація євреїв посилюється: перед укладанням шлюбу наречений і наречена повинні були скласти іспит німецькою мовою за твором Герца Гомберга «Бней Ціон» щодо освіченого юдаїзму. В 1814 р. видається указ про недійсність документів або угод єврейськими мовами.

Що ж стосується суспільного становища євреїв, то в 20-х рр. ХІХ ст. воно мало чим відрізнялося від їхнього соціального і правового устрою 2-ї половини ХVІІІ ст. Збільшувалася кількість євреїв – мешканців містечок і сільських місцевостей. В 1821 р. в цілій Галичині проживало 218 000, а в 1830 р. – 250 000 євреїв (у 1825 р. євреїв нараховувалося 270 000,

а у 1846 р. – 335 071 особа). Їхня питома вага у Західній Галичині (в якій деякі міста ще користувалися привілеєм «De non tolerandis Judaeorum», який забороняв перебування євреїв) становила 7,5%, а в Східній – 12,3% від усього населення. Три чверті всього єврейства було зосереджено у великих і малих містах. У Львові, Самборі, Перемишлі, Тарнові та інших містах вони були змушені тулитися в гето.

Про таких євреїв Н. Гольдманн у своїй «Психології східного єврея» зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гето є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість належності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомости, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює ... Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є відокремленим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея».

Поза стінами єврейського житлового району могли перебувати лише багаті й освічені євреї. Обмежені у сфері діяльності, вони були змушені займатися тільки торгівлею, ремеслом, грошово-кредитними операціями. До 1832 р. євреям було заборонено займатися фармакологією, гірничою справою, утримувати аптеки, перукарні. Основна ж маса галицьких євреїв, яка проживала в сільській місцевості в маєтках польських землевласників, займалася сільським господарством, орендою підприємств з пе-

реробки сільськогосподарських продуктів, шинкарством.

1848 рік позначив перехід єврейства від неусвідомленого суспільного буття до свідомого його пошуку. Переломною і визначальною подією у цьому процесі була революція 1848–1849 рр. «Весна народів» прийшла в Галичину під знаком боротьби за «польську справу», яка в очах населення ототожнювалася з революційним рухом узагалі. Поряд з іншими народами краю участь у революції взяли євреї як у Львові, так і в інших містах Галичини. Джерела свідчать, що поряд з організаторами мітингів і демонстрацій ішли євреї-демократи Освальд Менкес, Озіаш Ляйб Горовіц, Маєр Мізес, рабин Авраам Кон та ін. Вони поклали на революцію великі надії, сподіваючись отримати від її перемоги повне рівноправ'я, громадські і політичні права.

У петиції народів Галичини до австрійського монарха 19 березня єврейські діячі М.Р. Мізес, О.Л. Горовіц, А. Кон вимагали свободи віросповідання, знесення усіх видів панщини та феодальних повинностей. Вартий уваги той факт, що євреї краю підтримали створення Національної гвардії в багатьох містах Галичини (Львові, Бродах, Станіславі, Коломиї, Жовкві та ін.), яка мала стати гарантом конституційних реформ. Зокрема ліберальна єврейська молодь брала активну участь у реалізації важливих рішень монарха: про скасування панщини та інших повинностей, свободу віросповідання.

Для отримання підтримки єврейства 31 липня 1848 р. Головна Руська Рада видала «Меморіал рутенської нації в Галичині для з'ясування її становища», в якому вона урочисто виступила проти політичної емансипації євреїв Галичини. Зазначалося, що «Галичина дала

притулок різним народам; українці, поляки (мазури), волохи, німці, вірмени, євреї і караїми заселяють спільно цю землю». У відомому творі греко-католицького священика Василя Подолинського «Слово перестороги» підкреслювалося: «...дехто захоче, збиваючи мене, вказати на євреїв ... які тут мешкають, і вимагати від мене прав окремих національностей і для них. На це я відповім так: якщо б ми були в їх хаті, ми б пристосувалися до них, але тому що вони є у нас, хай вони пристосовуються до нас. Адже цим я не забороняю їм бути і залишатися тими, якими самі захочуть. Ми, за логікою, господарі своєї хати, а вони її друзі. Їм тому належить від нас повна і найделікатніша ввічливість, а нам від них – приязнь. Вимагати більшого ні їм, ні нам не годиться». Однак українська громадськість виявилася невідповідною до такого перебігу подій, не маючи ні досвіду політичної боротьби, ні конкретної програми дій, ні навіть чіткого розуміння своїх національних інтересів.

Значного успіху було досягнуто на виборах до місцевих органів влади. Євреї отримали певну перемогу на виборах у Тернополі, Бродях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Дрогобичі, де отримали більшість депутатських місць у магістратах. Це дало відчутні можливості впливати на національну й економічну політику віденського уряду на місцях. У результаті виборів до Установчих Зборів Австрії 1848 р. євреї провели до парламенту 5 депутатів – А. Фішгофа і І. Гольдмарка з Відня, І.Н. Майгаймера з Бродів, А. Гальперна зі Станіслава та рабина Б. Майзельса з Кракова. Саме з їхньої ініціативи було поставлене запитання про становище єврейства і необхідність скасування податків на кошерне м'ясо та свічки.

До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурзька династія так і не сприйняла серйозно ідею співпраці з підкореними нею народами і підтримувала їх лише як засіб у грі проти мадярів і німців. Розвиток міжнаціональної боротьби в Галичині під час «Весни народів» призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському і польському таборах узяли гору консервативні, непримиренні сили, а переможцем з польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд.

Уже влітку 1851 р. реакціонери звернулися до імператорських адептів неоабсолютизму – Шварценберга і Баха з вимогою відновити всі скасовані обмеження щодо євреїв.

Необмежений наступ реакції настав, коли євреям заборонили проживати у Відні та інших великих містах, вступати до університетів і високих шкіл, запровадили «єврейські» податки тощо. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована. Розпорядженням Франца Йосифа від 3 жовтня 1853 р. євреям знову заборонялося набувати нерухоме майно у селах, утримувати крамниці поза межами гето. Євреї втратили право вибирати і бути обраними до місцевих органів влади, остаточно потрапивши в залежність від магістратів. Міські влади Львова і Кракова відмовили євреям у визнанні за ними громадянських прав містян. А. Айзенбах писав, що 29 березня 1858 р. намісник краю граф А. Голуховський заявив: «Євреям Львова слід лишатися лишень у стінах гето». Самовпевнений абсолютизм 1849–1859 рр. став передумовою полеміки між демократами, представниками ліберальної буржуазії з одного боку і консервативними з іншого, про доцільність надання євреям політичних і громадянських прав.

Середина XIX століття додала нову проблему до історії Габсбурзької монархії: підлеглі їй народи почали усвідомлювати власні національні прагнення. У травні 1873 р. активісти з «Шомер Ізраель» заснували «Центральний виборчий комітет галицьких євреїв». Його програма дій зводилася до зміцнення централізованої влади на підставі австрійської конституції 1867 р. Виступаючи єдиним блоком з представниками української громадськості на виборах до райхсрату і місцевих органів влади, євреї провели у парламент 5 депутатів (на 78 місць для Галичини). В крайовому сеймі у Львові євреї мали таке ж число депутатів. До магістратів було обрано: у Кракові – 11, Дрогобичі – 7, Львові – 5, Самборі – 7, Бродах – 12 депутатів.

Водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти. Сильніша в політико-економічному відношенні польська верхівка використовувала союз з євреями як один з інструментів національного гноблення українського населення. Видатний єврейський діяч В. Жаботинський у 1906 р. з цього приводу писав: «В усій польській гегемонії в Галичині визначну роль досі відігравала єврейська допомога. Фальшування перепису «зараховувало» до польської народності все єврейство краю ... і втрата цього «доросту» означатиме кінець легенди про польську більшість і початок кінця реакційно-шляхетського панування. Найкраще це відчувають самі поляки, – звідси і та лють, з якою вони переслідують єврейський «сепаратизм»».

Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім неєврейським середовищем. Це правило не поширювалося однак на єврейську верхівку, яка значною мірою сприймала

німецьку, а згодом – і польську мови. Пік польської асиміляції загострився у 1880-х рр. Згідно з переписом 1900 р., кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17,6%), польську (76,6%), українську (русинську) (5,0%), інші (1,3%).

Це зокрема свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських політичних пріоритетів. Адже переписи населення давали загальном правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчили про національну належність селянства. Національні ж статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури – у випадку Галичини – німецьку і польську.

Кількісні показники чисельности єврейського населення в Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку.

Внаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів у 1869 р. в Західній Галичині мешкало 147 356 євреїв, у Східній – 428 077 осіб; пізніше – у 1900 р. – відповідно 192 371 і 618 751. Загальний відсоток сільських та міських євреїв становив у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12,9 і 38,7%, натомість у Західній Галичині він був значно меншим – 6,9% та 29,8%. Найбільше серед східногалицьких міст на поч. XX ст. євреїв проживало у Бродах – 11 854 особи (721% від усього населення). Австрійський перепис населення 31 грудня 1890 р. засвідчив 772 231 особи у юдейського віросповідання в Галичині, а наступний – від 31 грудня 1900 р. – 811 371. На поч. XX ст. в чотирьох комітатах Закарпаття (Березький, Марамороський, Ужанський, Угочанський) нараховувався 128 791 єврей, тобто 15% від загальної кількості населен-

ня. Етнічна структура краю свідчила, що, як правило, багато євреїв зараховували до угорців.

Територіальне розміщення єврейського населення було рівномірнішим, ніж польського. В останній чверті XIX ст. тут проживали дві третини всього австрійського єврейства (понад як 800 000 осіб), однак у жодному з повітів краю у 1900 р. євреї не становили менше 5% населення. У 13-ти повітах їхня частка коливалася від 5% до 10%, у 31 повіті – 10–15% і в чотирьох – 15–20%, у Львові – понад 25%. Єврейство становило 23% мешканців поміщицьких маєтків, у тій чи іншій кількості вони були практично в кожному селі. Але особливо високою їхня частка була в містах – 36–39% населення. 71% усіх євреїв Східної Галичини був міськими жителями.

Суспільне становище євреїв було специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вона була близькою до панівних національностей: понад 28% галицьких євреїв були задіяні поза сільським господарством і, зокрема, 26,4% – у промисловості, 29,4% – у торгівлі, 7,9% – жили з рент, допомог, працювали в домашній службі або ніде не працювали.

У відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою. Так, як свідчать тогочасні статистичні звіти, серед усіх зайнятих у промисловості Східної Галичини в 1900 р. євреї становили майже 40%, у торгівлі – 74%, на громадській службі – понад 27%. Багато євреїв працювало на виробництві харчових продуктів, одягу, обробці деревини, металів. Серед усієї галицької інтелігенції євреї становили майже половину – 49,3%. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті переважали єврейські купці – 48% від усього самодіяльного населення (з 4500 торговців-господарів і приблизно 2000 робіт-

ників і службовців). У найбільших містах краю (Мукачеве, Ужгород, Мараморш-Сигет, Берегове, Хуст та ін.) нараховувалося до 400-500 єврейських торговців, більшість з яких відносилися до дрібних торговців-лавочників, ринкових скупників і розносних торговців.

За показниками розподілу цих професійних груп між національностями євреї помітно переважали навіть поляків, не кажучи вже про українців. Освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських (у Галичині), німецьких (у Північній Буковині) й угорських (на Закарпатті) політичних пріоритетів.

Становище єврейської меншини в економіці визначалося не тільки тим, що вони становили значну частку буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, але й земельною власністю, яка постійно зростала.

Євреї, зайняті в сільському господарстві, у відношенні до неєврейського населення аграрної Галичини становили лише 1,9% у Східній, та 0,8% – у Західній Галичині. Однак вони становили не більше 5% усіх поміщиків краю. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах (Стрийському, Долинському) – понад половину. Крім того, вони становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків. 3 2 916 630 га поміщицьких земель в 1889 р. євреї володіли 11,02% всіх площ, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу, за даними «Єврейської енциклопедії», становила 377 га, неєврейського – 416 га.

Соціальне розшарування єврейства постійно погіршувалося, а тому сприяло еміграції євреїв спочатку в інші регіони імперії, а потім і в інші країни. Впродовж 1880–1900 рр.

з Галичини емігрувало понад 14 000 євреїв, а за 1880–1910 рр. виїхало 237 000 євреїв, або 85% усіх емігрантів-євреїв монархії і 30,1% усіх емігрантів з Галичини.

Тогочасна періодика зазначала, що «майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисл держаться в руках євреїв». На 1900 р. кількість австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, становило 139 810 осіб (11,4 %) відносно 54,4 % християн. Якщо в 1902 р. у Галичині земельна власність становила 2 916 630 га (37,2% від загальнодержавної), то в користуванні євреїв перебувало 301 619 га (10,34%).

Як у абсолютному, так і у відсотковому відношенні на поч. ХХ ст. євреї переважали в промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641 729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232 917 осіб становили євреї і 69 893 – українці. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то у промисловості їхня частка становила 36,3%, в той час як українці становили 42,1% всього населення і займали у промисловому секторі 10,9%. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34,5% єврейського населення регіону. В основному мова йшла про дуже дрібну торгівлю, адже заробіток більшості торговців становив 3–5 гульденів на день і забезпечував їхній прожиток дуже мінімально.

Загалом вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність у цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про власність, багатство, бідність; стримувався або стимулювався розвиток індивідуалізму, практицизму і релігійного мислення. Релігійний вплив на

економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювався не тільки вимогами догматів, але й самі вони формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Значно пізніше, на 1910 р., у Галичині на 810 000 євреїв у торгівлі було задіяно 63 500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торгівельна людність виносила 83% усього промислового сектора. В австрійській промисловості (без угорської) було задіяно 7 562 508 євреїв, а в торгівлі – 2 919 128 осіб (38,6%).

Аналогічним було становище євреїв на Закарпатті (75 000 осіб, 1900 р.) і Північній Буковині (68100 осіб), де вони становили однакову частку – 14% усього населення цих регіонів. На Північній Буковині основна маса єврейського населення з'явилася вже після окупації краю Австрією. За півстоліття – з 1857 по 1910 рр. число євреїв тут зросло втричі. Найбільше їх мешкало в Чернівцях (34% населення міста), а за кількістю членів виборної міської управи у 1900 р. вони були другими після німців – 18 з 50-ти, у той час, як українців було лише 2 (у наймобільніші форми економічного життя євреїв залишалися традиційними і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваний період набували єврейські видавці й окремі видавництва. Останні, покликані до підготовки та видання і просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнопонаціональних відносин. Саме тому книжка ставала виразним

самодостатнім об'єктом, який ідентично репродукували у великих масштабах.

Надзвичайно важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових і періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-Сина у Стрию (1887–1893), Ф. Веста в Бродах (1894), В. Цеперканделя в Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910–1923), В. Бравнера у Коломиї (1905–1923). Такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва і не становили основної сфери поліграфічної діяльності.

Виняток із загального контексту становило видавниче підприємство єврейського філантропа Якова Оренштайна, відкрите у 1903 р. спочатку без власної поліграфічної бази. Визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною, добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем. До 1915 р. видавництво Я. Оренштайна вдало монополізувало книжковий ринок Галичини, надрукувавши 120 томів творів української і зарубіжної літератури.

Загальна схема національного розвитку євреїв Галичини, зрозуміло, складалася з розмаїття конкретних випадків. За всі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права: спочатку – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Побіч образу життя, який галицький єврей австрійської доби поділяв з неєвреями як громадянин, його життя складалося із визначених соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які слід плекати; діяльності, в якій треба брати участь;

організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими слід жити як євреєві. Не менш важливою була нова внутрієврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність.

В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів люди підтримували відкритість єврейського суспільства чи повну його ізоляцію. Проблема полягала в тому, що тривалий та інтелектуальний вплив на розвиток модерних національно-єврейських політичних рухів австрійської доби мали хасидизм** і Гаскала***.

Незважаючи на те, що конфлікти з традиційними рабиністами були досить поширені в тогочасній Галичині, спротив міснагедів (мітнагдім)**** був значно слабкішим.

У найбільших центрах міснагдизму (Львів, Броди, Бучач) на поч. XIX ст. більшість населення була хасидами. Проти австрійської влади та пов'язаної з нею Гаскали виступали галицькі міснагеди і хасиди. Зокрема прихильники Просвітництва – маскіли***** відмовлялися від традиційного одягу й від загальної мови східноєвропейського єврейства (ідиш), вважаючи її непристойним «жаргоном». Мовою повсякденного спілкування вони рахували німецьку або польську, а літературною, поряд з ними, вважали давньоєврейську мову. Просвітники прагнули, щоб євреї ставали селянами і ремісниками, а не тільки дрібними торговцями.

Поза сумнівом, різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку, збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидка в рості середня і велика буржуазія та пов'язана з нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним

цінностям, у той час як маскіли вбачали саме в ній основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки, навпаки, погіршила їхній майновий стан.

Самі сприйняття хасидів та маскілів цілком відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих австрійського імператора. Євреї-традиціоналісти сприймали Галичину як чужу країну й широко очікували спасіння після приходу Месії. Відомий австрійський етнолог і письменник Леопольд фон Захер-Мазох із захопленням описував «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвиста фантазія».

В 1830-х рр. для традиційного єврейства ситуація, на думку дослідників, дещо поліпшилася, адже офіційна влада зрозуміла, що репресіями (зокрема меморандум Йосифа Перля про цаддикізм від 1819 р.) майже 85% галицьких євреїв, які були хасидами, знищити неможливо. Водночас для поширення ідей Гаскали в різних місцевостях краю з допомогою філантропів засновували товариства для навчання ремесел, німецької і польської мов. Проти цього рішуче виступали хасиди-консерватори і рабини на чолі з Яковом Оренштайном. Конфлікт між хасидами і просвітниками призвів до того, що рабини виключали маскілів з місцевих общин і накладали на них прокляття. З числа таких – Нахман Крохмаль, Соломон Рапопорт, Якоб Мізес.

Останні під керівництвом адвоката Еммануїла Блюменфельда в 1840 р. вирішили заснувати у Львові реформовану синагогу – «німець-

ко-єврейський молитовний дім» (аналогічні існували вже у Тернополі і Кракові). На її відкритті 1844 р. були присутні всі достойники Львова і навіть член імператорської династії. Першим служителем у львівській синагозі став рабин із Західної Австрії Авраам Кон. Пізніше, у 1860-х рр., львівська прогресивна синагога відчинилася й для нерелігійних свят та зібрань важливих єврейських осіб. Окрім німецькомовної проповіді (від 1903 р. – польської) запровадили хорівий спів і орган. Проте інші галицькі єврейські громади практично не сприйняли такі радикальні реформи.

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва в самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивації особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

Увесь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання».

Упродовж 1787–1806 рр. австрійські державні органи в Галичині (за посередництвом Мойсея Мендельсона з Праги був запрошений його послідовник Герц Гомберг) відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно в східній частині провінції. Хоча Г. Гомберг був переконаним прихильником ідей М. Мендельсона, йому, як свідчать джерела, не вистачало знання Талмуда і Тори, необхідного для переконування традиційних євреїв за допомогою релігійних аргументів. На поч. XIX ст. в Галичині було 107 єврейських шкіл, в яких працювало 160 учителів. Навчали німецькою

мовою. В школах викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію.

Одночасно за ініціативою прихильника Гаскали Арона Фрінделя у Львові було засновано вчительську семінарію для удосконалення вчителів-євреїв. У 1806 р. всі школи були закриті через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише в 1813 р. в Тернополі (після окупації міста Росією) і в 1815 р. у Бродях були знову відкриті німецькі школи для євреїв. Саме в них поряд з єврейськими дисциплінами вивчали загальні науки. Тернопільська школа Й. Перля довгий час була єдиною світською єврейською школою в Галичині.

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру в місцевого євреїства (полонізація системи освіти в Галичині наприкінці 1870-х – 1880-х рр. Призвела до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами), число дітей у них з роками поступово збільшувалося.

В середині XIX ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і маламеди, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися маламеди або книжники, які відповідно до обсягу викладання поділялися на початкові (даркере – маламдім) і другорядні (ірбув'я – меламадім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейсь-

ких сімей створювали талмуд-тори, які утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали єшиботи.

Поступово з 2-ї половини XIX ст. на зміну малоосвіченим маламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуду, збірники єврейського законодавства (Khayei Adam), практичний посібник з єврейського Закону (Shulkhan Aruch), підрядковий переклад Талмуду (Lekakh Tov), Галаху, вислови з Псалмів, а також Агаду й Мішну.

В 1880 р. в публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчалася 13 618 євреїв-хлопців та 22 864 єрейки-дівчини, в 1900 р. їхня кількість відповідно становила: 36 999 та 50 322. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, визначення якої дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти.

Станом на 1880 р. у Галичині налічувалося приблизно 230 000 дітей віком до 10-ти років і приблизно 180 000 – віком від 10-ти до 20-ти років. Таким чином, щороку кількість дітей шкільного віку становила приблизно 20 000 осіб. У 1890 р. кількість дітей шкільного віку становила приблизно 150 000, приблизно 25% хлопців і 40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що в початковій школі було 6–8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що у кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін), до школи ходило вже 45% хлопців і 60% дівчат.

У своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на се-

редню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків цей погляд був прийнятий в елітарному соціально-економічному середовищі того часу.

В останній чверті XIX ст. завдяки єврейським організаціям Австрії та Німеччини (Бней Бріт, Єврейський альянс, Гільфсферайн тощо), підтримці Йосифа і Моріца Гіршів, барона Ротшильда в Галичині виник ряд спеціальних закладів середньої освіти. Утворений у 1894 р. Союз фонду барона Гірша в 1896 р нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904–1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7859 учнів. Збільшувалася кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. У 1890 р. початкову школу в Галичині відвідувала 50 291 єврейська дитина. Через 10 років кількість дітей у цих школах збільшилася до 78 466.

Матеріальне становище і проживання переважно в містах створювали євреям добрі умови для здобуття освіти. На 100 000 осіб припадало учнів середніх шкіл у середньому в 1898–1902 рр. – 37 (у християн – 24). У вищих закладах освіти Східної і Західної Галичини (у Львівському і Краківському університетах) у 1882 р. – 151 студент (10% від загальної маси). В 1900 р. – 549 (майже 22%). У Львівській політехніці нараховувалось і у 1882 р. – 18 студентів, у 1904 р. – 143 (17% від загальної маси). З 1900 по 1910 рр. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3% до 22,6%, а серед студентів Львівського університету – з 19,7% до 27,5%. Це свідчило про значний ріст освіти серед галицьких євреїв.

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейсь-

кого шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських громад в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Радикальний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою крах лібералізму та становлення національно орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й політизацію партійно-політичного спектра галицького єврейства. Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювало виникнення в Галичині різних єврейських національних рухів і політичних партій кін. XIX – поч. XX ст. Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що «політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цісаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими».

Модернізуючи політичний устрій та культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих і консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільної для всіх частин дуалістичної імперії.

Більшість євреїв, мешканців містечок і сіл і значна частина міських євреїв перебували під впливом ортодоксів-хасидів, які рішуче виступали за збереження старого єврейського укладу. Їм протистояли прихильники просвітництва, молода єврейська інтелігенція, схильна до реформованого юдаїзму й асиміляції. Останні

1869 р. заснували товариство «Шомер Ізраель», яке пропагувало в Галичині ідеї німецької Гаскалі. У відповідь ортодокси-хасиди заснували союз «Махсіке хадат» – для протидії поширенню просвітницьких ідей серед галицького єврейства.

Початком національно-єврейського руху стало заснування в 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»). Згодом у всіх більших містах Галичини були створені схожі товариства: в 1887 р. «Шохре Тошіа» у Стрию, «Га-іврит» в Дрогобичі, Станіславі, Тарнові й Коломиї. Усі ці організації боролися з одного боку, за те, щоб уже наполовину засимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншої – за просвіту найортодоксальніших представників єврейства. Позбавлені батьківщини і державності майже дві тисячі років, на відміну поляків і українців, вони не мали державницьких устремлінь на цій території, а для релігійної традиції та сіоністичної ідеї критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу. Для єврейського почуття ідентичності батьківщина й державність були не те що неважливі – просто більше символи, аніж живі спогади.

Галицькі сіоністи не ставили виразних політичних завдань, їхньою головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності, а ідеалом – утворення Єврейської держави в Палестині чи Уганді. Сіонізм і більшість буржуазного «націонал-єврейства» вважали варіантами одного і того ж руху. Їхні представники вважали різницю між ними непринциповою та вбачали у ній лише суперництво між віденськими і львівськими організаціями.

В програмі «Єврейської національної партії Галичини», заснованої в 1893 р., знайшли своє

відображення дві тенденції: пропонувалося і створення єврейської держави у Палестині, і захист політичних, соціальних та економічних інтересів євреїв у Галичині. Свій вплив на маси сіоністи посилити в 2-й половині 90-х рр. XIX ст. після виходу в світ розвідки віденського журналіста Теодора Герцля «Єврейська держава». Ідеї Т. Герцля енергійно пропагували діячі товариства «Ахавот Ціон» задля єврейської еміграції до Палестини.

В 1898 р. після другого сіоністського конгресу в Галичині виникли три партійно-політичні осередки: краківський, станіславський і львівський. Разом з іншими регіональними осередками вони творили одну спільну австро-угорську організацію, яка активно боролася за депутатські місця в райхсраті та місцевих органах влади, за єврейське національне представництво в райхсраті і Галицькому крайовому сеймі.

В умовах швидкого зростання національної свідомості народів Австро-Угорщини, загострення міжнаціональних суперечностей роль «поляків Мойсеєвого віросповідання» дедалі менше влаштувала галицьке єврейство. Вже в ході кампанії за виборчу реформу восени 1905 – взимку 1906 рр. австрійські сіоністи та націонал-сіоністи висунули вимогу національного представництва євреїв у парламенті і сеймах, галицькі євреї підтримали цю вимогу на численних зборах і мітингах.

На виборах 1907 р. сіоністи на чолі з Адольфом Штандом й Натаном Бірмбаумом провели в австрійський парламент 4 депутатів (від Галичини – А. Штандт, А. Маллер, Г. Габель; від Буковини – В. Штраухер), а 1911 р. – жодного, хоча кількість тих, хто голосував за них, залишилася практично незмінною (32 000 осіб).

Проте сіонізм так і не став панівним, як його протилежність – асиміляторство. Всі єврейські

депутати утворили єдиний парламентський клуб, до якого приєдналися від соціалістів Г. Діаманд і А. Ліberman, від асиміляторів – Н. Левенштайн. Часто єврейські діячі в райсхраті виступали з представниками української громадськості в ході парламентських дебатів з питань внутрішньої та зовнішньої політики уряду, добиваючись певних успіхів. З десяти єврейських періодичних видань у Галичині (не враховуючи релігійні й соціалістичні) в 1908 р. тільки одне пропагувало ідеї асиміляції євреїв поляками. А загалом переважали консервативні настрої. Значною перешкодою асиміляції була й належність більшості галицьких євреїв до релігійно-містичного руху хасидів.

Одночасно з поширенням і формуванням сіоністських організацій ішов процес зміцнення єврейського робітничого руху. В 90-х рр. XIX ст. у Львові, Дрогобичі, Стрию виникли робітничі гуртки «Світ», «Рівність», «Братство», в яких євреї-робітники брали активну участь. Вони й виступили ініціаторами створення у 1894 р. організації «Пролетаріат», метою якої була «політична просвіта робітників».

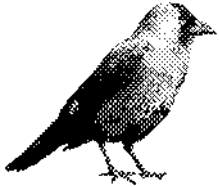
У 1897 р. на конгресі Польської соціал-демократичної партії Галичини в Перемишлі було висунуто ідею створення самостійної єврейської робітничої партії Галичини. Дослідник Я. Хьонігсман зазначав, що проти сепаратистів та їхніх пропозицій енергійно боролися Г. Діаманд, С. Гекерт та ін. Їх підтримала більшість керівників ПСДП Галичини, однак поштовхом до створення такої партії послужило виникнення в 1897 р. у Вільнюсі Загального єврейського робітничого союзу («Бунд»). Нова організація зокрема завоювала ряд організаційних об'єднань єврейських робітників краю.

Економічна криза 1900–1903 рр. сприяла активізації діяльності єврейських робітничих

об'єднань. 1 травня 1905 р. євреї-робітники Львова, Станіслава, Дрогобича, Борислава, Коломиї та інших міст організували мітинги і демонстрації з політичними вимогами. Вони вимагали створення самостійної єврейської соціалістичної партії, окремої національної курії для євреїв. У червні 1906 р. у Львові був скликаний Конгрес єврейських робітничих організацій Галичини, який після тривалої дискусії оголосив про створення Єврейської соціалістичної партії Галичини (яка згодом увійшла до складу ПСДП Галичини на правах автономної секції). Партійними лідерами було обрано Г. Гросмана й А. Мозлера.

З початком XX ст. і до Першої світової війни включно певний політичний вплив мали незначні сіоністські організації, групи асиміляторів польської орієнтації – студентське «Об'єднання», «Союз імені Берка Йоселевича», «Єврейське товариство незалежних». Виникали й інші національні єврейські партії, такі як «Єврейська демократична партія» (1900) і «Єврейська народна партія» (1902), які не мали сіоністичної орієнтації.

Другим значним національним єврейським політичним рухом поряд з «Єврейською національною партією Галичини» був соціал-демократичний. Зокрема в 1891 р. у Львові був заснований робітничий союз «Яд Хазака» (керівник – Моріц Єгер), у 1896 р. – «Брідерলেখкайт» у Кракові, Перемишлі і Станіславі. Ці союзи вважали себе частинами «Галицької соціал-демократичної партії». Політичну співпрацю з поляками пропагувала створена в 1882 р. організація «Агудат ахім» («Союз братів»). Метою її завдання стала не зміна єврейських традицій і культури, а їхнє включення в національну самобутню польську спільність. Друкованим органом ПСДП Галичини був часопис «Сила».

Його редактором був Нафталі Тельц. З галицькими соціал-демократами активно співпрацювали Самуель Гекер, Генріх Крушинський, Леон Вайнбергер, Артур Гольдман, Герман Діаманд та ин.

Як і політика, так і мистецтво та культурне життя також ставали на шлях асиміляції. Після смерті Велвла (Вольфа) Збаражера в 1883 р. упродовж цілого покоління не знайшлося авторів, які писали б єврейськими мовами. Лишень через два десятиліття з'явилися ідишистські автори – Йосиф Леві, Мордехай Гебіртіг, Яків Мести, які все ж таки перебували під сильним впливом віденської богеми «Fin-de-siecle». Їхня відмінна риса – вживання величезної кількості германізмів.

З другої половини XIX ст. асиміляційні процеси стали досить популярними поміж єврейської еліти: відомі єврейські письменники Галичини стали писати німецькою чи польською. До когорти таких відносять Юліяна Тувіма, Юзефа Вітліна, Бруно Шульца, Карла Еміля Францоza, які певною мірою апелювали до Галичини як поняття наднаціонального і міфічного (так званий «Ostgalizienmythos»). Терени Галичини та Буковини збагатили світову літературу такими іменами, як Карл Еміль Француз, Леопольд фон Захер-Мазох, Манес Шпербер, Сома Моргенштерн, Роза Ауслендер, Пауль Целян та багато інших. Сюжети, тематика, колорит їхніх прозових творів нерідко визначають особливості життя автентичного населення цих країв – українських селян. У багатьох віршах всесвітньознаних поетів Пауля Целяна та Рози Ауслендер пульсує життя їхньої малої вітчизни – Буковини. Твори перелічених авторів часто віддзеркалюють і віджилий світ східноєврейського «штетлю».

До таких авторів належить і уродженець міста Бродів, що на Львівщині, відомий австрійський письменник Йозеф Рот (1894–1939). У його творах описані атмосфера кордону так званої «Прабатьківщини» («Urheimat»), зіткнення слов'янського, німецького, єврейського етносів, змішування чужих мов, звичаїв, релігій у Галичині. Така справжня й уявна екзотика здобула галицьким землям славу такого собі «Дикого Заходу» Габсбурзької монархії.

Відомий роман Й. Рота «Марш Радецького» (1932) дає змогу простежити тісний зв'язок зовнішнього, художньо-географічного та внутрішнього, душевного простору – феномен, що має вагоме естетичне навантаження, є свосвідною домінантою у витворенні просторових структур роману. Посилене риторичне навантаження, притаманне художнім просторовим структурам, – одна з рис, що характеризують епоху модернізму. Периферійний світ стає основою творів письменника, у ньому живе багато персонажів романів та оповідань автора. Їхні долі, детерміновані периферійністю, сприймаються «центровою» свідомістю як надзвичайні, сам їхній світ акцептується як неіснуючий, гротесковий.

Значного суспільного звучання проблемі взаємин євреїв і неєвреїв у Галичині надав український письменник і науковець Іван Франко. Вважаючи юдейську тематику актуальною, він торкався її в багатьох творах різних жанрів. Це й рецензія на «енциклопедію юдаїки», п'єсу Г. Зудермана «Загибель Содоми» і наукові розвідки й публіцистичні статті – «Семітизм і антисемітизм у Галичині», «Жидівська держава», «Мої знайомі жиди».

В них – ставлення І. Франка до єврейського питання, його актуальних проблем, його позиція щодо літопису українсько-єврейських

зв'язків. Зокрема у своїй «Студії над українськими народними піснями», присвяченій народній творчості часів Хмельниччини, він окремо зупинився на праці єврейського історика Натана Ганновера. Останній тенденційно і перекручено подав відомості про нібито страшні погроми євреїв під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького. Процитувавши уривок з його книжки «Яван Мецула» (Венеція, 1653), І. Франко правильно вважав, що тут «мале зерно історичної правди», а в ній «більше фантазії», написаної «більше в біблійнім стилі».

Справжній виклик Габсбургам та народам клаптикової монархії кинули воєнні події 1914 р., що призвели до падіння Австро-Угорщини. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя галицьких євреїв було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Утікачі втікали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. Серед галицьких утікачів було багато асимільованих «поляків Мойсеевої віри», які згодом вступали до польських легіонів Ю. Пілсудського.

Австрійська влада вміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складником якої було висвітлення безправного становища євреїв зокрема в Росії. Війну з Росією єврейська інтелігенція Галичини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Про

це промовисто свідчить і текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині: «... ненависні Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну ... В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів ...». На території Галичини російська влада встановлювала Тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А.Бобринським. Згідно з наказом російської влади всіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

Вступ російських військ на територію Галичини супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями й убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Ан-ського відомо, що «пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але так як грабункам піддавалися більше всього крамниці, то фактичного постраждали головним чином євреї». Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ утечачи в центральні та західні регіони Австро-Угорщини в пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення і матеріального зубожіння.

Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36 000 євреїв-утікачів з Галичини

і Буковини. Загалом за офіційною статистикою зі Східної Галичини вимушено емігрувало приблизно 400 000 євреїв (тобто майже половина всього галицького єврейства).

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали всі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду». Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії «найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади євреїв ... брати в заручники й утримувати під вартою як злочинців». Євреїв-заручників окупаційна влада трактувала як «відповідальних за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв».

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова євреям забороняли в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися у межах усієї території. На початку 1915 р. розпочалися масові висилки євреїв з Галичини.

Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії. Насильній висилці підлягало все єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Архівні документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Командування російської армії досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях.

Воєнні дії послабили діяльність єврейських політичних партій і кагалів. Єврейська соціалістична партія, Поалей-Ціон, Бунд солідаризувалися з ПСДП і ППС, підтримуючи політику австрійського уряду. Єврейські асимілятори в декларації від 10 червня 1915 р. висловлювалися за активну підтримку «Польського кола», заявляючи, що «у звільненій Польщі бачать шлях до вирішення єврейського питання», повного зрівняння прав євреїв нарівні з християнами. Саме тому вони із задоволенням прийняли послання імператора Карла I в жовтні 1916 р. про його наміри перетворити Галичину на «автономний польський край».

З початком літа 1917 р. до Галичини повернулися полонені євреї й утікачі з Росії, які принесли антивоєнні настрої та зневагу до влади, нав'язані російськими революціями – Лютневою та Жовтневою. Загроза соціальної революції зробила актуальними масові виступи й антивоєнні мітинги проти диктатури Габсбургів, за припинення війни. В цих виступах брали участь і діячі ЄСДП на чолі з І. Блюмом, С. Лівшицем та ін. У вересні 1917 р. відбулася перша воєнна конференція ЄСДП, яка вимагала надання євреям повної національно-культурної автономії. В грудні 1917 р., в січні та лютому 1918 р. у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Стрию, Коломиї та інших містах краю єврейські робітники проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити воєнні дії, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, встановлення республіки, повної свободи українського і польського народів, культурно-національної автономії.

Навесні 1918 р. в зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в Австро-Угорській імперії та намірами польських політичних сил при потуранні австрійського уряду приєднати всю

Галичину до відновлюваної Польщі, обстановка в краї почала загострюватись. Остаточне падіння Габсбургів у жовтні 1918 р. дало поштовх до утвердження національної державности народів імперії й зокрема активізації східногалицького єврейства. 18–19 жовтня 1918 р. конференція ЄСДП за участю представників Бунду рішуче виступила за надання євреям у новоутворених Українській і Польській державах усіх політичних і громадянських прав.

Як бачимо, кінець XIX – початок XX століття – непроста доба в житті галицького єврейства. До того ж у 1881–1914 рр. зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904–1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів направилися до США, решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – в Палестині.

Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги те, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї є етнічною групою, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в XIX–XX ст., полягали в її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження.

Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі. Давні єврейські

громади Галичини розмивалися одночасно із середини та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури – все це настільки очевидне, що ламентатії на цю тему вже стали загальноприйнятими.

Культурне обличчя галицького єврейства цього часу являло собою своєрідний «айсберг», у якому поміж східноєвропейськими рисами були заховані єврейські цінності та ментальність. У культурній діяльності асимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені в духовних джерелах юдаїзму – виправлення і відтворення світу.

* Відомості про набори чоловіків до армії на підставі загальної військової повинності з дозволом викупу й заступництва.

** Хасидизм – релігійний напрямок в юдаїзмі, який з'явився у XVIII ст. на Поділлі та Волині, засновником якого був Ізраель Бен Еліезер (БЕШТ). Хасиди, прихильники цього напрямку, надають особливого значення молитовному екстазові, співу, спільним трапезам. Духовні лідери Хасидизму – «цадики» (праведники) вважаються сакральними особистостями, на яких сходить «шхіна» (Господня присутність).

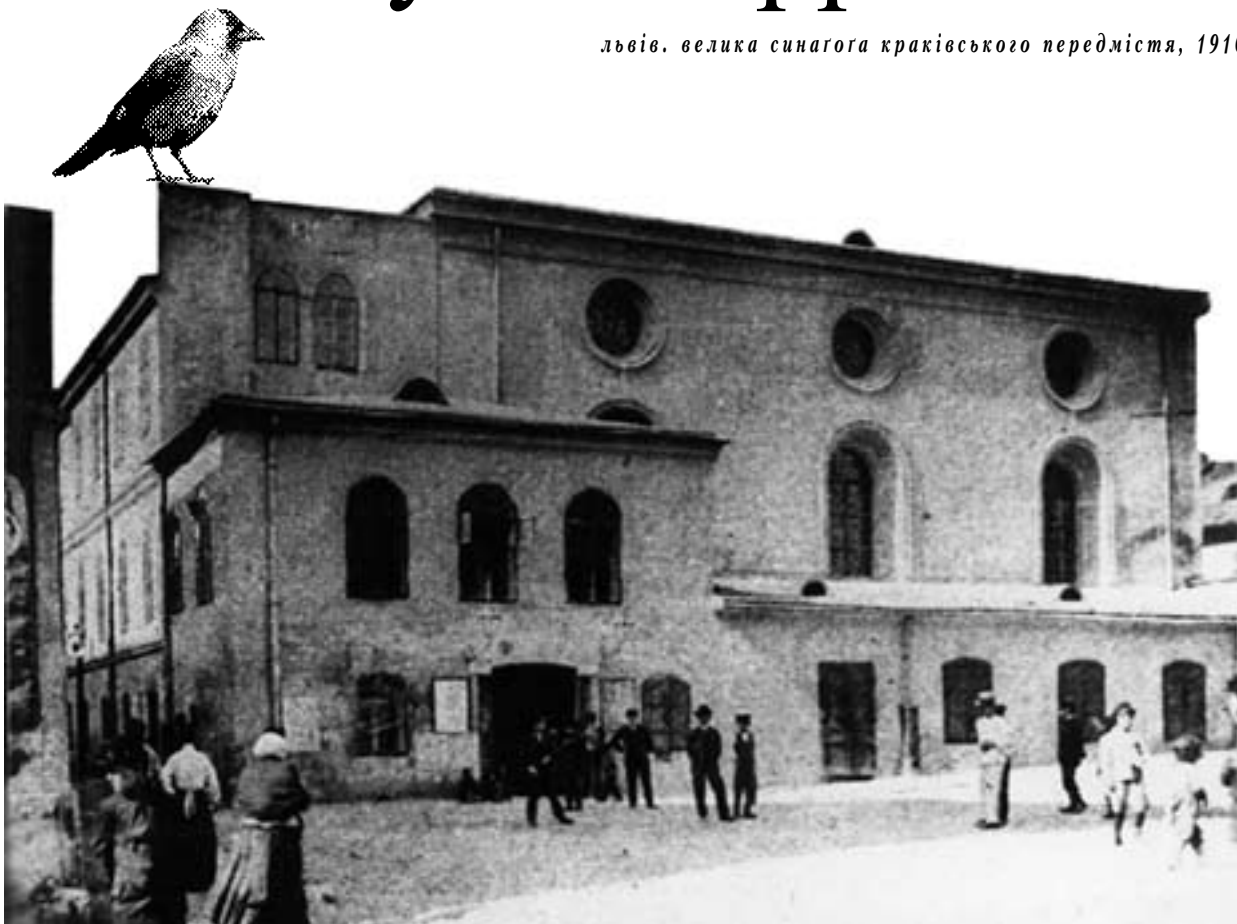
*** Гаскала – івр. «просвіта», єврейський просвітницький рух, який виник у 2-й половині XVIII ст. Його засновником вважається М. Мендельсон. Гаскала виражала прагнення політичної та громадської емансипації євреїв, їхньої громадянської рівноправності з населенням, яке їх оточує.

**** Міснагеда (їдиш), мітнагдім (івр.) – ідейні противники хасидського руху.

***** Маскілі – прихильники Гаскалі.

МАКСИМ проблема
ГОН національного
ренесансу євреїв
Галичини у 20-ті рр. ХХ ст.

львів. велика синагога краківського передмістя, 1910

Процес національного ренесансу східногалицьких євреїв розпочався з поч. 90-х років XIX століття, коли світ побачила брошура «Якою повинна бути програма єврейської молоді». Через десятки років один з видатних східногалицьких сіоністів Л. Райх назвав її програмною директивою сіоністів до національного відродження. Як доказ цьому – існування партійно-політичного представництва євреїв, що визначило своєю метою здобуття держави в Палестині та боротьбу за національні права народу в галуті.

Початок національно-демократичної революції 1 листопада 1918 р. став логічним завершенням довготривалого процесу національного відродження і західної гілки українського народу. Галицький П'ємонт дав паростки життя новій державі – Західноукраїнській Народній Республіці.

Розглядаючи східногалицьке єврейство як можливого союзника в боротьбі проти Польщі, українська громадська думка поступово трансформувала ідею національного ренесансу, що спочатку використовувалася для визначення національного пробудження народів Європи, в образ «нового жида, людину національного ренесансу» (1).

Зміст цієї формули асоціювався українцями з єврейством, що перестане «бути орудям кожного гнобителя українського народу, асимілюючись постійно в користь посідачів влади і сили».

У день взяття влади у Львові українськими Січовими Стрільцями представники всіх єврейських політичних партій та кагалу утворили Єврейський комітет громадської безпеки, який висловив думку, що євреї повинні зайняти позицію нейтралітету.

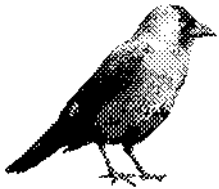
З'їзд Єврейських Національних Рад Східної Галичини, що проходив 18-20 грудня 1918 р., підтвердив цю позицію. Заявивши про своє стремління до національного самовизначення, з'їзд констатував: «У спорі між поляками і русинами (українцями – М.Г.) залишаємося, як і до цього часу, на становищі повного нейтралітету».

Однак, не зважаючи на проголошену позицію невтручання у польсько-українському конфлікті, частина східногалицьких євреїв виступила на підтримку української державности. Зокрема, тогочасна періодична преса повідомляла: «Треба знати, що жида у Львові станули по стороні українців, утворили військові жидівські відділи і дуже завзято билися з польськими військами. Вони сильно допомогли українцям запанувати над Львовом». Окрім цього факту, маємо свідчення й про участь окремих членів єврейської міліції на стороні українців.

Після відходу українських військ зі Львова вранці 22 листопада розпочався єврейський погром. У рапорті міністерства закордонних справ Польщі від 17 грудня 1918 р. повідомлялось: «Погром розпочався о 9 годині ранку того ж дня. Військо дихало прагненням відплати в повному переконанні, що євреї йшли рука в руку з українцями».

Поступово протиеврейські виступи набирали масового характеру. Вони відбувалися не тільки в Східній, а й Західній Галичині. За даними англійської комісії про польські погроми зазначалось: «В падолисті було коло 110 погромів... По львівських погромах зачисляються до більших погроми в Перемишлі, Кельцах, Бжеску і Кшижанові».

Масовий терор проти євреїв з боку польських антисемітів схилив євреїв на сторону українців. Цьому сприяла і толерантна позиція

уряду ЗУНР. Так, ще 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада визнала євреїв окремою нацією (в Австро-Угорщині євреїв визнавали тільки за віросповіданням). 15 лютого 1919 р. було вирішено питання про використання рідної мови у всіх сферах суспільного життя всіма національними меншинами. У квітні того ж року було дано дозвіл на вивчення єврейської мови та історії в середніх школах, а 15 жовтня цього ж року євреям надано 27 місць у Сеймі Західної Області Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Складно сьогодні однозначно ствердити, чи були реалізовані в житті вищеназвані закони (вибори до Сейму ЗОУНР не були проведені через окупацію західноукраїнських земель польськими військами). Однак показовим фактом є пропозиція Державного Секретаріату (уряду ЗУНР) створити «Єврейський Децернат» для охорони інтересів євреїв, а також міністерство єврейських справ при уряді ЗУНР (2).

Тактовне ставлення до єврейської громадськості з боку українців сприяло порозумінню двох народів. Євреї позичили Секретаріатові велику суму грошей і тільки пізніше надійшла поміч від уряду Української Народної Республіки. На територіях, контрольованих українськими військами, збиралися добровольці до Української Галицької Армії. Єврейський пробоевий курінь очолив Соломон Ляйнберг. Він був включений до Першого корпусу УГА. Євреї йшли на службу в українську державну адміністрацію та жандармерію.

Не залишалось осторонь і єврейське політичне представництво. Контакти з Державним Секретаріатом і УНРадою підтримувала Єврейська Національна Рада та східногалицькі сіоністи. На захист української державности

виступали організації «Бунд» та «Поалей-Ціон».

Хоч переважна більшість східногалицьких євреїв у час існування ЗУНР займала нейтральну позицію, спільність та тотожність історичної долі двох обездолених народів сприяла утвердженню симпатії до боротьби галичан. Сам факт відмови від співпраці з агресором і був виявом національного ренесансу євреїв в галуті, якого вимагала від них українська громадськість.

Не припинялась і діяльність єврейських політичних партій та громадських організацій, направлена на створення власної держави в Палестині. Зокрема, в кінці вересня 1919 р. пройшов з'їзд комісарів єврейського національного фонду «Керен Каємет», а наприкінці того ж місяця ним був проведений палестинський тиждень, прибуток від якого був призначений на створення східногалицької колонії; у грудні 1919 р. відбувся перший з'їзд халуців Східної Галичини.

Доля східногалицьких земель залишалась невизначеною і після окупації їх польською армією, оскільки постановою від 25.06.1919. Польщі було дозволено тільки тимчасово зайняти землі Західної України. Перед євреями знову постав складний імператив: необхідність обрання подальшої позиції у польсько-українському конфлікті.

Форумом, що дав відповідь на це питання, стала конференція Східногалицької сіоністичної організації, що працювала у Львові в середині березня 1920 р. У політичній декларації конференції стверджувалось, що політична праця в краї обмежується інтересами, «що продиктовані культурним і економічним розвитком єврейського населення, а не якою-небудь учас-

тю у боротьбі або хоч би національних конфліктах інших громадськостей» (3).

Притримуючись такої тактики, східногалицькі євреї у 1921 р. виступили за самостійну Галичину під контролем Союзу Народів (Ліги Націй). «Євреї... схиляються до того, – повідомляла таємна польська поліція, – щоб в Малопольщі Вхідній було створено окрему державу на зразок швейцарських кантонів під правлінням русинів, поляків і євреїв» (4).

Орієнтація євреїв на самостійну Галичину під контролем Ліги Націй сприяла українсько-єврейському порозумінню, бо, міркували євреї, «... домінуючу роль грали б тоді галичани, які устами своїх правових заступників заявили вже про свою готовність признати жидам всі національні права та запросити до управи пропорціонально до їх чисельності».

Восени 1921 р. польською владою був проведений перепис населення, що розглядався нею як доказ світовій громадськості «польського характеру» Східної Галичини. Позиція усіх національних меншин, в тому числі і євреїв, набувала важливого чинника.

Як і раніше, євреї не зрадили обраній ще в листопаді 1918 р. самостійній політиці. Так, відверто польську орієнтацію займали лише асимілятори. Прихильністю до Польщі почали відзначатись й ортодокси, які, однак, були переважно аполітичними і займались філантропічною діяльністю та релігійними питаннями.

Невизначеною була позиція єврейських соціалістів і «Поалей-Ціон», а відверто ворожою – позиція єврейського політичного авангарду – сіоністів.

8 вересня 1921 р. Виконавчий Комітет Сіоністичної організації Східної Галичини видав постанову, якою визначалось, що перепис населення має бути використаний для отриман-

ня точної інформації про єврейське населення краю. При цьому зазначалось, що «від успішних наслідків теперішнього перепису у немалій мірі залежить результат нашої боротьби за громадянські права в краю, реалізація національної та культурної автономії».

Згідно з результатами перепису 1921 р., у Східній Галичині зафіксовано 530 тисяч євреїв. Якщо врахувати, що тенденція асиміляції була мінімальною, з'ясується, що близько 100 тис. «дітей Мойсейового закону» не брали участі у перепису.

Навесні 1921 р. державам Антанти (яка тоді все ще не визначила долі західноукраїнських земель) був розісланий вироблений урядом ЗУНР в екзилі проєкт конституції Галицької Республіки. Державними націями у ній визнавались українська, польська та єврейська. Вибори до Державної Ради мали здійснюватись по трьох національних курінях. Один з віцепрем'єрів мав бути поляком, другий – євреєм, а очолювати республіку повинен президент, що обирався з-поміж українців.

Отже, не помилилися східногалицькі сіоністи, коли ще у травні 1920 р. підкреслили, що український народ «зорганізувався в правдиву демократію» (5). Українське політичне представництво підтримувало боротьбу євреїв у здобутті власної держави, а проєкт конституції став продовженням демократичних принципів вирішення національного питання у часі існування ЗУНР.

Вибори 1922 р. до сейму і сенату Польщі призвели до перших ознак тертя між українською та єврейською громадськістю. Причина цього – рішення єврейських політичних сил про участь у виборчій кампанії, адже уряд ЗУНР закликав мешканців Галичини бойкотувати вибори.

Безсумнівно, що участь євреїв у виборах була на руку полякам. Однак, це не означало, що євреї схилились до пропольської орієнтації: найбільш впливові з-поміж єврейських політичних організацій («Мізрахі», сіоністи, «Бунд», «Поалей-Ціон») займали ворожу щодо Польщі позицію. Більше того, єврейська громадськість збиралася голосувати за власних кандидатів навіть у тому випадку, коли б вони не мали шансів на обрання.

Та найбільш переконливим фактором єврейського сепаратизму було гасло, з яким вони йшли до виборів: «не улещувати одну сторону (польську) і не протиставлятися другій (українській)», а керуватись виключно принципом захисту власних культурних, релігійних та матеріальних інтересів.

Не зважаючи на приведені тут докази самостійного курсу єврейської громадськості, сам факт участі останніх у виборах, на думку українців, зламав їхній довготривалий нейтралітет. Починався період звинувачення євреїв Східної Галичини в орієнтації на сильнішого.

Євреї не бажали втрачати здобутки українсько-єврейського порозуміння попередніх років. Тому й до Є. Петрушевича був відряджений представник, що мав обґрунтувати участь євреїв у виборах не як визнання де-юре належності Східної Галичини до Польщі, а як фактор боротьби за національні і громадянські права.

На жаль, невдовзі фатум історії відшукав таки у своїх чорних сховищах привід до погіршення відносин двох народів. Ним послужила справа С. Штайгера, що виникла восени 1924 р., коли член УВО Теофіль Ольшанський здійснив у Львові замах на президента Польської республіки. Ставши на захист С. Штайгера, що був помилково заарештований, і знімаючи з себе

звинувачення в замаху, євреї переключили відповідальність за нього на українців. У періодичних виданнях розгорілася полеміка навколо судового процесу. Невдовзі громадську думку галичан висловила на своїх шпальтах газета «Діло»: «Утворився одноцільний і суцільний фронт асиміляторів – не в обороні Штайгера, а тільки проти українського громадянства» (6).

Загостренню стосунків між євреями і українцями сприяла й колонізація Криму. Переселення радянських євреїв на південноукраїнські землі, що знелюднилися внаслідок голоду 1921 р., викликали загальне невдоволення західноукраїнської громадськості.

Однак, найбільш відчутного удару українсько-єврейським взаєминам нанесла польсько-єврейська угода 1925 р. Її ініціатором був лідер східногалицьких сіоністів Леон Райх. Намагаючись захистити права євреїв, йому вдалося повести за собою більшість єврейських представників у сеймі. З підписанням угоди, євреї фактично зобов'язалися вести лояльну політику стосовно Польщі.

Отже, вітаючи зростання національної самосвідомості євреїв, їхню боротьбу за побудову власної держави в Палестині, українці вбачали ренесанс єврейської нації в образі нового єврея, що вийде з лона колонізаторської політики, єврейства, яке поведе спільну боротьбу проти Польщі разом з іншими національними меншинами. На жаль, роки українсько-єврейської співпраці і порозуміння (1918-1921) змінилися тенденцією єврейського сепаратизму (1922-1924), а польсько-єврейська угода 1925 року, на думку українців, «стала могилою жидівського емансипаційного руху» (7).

1. Діло. – 1922, 12 вересня. – С. 1.
2. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. Скрантон, – 1960. – Т. IV, С. 116-117.
3. З сіоністичної краєвої конференції. // Chwila. – 1920, 20 березня. – С. 4.
4. Державний архів Івано-Франківської області – ф. 2сч, оп. I, спр. 15, С. 1.
5. Відповідь східногалицьких сіоністів на поздоровлення Української Національної Ради. // Chwila. – 1920, 21 травня. – С. 2.
6. Діло. – 1925, 5 листопада. – С. 2.
7. Діло. – 1925, 27 червня. – С. 1.

члени правління львівської синагоги прогресистів, 1930-ті рр.

роман Захарій

франц ковалишин. львів, південний фасад міського гамідрашу

мойсей
шор
рабин,
асіріолог,
історик

Трагедія обіраного життя

Мойсей Шор, польський рабин, один з найбільших дослідників Біблії в Східній Європі, сходознавець й історик єврейства, народився 10 квітня 1874 року в Перемишлі на Галичині. Після закінчення місцевої гімназії у 1893 році, він вивчав теологію в Єврейському теологічному інституті у Відні (1893-1900) і одночасно філософію у Віденському та Львівському університетах (1893-1898). У 1898 році Шор здобув звання доктора філософії та медіавістики у Львівському університеті, а у 1900 році отримав диплом рабина у Відні. У листопаді 1899 року він став викладачем Єврейської учительської семінарії у Львові, а також Учительської гімназії у Львові, де до 1923 року провадив активну навчальну і соціальну роботу.

Отримавши стипендію від Австрійського міністерства освіти, Шор поїхав на навчання до Берліна, де упродовж двох років вивчав семітські мови, асірологію й історію Давнього Сходу під керівництвом відомих науковців Деліча (Delicz), Вінклера (Winkler), Барта (Bart), Саха (Sachau), Леман-Гаупта (Leman-Gaupt) та Штрека (Schtreck). У 1905-1906 роках він поглибив свої знання, вивчаючи арабську філологію у Відні під керівництвом видатного семітолога Д.Г. Мюлера (D.G. Muller).

У 1904 році Шора призначили викладачем, а у березні 1910 року професором семітських мов та історії Давнього Сходу у Львівському університеті, цю ж посаду він пізніше обіймав у Варшаві.

У квітні 1916 року М. Шору було надано ступінь заслуженого професора університету в галузі семітських мов та історії Давнього Сходу, він поєднував цю посаду з іншими обов'язками у тому ж університеті аж до 1923 року. У 1912

році Шор брав участь у Міжнародному конгресі орієталістів в Атені, де виконував функції одного з секретарів секції семітології і виголосив лекцію «Шумери та семітські джерела у давньовавилонському законодавстві», яка пізніше була опублікована у паризькому виданні «Revue Semitique». У 1918 році він став членом Сходознавчого комітету при Краківській академії, і в 1920 році – членом Польського наукового товариства у Львові, одним з засновників Польського сходознавчого товариства у Львові, яке було створене у 1923 році.

У тому ж 1923 році його запросили до Варшави, щоб замінити проповідника С. Познанського у прогресистській синагозі на вул. Гломацькій, і водночас запропонували бути її представником у Варшавській раді рабинів. Деякі з його проповідей були опубліковані.

Невдовзі його обрали на посаду рабина-посередника, головними обов'язками і функціями якого було обстоювання інтересів єврейської громади перед державними та адміністративними органами. Водночас Шор був членом міської та регіональної шкільних рад, які функціонували при Правлінні єврейської громади.

У 1926 році Шор стає професором Варшавського університету, а у 1935 році його обрали до Польського Сейму.

У лютому 1928 року Шор разом з Балабаном (Balaban), Тоном (Tohn) та Браудом (Braud) заснували Інститут юдейських студій, метою якого були дослідження юдейської мудрости та юдаїзму, особливо Біблійної теми, філософії, релігії, Талмуду, соціології, семітських мов, гебрейської літератури. Він розташовувався у будинку, сусідньому з Великою синагогою, на вул. Гломацькій (у наші дні він служить Єврейському історичному інституту у Польщі). Інститут фінансувався з державного бюджету,

а також отримував допомогу від закордонних єврейських установ. При ньому була бібліотека, що нараховувала понад 35 тисяч книжок, рукописів, журналів. Професор Шор став першим ректором новоствореного Інституту, членом Державної ради освіти Польщі і багатьох інших соціальних установ.

У Варшавському університеті Шор очолював Інститут семітських мов та історії Давнього Сходу. Працюючи в Інституті юдейських студій, Шор очолював відділ Біблійних наук та гебрейської теології, упродовж 1928-1930 років він був його ректором, а через три роки, у 1933, його обрали на цю посаду вдруге, однак у другу каденцію він пропрацював лише рік – до 1934. У 1933-1934 роках його обрали членом Польської Академії наук, а у 1935 – членом Фінського сходознавчого товариства у Гельсінкі.

У 1937 році Шор отримав звання доктора гоноріс кауза від Єврейської теологічної семінарії в Нью-Йорку. Також він був членом Державного міністерства освіти в Польщі, а з 1924 він – головою Державного екзаменаційного комітету для єврейських вчителів з релігії та юдаїки в середніх школах, членом Міністерської комісії з оцінки шкільних підручників з юдаїки. У 1927 році він ініціював створення комітету з будівництва єврейської бібліотеки у Великій синагозі у Варшаві і став її головою (ця будівля була завершена у 1936).

Говорячи про соціально-освітню та культурну діяльність М. Шора, нам слід повернутися на декілька років назад, коли у 1904-1905 роках він був головою «Тоупбеехалі» – товариства із сприяння освіти серед євреїв у Львові. Тоді ж він був засновником та членом товариства «Орієка», яке підтримувало єврейську молодь у середніх школах. Під час свого перебування у Львові М. Шор став одним з засновників

і першим головою «Товариства вчителів релігії Мойсея в середніх школах Галичини» і в такому ж статусі провів перший учительський конгрес у 1904 році у Львові. З часу заснування Єврейської громадської бібліотеки у Львові він був членом її правління, а згодом його головою.

У 1917-1918 роках Шор очолював Єврейський комітет порятунку у Львові, а з 1916 року був членом Центрального комітету з питань єврейських сиріт у Львові. Товариство єврейських національних та середніх шкіл, яке було засноване на початку 1919 року, обрало його першим головою, а в 1920 році назвало його заступником членом товариства.

З 1901 року Шор був членом гуманітарного товариства Бней Бріт Леопольс (Bnei Brith Leopoldis – єврейська масонська організація ложі «Синів Заповіту»), де упродовж кількох років керував бібліотекою, а з 1912 року він вже очолював усю цю організацію у Львові. Після створення у Польщі дистрикту Великої Ложі (Great Loge) вище згаданого товариства Бней Бріт, Шора було обрано віцепрезидентом Великої Ложі. У 1924 році він також став президентом ложі «Братерство» у Варшаві. З-поміж інших його заслуг варто згадати створення ложі «Montefiory» у Лодзі, а також створення масонського Інформаційного бюро, яке інформувало братів-масонів про ситуацію євреїв у Німеччині та інших країнах після 1933 року. Шор був членом комітету, який керував бюро. Метою його діяльності у Бней Бріт було об'єднання євреїв на основі ідей універсалізму.

У політичному житті Шор не брав активної участі. Він чітко заявив про свою політичну позицію щодо питання польських євреїв в анкетній кампанії Державної комісії, яка проходила в лютому 1919 року. В цій анкетній кампанії Шор брав участь як науковий експерт

(протоколи цієї анкетної кампанії були опубліковані в окремій книжці «W sprawie polsko-żydowskiej. Ankieta») (Стосовно польсько-єврейського питання. Анкета).

Шор був більш відданий науковій, викладацькій та соціальної діяльності і менше звертав увагу на політику. У 1935 році президент Польщі Ігнаці Мосціцкі (Ignaci Moscicki) пропонував йому місце сенатора Польського Сенату. Натомість у своєму зверненні, як і у своїх публікаціях у єврейській пресі, Шор висловлював своє занепокоєння щодо зростання антисемітських акцій у Польщі і пасивної поведінки влади. Тоді ж він очолював Єврейський еміграційно-колоніальний комітет, метою якого було зробити можливою еміграцію євреїв не лише до Палестини, але й до інших країн. У липні того ж року він брав участь у міжнародній конференції в Évian-les-Bains (поблизу Женев), яка була присвячена проблемі єврейських біженців з Польщі.

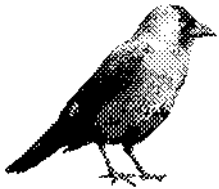
Після початку Другої світової війни М. Шор вступив до Єврейського цивільного комітету, а 6-7 вересня покинув Варшаву. Советська інтервенція застала його в Острозі і 10 вересня він був заарештований НКВД. Його тримали у в'язницях у різних містах Західної України – спершу у Луцьку, потім у Рівному, а згодом у Львові. У першій половині 1940 його перевезли до Москви, ув'язнили у відомій Луб'янці і тримали в одній камері з активістом Бунду (Bund) Віктором Альтером, поетом В'ячеславом Броневським та польським сенатором від Строніцтва народного (Stronictwa narodowe-

go-SN) професором Станіславом Глабінським (як він говорив: «Ми зав'язали такі міцні стосунки, що спали разом на одній лавці»). Спроби звільнити Шора, які робив польський уряд у вигнанні за посередництва Ватикану і Державного департаменту США, не зазнали успіху і 17 квітня 1941 року Шора засудили до 5 років примусової праці. Його забрали до концентраційного табору в Узбекистані, де він захворів і помер у табірній лікарні 8 липня 1941 року. Поховали Шора у братській могилі. Польський уряд дізнався про його смерть лише напередодні 1942 року, після встановлення

дипломатичних відносин між польським лондонським і советським урядами. Польський уряд намагався визволити його вдруге, плануючи призначити його головним рабином армії Андерса, яка формувалася в той час, але було вже запізно. Посмертно Шор був нагороджений польським Золотим хрестом за заслуги.

Шор був одружений (з 1905) з Тамарою Бен Якоб (Tamara Ben Jakob), дочкою видавця і біографа Їцхака Бен Якоба (Yitzkhak Ben Yakob). Вона загинула у нацистському таборі Фіттель (Fittel) у Франкфурті у квітні 1944 року. Подружжя мало шестеро дітей. Дочка Соня (померла 1961) була дружиною Артура Міллера, прокурора Верховного суду у Варшаві і голови Відділу кримінального права в Міністерстві юстиції Польщі; Дебора (померла у Львові 1917); Феліція, одружена з Кон-Ліпцем (Kon-Lipets), померла в Нью-Йорку 1984 р.; син Людвіг (1918-1963) став видатним архітектором у Тель-Авіві; дочка Естер, одружена з Бен-

Кохавом (Ben-Kohav), померла в Єрусалимі 1991, а також син Йошуа (Оттон) (Joshua (Otton), який став інженером в Єрусалимі.

Вулиці, названі на честь М. Шора, є в Єрусалимі, Тель-Авіві та Голоні.

Нещодавно відбулася наукова конференція, присвячена М. Шору, а у 1993 році подібне зібрання відбулося в Польській Академії наук в Кракові.

Шор як один з найвидатніших істориків польського єврейства

Наукова спадщина М. Шора безсумнівно велика і варта уваги. У наступній частині цієї розвідки головний акцент буде зроблений на науковому спадку і головних роботах, починаючи з його перших статей до останніх написаних ним робіт. Спеціальна увага буде надана його маловідомим виданням, які з'явилися в єврейській газеті «Chwila» і були надруковані польською мовою у Львові у міжвоєнний період.

У його роботах можна визначити два головні напрями. Перший напрям його наукової діяльності пов'язаний з історією польських євреїв. Шор розпочав свою ранню наукову працю з цієї теми, як молодий науковець Віденського університету в 1987 році, написавши свою першу серйозну роботу під заголовком «Zur Geschichte des Don Josef Nasi» (Щодо історії Дона Йосефа Насі), яка була опублікована в «Monatschrift für die Wissenschaft des Judentum». У цій праці автор аналізує відносини Йосефа Насі з королем Зигмунтом Августом у контексті ситуації євреїв у Польщі на той час.

Докторська дисертація М. Шора під назвою «Устрій євреїв у Польщі» («Organizacja Żydów w Polsce») вперше з'явилась у Львові в журналі «Kwartalnik historyczny» в 1899 році, а пізніше була перекладена російською у місячнику «Во-

сход». У 1903 році Шору присудили нагороду «Wawelberg» (відомого польсько-російського банкіра і філантропа) за його працю «Żydzi w Przemyslu do roku 1772» («Євреї у Перемишлі до 1772 року»). Перша згадана вище праця, докторська дисертація «Organizacja Żydów w Polsce», є серйозною спробою підсумувати дані про організацію кагалу, центрального органу єврейського самоврядування – Вааду та цехів єврейських ремісників. Інша праця, монографія про євреїв в Перемишлі, є цінною не тільки завдяки стислому огляду історії цієї видатної громади, але також завдяки численним документам, поданим в кінці книги (детальна рецензія цієї книги є в журналі «Еврейская старина», опублікованому в 1909 році, №1). Разом з тим, Шор опублікував і «Краківський кодекс єврейських законів та привілей в Польщі», додавши до нього статтю про багатозначність та суперечливість питань, що стосуються головних привілеїв.

Шор є автором великої статті про гебрейську мову в «Польській енциклопедії» («Encyklopedia Polska», том III, 1915). Однією з його останніх праць з питань єврейської історії в Польщі є дослідження «Rechtsstellung und innere Verfassung der Juden in Polen» («Правова ситуація та внутрішня організація євреїв в Польщі»), опублікована німецькою мовою в Берліні та Відні у 1917 році.

Шор як сходознавець та Біблеїст

Другий головний напрям у науковій діяльності Шора стосується в основному Біблійних наук (особливо досліджень Біблійного закону), асіріології та історії Давнього Сходу. Починаючи з 1904 року і далі всі його роботи зосереджені в основному на цих темах. Однією з перших його робіт на цю тему була розвідка

«Starozytnosci biblijne w swietle archiwum egipskiego» («Біблійні старожитності у світлі єгипетського архіву»), що була опублікована в журналі «Przewodnik naukowy i literacki» у 1901 році, а також як окрема публікація. У 1903 році Шор пише великі коментарі до відомої та шанованої книги «Babel und Bibel» («Вавилон і Біблія»). Ці коментарі називалися «Kultura Babilonska a starohebrajska» («Вавилонська та гебрійська культури»), вони з'явилися спершу в «Історичному кварталнику» («Kwartalnik historyczny»), а потім в окремому виданні.

Попередньо вже було згадано, що деякі з робіт Шора були написані та опубліковані німецькою мовою. Однією з них була розвідка «Die Kohler-Peisersche Hammurabi Übersetzung» («Переклад кодексу Хамурапі Кохлер Пейсерша»), де автор дає детальний аналіз цього перекладу.

Шор був відданий дослідженням вавилонської історії. Його основною працею з цієї теми є «Panstwo i spoleczenstwo babilonske w kresie t.zw. dynastii Hammurabiego» («Вавилонська держава та суспільство в часи династії Хамурапі»), вперше вона з'явилася як окреме видання в 1906 році у Львові, а пізніше була опублікована в «Історичному кварталнику» («Kwartalnik historyczny»). Інша його високошанована праця з цієї теми «Eine Babylonische Seisachtie aus dem Anfang der Kassitenzeit, ende XVIII vorchristl. Jahrhunderts» («Вавилонський полон за часів династії Каситів, кін. 18 століття до н.е.») У цьому дослідженні Шор обговорює і представляє один з нещодавно відкритих давніх вавилонських текстів, які були опубліковані та досліджені оксфордським асірологом Лангдоном (Langdon).

Також він зробив серію досліджень з історії соціального та торгового життя на Давньому Сході, зокрема торгового руху в давньому Вавилоні. Праця називалась «Ruch handlowy w Starozytnej Babilonii» («Торговий рух у давньому Вавилоні»), була опублікована у 1911 році в меморіальній книзі з нагоди 25 річниці з часу презаснування Львівського університету.

Шор переклав і систематизував давні вавилонські правові документи, писав до них пояснення. Ця праця вийшла під назвою «Altbabylonische Rechtsurkunden aus der Zeit der I-ste Babylonische Dynastie» («Давні вавилонські правові документи часів першої вавилонської династії»).

Правові питання та історія права були одними з головних тем досліджень Шора. Це не дивно, оскільки Шор був і науковцем, і рабином. Він займався багатьма порівняльними дослідженнями з ділянки історії права Давнього Сходу, зокрема намагався провести паралелі між біблійним законом та іншими правовими системами того часу. Серед них: «Kodeks Hammurabiego a owczesna praktyka prawna» («Кодекс Хамурапі та правові практики Давнього Сходу»), який вперше з'явився в виданні «Розправи» («Rozprawu») історико-філософського відділення Краківської академії наук, а у 1907 році був опублікований окремо.

Найбільшим досягненням ученого в галузі сходознавчих наук вважається праця «Urkunden des altbabylonische Zivil- und Prozessrechts» («Документи давнього вавилонського цивільного та кримінального права»). Це видання джерел з великою кількістю коментарів від автора.

Тривалий час Шор співпрацював з головною єврейською газетою в Польщі «Chwila», яка виходила у Львові у міжвоєнний період. У численних публікаціях він популяризував свої колишні і розпочинав нові теми та ідеї. Ці статті в своїй більшості не були розглянуті в історіографії проблем і не були включені у бібліографію ученого. Відкриття і систематизація його невідомих публікацій в єврейській газеті «Chwila», а також проведення їхнього критичного історіографічного аналізу є науковою метою і зацікавленням автора. Окрім перших оглядів низки газет з 1918-1939 років, які зберігаються винятково у Науковій бібліотеці Львівського університету, існує понад десять статей Шора. Найбільш важливими серед них є: «Palestyna a Babilon w swietle najnowszych wykopalisk» («Палестина і Вавилон у світлі новітніх археологічних розкопок», 1923), «Samuel Hirsch Margulies» («Самуїл Гірш Маргуліс», 1922), яка присвячена видатній особистості італійського єврейства, вихідця з Галичини Самуїлові Гірш Маргулісу (1858-1922), що пізніше став лідером єврейства в Італії. Ця публікація стала меморіальною, того самого року Самуїл Гірш Маргуліс помер. Як некролог до цієї статті, Шор пише: «Італійське єврейство зазнало великої втрати зі смертю рабина Флоренції і ректора місцевої семінарії рабинів доктора Самуїла Гірш Маргуліса (помер 12 березня), який був рабином більше ніж три десятиліття і залишив помітний слід у житті і культурі євреїв цілої Італії. Маргуліс був польського (галицького) походження, народжений у Бережанах у 1858 році, отримав різнобічну біблійно-талмудичну освіту вдома, а після закінчення гімназії присвятив себе дослідженню теології

у Вроцлаві (1881-1885). У 1890 році його було запрошено на посаду рабина Флоренції, де він спромігся стати лідером для всього італійського єврейства. З огляду на його глибокі знання в царині юдаїки, організаційні навички і високу духовність та велике серце він став духовним лідером в усіх сферах цивільного життя італійського єврейства. Завдяки йому пасивне релігійне життя євреїв Італії стало живою річкою, наповненою єврейськими традиціями та культурою. Він об'єднав усі єврейські громади і створив у Флоренції Collegio rabbinico italiano (замість старої знаменитої установи в Падуї, якою керував Ш.Д. Луцато (S.D. Luccatta), взявши на себе всю адміністрацію і постійно турбуючись про неї. Ця семінарія (де навчався рабин Венеції проф. Чаес (Prof. Chajes) виховала цілу генерацію молодих рабинів, які розпочали духовний Ренесанс італійського єврейства.

Зацікавлення Шора духовною тематикою та релігійним життям було його виразною рисою, яка відрізняла його від інших; він був головним рабином Варшави і першим ректором Інституту єврейських студій, отже не дивно, що він глибоко розумів Самуїла Гірш Маргуліса, який був таким схожим на нього.

Його найбільшою публікацією у «Хвілі» («Chwila») є «Prawo Mojzesza na tle porownawczem prawodawstw Starozytnego Wschodu» («Закон Мойсея у порівняльній перспективі з правом Давнього Сходу»). Це велика серія статей, в яких Шор продовжує розвивати свої наукові теми, порівнюючи Біблійний закон з Вавилонським правом, з законодавствами Асирії та хетів. Шор дає посилання до його попередньої праці про хетів «Problem Chettow» («Проблема хетів»), яка була опублікована сім років раніше в «Історичному кварталнику» («Kwartalnik historyczny»).

Варто згадати і кілька інших, нещодавно відкритих публікацій Шора. Деякі з них пов'язані з історією польського єврейства, як «Kwestya zydowska w dobie Sejmu Wiekiego» («Єврейське питання в час Великого Сейму»). А деякі мають філософський зміст – як-от «Radosna Chwila» («Радісна хвилина») і «Pesach Micarim – Pesach le Atid». Останні є серією статей історично-філософського характеру, де автор розказує про «Хаггаду» (Haggadah) та вихід євреїв з Єгипту у контексті відомої збірки легенд і казок єврейського народу. Він починає словами

з «Мішни» (Mishna, Pesach X.5): «У кожному поколінні, у кожному віці людина має розглядатися як Той, хто Виходить з Єгипту... Велич осяє глибокого дослідника історії, який інтуїтивно схоплює величність цього епізоду на самих початках історії Ізраїля...». Підсумовуючи біографію і наукову спадщину Шора, ми з упевненістю можемо говорити про нього як про видатну особистість і відомого історика, людину з широким світоглядом і різнобічними інтересами, чий науковий спадок заслуговує серйозної уваги і вивчення.

*Переклала Христина Возняк
будинок єврейської віросповідної громади,
вул. шолом-алейхема, 12*

роман *Захарій*

маєр
балабан
історик
ПОЛЬСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

львів, учні єврейської школи, 1900-ті

Особистість Балабана та кінець його блискучої кар'єри у Варшавському гетто

Маєр Балабан народився у Львові 1877 року, в гебрійській сім'ї, що займалася друкарством у Львові та Жовкві з 1830 до 1914 року. Генеалогія цієї родини розпочинається з другої половини XVII століття, коли Балабани обіймали посади у кагалі Львова, а один з них, на ім'я Левко, був навіть головою єврейської громади міста, і, придбавши кам'яницю у єврейському гетто, до кінця свого життя судився з магістратом за приватизацію будинку. Згодом Маєр Балабан присвятив йому історичний есей «Lewko Balaban, burmistrz kahalny Lwowski» («Левко Балабан – бургомістр кагалу Львова»), Львів, 1904 рік. Син Левка, Зусман Балабан, також був членом ради кагалу у Львові і разом з львівським рабином підписував присягу стосовно хасидів-масарів у 1792 році. З того часу Балабани залишалися вірними міснагдімами, дід Маєра – Йозеф Єгуда (Jozef Jehuda), знаний як рабин Лейба Балабан (Leiba Balaban) боровся проти хасидизму, підтримуючи рабина Якова Орнштайна (Jakow Ornstein), званого як Єшуа Яков (Jeshua Jakow), ця традиція перейшла і до батька Маєра – Александра Зусмана (Alexander Zuzman), який був водночас і прогресивним, і благочестивим чоловіком.

Один з Балабанів, Леобель Балабан (Leobel Balaban) у 1830 році заснував друкарню і видавничий дім у Львові. Це була одна з головних єврейських друкарень у Львові, яка публікувала лише книжки релігійно-наукового і літургійного характеру. Будучи відомим в місті, Леобель Балабан був членом кагалу. Після його смерті у 1848 році бізнес успадкував його син, Мозес Пінхас Балабан (Moses Pinkhas Balaban),

а потім дружина останнього – Песель (Pessel, 1860). Фірма стала відомою в Галичині, на польських землях та в Росії. Серед її публікацій: «Шулхан Арух» («Shulchan Arukh») з численними коментарями, «Орах Хаїм» («Orakh Haim», 1880), «Йоре Деа» («Yore Dea», 1887), «Хошем Мішпат» («Khoshem Mishpat», 1882), «Ебан га езер» («Eben ha ezer», 1880), ряд тлумачень Тори, найбільш знаменитий з яких так званий «Мікрат Гадол» («Mikrat Gadol», 1885) з 18 коментарями; молитовники з коментарями. Більше того, згідно з заповітом засновника друкарського дому, вони видавали лише Тори та молитовники: «Лише Мойсей та мужі Великого Синедріону удостоюються їхньої уваги. Фірма ігнорує сучасну єврейську літературу і новітню науку».

Так Балабан описував друкарські преференції своєї сім'ї в одній з статей в «Єврейской Энциклопедии», де він опублікував численні розвідки. Ця цитата показує всю глибину релігійних традицій родини Балабанів, де Маєр отримав традиційне виховання, доповнене освітою у хедері. В юному віці його віддали до початкової школи Чацького, а пізніше до гімназії. Одночасно він самотужки, часто удосвіта, ще перед школою або ж ночами вивчав єврейські науки. У 1895 році, отримавши атестат у 4-ій Львівській гімназії, він вступив на юридичний факультет Львівського університету, але через деякий час перервав навчання, обійнявши посаду вчителя у школі барона Гірша (Baron de Hirsch) у Глинянах, а пізніше в Голгорах. Це було у 1898 році, перед ним було ще 40 років життя. Для подальшого викладання в цій школі, окрім гімназійного сертифікату, він мав скласти іспити з педагогічних дисциплін і пройти практику в публічній школі, де українська мова була головною мовою викла-

дання. Це була глуха галицька провінція і другий клас, де проходив практику Балабан, нараховував 117 дітей, а навчання проходило у сільській хаті.

Балабан любив школу і молодь, своєю чергою діти любили його. Варте уваги і те, що Балабан, окрім основних предметів, викладав співи і навіть заснував хор, який виступав на різного роду сіоністських заходах. Балабан заснував також громадське товариство «Сіон», де викладав єврейську історію, користуючись підручниками Касля (Kasl) і Греца (Graetz), які на той час були видані мовою їдиш. Вже тоді Балабан, будучи залюбленим в історію, як і його батько, писав щоденники з гімназійних років і дитинства. Ця сімейна риса згодом розкрила себе в кар'єрі Маєра. Під час викладання у Глинянах, Балабан перечитав буквально всі історичні книги, які знаходив у бібліотеці власника міста. У січні 1900 року його перевели до школи барона Гірша у Гологори, але там, у далекій провінції, він не знайшов справжньої справи для себе і вже в листопаді того ж року повернувся до Львова, де обійняв посаду вчителя в початковій школі Чацького, де колись був учнем. Учителювання у цій школі було важким, оскільки в класах було по 65-85 учнів. У першому класі, де викладав Балабан, було 87 хлопчиків віком від 6 до 13 років.

Влаштувавшись у Львові, Балабан пройшов так званий «кваліфікаційний іспит» і вже навесні 1902 року повернувся до університетського навчання. Тепер він вивчав не право, а філософію та історію. Одночасно він відновив перервану учителюванням співпрацю з сіоністським тижневиком «Wschod», дописував статті для сіоністського журналу «Пшишлосць» («Przyszlosc» з польської – майбутнє).

Поєднання учительства і навчання в університеті не було легкою справою, тим більше, що Маєр, окрім того, займався ще й роботою в архівах під керівництвом двох професорів – Людвіга Фінкеля та історика права Освальда Бальцера. Саме з того часу він почав інтенсивно працювати над історією євреїв Львова, починаючи з досліджень легенд про так звану «Золоту Розу». У той же час він вивчав бібліографію історії євреїв у Польщі і в 1903 році опублікував «Огляд літератури та історії євреїв у Польщі 1899-1903 рр.». Склавши іспит на учителя релігії, Маєр Балабан почав викладати релігію у кількох початкових школах.

У 1904 році Маєр Балабан закінчив роботу над темою «Zydzi lwowscy na przelomie XVI-XVII wieku» («Євреї Львова на переломі XVII століття»), отримавши за неї нагороду філософського факультету університету, а також кошти на її публікацію від фундації Іполіта Вавельберга. Тоді ж його перевели з початкових шкіл до 4-ї гімназії з правом викладання там єврейської релігії. Вище згадана праця була порекомендована професором Міхалом Бобжинським (Prof. Michal Bobzynski), який пізніше став генерал-губернатором Галичини, на нагороду Барчевського Польської академії мистецтв. У цій праці Балабан вичерпно дослідив тему, довівши свою скрупульозність вченого та хист дохідливо показати різні аспекти єврейського життя.

Публікація такої серйозної праці, яку історичні критики одразу прийняли і високо оцінили, обіцяла йому велике майбутнє, відкривала шлях до наукових установ, полегшувала працю в середній школі. Після захисту докторату в університеті і здачі учительського іспиту з загальної історії та географії, Балабан отримав

посаду вчителя у Сокалі і одночасно призначення до 6-ї гімназії у Львові.

Балабан інтенсивно працював як науковець. Він продовжував дослідження з історії євреїв Львова і в 1909 році опублікував свою працю «Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki» («Єврейська дільниця, її історія та пам'ятки») в серії «Львівська бібліотека» («Biblioteka Lwowska») та «Spis Żydów i karaitów ziemi halickiej z r. 1765» («Ресстр євреїв та караїмів Галицької землі з 1765 р.»), опублікований у тому ж році в Академії мистецтв у Кракові.

Водночас Балабан продовжує «Бібліографію історії євреїв в Польщі» в «Історичному кварталнику» («Kwartalnik historyczny») у Львові, а пізніше (починаючи з 1909 року) в «Історичному огляді» («Przegląd historyczny») у Варшаві.

Упродовж 1905-1906 років Балабан був головним редактором щомісячника «Гаор» («Naor»), що був органом Спільки викладачів єврейського права в Галичині.

Коли у 1909 році Дубнов почав публікацію журналу «Єврейская старина», Балабан не тільки посилав свої роботи для кожного випуску, але й залучав до журналу праці молодих галицьких істориків (Schipper, Heckerow). В «Єврейской старине» Балабан також вів бібліографічний розділ, схожий до бібліографій польських журналах. Несподівано Балабан натрапив на документи і матеріали, які стосувались історії євреїв у Кракові, в свою чергу краківський кагал попросив його закінчити перший том «Історії євреїв в Кракові за короля Казимира, 1304». Це зробило йому репутацію у Львівсь-

кому університеті, і за підтримки професора Фінкеля Балабан отримав однорічну відпустку в середній школі та високу міністерську стипендію, що дало змогу поїхати у тривале наукове відрядження до Познані, Берліна і Гданська. Дорогою він затримався на декілька місяців у Кракові – збирав матеріали для другого тому «Історії краківських євреїв». Одночасно в «Єврейской старине» він почав публікувати розширену працю під назвою «Історія устрою євреїв в Польщі».

Перша світова війна зруйнувала плани Балабана. Перший рік війни він провів у Відні, де вчителював у гімназії для галицьких біженців, проводив курси для вчителів єврейської релігії з Галичини. Наступні три роки він провів у Любліні, служачи доповідачем з питань євреїв в Офісі австрійського генерал-губернатора, а пізніше – польовим рабином австрійської армії на окупованих територіях. Перебуваючи на цих посадах, Балабан організував нові кагали, відвідував єврейські школи і співпрацював при організації єврейських гімназій. Він також організував навчальні курси для меламедів (єврейських учителів) у Любліні, Кельцах, Холмі та в інших місцях, працюючи в деяких з них як учитель, наприклад, в Радомську.

Окрім цієї складної роботи, яка вимагала постійного руху, Балабан не занедбував історичної праці і розпочав нове дослідження «Die Judenstadt von Lublin» («Євреї Любліна»), яке базувалося на виключно цікавих архівних матеріалах. Під час своїх подорожей він збирав матеріали про єврейські старожитності та істо-

ричні пам'ятки у Польщі, фотографуючи їх і, таким чином, рятуючи від забуття.

Наприкінці війни Балабан вступив до Війська польського, але після кількох місяців військової служби польське Міністерство освіти призначило його директором Жіночої єврейської гімназії в Ченстохові, де він також обійняв одну з посад у місцевій синагозі. На посаді директора гімназії він доклав багато зусиль, впорядковуючи справи як гімназії, так і синагоги, скажімо, він склав для них перші у Польщі статuti, підібрав висококваліфікований штат учителів, який в подальшому став постійним та ефективним.

Після піврічної праці у Ченстохові Міністерство релігійних конфесій та громадської освіти попросило Балабана переїхати до Варшави і очолити першу сучасну Школу рабинів «Takhkemoni». Ця школа була створена як синтез восьмирічної гімназії з традиційною єврейською ешивою, де, окрім викладання Тори, гебрейської, філософії, релігії також був повний виклад Талмуду. Ця програма вимагала учителів, готових сприйняти такі відмінні від традиційних методики викладання. Балабан доклав великих зусиль, щоб подолати ці труднощі, і через декілька років отримав позитивні результати.

Балабан очолював семінарію «Takhkemoni» упродовж дев'яти років (1920-1929), водночас він був директором гімназії «Askola» (1920-1921), а згодом, упродовж багатьох років, викладав загальну історію.

Відійшовши від освітньої роботи, Балабан продовжив свої історичні дослідження. Результатом цих досліджень був 4-томний підручник «Єврейська історія та література з детальним оглядом історії євреїв у Польщі». Підручник використовували у всіх єврейських школах

Польщі і частково переклали на гебрейську, оскільки його також використовували в єврейських школах Палестини. Крім того, Балабан у час і після війни опублікував декілька томів історичних досліджень «Історія євреїв у Галичині» (1916), з яких перший том – це цілковито нове і змінене видання першого тому «Історії євреїв у Кракові» (1931), другий том викладає історію єврейського суспільства до 1868 року (1936). Обидва томи нараховують більше 1400 сторінок і 80 таблиць з ілюстраціями та фотографіями.

У той же час Балабан пише «Historia postepowej synagogi we Lwowie 1840-1936» («Історія прогресистської синагоги у Львові 1840-1936», Львів, 1937), а також «Bibliografija historii zydow w Polsce za 1900-1930» («Бібліографія історії євреїв в Польщі за 1900-1930»), що нараховувала понад 10.000 записів.

З 1927 року Балабан викладав у Варшавському університеті імені Ю. Пілсудського як професор єврейської історії, а з 1936 року головував також в університетському семінарі з історії євреїв у Польщі. З 1928 року Балабан викладав у Вільній польській школі.

Разом з Шором, Тоном і Браудом у 1928 р. Балабан організував Інститут єврейських студій у Варшаві, що відкрився у лютому того ж року в будинку біля Великої синагоги на вулиці Тломацькій. Насправді це була семінарія рабинів Польщі і Балабан працював там як викладач єврейської історії, ведучи водночас історичний семінар у Варшавському університеті. Семінар Балабана у Варшавському університеті став одним з найбільш плідних і продуктивних центрів єврейської історичної школи в Польщі, адже у ньому брало участь багато провідних істориків того часу. Студенти Балабана і з університету, із інституту обіймали учительські посади по

всїй Польщі, поширюючи знання свого учителя, багато з них стали видатними науковцями. Серед них: Артур Айзенбах (Artur Eisenbach), Йозеф Керміш (Jozef Kermisz), Ісайя Трунк (Izajasz Trunk).

Окрім наукової та педагогічної роботи, Балабан займався організаційною роботою, упродовж п'яти років керуючи Інститутом єврейських студій. Окрім того, упродовж 40 років він був співпрацівником численних наукових журналів, таких як: «Monatschrift fur Geschichte und Wissenschaft Judentums», «Zeitschrift fur die Geschichte der Juden in Deutschland», «Kwartalnik dla historii zydow w Polsce», «Nowe Zycie» (журнал, який вів і видавав він сам у 1924 р.), «Natkufa» і т.д.

З початку своєї наукової кар'єри Балабан починає збирати бібліографію з історії євреїв в Польщі. Його перша публікація, яка була відзначена особливою нагородою, з'явилась в Польщі у 1903. Перша частина його власної бібліографії за 1900-30 роки з'явилась у 1939 році. Балабан був близьким до всіх духовних лідерів польського єврейства, тому чимало рабинів влітку 1939 року повторювали його слова, що війни не буде. Навіть наприкінці серпня він і далі наполягав на тому, що: «Не вірте, що війна неминуча».

Трьома роками пізніше, коли йому нагадали про це у варшавському гетто, він зізнався: «Це була найбільша помилка всього мого життя».

Коли нацисти захопили Польщу, Балабан відмовився тікати. Він помер у Варшаві, у листопаді 1942 року, ще перед ліквідацією гетто, і, таким чином, був удостоєний відносно гідного похорону на єврейському кладовищі.

Короткий огляд наукового спадку Маєра Балабана

Балабан опублікував 70 історичних праць і 200 коротких робіт та оглядів у різних періодичних виданнях. Його справедливо вважають засновником історіографії польського єврейства, а особливо їхнього общинного життя.

Учений почав свою літературно-наукову діяльність у 1897 році, публікуючи маленькі есеї у сїоністському журналі «Przyslosc», а пізніше у тижневику «Wschod». З 1903 року Балабан вів постійний бібліографічний огляд історії євреїв у Польщі та Росії в «Kwartalniku historycznym», а з 1906 року він публікував наукові праці в газеті «Kurjer Lwowski». Перші серйозні праці Балабана з'явилися в альманасі «Rocznik zydowski» у 1902-1906: «Izak Nachmanowicz, zyd lwowski XVI wieku» («Ісак Нахманович: львівський єврей XVI століття»); «Josephus Flavius, Charakterystyka czlowieka i historyka na tle wspolczesnych wypadkow» («Йосиф Флавій, характеристика людини та історика у сучасній перспективі», 1904); «Z przemyskich dziejow» («З історії Перемишля», 1904); «Zycie prywatne zydow lwowskich na przelomie XVI i XVII wieku» («Приватне життя євреїв Львова на зламі XVI і XVII століть», 1905); «Makabeusze» («Макавеї», 1905); «Lewko Balaban, burmistrz kahalny lwowski z konca XVIII wieku» («Левко Балабан, бургомістр кагалу у Львові в кінці XVIII століття», 1905). Деякі з цих статей стали підготовчими працями для головної, вже згаданої роботи Балабана «Zydzi lwowscy na przelomie XVI i XVII wieku» («Євреї Львова на зламі XVI і XVII століть», 1906). Ця праця нараховує 577 сторінок тексту і 188 сторінок різних матеріалів. Цю роботу Балабана було нагороджено першою премією Іполіта Вавельберга. У ній він продемонстру-

вав блискуче знання теми, ерудицію і здатність зрозуміло представити різні аспекти життя в деталях. Книга складається з трьох частин; у першому розділі Балабан дає живу картину історичних подій у громаді, у деталях спирається на славу дискусію львівських євреїв з езуїтами і енергійних лідерів громади з сім'ї Нахмановичів та інших. Друга частина присвячена аналізу єврейського громадського самоврядування, а третя складається з кількох есеїв про торгівлю, ремесла, сімейне життя і под. Балабан користувався багатими архівними матеріалами, переважно оо. бернардинців у Львові, Львівського міського архіву та архіву єврейської громади Львова. Велика кількість ілюстрацій надає книзі особливого історико-культурного значення.

Балабан також досліджував історію інших єврейських громад: «Zalman, burmistrz kahalu w Drohobyczu w pol. XVIII wieku» («Залман, голова кагалу Дрогобича в другій половині XVIII століття»); «Cieniom Stanislawo Zolkiewskiego» («У тіні Станіслава Жолкевського»). Деякі праці присвячені освітньому руху серед євреїв: «Herz Homberg i szkoly jozefinskie dla zydw w Galicyi w r. 1787-1806» («Герц Гомберг і йосифінські школи для євреїв у Галичині в 1787-1806», Львів, 1907); «Historia projektu szkoly rabinow i nauki religii mojeszowej na ziemiach polskich» («Історія проекту єврейської релігійної школи для рабинів на польських землях», Львів, 1907).

У своїй книжці «Przegląd literatury historii zydw w Polsce, 1899-1907» («Огляд літератури з історії євреїв в Польщі, 1899-1907», Львів, 1908) Балабан подав список праць з історії євреїв у Польщі і Росії з великою кількістю рецензій на багато історичних публікацій.

Зібрання його статей і наукових робіт, які містять в собі біографії рабинів, громадських лідерів, історію видавничих домів, караїмів у Польщі, виходили німецькою, польською мовами та мовою їдиш.

Балабан подав понад 150 статей до російсько-єврейської «Єврейської енциклопедії». Він написав велику кількість гасел і до «Enzyklopedia Iudaica», «Polskiego Słownika Biograficznego» Польської Академії мистецтв, «Enzyklopedii Polskiej» і т.д. Крім того, Балабан публікував історичні та літературно-критичні статті майже в усій польській пресі («Kurjer Lwowski», «Słowo Polskie») та у польсько-єврейських і єврейських газетах, рецензуючи праці з єврейської історії в популярних дебатах та критичних книжкових статтях.

Балабан, разом з Натаном Швальбом (Natan Szwalb), Йозефом Опатошем (Jozef Opatoszu) та Бернардом Зінгером (Bernard Singer) був серед головних редакторів та співпрацівників поміркованого сіоністського щоденника «Nasz Przegląd», який виходив в Варшаві з 1923 до 20.IX.1939.

Особливо важливими є написані івритом дослідження сабатіанства та франкізму, зібраних у праці «Le-Toledot ha-Tenu'ah ha-Frankit» («Історія франкістського руху», II томи, 1934-35 pp.), опублікованій у Тель-Авіві.

Так само, як і Шор, Балабан співпрацював з польською єврейською газетою «Chwila», яка виходила у Львові як місцеве єврейське видання і щоденна газета. Це була одна з численних єврейських газет, де Балабан публікував свої історичні статті та критичні літературні огляди про єврейську історію. Одним з таких оглядів була його стаття про книгу Самуеля Крауса (Samuel Kraus) «Die Wiener Geserah vom Jahre 1421», яка була опублікована того ж 1920 року

у Відні. Стаття називалась «Smutna rocznica» («Сумна річниця»). У ній Балабан пише: «Віденська громада відзначає криваву п'ятисоту річницю з моменту, коли австрійський принц Альбрехт V (як імператор Альбрехт II) наказав зігнати всіх євреїв, що були в його володіннях, до в'язниць, звідки ніхто так і не вибрався живим. Дві дати – 23 квітня 1420 року і 12 березня 1421 року, дати ув'язнення євреїв і спалення жертв, є кривавими символами в історії віденських євреїв і всій єврейській історії загалом. Полум'я палаючої копи сіна горить, освітлюючи криваву історію віденської громади. Відблиск цього полум'я можна побачити і сьогодні...». Професор школи рабинів Балабан пише розлогу працю, в якій хоче вшанувати і увічнити трагедію в історії, зробити своєрідний меморіал жертвам, які згоріли тоді у Відні. Ця німецько-єврейська хроніка називається «Die Wiener Geserah...»

У тому ж 1920 році, у тій же газеті Балабан публікує наступні статті: «Dr. Emanuel de Jona, lekarz nadworny Jana III» («Доктор Емануель де Йона, придворний лікар Яна III»), де описує історію євреїв Львова; «Drukarnie hebrajskie w Zolkwie i Lwowie» («Єврейські друкарні у Жовкві та Львові»); істотричний есей «Becal, celnik ziem guskich» («Бецаль, митник руських земель»).

Серед інших публікацій Балабана у «Хвілі» є й такі оригінальні, як: «Auto-da-Fe we Lwowie w r. 1728», з французької – acte de foi – (з латини – actus fidei) – це урочисте проголошення акту віри, після чого іде процес екзекуції, призначений інквізицією. Євреїв зазвичай засуджували за визнання юдаїзму. Урочисте проголошення вироку зазвичай проходило у церкві під час першого тижня різдвяних свят.

Значення праць Балабана важко переоцінити, оскільки він був не лише ретельним ученим, але й піонером у царині вивчення історії євреїв Польщі та Галичини.

Переклала Христина Возняк

строї галицького єврейства

файна

петрякова

максимільян (мордехай)

ГОЛЬДШТЕЙН

будинок музею гольдштейна, вул. шолом-алейхема, 12

Максимільян Гольдштейн прожив плідне і доволі складне життя, що трагічно завершилося під час нацистської окупації Львова. Він пізнав родинне щастя, насолодився повним взаєморозумінням, зокрема і свого палкого захоплення колекціонерством, здобув визнання у широкому колі інтелігенції, діячів культури, колекціонерів ряду європейських країн. Через усі різкі повороти долі, скаліченої багатьма війнами, окупаціями, Гольдштейн проніс відданість єврейській ідеї, як ідеї предків, рідної землі.

Максимільян Гольдштейн народився у Львові 9 грудня 1880 року у родині кравця. Його батько Ісак Герш (Герман) Гольдштейн (1854-1832), мати Елька (Еліза) Фрадель, уроджена Баум (1864-1932) (1). Ісак Гольдштейн до кінця ХІХ ст. мав скромну крамничку висококласного чоловічого одягу власного виготовлення. У родині, де, крім Макса, було ще двоє молодших синів, Мартін і Зигмунт, зберігалися традиції роду. Особливо пишалися тим, що одним з далеких предків (ХVІІ ст.) був Давид Галеві, рабин знаменитої синагоги «Золота Роза» (2).

Про юнацькі роки М.Г. Гольдштейна немає майже жодних відомостей. Однак можна з упевненістю припустити, що він серйозно захоплювався історією, нумізматиною, колекціонуванням книг. Глибока обізнаність у європейській монетній і медальєрній справі обумовила те, що 28 жовтня 1908 року молодий М. Гольдштейн був обраний дійсним членом «Нумізматичного товариства» у Відні (3). У тому ж році, приведений до присяги цивільним крайовим судом у Львові, він одержав статус судового експерта у сфері нумізматики (4). Інформація про це була поміщена у дванадцяти львівських газетах (5). На початках колекціонування

М. Гольдштейн надавав перевагу нумізматиці Польщі (6), але поступово почав збирати матеріали, що стосувалися історії євреїв (7).

М. Гольдштейн багато уваги приділяв популяризації нумізматичних знань (8). Зокрема він обстоював ідею створення шкільних нумізматичних колекцій, кабінетів, вважаючи їх незамінними у справі інтелектуального виховання молоді (9).

Свою фахову освіту М. Гольдштейн завершує, мабуть, у 1905 році, оскільки тоді його ім'я було уперше включене до адресної книги Львова, випущеної до 1906 року. Щодо роду занять М. Гольдштейна, то існує така інформація – банківський службовець з ліквідації фінансових заборгованостей (10).

У збиральницькій діяльності М. Гольдштейна переломним виявився 1910-й рік (11). До того часу відбулася переорієнтація колекціонера. Інтерес до юдаїки обумовив пильну увагу М. Гольдштейна до різноманітних матеріалів з історії, етнографії євреїв Галичини, зокрема до предметів старовини, художнього ремесла, сучасного мистецтва, книг. Принципове значення мало те, що змінилася концептуальна позиція збирача: М. Гольдштейн починає колекціонувати задля створення єврейського музею у Львові. На початку 1910 року М. Гольдштейн виступає на зборах львівського кагалу з конкретним планом створення у Львові першого в Галичині музею для збереження історико-культурних пам'яток єврейського народу (12).

М. Гольдштейн прагне привернути увагу до проблеми створення у Львові єврейського музею, розглядаючи її в контексті розвитку музейної справи в Європі. З цією метою колекціонер звертається до діячів культури, широкої громадськості, виступає з публікаціями (13), використовує при цьому різні, навіть найлаконіч-

ніші інформації у пресі (14). Особливу виразність публікаціям додавали фото предметів зі збірок М. Гольдштейна.

На підтримку М. Гольдштейна і з метою популяризації ідеї створення єврейського музею у Львові виступило чимало діячів культури. Одним з перших відгукнувся знавець єврейського мистецтва Богдан Януш (15).

Колекціонер усвідомлює, що пам'ятки старовини, зокрема і єврейські, зникають без вороття, гинучи через нерозуміння людьми їхньої історичної, художньої цінності. У цьому зв'язку М. Гольдштейн у 1911 р. розпочинає кампанію з роз'яснення, особливо серед єврейської молоді, історично-культурологічного значення пам'яток, необхідності їхнього збереження, ролі музеїв і колекцій у цій справі. М. Гольдштейну вдається робити це ненав'язливо, у доступній і конкретній формі. Він випустив два види невеликих рекламних листівок (однобічна і двобічна) (16). Кожна з них містила інформацію на шести мовах – польській, німецькій, українській, російській, англійській, їдиш, із приводу того, хто такий Максимільян Гольдштейн і що таке його колекція (17). Одночасно М. Гольдштейн опублікував у газетах відкритого листа до молодих людей (18), у якому закликав звернути увагу на збирання безцінного історико-етнографічного матеріалу. Активна колекціонерська діяльність М. Гольдштейна, що несла у собі великий просвітительський потенціал, мала конкретну мету: створення у Львові Єврейського музею.

З початком I Світової війни М. Гольдштейн виїжджає до Відня як співробітник кредитної установи для торгівлі і промисловості, евакуйованої зі Львова (19). На той час він був заручений з Нусею Левенкрон (20). Їхнє одруження відбулося у березні 1915 року у Відні (21).

Живучи у Відні, М. Гольдштейн, на той час відомий уже у середовищі колекціонерів, контактує з ними, поповнюючи свою збірку (22), нумізматична частина якої, очевидно, була при ньому.

Молода подружня пара Гольдштейнів повернулася до Львова приблизно до початку вересня 1917 року, напередодні народження їхнього доньки Лілії (23). Родинні клопоти, а згодом евакуація до Кракова у зв'язку з воєнними діями на Західній Україні у 1918-1920 рр. (24) дещо віддалили М. Гольдштейна від культурологічної діяльності. У ці роки він основну увагу зосереджує на складанні каталогу своєї збірки юдаїки (25), робота над яким завершилася у Кракові у січні 1920 року.

Після повернення до Львова і приблизно до кінця 1920 року «невтомний Макс» знову у центрі художнього життя Львова. Як і колись (26), він охоче надає матеріали своєї колекції для організації виставок. На основі його зібрання гравюр була підготовлена і з успіхом експонувалася у Львові (грудень 1920 – січень 1921 року) виставка японської графіки (27).

Що стосується проблеми створення у Львові Єврейського музею, то ця ідея бурхливо обговорювалася у 1910-1913 рр. і у 1920 рр. стає загально визнаною.

У характерному для себе полемічно-загостреному стилі М. Гольдштейн привертав увагу громадськості до охорони стародавніх єврейських цвинтарів у регіоні (28). З цього ж приводу, але з означенням більш широкого кола пам'яток, що підлягають охороні, виступив Богдан Януш, відомий фахівець у справі реставрації (29). Він відзначав, що в охороні пам'яток (синагог, цвинтарів і т.п.) необхідна систематичність, особливо при проведенні інвентаризації. Він підкреслює важливість ви-

вчення приватних колекцій, у яких зібрана величезна кількість предметів. Резюмуючи, Б. Януш робить однозначний висновок: головний вихід у справі збереження пам'яток – створення музею єврейської старовини у Львові.

У 1925 році при релігійній громаді Львова була утворена Рада (Кураторіум) з охорони пам'яток єврейського мистецтва. Це був початок нової стадії в розвитку процесу створення Єврейського музею у Львові. Кураторіум послідовно проводив обстеження різних об'єктів у регіоні, і, у випадках крайньої необхідності, їх реставрацію (30). Упродовж 1925-1927 рр. були підготовлені альбоми з фотографіями найбільш відомих і цінних об'єктів. У 1928 році Кураторіум уперше у Львові провів виставку стародавніх єврейських книг і предметів мистецтва (31), на якій були виставлені об'єкти з колекції М. Гольдштейна (32).

М. Гольдштейн бачив в єврейських пам'ятках загальнолюдські цінності і прагнув до їх популяризації. Сучасники відзначали, що М. Гольдштейн був людиною, схильною до активного і широкого спілкування, він завжди охоче показував свою збірку. Серед численних відвідувачів колекції, що залишали захоплені відгуки у «Пам'ятній книзі», були діячі української культури: Іларіон Свенціцький, Олекса Новаківський, Станіслав Гординський (33). В особистому архіві М. Гольдштейна зберігся оригінал малюнка С. Гординського з пояснювальним текстом, подарований із вдячністю за показ колекції (34).

Контакти М. Гольдштейна з діячами українського мистецтва і культури розвинулися на початку ХХ ст. Не випадково саме М. Гольдштейн був автором публікації у єврейській газеті матеріалу про відкриття 13 грудня 1913 року Національного музею у Львові. Він особ-

ливо виділив думку засновника музею митрополита А. Шептицького, що створення і відкриття музею – доказ розвитку народу (35).

На початку 1930-х років у Галичині відбулася низка виставок, різних за тематикою, стилістикою, масштабом, які так чи інакше, кожна по-своєму сприяли розумінню необхідності створення у Львові єврейського музею (36).

У контексті колекціонування юдаїки у Львові особливе місце посідає велика виставка єврейського мистецтва, що пройшла у березні-квітні 1933 р. у Львівському музеї художньої промисловости (37). Особисту участь у підготовці експозиції брало Товариство друзів Єврейського музею у Львові, створене у середині 1931 року (38). Першим президентом Товариства був обраний лікар Марк Райхенштейн (відомий у ті роки у Львові колекціонер єврейської старовини) (39). Виставка готувалася з розмахом, ретельно вивчалися і підбиралися експонати з приватних колекцій і з багатьох синагог Галичини (40). Експозиція замислювалася як конкретний крок до створення Музею єврейської старовини. У передмові до каталогу директор Міського музею художньої промисловости ін. Казімеж Хартлеб зазначив, що першим, хто у найширших громадських колах посіяв ідею необхідності створення Єврейського музею, був М. Гольдштейн (41).

Рада Музею художньої промисловости обрала М. Гольдштейна членом виконавчого комітету виставки і запросила його як експонента. З досі нез'ясованих і незрозумілих міркувань М. Гольдштейн у своєму листі від 1 лютого 1933 року відмовився від цієї пропозиції (42). Однак, відомо, що певна кількість предметів з колекції М. Гольдштейна все-таки експонувалися на виставці.

У 1934 році епопея створення у Львові Єврейського музею завершилася і 17 травня він був відкритий (43). Основу збірки склала колекція М. Райхенштейна, що була передана його спадкоємцями музею у депозит (44). Акт відкриття музею, настільки довгоочікуваний для М. Гольдштейна, засвідчив, однак, що відбулися зміни і нові лідери просто забули про головного ініціатора – його навіть не згадали у промовах з нагоди відкриття.

Як би сумно М. Гольдштейну не було, він залишився вірний собі: продовжував напружено працювати над книгою про свою збірку. Це видання – доволі складна за своєю структурою колективна праця у співавторстві з К. Дрезнером, що відображає специфіку колекції. Про це дуже докладно у вступі пише знаменитий єврейський історик Маср Балабан, що добре знав колекціонера упродовж 30 років (45). Незадовго до виходу видання М. Гольдштейн випустив інформаційні листки з ілюстраціями, докладним змістом майбутньої книги, підбіркою висловлювань про колекцію і книгу (47). Книга побачила світ у 1935 році. Вона виявилася не тільки найбільш важкою, але і улюбленою справою в колекціонерській діяльності М. Гольдштейна. Він настільки був поглинений ідеєю книги, що, по суті, виявився її заручником упродовж шестирічного процесу організації і здійснення видання.

З роками значення книги М. Гольдштейна і К. Дрезнера незмірно зросло. У меморіальному виданні про знищених під час II Світової війни єврейських художників вона названа винятково цінним помічником у вивченні культури і мистецтва євреїв (48). Саме завдяки документальній основі видання М. Гольдштейна до сьогодні залишається в центрі уваги дослідників історії євреїв Галичини. Таку думку висло-

вив Г. Кольбауер-Фрітц, (49) автор публікації 1993 року про євреїв Львова.

При всіх ділових якостях, працьовитості і завзятості М. Гольдштейн був «колекціонером-фантазером», ідеалістом і, водночас, дуже марнославною людиною. У певному сенсі саме тому в переліку адресатів, яким були відправлені авторські екземпляри книги, два імені одіозно-популярних особистостей у XX ст. Першим з них виявився Беніто Мусоліні. У листі до другого адресата М. Гольдштейн писав: «Відданий своїй польській вітчизні, я наважуюся результат праці всього мого життя (книгу – *Ф.П.*), прихильно запропонувати Вам, високоблагородний пане» (50). Дата на квитанції про відправлення бандеролі з книгою до Відня – 16 березня 1938 року. Координати одержувача, як виявляється із супровідного листа і поштової квитанції, такі: «Фюрер Дойчес Райх» //Високоблагородний пан/ Райхсканцлер А д о л ь ф Г і т л е р» (розбивка – М. Гольдштейна).

Советський період у житті М. Гольдштейна був дуже коротким – не набагато більше півтора року. Почалося з вимоги нової влади переселення родини Гольдштейна з «занадто великого помешкання».

У підтримку М. Гольдштейна відразу виступив Я. Пастернак, директор Етнографічного музею Наукового товариства ім. Шевченка. 12 жовтня 1939 року він видає М. Гольдштейну «Посвідчення» з таким змістом: «Максимільян Гольдштейн кілька десятиліть займається у Львові єврейською старовиною, етнографією, художнім промислом графікою і має тому велику власну колекцію – єврейський музей – який був дотепер доступний для професійного вивчення і широких кіл відвідувачів. У силу цього приватна квартира тов. М. Гольдштейна,

у якій розташований згаданий музей, заслуговує на охорону з боку влади. Це дасть тов. М. Гольдштейну можливість продовжувати далі його успішну роботу в ім'я збереження і вивчення єврейської старовини» (51).

Початок советського періоду для М. Гольдштейна збігся також з пошуком роботи. Безробітний Гольдштейн, що прагнув знайти місце у Єврейському музеї, скеровує свої зусилля на одержання таких рекомендацій, що підтвердили б його фаховість у сфері юдаїки і спроможність працювати музейним співробітником. 21-23 листопада 1939 року члени Ради директорів музеїв Львова (52) високо оцінюють його наукову і науково-організаційну діяльність у сфері етнографії єврейського народу. Вони пишуть: «Приймаючи до уваги його (М. Гольдштейна – Ф.П.) багаторічний досвід і ерудицію в названому предметі, вважаємо, що він заслуговує надання йому можливості подальшої роботи на посаді головного хранителя... або директора Єврейського музею у Львові ...» (53) 24 листопада того ж року профспілкою працівників бібліотек, архівів і музеїв М. Гольдштейну була видана «Довідка», що той зареєстрований у списку безробітних кандидатів на посаду музейних працівників (54). У документі зазначається, що М. Гольдштейн відомий як «стійкий» дослідник етнографії і мистецтва євреїв, автор книги «Культура і мистецтво єврейського народу...», колекціонер і музейний діяч. У якості резюме зазначено, що з усіх точок зору, зокрема і тому, що він був ініціатором створення у Львові Єврейського музею, «товариш ін. Максимільян Гольдштейн» є найбільш гідним і шановним кандидатом на посаду керівника Єврейського музею у Львові» (55).

25 листопада 1939 року Комісією з охорони пам'ятників культури при Тимчасовому управ-

лінні Львівської області М. Гольдштейн був тимчасово призначений керівником Єврейського музею у Львові. Примітно, що посвідчення Гольдштейна підписане письменником Петром Панчем, львівським ученим Іваном Карпинцем, завірене печаткою Організаційного комітету письменників Львова (56).

Тоді ж, згідно з советською політикою укрупнення музейних колекцій, було прийняте рішення про приєднання Єврейського музею, що належав львівській єврейській релігійній громаді, до Міського музею художньої промисловости (57). До складу комісії з передачі Музею увійшли Михайло Драган, Володимир Паньків, єврейський письменник Давид Кенігсберг, новопризначений керівник Єврейського музею Максимільян Гольдштейн, співробітник музею Фелікс Хафнер. На засіданні комісії 28 листопада 1939 року були присутні представники Ради колишнього музею, Товариства друзів єврейського музею, Кураторіума з охорони єврейських пам'яток: інженер-архітектор Юзеф Авін, Ада Райхенштейн, архітектор-будівельник Леопольд Райс, Давид Штайн, Ігнацій Віц (58). 20 січня 1940 року керівник приєданого Єврейського музею М. Гольдштейн був включений у штат Міського музею художньої промисловости як старший науковий співробітник (59). Згодом, як видно з розпорядження директора Ксаверія Пивоцького, Єврейський музей був прийнятий (60) Дирекцією Музею художньої промисловости 14 лютого 1940 року (61). Майже одночасно був складений план робіт з експонатами, виконавцем яких був призначений М. Гольдштейн (62).

Нацистська окупація Львова розпочалася розпорядженням про негайне відсторонення співробітників єврейської національності від роботи в різного роду установах, зокрема і му-

заях. Уже в переліку, датованому 4 липня 1941 року, у числі співробітників Музею художнього промислу ані М. Гольдштейна, ані бібліотекаря Г. Ауербаха не було (63).

Можливо випадково, але саме 4 липня 1941 року виявилася датована довідка, що містила дуже точну і коротку характеристику М. Гольдштейна як співробітника Музею художньої промисловости. У документі зазначалося, що М. Гольдштейн не належав ані до большевицької, ані до жодної іншої політичної партії. Він названий солідною, обов'язковою, порядною людиною з добрим характером, чия культурологічна і наукова діяльність має чудову репутацію (64). Важливим є не тільки зміст, але і те, ким підписана довідка: комісаром Музеїв Львова І. Свенціцьким, директором і комісаром Музею художньої промисловости К. Пивоцьким, Ю. Лещинським, М. Голубцем, керівником Українського літературно-художнього клубу у Львові, Г. Полянським – від міської управи Львова.

Оцінивши неспокійне становище в окупованому Львові, М. Гольдштейн і дирекція Музею художнього промислу 7 липня 1941 року погодили питання про прийом Гольдштейнівської колекції у депозит музею. Одночасно було вирішено, що зібрання, як особливий фонд, залишається у помешканні М. Гольдштейна, а сам колекціонер набуває статусу хранителя, відповідального за збереження цінностей міського музею (65). Цей документ, підписаний директором музею К. Пивоцьким, комісаром Ю. Лещинським, нотаріально завірений 12 липня 1941 року (66).

Безсумнівно, знаючи про передачу в депозит колекції юдаїки, Іларіон Свенціцький, уповноважений з музейних справ міста Львова, скерує М. Гольдштейну 19 липня 1941 року лист,

у якому в завуальованій формі висловлює розуміння і підтримку М. Гольдштейну у тій складній ситуації. У стриманій манері ділового розпорядження (написаного українською, від руки, на бланку Національного музею) І. Свенціцький, підтверджуючи статус М. Гольдштейна як хранителя колекції, пише так: «Пану Максимільяну Гольдштейну, вул. Новий Світ, 15, кв. 6, як власнику приватної колекції єврейської старовини доручаю упродовж 3-х днів надати загальний кількісний склад зібрання по розділах і упродовж 3-х місяців докладний інвентар. Беру до уваги, що пану в цій інвентаризаційній, дуже відповідальній роботі буде помічницею його дочка Ірена Гольдштейн» (67).

На підтвердження рішення дирекції музею М. Гольдштейн одержує довідку (німецькою і українською мовами), що у його помешканні зберігається етнографічно-фольклорна колекція, а сам М. Гольдштейн уповноважений її зберігати, і що колекція, як і сама квартира, де вона зберігається, вимагає особливої охорони з боку влади. Довідка датована 8 серпня 1941 року (68).

Однак, незважаючи на всі зусилля, влада надалі намагалася виселити родину М. Гольдштейна. З проханням про допомогу М. Гольдштейн знову звертається до І. Свенціцького, який пише листа до відповідних інстанцій, де підкреслює, що «прохач (тобто М. Гольдштейн – Ф.П.) передав свою колекцію меблів, порцеляни, фаянсу і тканин Музею художньої промисловости 30 серпня 1941 року» (69). Про це ж говориться і у повторному проханні від 14.III.1942 року (70).

Однак, ані передача всієї колекції (71) Міському музею художньої промисловости, ані прохання і клопотання не дали бажаного результату: родина була переселена у район «єв-

рейського житлового кварталу». До початку грудня 1941 року Гольдштейни мали уже нову адресу (вул. Паненська (тепер Заводська), 9, кв. 28) (72).

1942 рік починався для М. Гольдштейна обнадійливо, адже дирекція музею мала намір знову залучити колишніх співробітників «для інвентаризаційних робіт до кінця квітня». Так було повідомлено Уповноваженому керівнику відділу науки й освіти губернаторства Галичини А. Регге у службовому листі від 28 січня 1942 року (73). А уже 14 березня музей був змушений знову направити в ту ж інстанцію прохання не виселяти М. Гольдштейна і його родину, тим разом уже зі Львова (74), оскільки він «потрібний музею працівник» (75). До прохання додавалися «обґрунтування»: прохання музею (76), довідка, що свідчить про звільнення М. Гольдштейна від депортації (77), довідка про склад родини (78). Петицію підписали директор Національного українського музею І. Свенціцький, комісар Природознавчого музею Г. Полянський, директор музею первісної історії Я. Прусевич, головний хранитель історичного музею Р. Менкицький, керівник Музею художньої промисловости Ю. Лещинський, директор українського етнографічного музею Р. Герасимчук (80). 25 березня 1942 року А. Регге адресує листа президенту Ради єврейської громади м. Львова з дозволом виключити М. Гольдштейна з «акції виселення» (79).

Заледве відійшовши від шоку можливого виселення за межі Львова, М. Гольдштейн із властивою йому «шаленістю тигра» (81) робить останню спробу захистити предмети єврейської старовини, що були в той час у закритих синагогах і молитовних будинках.

12 квітня 1942 року він скеровує листа доктору А. Регге, у підпорядкуванні якого був від-

діл охорони пам'яток історії і культури (82). Виступаючи в якості «колишнього директора колишнього Єврейського музею», М. Гольдштейн чітко викладає предмет свого клопотання, суть якого зводилася до прохання про опіку над пам'ятками єврейської культури. Гольдштейн підкреслює: 1. Після передачі Єврейського музею (у лютому 1940 року) Музею художньої промисловости частина експонатів залишилася в синагогах; тому єврейська громада хоче взяти їх на збереження; 2. Ряд найцікавіших об'єктів залишилися в синагогах у багатьох інших містах, зокрема, у Жовкві, Золочеві, Бродах, Тернополі. «При цьому, – підкреслює автор листа, – кожний з об'єктів є безцінним з багатьох точок зору – історичної, художньої» (83). Примітно, що на копії листа збереглася канцелярська позначка – дата надходження – 1 травня 1942 року. У справі порятунку предметів мистецтва М. Гольдштейн ніби цілковито відгороджується від реальності довкола і керується тільки почуттям високого обов'язку громадянина і музейного працівника. Серед архівних матеріалів, що стосуються біографії М. Гольдштейна періоду 1941-1942 років, збереглося кілька фінансово-бухгалтерських документів, де зазначені, наприклад, кількість відпрацьованого часу у музеї (84) і розмір зарплатні, згідно з яким за годину роботи єврею виплачувалося по 40 грошів, (85) тобто в кілька разів менше, ніж працівнику іншої національності.

Серпень 1942 року у Львові став початком чергової акції знищення євреїв. М. Гольдштейн і його молодша дочка пережили цю хвилю масової депортації. Документи свідчать, що М. Гольдштейн цього разу знову виявився під певним заступництвом керівника відділу науки й освіти дистрикту Галичини А. Регге, який

підтримав клопотання Музею художньої промисловости (від 14.VII. 1942 р.) перед службою СС і поліцією щодо оформлення посвідчення особи для М. Гольдштейна (86). 20 липня 1942 року А. Регге скеровує керівнику служби СС і поліції клопотання залишити М. Гольдштейна на його посаді у Музеї художньої промисловости і видати йому відповідні документи (87). Через 20 днів А. Регге повторно просить відповідних чином оформити посвідчення єврея М. Гольдштейна, оскільки «колишній директор Єврейського музею в даний час є необхідним фахівцем для опрацювання нових надходжень до музею» (88). І, нарешті, 17 серпня того ж року А. Регге посилає кур'єра одержати посвідчення особи «єврея Гольдштейна» (89).

У свою чергу, мабуть, ще не одержавши посвідки особи «єврея Гольдштейна», що давала можливість залишатися у Львові, колекціонер пише великого листа-петицію (від 20 серпня 1942 року), адресованого відділу науки й освіти губернаторства Галичини (90). Сьогодні лист читається немов епітафія. У кожному слові – пришвидшене биття серця людини, що відчуває постійну небезпеку, але водночас поводить як аристократ, філософ, стоїк, продовжуючи боротьбу за порятунок пам'яток мистецтва. Гольдштейн звертає увагу свого адресата на те, що серед величезної кількості пам'яток прикладного мистецтва, які є у Львові і його околицях, чимало таких, що зроблені у Німеччині, німецькими майстрами. Значна кількість таких об'єктів є власністю єврейських молитовних будинків, синагог, приватних осіб. Потім М. Гольдштейн представляє себе як фахівця музейної справи, що 30 років віддав роботі з різними видами мистецтва. Він згадує і про те, що у серпні 1941 року він, як останній директор Єврейського музею у Львові, передав

усю общинну колекцію до Львівського музею художньої промисловости разом з його особистою колекцією. Свій лист М. Гольдштейн закінчує так: «Я можу тільки просити залучити мене до такої роботи, щоб, у випадку чергового виселення зі Львова – і як особливу милість – мене і мою працюючу дочку (мельдкарте 20331) залишити у Львові». «Довідка», датована 7 вересня 1942 року (91) і «Пропуск» з терміном дії до 30 вересня 1942 року (92) свідчать також і про те, що М. Гольдштейн мав дозвіл на вільне пересування по місту в робочий час «для виконання своїх службових обов'язків поза місцем служби, не міг бути притягнутий до використання на інших роботах» (93).

У ряді збережених документів середини 1941-1942 років зустрічаються короткі відомості про членів родини М. Гольдштейна: його дружину – Нусю-Фанні, доньок Лілію, Ірену. Дружина і друг Нуся-Фанні Гольдштейн, уроджена Левенкрон, з початку війни якийсь час числилася доглядачкою майна Музею художньої промисловости. В одному з документів 1942 року вона уже значилася як така, що «зникла безвісти». Це могло відбутися приблизно в червні-початку серпня 1942 року, тому що в листі від 20 серпня 1942 року М. Гольдштейн, у своєму проханні про «не виселення» зі Львова вже не згадує фрау Нусю-Фанні (97).

Лілія Гольдштейн, старша донька, на час встановлення совєтської влади на західноукраїнських землях у вересні 1939 року була у Кракові. Вона більше ніколи так і не побачилася зі своїми рідними. У квітні 1941 року М. Гольдштейн робив спробу одержати візу для в'їзду дочки до СРСР. Серед архівних документів М. Гольдштейна збереглися копії двох довідок, датованих одним числом – 15 квітня 1941 року. Одна з них була видана Музеєм художньої

промисловости (98), інша – за місцем проживання родини М. Гольдштейна (99). Вони призначалися, очевидно, для польського консульства. Однак, розпочалася II Світова війна і все помінялося. Згадки про Лілію як члена родини у документах військового часу – лише сумна констатація про розірваність родини (100). Л. Гольдштейн теж була зарахована до зниклих безвісти (101).

Молодша дочка М. Гольдштейна, Ірена (102) з липня 1941 року числилася лаборантом у Музеї художньої промисловости (103). Як впливає з довідок від 5 листопада і 6 грудня 1941 р. (104) і до кінця 1941 року продовжує працювати «технічним лаборантом» (105). У документі, датованим вереснем-жовтнем 1942 року, Ірена згадується вже як робітниця із заготівлі сировини (106). Виключений зі штату Музею художньої промисловости, М. Гольдштейн продовжував там служити як «працюючий єврей під № 31596».

Коли і де обірвався життєвий шлях цієї людини, невідомо. Без вісти пропали Нуся-Фанні, Лілія, Ірен. Зрештою, як і мільйони інших євреїв.

Однак, час не відсунув углиб історії людини на ім'я Максимільян Гольдштейн. Як один з багатьох, він просто пішов у вічність єврейської культури (107).

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА), ф. 61, оп. 1, д. 1, д. 7. Свідцтво про народження Максимільяна Гольдштейна (копія 1896 р.)

2. Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu zydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina. – Lwow. 1935. S.6, 143, il. na s.5.

3. Свідчення про обрання М. Гольдштейна членом Нумізматичного товариства у Відні датовано 1 листопада 1908 року. Зберігається в колекції Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства Академії наук України (далі – МЕХП).

4. Зберігся лист М. Гольдштейна (від 16.03.1909 р.) з відбитком його печатки як експерта-нумізмата. Див.: ЦДІА, ф. 701, оп. 2, Д. 1893, л. 177.

5. «Gazeta. Lwowska», 1908, 25 XI; «Gazeta narodowa», 1908, 5 XI; «Glos», 1908, 26 XI; «Goniec», 1908, 25 XI; «Goniec polski», 1908, 27 XI; «Jednosc», 1908, 25 XII; «Kurjer Lwowski», 1908, 24 XII; «Slovo polskie», 1908, 24 XI; «Wiek nowy», 1908, 24 XI; «Wschod», 1908, 4 XII, «Діло», 1908, 25 XI, «Галичанин», 1908, 13, 26, XI.

6. «Goniec polski», 1908, 27 XI; «Bolletino italiano di numismati ca e di arte della medaglia- Milano», 1909, n. 2.

7. «Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne». – Krakow, 1913. – S. 149.

8. Nieznany medal. – «Kurjer Lwowski», 1906, 12 XII; Rola mincerzy-zydow. – «Kurjer Lwowski», 1909, 10 XII; Moneta w pochodzie cywilizacji – «Dziennik Polski», 1909, 13 VII; Idem // «Na ziemi naszej. Dodatek do «Kurjera Lwowkiego», 1909, n. 14; Moneta. // Wiek nowy, 1910, 26 III; Idem. «Kurjer Lwowski», 1910, 15 III; Fejleton numizmatyczny // «Kurjer Lwowski», 1910, 17 XI; Einiges uber offentliche Munz – und Medaillensammlungen im Lemberg // «Extraits des Memoires du Congres International de numismatique». – Bruxelles, 1910. – S.149-155; Judiache Munzpruger in Polen, «Dziennik zydowski we Lwowie», 1910, n. 24; Medal dly Samuela Horowitza // Nasz kraj ilustrowany, 1911, 10 VI; Medal Rydzinski. Medal Samuela Horowitza // «Monatblatt Numizmatischen Gesellschaft in Wien». – Wien, 1911, n. 337/338, s. 330.

9. «Kurjer Lwowski», 1909, 11 IX, 9 XI; «Slovo polskie», 1909. 11; X; «Gazeta Lwowska», 1909, 14 IX.

10. Księga adresowa królewskiego stołecznego miasta Lwowa na 1906 r. Lwow, 1905. – S. 65.
11. «Almanach żydowski». – Lwow, Krakow ect., 1937. – S. 315, 316.
12. Jaworski F. Muzeum żydowskie we Lwowie // Na ziemi naszej. Dodatek literacko-naukowy do «Kurjera Lwowskiego», 1910, luty; Goldstein M., Drezdner K. Kultura. Op cit., S. 148-149.
13. Muzeum żydowskie we Lwowie // «Kurjer Lwowski», 1911, 12 I; Idem, «Jedność», 1911, 20 I; Idem, «Tageblatt», 1911, 3, 12 III.
14. «Przegląd», 221; «Wschód», 1911, 25 II, 21 IV. Див. також публікацію М. Гольдштейна про відкриття Українського музею у Львові: «Żydowska gazeta ilustrowana», 1913, 19 XII.
15. Janusz B. Muzeum żydowskie we Lwowie // Świat, 1911, 23 IX; Janusz B. Muzea lokalne w Galicyi // Ziemia, 1912, n. 6; Janusz B. Nowsze exlibrisy lwowskie // Exlibris, Lwow, 1917, n.1, S. 40-44.
16. Дві різні адреси, зазначені М. Гольдштейном у листівках, дають підставу припустити, що листівки могли бути випущені двічі – у 1911 році і після 1920 року.
17. Зміст тексту такий: «Максимільян Гольдштейн, службовець кредитної установи для торгівлі і промисловості у Львові, здобуває для своїх народознавчих зборів єврейські стародавності і пам'ятники, усе, що має який-небудь зв'язок з минулим чи сучасним життям, історією євреїв на землях Польщі, Литви, України і Росії». (Переклад з польської. Ф.П.).
18. «Wschód», 1911, 29 VII: «Jedność», 1911, 9 VII.
19. «Almanach Żydowski», op. cit., S. 316.
20. «Gazeta poranna», Lwow, 1914, 21 VI.
21. ЦДІА. ф. 761, оп. I, д I, л. 35. Свідчення про шлюб М. Гольдштейна і Н. Левенкрон (КОПІЯ). Див. також: «Wiedenski kurjer polski» 1915, 24 IV.
22. «Almanach Żydowski», op. cit., S. 316.
23. Перша дочка М. Гольдштейна – Лілія – народилася 2 IX 1917 р.
24. Bendow J. Der Lemberger Judenpogrom (Nowember 1918 bis Juner 1919). – Wien-Brun, 1919.
25. Автор даної публікації на завершальному етапі редагування матеріалу і після тривалих пошуків у багатьох архівах знайшла в архіві МЕХП приватний екземпляр каталогу колекції М. Гольдштейна (машинописний текст німецькою мовою «Verzeichnis der judisch-volkskundlichen Sammlung des Maximillian Goldstein»). (Lwow) Lemberg, Polen, Nowy Świat, 15. Він, очевидно, існував у декількох екземплярах. Один з них був відомий авторці статті «Sammlung Maximillian Goldstein», опублікованої в газеті «Internationale Sammlung-Zeitung», Wien. З іншим працював Я. Шалл. Матеріал каталогу становить надзвичайний інтерес для сучасного дослідника: авторка має намір продовжити його вивчення (Ф.П.).
26. Ювілейна виставка на честь польського князя Ю. Понятовського. Див.: «Wiek nowy», 1913, 20 XI; «Słowo polskie», 1913, 20 XI.
27. Kozicki W. Życie sztuki we Lwowie // «Słowo polskie», 1920, 18 XII; Byk E. Wystawy Gwiazdkowe. Wystawa japońskich drzeworytów w Zachęcie // «Wiek nowy», 1921 I X; Bienenstock M. Wystawa drzeworytów japońskich // «Chwila», 1920, 19 XII; Żyła W. Drzeworyty japońskie // «Gazeta Lwowska», 1921, 29 I; Treter M. Grafika japońska // «Słowo polskie», 1921, 6, 8, 9 I.
28. Goldstein M. O potrzebie konserwacji i informacji cmentarzy Żydowskich // Chwila, 1922, 5 V.
29. Janusz B. Wartość naukowa naszych zbiorów publicznych // Lwow dawny i dzisiejszy. – Lwow, 1928. S. 57-59; Zabytki żydowskie w Malopolsce Bondanem Januszem // «Chwila», 1925, 17 VIII.
30. Balaban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. – Warszawa, 1929. S. 29; Sprawozdanie Kuratorjum opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy żydowskiej Gminie wyznajowej we Lwowie. Lwow, 1928; Sprawozdanie o czynności za rok administracyjny 1926 Kuratorjum dla opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy izralickiej Gminie wyznajowej we Lwowie.

31. Katalog wystawy książki lwowskiej hebrejskiej i zabytkow sztuki zydowskiej. Lwow, Maj – czerwiec 1928. – Lwow. – 1928. 46 S.

32. Ibid., nn. 256, 257, 272-298.

33. Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu Zydowskiego. op. cit. S. 172, 178, 186.

34. ЦДІА, ф. 761, сп. 1, лл. 75, 76.

35. «Zydowska gazeta ilustrowana» 1913, 19 XII.

36. Otwarcie wystawy, tek 1830-1832 r. // «Gazeta Lwowska», 1930, 30 XI; Franklowa G. Polska wystawa etnograficzna w Krakowie // «Chwila», 1931, 9 VII; Tymczasowy katalog wystawy zydowskiego przemyslu artystycznego. – Lwow.

37. Lautenbach A. Otwarcie wystawy zydowskiego przemyslu artystycznego // «Chwila», 1933, 7 III; Otwarcie wystawy zydowskiego przemyslu artystycznego // «Gazeta poranna», 1933, 7 III. Lamed Wystawa zydowska we Lwowie (Przyszle Muzeum zydowskie w Warszawie) // «Kultura Lwowa», 1933, z. 7. – s. 14-18; K. St-j Wystawa sztuki zydowskiej // Ibid., z. 6. S. 22; Lille L. Zydowski przemysl artystyczny. Z okazji wystawy lwowskiej // Chwila, 1933, 12 III. 7; Idem., Muzeum zydowskiej gminy wyznaniowej we Lwowie, ul. Bernsteina, 12. – Lwow, 1938. – S.1; Krzemicka Z. Zydowski przemysl artystyczny // Kurjer literacko naukowy. Dodatek do «Ilustrowanego kurjera», Krakow, 1933, n.13. – S. VIII; Wystawa zydowskiego przemyslu artystycznego w Miejskiem Muzeum przemyslowym // Dodatek ilustrowany do «Chwili», 1933, n. 11. – S.2; Schall J. Omowienie wystawy zydowskiej // «Miesiecznik zydowski», Warszawa 1933, n. 4; K.L. Wystawa zydowskiego przemyslu artystycznego we Lwowie // «Kultura Lwowa», 1933, z. 6. – S. 21.

38. Statut Towarzystwa przyjaciol Muzeum zydowskiego we Lwowie. – Lwow, 1931. – 16 S.

39. Найбільш відомою частиною великої колекції юдаїки М. Райхенштейна була колекція кетуб (переважно – італійського походження, XVIII ст.). Доля цих об'єктів, як і багатьох інших, невідома.

40. Організатори виставки, звертаючись у газетних оголошеннях до єврейських організацій і колек-

ціонерів, просили надати музею найбільш цікаві предмети на виставку, щоб в експозиції максималь-но широко і виразно було представлене мистецтво єврейських ремісників.

41. «Tymczasowy katalog wystawy». Op. cit. – S.3, 8.

42. Архів МЕХП, Д. 1933 р.

43. Вірогідно аргументовані дані, зокрема у публікаціях першого директора Львівського Єврейського музею Л. Лілеві, змушують визнати, що дані про цей музей, наведені у статті Я. Хьоніксмана «Кілька слів про кабінет юдаїки при бібліотеці ім. В. Стефаника АН України у Львові», див.: Пам'ятати заради життя. Київ, 1993, с. 135-137, помилкові.

44. Uroczyste otwarcie Muzeum zydowskiego we Lwowie // «Chwila», 1934, 19 V; Awin J. O dawnej sztuce zydowskiej // «Almanach zydowski». Op. cit. – S. 36.

45. Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu zydowskiego, Op. cit. – S. I-XI.

46. Balaban M. Zabytki historyczne Zydow w Polsce. – Op. cit. – S. 26, 126, 128, 133, 134, 140, 141.

47. Кабінет мистецтв Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України у Львові.

48. Sandel J. Umgekommene judische kunstler. B. 1-2. Warszawa. 1957. - S. 216-218.

49. Kohlbauer – Fritz G. Zur Geschichte der Juden im Lemberg.— In: Lemberg // Lwiw. 1772-1918. Widerbegegnung mit einer Landeshauptstadt der Donaumonarchi. – Wien. 1993. – S. 21.

50. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1, д. 1, лл. 20-20 про.

51. Там же, л. 22.

52. Іларіон Свенціцький (директор Національного музею у Львові), Олександр Чоловський (голова Ради директорів архівів і музеїв Львова), Ксаверій Пивоцький (директор Міського музею художньої промисловости), Олександр Прусевич (директор Етнографічного музею), Рудольф Менкицький (хранитель фондів Історичного музею).

53. ЦДІА, Ф.761, оп.1, д.1, л. 23.

54. Там же, л. 33.

55. Там же.

56. Відома фотокопія посвідчення (приватна збірка).

57. Через неповних два роки після приєднання Єврейського музею до Міського музею художньої промисловости колекція єврейських об'єктів була націоналізована Головним управлінням науки й освіти генерал-губернаторства Галичини: акт за № 7655/41/95/0 від 8 X 1941 р. Див.: Державний архів Львівської області (далі ДАЛО) Ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 16.

58. Автору даної публікації після тривалих пошуків удалося знайти копію «Протоколу передачі музею колишньої релігійної громади у Львові» (Архів МЕХП).

59. Архів МЕХП, Д. 1940 р. Див.: копії довідок від 17.II.1940 р. і 18.III.1940 р., виданої для одержання советського паспорту.

60. Необхідно уточнити, які групи предметів і в якій кількості надійшли у фонди Музею художньої промисловости.

61. Архів МЕХП, Д. 1940 р. Наказ директора Музею художньої промисловости про «прийом колекції Єврейського музею» датований 21.III.1940 р. М. Гольдштейн у листі від 12.IV.1942 р. (Див.: ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, д. 146, л. 20) вважає, що акція приєднання Єврейського музею відбулася в лютому 1940 року.

62. Там же. Копія службової записки директора музею від 30.III.1940 р.

63. Там же. Документ від 4.VI.1941 р.

64. ДАЛО, ф. 35-Р, оп. 13, д. 146, л. 23.

65. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1, д. 1, л. 42.

66. Там же.

67. Там же, л. 47.

68. Там же, л. 51.

69. ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 7.

70. Там же, л. 13.

71. Збірки М. Гольдштейна були включені до числа найбільш значимих колекцій Галичини. Див.: ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, Д. 138, л. 10, № 56.

72. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1, д. 1. Порівн. дати на аркушах 58 і 54.

73. ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 19.

74. У березні 1942 року німецька окупаційна влада приступила у Львові до здійснення акції «Белжець»: депортація 15 тисяч євреїв.

75. ДАЛО, ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 11, 12.

76. Там же, л. 18.

77. Там же, оп. 12, Д. 249, л. 220.

78. Там же, оп. 13, Д. 146, л. 14.

79. Там же, л. 165, теж лл. 17, 18.

80. Там же, лл. 23, 28.

81. Balaban. M. Z moich wspomien o marszalku Pilsudskim. // «Chwila», 1928, 14 XI.

82. ДАЛО, ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 20.

83. Там же.

84. Там же, оп. 12, д. 249, л. 275 (датований 20 травня 1942 р.), л. 293 (датований 9 липня 1942 р.); лл. 217, 219 (датовані 20 січня і 1 березня 1942 р.); архів МЕХП, Д. 1942 р. Див.: службові записки від 1 серпня і 1 вересня 1942 р.

85. ДАЛО, ф. 35-Р, оп. 12, д. 249, лл. 217, 219. Порівн.: архів МЕХП, Д. 1941 р. Копія довідки, виданої М. Гольдштейну про те, що його місячна зарплата в квітні 1941 року склала 450 карбованців.

86. ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, д. 146, лл. 26, 25.

87. Там же, л. 27.

88. Там же, л. 31.

89. Там же, л. 32.

90. Там же, лл. 33-33 про.; теж лл. 34-35.

91. Архів МЕХП, д. 1942 р. Документ від 7.IX.1942 р.

92. Там же, л. 171/42.

93. Там же.

94. Нуся-Фанні Гольдштейн народилася 22-23 грудня 1896 року в с. Платениця Бережанського повіту, тепер Тернопільська область.

95. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1, д. 1, л. 57.

96. ДАЛО, ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 37.

97. Порівн.: матеріали ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, д. 13, лл. 12, 14, 35 з документом: там же, оп. 12, Д. 249, Д. 220.

98. Архів МЕХП, Д. 1941 р.

99. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1, д. 1, л. 36.

100. ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 12, д. 249. Документ від 16 березня 1942 р. Однак в іншому документі (від 14 березня 1942 року) відсутні дані про місце проживання Лілії Гольдштейн у Львові.

101. Там же, оп. 13, Д. 146, л. 37.

102. Ірена Гольдштейн народилася у Львові 12 квітня 1924 року.

103. ЦДІА, Ф. 761, оп. 1. д. 1, л. 47.

104. Там же, лл. 55, 57.

105. Там же.

106. ДАЛО, Ф. 35-Р, оп. 13, Д. 146, л. 36.

107. Friedman F. Zaglada Zydow Lwowskich. – Lodz, 1948. – S.33.

лвiв, поч. ХХ ст.

яків
хьонітсман

три покоління
родини рапопортів

львів, лікарня рапопорта (сьогодні третя міська клінічна лікарня), вул. якова рапопорта, 8

Галицьке єврейство дало світовій культурі чимало мислителів, талмудистів, письменників і учених у всіх царинах знань. У Львові і всій Галичині відоме прізвище родини Рапопортів, предки яких прибули до Львова з Німеччини (Рабин Мешулах Раппа га Коген Цедек) у середині XV ст.

У пропонованій статті розповідається тільки про трьох Рапопортів: Хаїма бен Сімхе га Коген Рапопорта, що прославився успішним викриттям наклепників із секти франкістів, які звинуватили євреїв у ритуальних убивствах; про Шломо Юду-Лейб Рапопорта, що був істориком єврейського середньовіччя, і про Леопольда Рапопорта, відомого галицького економіста.

Хаїм бен Сімха га Коген Рапопорт служив у 60-х роках XVIII ст. рабином при львівській громаді. Відомий як великий знавець Святого Письма і Талмуда, автор багатьох респонсів, спрямованих проти прихильників кабали. Саме його євреї Львова просили виступити проти франкістів, що намагалися звинуватити євреїв у ритуальних убивствах [1].

Процеси за безпідставним обвинуваченням іновірців в убивствах нібито з метою обрядового релігійного людського жертвопринесення, відомі здавна. У Римській імперії в ритуальних убивствах часто обвинувачували ранніх християн. Після того, як християнство стало пануючою релігією, у ритуальних убивствах почали звинувачувати нехристиян, головним чином, євреїв.

Дуже часто криваві наклепи зводили на євреїв у середині XVIII ст. Реакціонери, головним чином з юдофобського духівництва, використовували тоді секту авантюриста-самозванця Якова Франка, що намагалася обвинуватити єврей-талмудистів у вживанні християнської крові. В атмосфері небезпеки, що нависла над єврейським населенням Польщі, єврейські громади звернулися по допомогу до найвищої ін-

станції католицької церкви – до Папи Римського Бенедикта XI. Поки службовці Папського престолу розбиралися зі скаргою, франкісти і їхні прихильники на чолі з єпископом Лубенським і ксьондзом Мікульським готували диспут між франкістами і рабинами про вживання євреями християнської крові. Мікульські звернувся до магістрату Львова з проханням організувати диспут як велике торжество, після якого багато євреїв приймуть християнську віру.

У листі до керівника Львівського магістрату Мікульські писав: «Те, що відбувається в нашому місті, викликає, безсумнівно, заздрість інших міст, оскільки не кожному місту дано таке щастя, щоб багато його глибоко віруючих євреїв перестали помилятися і прийняли хрест. Це велика подія у нашому місті і магістрат повинен до цього заздалегідь добре підготуватися» [2].

Диспут був призначений на 17 липня 1759 р. у катедральному соборі. Удосвіта біля храму зібралася велика кількість народу. Усі хотіли довідатися, як закінчиться диспут, чи доведуть євреям їхню провину, чи це лише кривавий наклеп. З боку обвинувачення виступали ініціатори й організатори диспуту – хрещені франкісти

Лейб Крися, Соломон Шор, їхній заступник єзуїт-фанатик ксьондз Мікульські і інші. З боку євреїв виступили львівський рабин Хаїм бен Сімха га Коген Рапопорт, богородчанський рабин Натан Мойсей і станіславівський рабин Давид бен Йосиф.

Дискусія щодо перших 6-и тез не викликала великого зацікавлення. Щодо головної тези диспуту – про ритуал і християнську кров – головним доповідачем був рабин Хаїм бен Сімха га Коген Рапопорт. У своїй натхненній промові він показав, що всі обвинувачення євреїв у ритуальних убивствах з метою використання крові в релігійних цілях є брутальною вигадкою юдофобів і відступників не тільки від іудаїзму, але і від християнства, що всі спроби компрометувати Талмуд і його вчення неспроможні. Посилаючись на численні джерела Святого Письма, Талмудичних книг і писань християнських апостолів, Рапопорт привів слухачів до висновку, що «ні в Старому Завіті, ні в Новому Завіті немає жодних вказівок, щоб євреї вживали людську кров». Зовсім навпаки, і у Біблії, і у Мойсеєвих законах, і у Талмуді чітко сказано, що гебреям узагалі забороняється вживати будь-яку кров».

Аргументи рабина Хаїма Рапопорта були підтвержені вищими інстанціями католицької церкви і Ваадам чотирьох земель. На цій підставі в одному з документів імператора Фрідріха II Гогенштауфена було сказано: «З дуже великою часткою імовірності ми можемо припустити, що ті, кому заборонена кров навіть дозволених до уживання тварин, навряд чи можуть жадати людської крові».

шломо юда лейб рапопорт (1790-1867)

Тим часом, Папа Бенедикт XI доручив кардиналу Лоренцу Гарганелі знову вивчити це питання. У відповідній записці кардинала обвинувачення євреїв у ритуальних убивствах були цілком спростовані. На цій підставі король Польщі Август III знову підтвердив давній привілей, що забороняв зводити на гебреїв криваві наклепи. Відтоді у Польщі і християнсько-католицькому світі вони стали винятковою рідкістю і продовжувалися лише в Російській імперії [3].

Виступ рабина Хаїма бен Сімха Рапопорта прославила його серед усього гебрейства. Він продовжував працювати на користь львівської гебрейської громади аж до своєї смерті у 1771 р. Похований на Старому гебрейському цвинтарі, він шанований євреями і після смерті як великий учений і захисник галицьких гебреїв [4].

Видатним ученим, одним з перших дослідників середньовічної історії і літератури гебрейства був *Шломо Юда-Лейб Рапопорт*. Він був сином бережанського, а з 1788 року львівського рабина Беньяміна бен Сімха га Коген Рапопорта, небожем прославленого рабина Хаїма га Коген Рапопорта.

Шломо Рапопорт народився у Львові 1 липня 1790 р. Початкову освіту здобув у будинку свого батька і знаменитого дядька, що передали йому глибокі знання з Талмудичної науки і Святого Письма. З 10 років Шломо учився в ешиві свого родича ребе Давида Рапопорта у Любліні. У 15 років його одружили з донькою рабина Натана Векслера, 14-літньою Естер, що, однак, не перешкодило його дворічній війсь-

ковій службі в одному з гарнізонів Галичини. Власне у війську один з австрійських офіцерів, подивований глибокими знаннями солдата Рапопорта, почав його учити французької, постачати світською літературою [5].

У 1808 р. Рапопорт повернувся до Львова і почав вивчати західноєвропейську літературу і мови. У той час він зблизився з відомими в Галичині прихильниками єврейського просвітництва – гаскалі: Й. Ертером, С. Блохом, Й. Мізесом, Я.С. Биком і іншими прогресивними єврейськими діячами. Найбільше на Рапопорта вплинув Нахман Крохмаль, один із найбільш обдарованих молодих прихильників гаскалі. Під впливом Н. Крохмалю Шломо Рапопорт почав ретельно вивчати твори єврейського філософа XII століття Мойсея Маймоніда (Рамбама). Роботи Рамбама «Море невухім» («Наставник для тих, хто сумнівається»), «Мішне Тора» (Повторення закону) і інші твори істотно вплинули на молодого Шломо Рапопорта і стали його настільними книгами. Він вважав ці праці основою і моделлю для написання інших творів, зокрема знаменитого кодексу законів відомого ученого Йосифа бен Ефраїма, що регламентували поведінку і спосіб життя євреїв упродовж усього життя. Цей твір відомий як «Шульхан Арух» («Накритий стіл») Йосифа бен Ефраїма Каро (1488-1575).

Під впливом М. Маймоніда Шломо Рапопорт написав кілька статей, спрямованих проти хасидизму і консервативного юдаїзму. Однак, на відміну від своїх друзів і однодумців, він був дуже стриманий у критиці, не дозволяв собі

втручання у внутрішні суперечки між різними групами єврейської громадськості. Більше того, він з обуренням говорив про «просвітителів», що використовували свої знання для «писання німецькою мовою доносів і пасквілів уряду». Однак, це не врятувало його від нападок і критики з боку хасидів і недоброзичливців з єврейських ортодоксів, які не раз намагалися позбавити його роботи і вигнати зі Львова.

Усі ці труднощі не могли перешкодити Ш. Рапопорту з захопленням займатися історичними дослідженнями. У 1814 р. він анонімно опублікував невелику роботу під назвою «Техунат Ір Паріс ве Ль Ельба», у якій, на тлі опису Парижа й острова Ельби розглядається соціально-політичне становище французького єврейства [6]. У 1820 р. з ініціативи Шломо Рапопорта і його друзів у Львові почав виходити журнал «Бікуре га Ігім», у якому він опублікував ряд поетичних творів і перероблену драму відомого французького драматурга Ж. Расіна «Естер».

Під впливом ідеї історика Л. Ранці, що «божественне реалізується через історичні особистості», Рапопорт приступив до дослідження життя і діяльності історичних єврейських діячів середньовіччя. Ця праця з назвою «Анше Шем» («Біографії знаменитих людей») мала на меті подати цілу серію портретів письменників і учених раннього середньовіччя.

Працюючи над цими біографіями, Шломо Рапопорт наприкінці 20-х років XVII ст. опублікував історичну працю «Al Debar Jehudim Chafeschim» [7]. Вона відразу ж привернула увагу багатьох фахівців з історії Близького

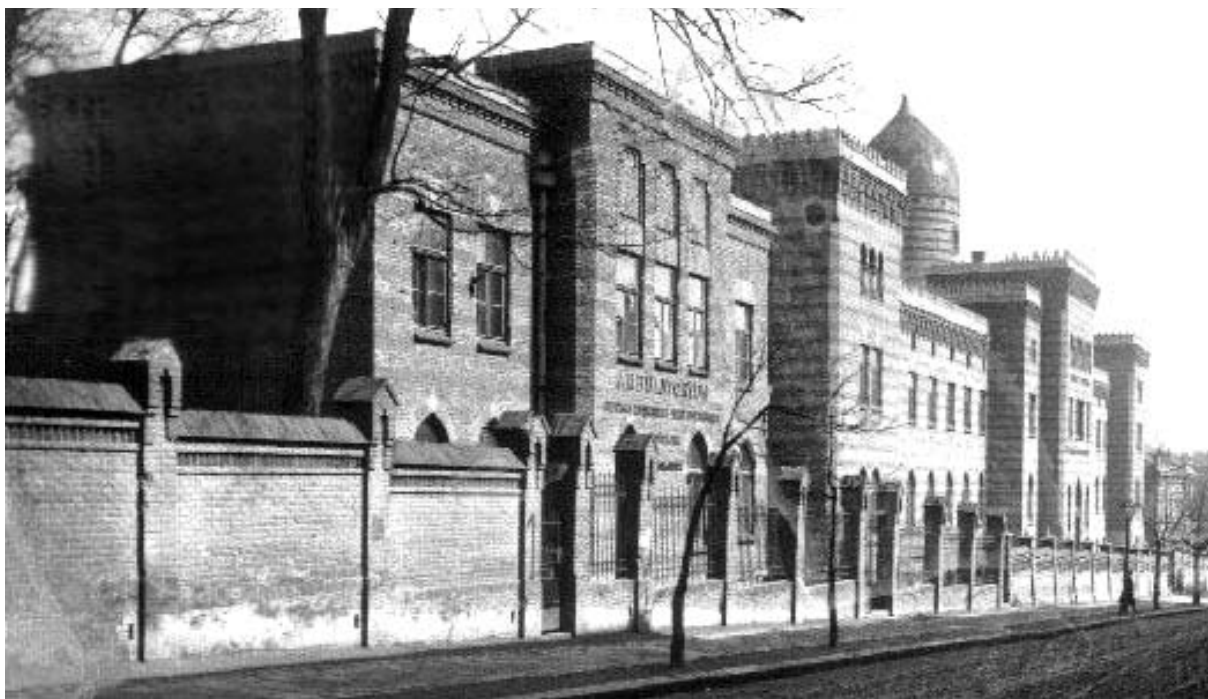

Сходу і Арабської держави [8]. Листування зі Шломо Рапопортом провадили відомі історики Франц Деліч, Й.М. Йост, автор великої праці під назвою «Історія євреїв від часів Макавеїв до наших днів» (1820-1828), Леопольд Цунц (Йом-Тов Ліпман) і інші авторитети гебрейської науки. У 1837 р. робота Ш. Рапопорта про євреїв Аравії й Абісінії була перекладена німецькою й опублікована у німецькому журналі «Орієнт», що стало справжньою сенсацією у науці про середньовічну історію і літературу.

На початку 30-х років Ш. Рапопорт опублікував шість монографій, присвячених видатним єврейським ученим, письменникам і громадським діячам X-XII століть країн Близького і Середнього Сходу. Перша з них була присвя-

чена талановитому письменнику, ученому і громадському діячу євреїв Єгипту Саадію бен Йосифу Гаону, друга – ученому Аравійського півострова й Абісінії, лексикографу XI століття Натану бен Єхієлю, автору знаменитого талмудичного словника «Арух», що розтлумачив чимало незрозумілих розділів Талмуду. Словник ребе Натана став найважливішим посібником для багатьох семінаристів, що вивчали Талмудичну літературу і Святе Письмо [9].

Наступні роботи Ш. Рапопорта присвячені одному з найдавніших літургічних поетів середньовіччя Елізару бен Каліру, автору понад 200 релігійних гімнів, що виконували упродовж століть у молитовних будинках усїєї Європи. Однак про самого автора пісень до появи

Львів, лікарня рапопорта (сьогодні третя міська клінічна лікарня), вул. Якова Рапопорта, 8

роботи Ш. Рапопорта ніхто не знав і робота про нього стала черговою науковою сенсацією.

Наступні монографії Ш. Рапопорта були присвячені північноафриканському автору коментарів до Талмуду і Святого Письма Нісім бен Якову, який прославився науковими трактатами з історії євреїв Мароко й Алжиру, а також з історії караїмських євреїв; ученому-історичному і коментатору Біблії, вавилонському Гаону Гаю з Багдада, а також астроному, літератору і коментатору Талмуда Хананію бен Хушелю з Каїра [10].

Усі шість монографій Ш. Рапопорта були високо оцінені багатьма європейськими фахівцями і їхній автор увійшов до кола визнаних і відомих єврейських істориків.

Натомість його недоброзичливці домоглися того, що у 1837 р. він змушений був виїхати зі Львова до Тернополя, де був рабином. Однак і тут супротивники не залишили його в спокої. Зрештою він змушений був залишити і Тернопіль, прийнявши запропоновану йому посаду надрабина при єврейській громаді у Празі, де продовжував працювати над своїми історичними працями. Водночас він опублікував ряд полемічних статей, спрямованих як проти відкритих реформістів, що закликали до асиміляції, так і проти фанатичних ортодоксів. У 1852 р. Ш. Рапопорт опублікував перший том давно задуманого ним енциклопедичного словника до Талмуду за назвою «Ерех Мілін». Фахівці багатьох країн високо оцінили цю нову працю львівського історика.

марка з зображенням могили нахмановича

Шломо Юда Лейб Рапопорт помер 16 жовтня 1867 р. у Празі, залишивши велику кількість неопублікованих наукових робіт. Частково вони були видані його сином у 60-80-х роках минулого століття і увійшли до золотого фонду наукових праць з історії євреїв.

Арнольд Хайм Рапопорт був відомим юристом, економістом і громадським діячем Галичини, онуком знаменитого історика Шломо Юди Лейб Рапопорта зі Львова. Він народився у Тарнові 15 травня 1840 р., початкову освіту здобув у батька Давида і матері Кароліни з дому Ейбішитз-Рапопорт. З 10 років почав відвідувати гімназію ім. святої Анни в єврейському кварталі Кракова, куди родина Рапопортів переїхала після переходу міста під австрійське панування.

На той час євреїв Західної Галичини, зокрема і Кракова, охопив асиміляторський рух. Рапопорти опинилися серед активних учасників польського національно-визвольного руху. До цього часу Арнольд устиг блискуче закінчити гімназію і вступити на юридичний факультет Краківського університету. Після закінчення університетського курсу він продовжував вивчати політичну економію у Віденському університеті під керівництвом відомого австрійського економіста Лоренца фон Штейна.

Тим часом у Кракові, як і у всій Галичині, продовжувалася боротьба євреїв за рівні з іншими громадянами монархії права. Формальна емансипація євреїв у монархії Габсбургів наступила після встановлення двосидної Австро-Угорської монархії

і прийняття Конституції 1867 р. Вона дозволила євреям вільно мешкати у всіх містах імперії, і тільки тоді Арнольд Рапопорт зміг відкрити свою адвокатську контору у Кракові.

Більшість євреїв Кракова були налаштовані консервативно, чимало з них були пов'язані з ортодоксальними колами. Родина Рапопорта завжди віддавала перевагу прогресивним течіям у єврействі, і Арнольд зблизився з помірними асиміляторами, активно пропагуючи ідеї зближення і тісного співробітництва з польськими національно-демократичними колами. Незабаром він став активним членом Товариства асиміляторів «Шомер Ізраель», автором ряду публікацій газети «Ізраеліт». Однак, на відміну від багатьох членів «Шомер Ізраель», він не підтримував німецьких лібералів, а усе більше схилився до співробітництва з представниками польської громадськості, незважаючи на їхню непослідовність у питаннях єврейської емансипації. У другій половині 70-х років він оголосив себе «поляком єврейського віросповідання», закликав активніше співпрацювати з польськими промисловими і фінансовими колами у справі розвитку економіки краю.

У 70-х роках Рапопорт опублікував ряд економічних статей, присвячених економічному потенціалу Галичини, закликаючи розвивати багатства цього краю шляхом об'єднання оборотного капіталу буржуазії міст із багатствами класу хліборобів. У багатьох статтях, присвячених господарському життю краю, Рапопорт доводив, що не можна покладатися винятково на иноземний капітал. Він різко і послідовно виступав проти господарської політики австрійської адміністрації щодо Галичини.

Рапопорт був щедрим і послідовним філантропом. Він організував і фінансував школи і ремісничі училища для єврейських дітей з бідних

родин, брав участь в утриманні будинків для інвалідів і літніх самотніх людей, єврейської лікарні і притулків для безпомічних людей.

Широка благодійна діяльність, активна участь у громадському житті міста і краю принесли йому велику популярність у колах ділових людей і серед єврейського населення. Він був обраний депутатом міської ради Кракова, а потім і депутатом Крайового сейму. У 1876 р. Рапопорт став депутатом австрійського рейхсрату, членом багатьох комісій з бюджету, промислового розвитку краю, гірської справи, з питань залізниць, торгівлі і фінансів. Він відстоював ідею форсування економічного розвитку Галичини на основі інвестиції місцевих капіталів і будівництва промислових підприємств. З його ініціативи австрійський уряд побудував ряд шкіл і училищ для дітей з бідних родин, розширив мережу залізниць, поліпшив комунальне господарство.

Рапопорта обрали почесним членом багатьох громадських культосвітніх організацій. У 1890 р. він був визнаний гідним почесного звання Радника імператора, йому надали дворянський титул з гербом «Порада». Упродовж багатьох років він залишався консультантом і радником міністра Австрійської імперії Ю. Дунаєвського і Намісника Галичини К. Бадені, був нагороджений багатьма австрійськими і німецькими орденами і медалями. Нагромадивши чимале багатство, він заповів його бідним євреям Кракова й інших міст Галичини, єврейській громаді.

Меценат і економіст Арнольд Рапопорт залишив значну кількість опублікованих і неопублікованих наукових праць з економіки Галичини. Частина з них була опублікована в австрійських і польських періодичних виданнях, але багато чого з його літературної спадщини ще чекає своїх дослідників.

Арнольд Рапопорт помер у 1907 р., залишивши п'ятьох дорослих дітей і онуків. Деякі з них, поріднившись із членами аристократичних родин Австрії, Угорщини і Польщі, хрестилися, забувши про своє походження. Деякі зі спадкоємців Рапопорта залишилися при вірі своїх батьків і дідів і були винищені у Кракові під час Катастрофи. У Відні і Будапешті живуть лише далекі родичі родини Рапопортів, але вони вже забули про своє єврейське походження.

Львів, лікарня Рапопорта (сьогодні третя міська клінічна лікарня), вул. Якова Рапопорта, 8

1. Єврейська енциклопедія. С. Петербург. 1914, т. I, К. 310-312.

2. Державний історичний архів України у Львові, Ф.132, оп. I.

3. ЦДІА України, Ф.701, оп.5, д.12, л.76.

4. Там же, д.128, л.5.

5. Warbachs Biografisches Lexikon, Leipzig 1882, B. 24, S.356-358: Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig 1888, B. 7, S. 283-288.

6. Porges A. Toledot Schelomo Jeguda, Praga; Bernfeld S. Der Chacham. Leipzig 1896. S. 36-58.

7. «Allegemeine Zeitung des Judentums». Berlin 1868 N-3. S. 2-56.

8. Allgemeine Deutsche Biografien... S. 284.

9. «Bikkure ha Jtim», Wien, 1828 n-6, S. 3-34.

10. Bernfeld S. Der Chacham... S. 46.

володимир меламед

справа станіслава штайгера

львів, освячення фундаменту закладеного будинку, поч. ХХ ст.

5 вересня 1924 року польський президент Станіслав Войцеховські приїхав до Львова на відкриття Східного Ярмарку (Targi Wschodnie). Коли президентський кортеж проїздив перехрестя вулиць Легіонів (тепер пр. Свободи) і Коперніка, в його карету хтось кинув бомбу. Її одразу ж викинули, і вона впала на землю, де на неї копитом наступив кінь. Бомба не спрацювала і ніхто не постраждав.

Поліція прибула на місце злочину і арештувала Станіслава Штайгера, єврея, який випадково опинився поруч. Два свідки одразу ж дали свідчення проти нього. Влада визнала його відповідальним за замах на підставі лише усних показів, які стверджували, що чоловік підняв руку, а потім почав утікати. Після короткого розслідування Штайгер постав перед Надзвичайним трибуналом, який розпочався 15 вересня 1924, через 10 днів після спроби замаху на президента. Суд складався з суддів Дукета, Гута, Маєра і Соха (Dukiet, Huth, Mayer, Socha).¹ Щоб винести смертний вирок, було потрібне їхнє одностороннє рішення. Захищали Штайгера др. Грек і др. Бромберг.

Станіслав (Шломо) Штайгер народився 14 грудня 1900 р. у Львові. Його сім'я залишила Галичину і на початку Першої світової війни переїхала до Відня. Наприкінці війни його відібрали до Австрійської армії. Після повернення до Львова Штайгер вступив до університету ім. Яна Казимира, аби вивчати право, водночас працював на комерційну фірму S.A. Koloniale.² Будучи прихильником сіонізму, він брав участь

у громадських заходах місцевих організацій *Makabea*, *Karen Kayemet* і *Keren Hayesod*. Не маючи жодного зв'язку з комуністичним рухом, Штайгер все ж був ознайомлений з його теоретичними засадами.

У 1924 р. Надзвичайні трибунали ще існували у Польщі, переважно на Східній Галичині. В основному ці суди розглядали політичні і кримінальні справи, які підпадали під категорію смертної кари. Австрійське право з 23 травня 1873 року, яке стосувалось таких кримінальних справ, було все ще чинним, тим самим надаючи законності таким судам, хоча польська законодавча влада обговорювала його скасування.³ Надзвичайне судочинство було скороченою версією нормальних судів. Базуючись на принципі очевидності, зберігаючи судові обвинувачувальні акти і право захисту, ці суди не мали присяжних і позбавляли права апеляції вироку.

Кримінальна поліція базувала своє розслідування справи Штайгера на показах основних свідків – Марії Пастернак і Вікторії Льодль, цілковито нехтуючи багатьма іншими свідками, які давали інші покази. Усі заяви, що не підтверджували версію поліції, не бралися до уваги або ж були навмисне змінені. Обвинувачувач, який був прихильником версії поліції, звинуватив Штайгера у запланованому замаху на життя президента, а також у змові з комуністами. Адвокати Грек і Бромберг постійно звертали увагу суду на надзвичайно контроверсійні аспекти в цій справі, наголошуючи на жакливих розбіжностях у показах свідків.

Stanislaw Stojger

8 вересня 1924 року, через три дні після замаху, Українська Військова Організація, або УВО, підпільна напіввійськова організація, пов'язана з боротьбою за незалежність України, взяла на себе відповідальність за напад на президента Войцеховського. У заяві, поданій до львівської газети «Хвиля», було написано: *«Шановний пане Редактор, замах на особу президента, який відбувся близько 15.00, 5 вересня у Львові на вулиці Коперніка, був організований, разом з низкою інших акцій, Українською Військовою Організацією і її членами – українцями. Після того, як член УВО кинув бомбу, він зрозумів її неефективність. Залишаючись на місці ще деякий час, він намагався виконати завдання, стріляючи з револьвера. Однак, не маючи змоги це зробити, він, не усвідомлюючи цього, врятував собі життя. У той час, як він стояв осторонь, інший, цілком не причетний до справи чоловік, почав утікати. Саме у той момент цілковито невинний Штайгер був заарештований. Ми шкодуємо, що дії УВО ненавмисне принесли багато шкоди невинному єврею і призвели до нових нападів на Сіоністську партію і єврейську громаду»*.⁴

Др. Леон Райх, голова Східногалицької сіоністської організації і член сейму, разом з Генриком Гешелесом, редактором «Хвилі», одразу ж підключився до справи, повідомляючи всіх відповідальних осіб про очевидне роз'яснення у справі Штайгера, однак безрезультатно. Суд відхилив нові свідчення на підставі того, що прокуратура не підтвердила їх достовірність. Суд був просто не зацікавлений у будь-яких обставинах, які могли б прояснити щось у справі. Підставовою метою Надзвичайного суду було визначити, чи повинен Станіслав Штайгер бути звинувачений, чи ні.

17 вересня був останнім днем суду. Трое суддів визнали Штайгера винним, проте четвертий суддя не визнав, що його вина була доведена, і тим самим врятував Штайгера життя. Якби не він, єдиною надією Штайгера було б помилування президента. Таким чином справа була передана на подальше розслідування і слухання перед звичайним судом присяжних. Суд також вирішив затримати Штайгера у в'язниці.

Розпочався новий етап у справі Штайгера. День перед тим батько Штайгера, його наречена Юзефа і його друг Фіхтман були звільнені з ув'язнення. Станіслав Штайгер провів ще 15 місяців у в'язниці, до нового 10-ти тижневого слухання, після якого 17 грудня 1925 р. судді виголосили остаточний вердикт.

Розслідування співпало з політичними змінами, які були вирішальними для єврейського суспільства. По-перше, польсько-єврейські відносини на правлячому рівні досягли кульмінаційного питання: чи єврейські політичні сили будуть вести антипольську політику у Блоці національних меншин, чи все ж таки будуть схильні до підпорядкування польському уряду і стануть незалежними від Блоку національних меншин. Після важких перемовин представники Єврейської парламентської репрезентації на чолі з др. Леоном Райхом у липні 1925 р. підписали Угоду з польським урядом.

Прем'єр-міністр Грабські, вітаючи делегацію євреїв з успішним завершенням переговорів, сказав: «Прагнення євреїв зміцнити свій добробут не принесе нікому шкоди, це ніщо більше, ніж додатковий чинник, який сприятиме зміцненню держави». Угода між Єврейською парламентською репрезентацією і польським урядом мала на меті призвести до спільного польсько-єврейського примирення і співпраці.

Однак, українці бачили це з іншого боку, а саме як ще один вияв зради спільної з євреями антипольської справи. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) у своїй газеті «Діло», жорстоко атакувало єврейських політиків: «Незалежно, чи під керівництвом др. Бика, чи др. Льовенштайна, чи др. Райха, вони залишаються представниками, пропагандистами і виконавцями правлячого класу. Для них на першому місці є зиск і їхньому егоїзму немає меж!»⁵

Це була діаметрально інша перспектива: там, де єврейські політики бачили процес нормалізації, українські політики вбачали егоїзм

і зрадництво. Має бути зазначено, що в обох випадках це була точка зору єврейської і української політичних еліт. Звичайні люди цих громад не були так однозначно поділені на анти- і пропольські блоки.

У серпні 1925 р. у Львові проходив ще один Надзвичайний політичний трибунал. 28 липня 1925 року єврейський комуніст Нафтали Ботвін убив агента політичної поліції Йозефа Цехновського (Józef Cechnowski). Цехновський був свідком у справі Штайгера і у розслідуванні справи, відомої як «Процес львівських городян». Наступне слідство у справі Штайгера поставило перед судом велику кількість провідних єврей-

станіслав штайгер на суді

ських політиків і публічних особистостей, а також польських і українських прибічників комуністичного руху. Їм було висунуте обвинувачення у антидержавному закаті.⁶

На загал ситуація нагадувала наслідки українсько-польської війни за Львів у 1918 році, коли на карту була поставлена лояльність євреїв до Польщі. Газета «Діло» писала: «Однозначно можна сказати що найліпший лікар – час – загоїв єврейські рани, тепер євреї, принаймні на даний момент, забули про листопадовий погром (листопад 1918)».⁷

Далі газета стверджувала, що українці і надалі будуть підтримувати євреїв, хоча варто взяти до уваги поширене, не дуже прихильне ставлення до євреїв. Газета робила висновок, що таке ставлення є таким же істотним, як і права у добрих стосунках між людьми. Реакція українців, як ми побачили раніше, була досить м'яка, хоча стереотипного погляду вони не позбулися. Михайло Лозинський, учений і політик, у 1922 році написав: *Єврейський погром був як покарання за те, що всі, окрім єврейської інтелігенції, приєднаної до Польщі, зайняли нейтральну позицію в українсько-польській боротьбі за Львів. Вони організували свій військовий загін, щоб захистити єврейські квартали від обох воюючих сторін. У той час, як українці прихильно поставились до цього, поляки вважали єврейську позицію ворожим вчинком і відповіли на це триденним погромом»*.⁸

Єврейсько-українські незгоди не заспокоювали польське суспільство. Сам факт незадоволення українцями позицією євреїв у польсько-українській війні був навмисне не помічений польською владою і громадською думкою. В очах польської громади погром у листопаді 1918 році був реакцією міського шумовиння на

польсько-українські сутички в місті і можливою відплатою за позірну допомогу євреїв українцям. Для поляків смерть 73 євреїв, спалені синагоги і знищені квартали були неістотними. Водночас «єврейську зраду» зробили символом того, що поляки є жертвами у руках євреїв: цей образ глибоко залишився у пам'яті поляків під назвою «Львів, 1918» не як один з погромів, а як зрадницька діяльність євреїв, що приносить шкоду польській нації як на військовій, так і на міжнародній дипломатичній арені. У 1919 році, коли польська влада відновила свою діяльність на Східній Галичині, примирення з євреями було для них завданням, яке стояло на останньому місці.

Єврейські політичні лідери вважали, що поновлення в правах було б необхідним етапом у майбутніх польсько-єврейських відносинах. Провідний галицький сіоніст і видавець газети «Хвиля», Генрик Розмарин, казав: «Польське суспільство і преса засуджують погром, але частково, і виправдовує його як відповідь на ворожу поведінку євреїв. Стає конечним політична реабілітація євреїв».⁹

Отже, справа Штайгера була ускладнена національними відносинами, а також політичною і соціальною нестабільністю в регіоні. Для польського уряду це було ще одне виявлення політичного незадоволення і підтвердження єврейського екстремізму. Незважаючи на громадську критику, продовження розслідування, яке мало чисто політичний характер, залишилось у руках львівської кримінальної поліції. Згодом звучали провокативні заяви, які пов'язували Штайгера з комуністичним рухом або ж єврейською змовою. Не відомо, якою мірою польська політична поліція була здатна керувати справою, але очевидним є те, що вона була задіяна від самого початку. Однак, політична

поліція не схилилася до версії, що Штайгер був пов'язаний з комуністичним угрупованням, а також скептично ставилась до версії єврейської змови, натомість вважала цілком переконливою версію українських націоналістів. Очевидно, що політична поліція не була керівною у розслідуванні, вони обмежувалась лише рекомендаціями або аналітичними звітами.

Слід сказати, що були й інші перешкоди у розслідуванні. «Процес Львівських городян» на загал, а особливо справа Микитина, які були помилково поєднані зі справою Штайгера, направили розслідування у помилковому напрямку. Даючи свідчення у справі Львівських городян, Микитин вигадав цілу групу можливих майбутніх державних зрадників, які, очевидно, не мали нічого спільного з Штайгером. На його

думку, справжнім винуватцем замаху був якийсь Панчишин. Розслідування цієї версії зайняло кілька місяців. В кінцевому результаті це закінчилось судом, на якому Микитин уже був не свідком, а підсудним.¹⁰ Не переймаючись пошуком істини, польські політичні кола розпочали кампанію проти євреїв обвинувачуючи їх у сепаратизмі і в антипольській політиці.

12 жовтня 1925 року розпочалися повторні слухання у справі Штайгера. Присяжний суд виголосив склад адвокатської групи: др. Льовенштайн, др. Грек, др. Рінгель, др. Ландау і др. Розенкранц.

Першого дня Штайгер давав свідчення про те, що трапилося понад рік тому, 5 вересня 1924 року: «*Стоячи там (на розі вулиць Коперніка і Леґіонів) я помітив когось, хто кинув загорну-*

Ława sędziów przysięgłych.

Dr. Piotr Świsterski. Maks Acht (zastępca) Józef Proczkowski Leon Matwijowski Jan Królikiewicz Henryk Jancecki Inż. Kazimierz Janicki.

Okłewisz Zuhak Stanisław Zborowski Michał Witkowski Stanisław Witwicki Jan Zarzycki Franciszek Welos

присяжні, що судили штайгера

тий у газету пакунок у бік проїжджаючого президентського екіпажу. Після того, як я зрозумів, що це бомба, я побіг до найближчої брами, інші люди також утікали. Будучи всередині, я почув жіночий голос: «Він побіг до брами, він був у світлому плащі». Я подумав, що вони могли говорити про мене. Я зняв капелюха і вийшов на вулицю. Там я і був арештований.¹¹

Натомість, на той час у справі Штайгера з'явилися нові факти, докази і свідчення, які могли забезпечити справедливий судовий процес. Лідери єврейської общини і Єврейської парламентської репрезентації доклали усіх зусиль, щоб переконати владу серйозно сприйняти заяву українців про їх причетність до справи. Разом із адвокатами вони зібрали докази, які дали змогу відновити усі події, що сталися до і після нападу. Згодом, причетність українців було доведено. Єврейські засоби масової інформації опублікували коротку версію цієї історії: член Української військової організації Тефіл Ольшанський¹² отримав доручення убити президента Войцеховського.

Розробляючи план, Ольшанський, не будучи мешканцем Львова, мав проблеми з вибором місця нападу. Він блукав вулицями упродовж кількох годин, поки не виконав свою місію, хоча і так безуспішно. Залишаючись спокійним посеред наростаючої паніки, йому вдалось утекти непоміченим поліцією.¹³ Незважаючи на це, були свідки, які встигли зауважити, що це він, а не Штайгер кидав бомбу. Пізніше вони свідчили на користь Штайгера, стверджуючи, що там був інший чоловік з бомбою. Деякі інші свідки заявляли, що Штайгер дійсно був близько до справжнього терориста.

Після двох днів Ольшанський утік зі Львова, а потім ще через три тижні нелегально залишив Польщу, перетинаючи німецький кордон

у Битомі. Дізнавшись про судовий процес у Львові, він попросив своє керівництво втрутитись у справу, щоб довести невинність Штайгера. Залишається невідомим, чи знав він про заяву, яку УВО надіслало до єврейської газети «Хвиля» і яку суд не визнав правдивою і не взяв до уваги, оскільки у ній не було названо жодних імен справжніх терористів.

Натомість Ольшанський беззаперечно заявив, що 5 вересня 1924 року у Львові він зробив спробу вбивства президента Станіслава Войцеховського. Якби він згодом не дав детальних свідчень у Берліні і Битомі, справа Штайгера була б програна.

Пруський міністр внутрішніх справ Северінг 22 жовтня 1925 офіційно заявив про відкриття справи на Ольшанського: «Перетнувши польсько-німецький кордон у місті Битом Ольшанський був заарештований місцевою поліцією. У процесі розслідування він визнав своє членство в УВО і прийняв звинувачення у спробі убивства президента Польщі 5 вересня 1924 року. Німецька влада забезпечила його політичним притулком. Теперішнє місце його перебування залишається невідомим. Щодо львівського суду, то міністр Северінг просить про негайний контакт німецьких влад з польськими владами».¹⁴

27 листопада 1925 року Польське телеграфне агентство (РАТ) передало з Берліна, що Тефіл Ольшанський вже вдруге добровільно зголосився до берлінської поліції, висловлюючи своє занепокоєння щодо свого першого зізнання. Беручи до уваги ці зізнання, які були необхідні для вирішення справи, він змушений ще раз їх підтвердити, оскільки судовий процес над Штайгером і надалі тривав. Ця заява була зроблена за згодою лідерів підпільної Української військової організації. Офіційний рапорт

з зізнаннями Ольшанського був надісланий до Пруського міністра внутрішніх справ, який невідкладно мав передати свідчення до львівського суду.¹⁵

В той час єврейські політичні кола, використовуючи свої зв'язки з Українським урядом, який був у заслання у Відні, сконтактувались з головою УВО, полковником Євгеном Коновальцем у Берліні. Євген Коновалець підтвердив відповідальність українців за напад і роль Ольшанського у ньому. Однак, УВО не зробило нової офіційної заяви на підтримку слів Коновальця. Мабуть, в інтересах УВО і інших імміграційних кіл було залишати статус-кво. Кореспондент Варшавської єврейської газети на їдиш «Момент» взяв у Берліні інтерв'ю у Євгена Петрушевича, президента у вигнанні Західноукраїнської Народної Республіки. Коли його запитали, чи Ольшанський учинив замах на життя президента, відповідь була досить невиразною: *«Чи Ольшанський скоїв замах, чи ні – це також наше питання. Ми знаємо те, що знаєте ви, а саме, що Ольшанський признався до вини. Ми вважаємо, що за даних обставин Штайгер не має бути засуджений. Щодо справи Ольшанського, ми маємо чекати на результати подальшого розслідування»*.¹⁶ Тим часом, стало відомо, що Ольшанський утік з Німеччини до Голандії.¹⁷

На той час всі докази були в руках німецьких судових влад, що мали свідчення Ольшанського, але відповідні німецькі інстанції зв'язались з Варшавою лише через кілька місяців. Навіть після того, як німецькі документи були доставлені до Польщі, Варшава деякий

Oskarżony Naftali Bottwin.

час загадково мовчала і тоді Львів почав наслідувати їхній приклад.

Однак, незважаючи на це, адвокатська група, спираючись на німецькі матеріали, спромоглася зробити певний прорив у справі Штайгера. Польський уряд і сейм почав детальніше стежити за справою. Адвокати і Єврейська парламентська репрезентація вніесли на публіку недолугість слідчої поліції, а точніше, комісара Кайдана й інспектора Лукомського. На Сеймі виступив депутат Жулавскі від Польської соціалістичної партії, вимагаючи державного нагляду над Львівською кримінальною поліцією: *«Нам всім відомо про образливі дії з боку правоохоронних служб, але те, що діється у Львові, а особливо брутальність комісара Кайдана, можна назвати тільки варварством, яке не сумісне з ідеєю цивілізованої людини»*.¹⁸

Адвокати ставили під питання правдивість свідчень і особливо піддавали сумніву заяву поліції. Др. Розенкранц наголошував, що слідчі, під натиском керівництва, зробили серйозну помилку, ігноруючи очевидні розбіжності у свідченнях. Те, що офіційний контакт німців з польською владою відтягувався, на думку др. Розенкранца, мотивувалося політичними причинами: *«Аналізуючи німецьку пресу в період між 16 і 26 жовтня, можна зробити висновок, що окремі групи серед німецьких властей навмисне затримували справу Ольшанського. Роблячи це, вони мали намір оприлюднити свідчення Ольшанського тільки після того, як Штайгер буде визнаний винним»*.¹⁹

Тим часом, на слуханнях др. Рінгель презентував Штайгера як віруючу людину, поміркованого сіоніста, і таким, що насправді підтримує Польську державу. Його добре поставлені питання призвели до того, що суд і громадськість почали сприймати Штайгера як лояльну і законнослухну людину.

Др. Рінгель (до Штайгера): Чи знаєте Ви, чий голоси були вирішальними на виборах Войцеховського?

Штайгер: Це були голоси Єврейської парламентської репрезентації, здається, це було 46 голосів.

Др. Рінгель: Чи знаєте Ви, що польський уряд висловив свою підтримку ідеології до якої ви належите [сіонізм]?

Штайгер: Я знаю, що міністр закордонних справ Скжинські схвалив політику Світової сіоністської організації.

Др. Рінгель: Це організація, до якої Ви належали до того, як були засудженні і ідеологію якої ви приймали.²⁰

Захист створював образ Станіслава Штайгера як чесного єврея, чесного поляка і лояльного громадянина, який не міг скоїти антидержавний вчинок. Оскільки слухання було вже на політичному рівні, захист використав свій останній, найсильніший резерв. Ним був абсолютно безкомпромісний польський патріот, депутат австрійського і польського парламенту, лідер Єврейсько-польського угруповання, блискучий юрист др. Натан Льовештайн. Він узяв на себе захист Штайгера на завершальному етапі. Його репутація польського патріота, його нейтральність і неупередженість щодо єврейського політичного руху і Блоку національних меншин були поза сумнівами.

Др. Льовештайн будував свій захист на засадах сучасної йому кримінології, використовую-

чи глибокі знання цієї справи. Його кінцева промова 16 грудня 1925 може служити історичним документом, що висвітлює тодішню політику, соціальні відносини і мікрокосмос кожного індивідуума.

Др. Льовештайн переконливо довів розбіжності у свідченнях основних свідків, показав неспівпадіння у розслідуваннях кримінальної і політичної поліції. Він обвинувачував провідних представників кримінальної поліції у жахливій брутальності, безоглядному обмані, у недвозначному антисемітизмі. Льовештайн поступово розгортав драму несправедливо засудженої людини. Суд і громадськість побачили, що Штайгер, після низки допитів, уже не міг більше стримуватися і почав відверто висловлювати свої думки: «І ми, які жили тут упродовж 600 років, не тільки гості, але і власники». Слідчий Лукомські схарактеризував цей нервовий зрив як вороже виявлення незгоди. Пізніше Лукомські, без жодних видимих причин, асоціював Штайгера з єврейською або комуністичною змовою.

Др. Льовештайн також посилався на 600-річну історію євреїв у Польщі. Він не застосовував примирливий підхід, а навпаки, підкреслюючи столітній досвід євреїв у Польщі, він спромігся перетворити захист Штайгера на захист громадянських прав: «Це наша батьківщина, і поки ми тут живемо – ми не гості. На цій землі ми хочемо бути рівні у правах – рівні не тільки з боку права, а бути насправді вільними, незважаючи ні на що».²¹

«Чому євреї є такі стурбовані справою Штайгера?» – запитував Льовештайн, маючи на думці усі ті складні ситуації, у яких опинялися євреї. Він характеризував стан справ як громадську колективну відповідальність. «Це нормально, якщо Ян, Міхал або Павел скоїли

злочин, і тоді Ян, Міхал або Павел є за це покарані. Але коли винен єврей, тоді це не тільки він, а всі євреї винні, це зробили усі євреї». «За Божою волею і за волею людей, серед яких вони живуть, євреї асоціюються з тим, що вони є завжди у чомусь винні».²²

«Єврейське суспільство піднялося на захист Штайгера не лише з солідарності і не тільки тому, що він був не винним», наголошував Льовенштайн, «а через те, що він був типовим польським євреєм, інтелектуалом середнього класу, відданим державі і співвітчизникам. На загал польські євреї і складаються з таких особистостей, як Штайгер – скромні, відповідальні і пристосовані до різних культур».²³ Підтримуючи цю тезу, Льовенштайн провів паралель до іншого тогочасного політичного процесу Нафталі Ботвіна, молодого єврейського комуніста, який 28 липня 1925 року убив агента політичної поліції і її інформатора, до слова – колишнього комуніста Юзефа Цехновського. Ботвіна також судив Надзвичайний трибунал. Суд був швидким і безжалісним. Судді зневажили усі обставини, пов'язані із особистістю Нафталі Ботвіна, вони також знехтували підставовими гуманітарними нормами. Справа Нафталі Ботвіна була також прикладом байдужості єврейської громади до політики і її відвертої антикомуністичної позиції. Жодна єврейська община, політична організація чи приватні особи не висловили підтримки чи співчуття засудженому комуністу Нафталі Ботвіну. Обставини у справі Штайгера були іншими.

Біографія Нафталі Ботвіна була досить типовою на той час. Він був 8 дитиною у бідній єврейській сім'ї. Він не пам'ятав свого батька, що помер молодим, був хворобливою дитиною і почав ходити лише у 7 років. Його освіта закінчилась на 3-річній державній школі. З ранніх років він був змушений самого себе утримувати, погоджуючись на будь-яку роботу. Його остання робота була помічником кравця. У 1921 Ботвін вступив до профспілки і незабаром став членом Польської комуністичної партії (Комуністична партія Західної України).²⁴ Відповідаючи на запитання суду, як він став комуністом, пояснював: «Я читав і слухав дискусії, однак жорстокість життя переконала мене у справедливості комуністичної ідеї, яка мала бути вирішенням проблеми соціальної несправедливості».²⁵

Стоячи перед судом, Ботвін давав чіткі і короткі відповіді. Судді, адвокати, громадськість відчували, що ця молода особа підійшла до своєї останньої хвилини, байдужо приймаючи всі обвинувачення, і життя утратило для нього цінність. На питання про убивство Ботвін відповідав:

Присяжний суддя: Чи Ви шкодуєте про те, що скоїли?

Ботвін: Як людина – так; я дізнався, що у нього була дружина і діти, я шкодую, що убив людину, хоча не шкодую, що убив провокатора.

Присяжний суддя: Чи Ви мали комуністичні листівки?

Ботвін: Так, мав.

Суддя Ангельські: Чи Ви є членом комуністичної партії з 1923 року? Чи Ви комуніст за переконаннями?

Ботвін: На ґрунті практики і повсякдення.

Суддя Ангельські: Чи Ви читали комуністичні книжки?

Ботвін: Ні.

Суддя Ангельські: Чи Ви знаєте цілі комунізму?

Ботвін: Я не можу сказати так, як сказала би це освічена людина, я знаю лише з повсякденного життя.

Суддя Ангельські: Чи Ви читали газети і які саме?

Ботвін: Так, *Dziennik Ludowy*, *Trybuna Robotnicza*, і інші.

Суддя Ангельські: Чи Ви отримували субсидії від партії?

Ботвін: Ні, ніколи.²⁶

Захист – др. Шухевич і др. Акснер, зверталися до суду, щоб той зважив на важке життя Ботвіна, умови, в яких він виріс, і його вік – 18 років, а не 20, як було офіційно повідомлено, оскільки у його свідоцтві про народження був помилковий рік народження – 1905 замість 1907. Суд відхили протести захисту. Др. Акснер провів історичну паралель до Польського революційного руху в царській Росії. Він стверджував: «*Ботвіном керувала політична ідеологія. Його вчинок можна прирівняти до того, що робили польські терористи від польської Соціалістичної партії у 1905 році на варшавських барикадах*».²⁷ Щоб врятувати життя Ботвіна, захист просив суд про продовження справи у суді присяжних. Якби прохання задовольнили, для Ботвіна з'явився б шанс на життя, однак, наступного дня оголосили вирок.

Надзвичайний трибунал одноголосно засудив Нафталі Ботвіна до смертної кари. Остан-

ньою надією було президентське помилування. Адвокат попросив присяжного суддю гарантувати право подання петиції про помилування від імені обвинуваченого і його сім'ї. Трибунал склав таке прохання до президентської канцелярії. На відповідь мали чекати три години. Була 10 година ранку. Об 11.00 Нафталі Ботвіна перевели до камери у в'язниці Бригідки. Об 11.30 до камери увійшов рабин др. Фройнд, проти присутності якого Ботвін рішуче заперечив. О 13.00 члени трибуналу приїхали до в'язниці. О 13.15 Ботвіна повели на місце страти. Було оголошено, що президент Станіслав Войцеховські відхилив прохання про помилування. До місця страти Ботвіна супроводжувала поліція і солдати. Лунала пісня «Червоний прапор», яку співав Ботвін.

*...Час розплати настане,
Тоді судити будем ми.*

Ботвін стояв навпроти розстрільної команди. Вирок прочитали ще раз. Ботвін вигукнув: «Геть буржуазію! Нехай живе соціалістична революція!» Він не дозволив, щоб йому закрили очі. Запала тиша. Пролунали постріли. Ботвін упав мертвим.²⁸ Під час страти кур'єр намагався передати до в'язниці букет білих квітів.²⁹ У цей день люди могли бачити червоний прапор, який майорів на копці Високого Замку. Єврейська община мовчала, відокремившись від Нафталі Ботвіна.

Обставини у справі Штайгера були іншими, однак, якби у вересні 1924 рішення суду було одноголосним, він би також стояв на місці страти у Бригідках.

17 грудня 1925 року був виголошений другий вирок у справі Штайгера. Голова присяжних др. Світерські оголосив: «Рішенням біль-

шости (8 з 12) визнаний невинним».³⁰ За згодою суду рішення одразу ж набрало сили. Станіслава Штайгера звільнили з ув'язнення. Радісні натопи євреїв вітали його дорогою додому.

Позиція українців у справі Штайгера була не так ясно сформульована, як у свій час щодо єврейсько-польської Угоди (липень 1925) чи єврейської позиції у Блоці національних меншин. (1922 1928 рр.) У випадку Штайгера початково на карту була поставлена єврейська лояльність до Польщі, хоча справа і була досить індивідуальною. Втручання українців певною мірою було зумовлене ситуацією. Револьюційна УВО одразу ж взяла на себе відповідальність. Вона також застерігала євреїв не брати участі у польських заходах, які відбувались на автентичних територіях України, оскільки українці ніколи не будуть ставитися толерантно до цих заходів.³¹ УНДО, як парламентська і легальна політична партія, яка не підтримувала радикалізму УВО, звинувачувала євреїв винятково у їхній саморятівній тактиці.

Відколи УВО добровільно взяли на себе вину, і відколи польська преса відкрито звинувачувала євреїв, звичайні українці сприймали безневинного Станіслав Штайгера із співчуттям і жалістю як жертву польської системи. З іншого боку, методи і стратегії, які у справі Штайгера застосовували єврейські парламентські лідери, не могли не викликати характерної для українців критики.

«Діло», відображаючи точку зору УВО, назвало остаточну стратегію захисту як результат нового єврейсько-польського союзу, створено-

го проти українців.³² Це стало поширеною українською оцінкою щодо єврейських політиків як егоїстів. Беручи це під увагу, незалежно, чи це була Угода, чи захист Штайгера, дії євреїв сприймалися як зрада спільних інтересів непольських народів. Коментуючи закриття справи Штайгера, газета «Діло» писала: «З типовою енергією, расистською застереженістю і бездумним пострахом ця справа перейшла у найважливішу проблему Європи і Польської республіки».³³

Зразок єврейської незалежної політики в стосунку до інших національних меншин Польщі був сформульований на початку 1920-х років. У 1925 р. Леон Райх написав щодо жорстокої критики як з боку українців, так і з боку євреїв: «Ми опинилися між двома націями – поляками і українцями – і тому мусимо проводити тільки незалежну єврейську політику».³⁴

Страх і непевність разом з столітньою залежністю, безперечно, вплинули на стосунки єврейських політичних лідерів Східної Галичини з самою державою. Як казав Леон Райх, єврейські політичні концепції не базуються на винятках, а на історично зумовлених реаліях. І далі про Угоду: «Чи багато заплатили євреї за згоду? Ні, ми тільки пообіцяли вірність польській державі і підтвердили нашу політичну єдність з польською нацією, і ми проголосили свої наміри працювати на добро польської держави. Роблячи це, ми нікому не дали приводу поширювати упередження чи збільшувати гноблення. Деякі люди вважають, що ми могли б почекати, але євреям палиться ґрунт під ногами».³⁵

голова правління прогресистської синагоги озія васер, 1930-ті рр.

Українці так і не підтримали цю політичну парадигму. З іншого боку, євреї ніколи не мали незатьмареного політичного горизонту, щоб оцінити позицію майбутніх союзників. Проте, не тільки взаємні скарги домінували в політичному дискурсі між двома громадами. На загал, соціальні і культурні взаємодії були позбавлені недовіри чи докорів, особливо якщо це стосувалось батьківщини євреїв у Палестині чи українського університету у Львові. Хоча, з перспективи, не можна не зауважити, що українсько-єврейські діалоги продовжували розходитися у різних напрямках, українському і єврейському, і шанс на сходження в одній точці був дуже малий.

Справа Штайгера була комбінацією фатальних співпадінь, людських помилок, бюрократизму, неефективності поліції, а також відображенням тодішньої місцевої і геополітичної ситуації. Дух часу підказував малоімовірність того, що особа, не пов'язана з комуністами, націоналістами, і не замішана в інших радикальних змовах, могла зробити замах на життя президента. Це деякою мірою може пояснити повільний процес розслідування і неквапливість суду. Польська влада наголошувала: судовий процес ніколи не був спрямований проти єврейської громади як такої; єврейські кола заперечували: суд був перетворений у випробування єврейської лояльності і патріотизму щодо держави. Українська ж громадська думка бачила у цьому неефективність польської держави і перебільшену реакцію євреїв.

Єврейська громадськість не могла не виявити зацікавлення і хвилювання щодо справи Штайгера. Якщо на першому судовому засіданні увага була прикута до особи самого Штайгера, то на другому 47-денному слуханні з'явився більш широкий єврейський контекст, який за-

хищав не тільки невинного чоловіка, але й контракував польські партії, брутальність поліції і байдужість людей при владі. У пізніших публікаціях, які стосувались справи Штайгера, зазвичай антисемітизм подають як провідну силу всієї справи. Тепер, з точки зору сьогодення, ми приймаємо антисемітизм як особливість того часу, і не заперечуємо його впливу на місцеву поліцію, прокурорів і суддів; але справа Штайгера була набагато складнішою, аніж просто антисемітизм. Наприклад, поляки, будучи зазвичай різкими, коли йшлося про український націоналізм, у випадку справи Штайгера неохоче сприймали українську версію. Пояснення цьому може бути доволі просте: маючи «правдоподібного» виконавця замаху у руках, не було сенсу розслідувати інші версії. Не треба також забувати, що навіть в останній день слухання 4-о присяжних з 12-и визнали Штайгера винним.

Справа Штайгера увійшла в історію міжвоєнної Польщі як багатостороння політична, соціальна і етнічна дискусія. На думку офіційної Польщі – це був тріумф справедливості, українці пишалися безкомпромісною позицією УВО, в той час як євреї бачили це як довгу і виснажливу боротьбу, яку вони витримали. Станіслав Штайгер був жертвою усього, вище сказаного, і заслужив, щоб його пам'ятали як символ того часу.

Переклала Мар'яна Магдши

¹ Chwila (Lviv), September 16, 1924, 1.

² Barbara Letocha, «The Штайгер Trial», *The International Association of Jewish Lawyers and Jurists*, 29 (2001), 34.

³ *Ibid.*, 33.

⁴ Chwila (Lviv), September 14, 1924, 3.

⁵ Діло (Львів), Червень, 18, 1925, 1.

⁶ On the Trial of the Lviv Residents, see: Chwila (Lviv), July 1925, No 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2287, 2288; August 1925, No 2290, 2291, 2292, 2294, 2295, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2308, 2309.

⁷ Цитується за газетою «Хвиля» (Львів), Вересень 21, 1924, 2.

⁸ Михайло Лозинський, *Галичина у 1918-1920 рр.* (Нью-Йорк: Червона калина, 1970), 55.

⁹ David Engel, «Lwyw, 1918. The Transmutation of a Symbol and Its Legacy in the Holocaust», in *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*, ed. Joshua D. Zimmerman (New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press, 2003), 34, 35

¹⁰ Chwila (Lviv), October 17, 1925, 5.

¹¹ Chwila (Lviv), October 14, 1925, 8.

¹² In a modern Ukrainian nationalist brochure published in 1994 in Drohobych, Ukraine, his name is mentioned among the members of the Ukrainian Military Organization (UVO) with the reference to the attempt on the life of the Polish President, see: Oleh Bahan, *Natsionalizm i Natsionalistychnyi Rukh: Istoriia ta Idei (Nationalism and National Movement: The History and Ideas)*, (Drohobych, Ukraine: Vidrodzhenia, 1994), 43.

¹³ Ibid., 42.

¹⁴ Cited in Chwila (Lviv), October 28, 1925, 1.

¹⁵ Cited in Chwila (Lviv), November 29, 1925, 3.

¹⁶ Cited in Chwila (Lviv), October 29, 1925, 5.

¹⁷ Ibid., 5.

¹⁸ Cited in Chwila (Lviv), October 24, 1925, 4.

¹⁹ Chwila (Lviv), October 29, 1925, 8.

²⁰ Chwila (Lviv), October 17, 1925, 6.

²¹ Ibid., 47.

²² Ibid., 57.

²³ Ibid., 57.

²⁴ Dilo (Lviv), August 8, 1925, .3.

²⁵ Ibid., .3.

²⁶ Chwila (Lviv), August 7, 1925, 6.

²⁷ Dilo (Lviv), August 8, 1925, 4.

²⁸ Ibid., 4.

²⁹ Chwila (Lviv), August 8, 1925, 8.

³⁰ Pawel Korzec, «The Шрайф Affair», *Soviet Jewish Affairs*, 3 (1973), 55.

³¹ Cited in Chwila (Lviv), September 14, 1924, 3.

³² Dilo (Lviv), November 5, 1925, 2.

³³ Cited in Shimon Redlich, «Jewish-Ukrainian Relations in Inter-War Poland as Reflected in Some Ukrainian Publications», in *Polin*, vol. 11: *Focusing on Aspects and Experience of Religion*, Antony Polonsky, Editor (London and Portland, Oregon: the Littman Library of Jewish Civilization, Institute for Polish-Jewish Studies, 1998), 234, 235.

³⁴ Cited in Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), 54.

³⁵ Dilo (Lviv), January 29, 1926, 2.

іван монолатій

львівська подорож
якова оренштайна
1924 року - невдала
спроба реалізації
українського проєкту

франц ковалишин. кам'яниця куркезів, вул. старосврейська, 1900-ті

Унікальні за своєю новизною та інформаційною насиченістю документи польських органів державної влади 1921-1924 рр. засвідчують, що внаслідок продовження загарбницької війни Польщі проти Західно-Української Народної Республіки та кривавих розправ над євреями (львівський погром 1918 року), відомий український видавець єврейського походження Яків Оренштайн в останній тиждень травня 1919 р. покинув Коломию. Польська поліція підкреслювала, що «після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав (...) з Коломиї до Відня, а звідти – за дорученням [Євгена] Петрушевича – перебрався до Берліна і так заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави».

З листа невідомої посадової особи окружної команди державної поліції в Станіславові відомо, що «підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]». Із свідчень самого Оренштайна у 1924 р., випливає, що перебуваючи у Берліні, він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри». Це вказує на певні комерційні й політичні відносини видавця з українськими еміграційними колами.

За таких обставин, ідея української накладової книгарні для української політичної еміграції та успішного вирішення проблеми державної самостійності Галичини з допомогою міжнародних чинників набувала для видавця нового звучання. У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діячам Галичини та Європи,

вказувалось, що воно діятиме, знову ж таки, при підтримці українських культурних кіл, «наслідком потреби й необхідності, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку». Тому накладня планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі. Підкреслювалося також, що провід видавництва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках».

Для розуміння перебігу заснування і перших кроків нового Оренштайнового видавництва цікавими є інформації органів держбезпеки Польщі стосовно так званої «політичної» діяльності видавця, які з'ясовують наміри видавця щодо перспектив розвитку його берлінського підприємства. Інформації львівської експозитури польської політичної поліції від 14 жовтня 1924 р. свідчить, що Оренштайн добре усвідомлював нагальність і важливість перелічених вище завдань.

Керівник експозитури Кайдан свідчив, що «на підставі таємного спостереження Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б[іжучого] р[оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». (...) вже названий зустрівся тут з деякими видавцями й представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.».

Слід врахувати, що увесь комплекс джерел, пов'язаних з таємним наглядом за Оренштайном ще не залучений до наукового обігу. З інформації польської політичної поліції відомо, що до Львова Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 год. поспішним потягом з Коломиї.

Услід за ним, з наміром з'ясувати подальшу долю друкарні Оренштайна у Коломиї, 3 вересня того ж року об 11 год. до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Таємні агенти поліції зазначають надзвичайно рідкісні щодо опису цієї особи риси: «(...) низького зросту, шкіра засмагла, обличчя округле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44».

Польська поліція, в особі окружного коменданта д-ра Гендріховського, повідомляла президію станіславівського воєводства про необхідність встановлення спостереження над обома згаданими діячами.

Органами польської держбезпеки поширювалися чутки, що «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломиї, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном, бувшим фінансовим агентом [Симона] Петлюри і Щепаловим велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії».

Як з'ясувалось, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним вже у Німеччині. Однак, з огляду на існуючі митні перешкоди не міг практично реалізувати продукцію поза німецькими кордонами – в Галичині та Росії. Польська агентура свідчила, що «совєтський уряд має у Берліні своє власне видавництво «Космос» і інших книжок на терен Совєтської України – не допускає». Здавалось би, нереалізовані видавничі завдання (на погляд поляків) нового Оренштайнового підприємства й упереджена національна політика польської влади («Оренштайн не має жодного іншого ринку збуту для своїх видавництв, з яких міг би отримати просто безпечний маєток, посилює свої

впливи на терен східної Малополющі») мали б сприяти тісній співпраці видавця з совєтсько-фільським урядом Є. Петрушевича. Натомість, видавець заініціював тривалі контакти з «головними літературними керівниками видавничої фірми» – професорами Степаном Томашівським і Богданом Лепким, які, як повідомляли інформатори, «хотіли би повернутися до краю». Не дивно, що Оренштайн саме за їхньою порадою розпочав кроки для перенесення видавництва «Українська накладня» з Берліна до Галичини.

Разом з тим, видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців. Безумовно, що як крупний підприємець, в основі якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався відновити працю не лишень в Європі, але й у США і Канаді. У грудні 1924 р. Оренштайн звернувся з листом до станіславівського воєводи Юристовського, в якому повідомив про короткотривалу поїздку до цих країн. «Оце перед трьома роками [1921 р.] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі. Тому хотів я налагодити знову там контакт».

Реалізації такого задуму в цей час завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Польщі щодо так званої «політичної діяльності» видавця, що одночасно розпочалося в Галичині та Німеччині. З іншого боку, політична роздрібленість тодішньої української діаспори в США і Канаді ставила під сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть у разі його успішної реклами. У міжчасі 1921-1922 рр., як згадував єврейський

комерсант, «повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілім краю відомостей, чи я теж там – з іншої сторони океану! Не провадив антидержавної агітації!». Не менш важливі перешкоди для нормальної праці Оренштайна чинили й органи держбезпеки, про що він зазначав: «(...) на кожному кроці був висліжуваний тасмними агентами поліції».

Звертаючись до виваженості станіславівського воєводи, Оренштайн зазначав: «(...) Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а Польща, моя вітчизна (підкресл. мною – І.М.) трактує мене як злочинця (...) для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і, навіть у Канаді і США?».

Артикулювання до традицій свого суспільства увиразнювало визначений тип Оренштайнової багатокультурності. «(...) ще раз підкреслюю: **я не політик, але лишень промисловець** (виділено Оренштайном – І.М.). Якщо тільки як польський громадянин мойсеевого віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував теж етичну функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці» (курсив мій – І.М.).

Виокремлення Галичини як остаточного терену для відновлення видавничої праці Оренштайна припадає на 1924 р. У цьому головному спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори (як виглядає на перший погляд), але й ідея українсько-єврейського й

польсько-єврейського порозуміння та власної політичної реабілітації.

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом – до Коломиї у другому півріччі 1924 р.

Видавець планував приїхати до Коломиї ще у 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд». Тому подорож 1924 р. була другим приїздом видавця до Коломиї. Пригадаємо, що перший відбувся у червні 1920 р. за посередництвом тодішнього польського посла у Берліні Шебеки.

Приїзду видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки і місцевої влади. 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі у Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства із проханням з'ясувати політичну діяльність Оренштайна, головним чином в період 1918-1920 рр. – «чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави». Зовнішньополітичне відомство запитувало «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?».

Зі свого боку, коломийський староста [д-р Чеслав] Павліковський [керівник староства і радник Станіславівського воєводства] лишень 21 серпня 1924 р. тасмно надіслав офіційний запит стосовно особи Оренштайна до голови ізраїльської гміни Коломиї з вимогою «надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва народження (...)».

З документів президіального відділу Станіславівського воєводського управління випливає зокрема й те, що саме коломийська влада категорично виступала проти повернен-

ня видавця до краю і вважала «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане».

Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918-1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що «з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина – старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до краю. «(...) він як крайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами».

Проте, вже 26 серпня 1924 р. староста Павліковський із жалем повідомляв воєводство, що з приїздом до Польщі Оренштайна, «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною». З донесень окружної команди державної поліції у Станіславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої у Берліні 2 серпня того ж року.

Під час візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця д-р Лейзор Шорр повідомив керівника служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які, після прибуття з Берліну, доручило йому Міністерство внутрішніх справ».

До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 поспішним потягом з Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Павліковсь-

кого, складений двома днями пізніше, засвідчує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, однак спочатку відвідав Станіславів. До коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС п. Лосем і начальником відділу МВС – п. Рутковським. Як зазначав Павліковський, «Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали поголоски про його вороже відношення до польської держави», і, що саме для цього він, «має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації».

З цього приводу окружний комендант д-р Гендриховський повідомляв офіційний Станіславів, що «за час свого побуту в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським».

Аналізуючи перебування Оренштайна у Коломиї протягом зазначеного періоду, належить врахувати, що він намагався налагодити діяльність власної друкарні, роботою якої провадив друкар А. Кисілевський. Саме поліграфічне підприємство стало предметом судового спору, а книгарня – зачинена з причини браку офіційного дозволу влади на її функціонування. З цього приводу повідомлялося зокрема, що «Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом, і, загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру». Цілком можливо, що саме за посередництвом окупаційної влади проти Оренштайна планувалося влаштувати показовий судовий процес у Коломиї в недалекому майбутньому. Свідчити проти

видавця наважилися коломийці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер, які, однак, «просили про певну дискрецію». За таких обставин, вносилися пропозиція щодо оперативного затримання єврейського діяча. З рапорту коломийського дільничого Пйотра Гольки відомо, що «Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави». У цьому ж документі зазначалося, що «підполітичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство – за часів українських [1918-1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ, виїхав до Німеччини».

У вересні видавець просив коломийського надкомісара державної поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення о. каноніка Олександра Русина, адвокатів, д-ра Аллерганда і д-ра Лейзора Шорра, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера, директора гімназії Прокопа Мостовича і директора українського кооперативу Захара Скварка щодо його політичної реабілітації і остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності».

Хоча й тут не обійшлося без надуманих польською владою проблем. Численні «старання» щодо політичної розправи над видавцем чинив коломийський поліціянт Пйотр Голька, який, як свідчать документи, ймовірно, мав тривалий особистий конфлікт з Оренштайном.

Архівні документи переконливо засвідчують й те, що тривала відсутність і перебування Якова Оренштайна у Німеччині (1919-1920,

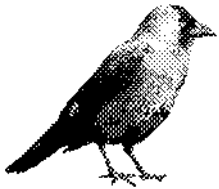
1921-1924 рр.) призвела до того, що він опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломийський видавничий рух.

Саме з цього приводу видавець на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі з відомими представниками місцевої інтелігенції – директором гімназії Прокопом Мостовичем, викладачами того ж навчального закладу – Богданом Левицьким і Михайлом Роздольським, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром Скварком, суддею окружного суду і головою коломийської «Просвіти» Ромуальдом Думіном.

Оренштайнові йшлося про відновлення роботи книгарні і випозичальні книжок, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Східної Галичини. Чимало зусиль до інформування українського громадянства краю про наміри перенести берлінське видавництво доклав Оренштайн у вересні – жовтні того ж року. 2 вересня 1924 р. він вибув з Коломиї до Львова, де зустрівся з деякими українськими видавцями та представниками наукових кіл. В таємному рапорті коломийського староства зазначалося, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3-4 тижні. У цьому місті видавець зустрівся також з директором поліції д-ром Райнлендером. Однак, про зміст цієї зустрічі досі інформації немає.

З низки не з'ясованих досі питань так званої «львівської зустрічі» Оренштайна – його участь в акції відомого вченого-мовознавця Степана Смалья-Стоцького щодо відкриття українського університету у Польщі.

Про темперамент С. Смалья-Стоцького як політичного діяча свідчить опосередкований уривок його листа до коломийського видавця і педагога Дмитра Николишина (1884-1950?): «(...) Страх треба би було їм дзеркало перед очі

поставити, щоби в нім побачили себе всі ті наші герої світової війни і всяких революцій, усі ті Петрушки і Кості, і Селезінки, і Трили, і Грушевські, і Шаповали, і Петлюри, і Микитеї, і Назаруки, геть усі недотепи, дурисьвіти, блазни і т. д., що занастили наш край. Яке то пекло дало-б ся тепер змалювати».

Знайомство Оренштайна з відомим діячем української еміграції могло відбутися вже у другій половині 1919 р. Однак, як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він за допомогою проф. С. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу у Берліні для подорожі в Галичину. Проте лишень хвороба унеможливила поїздки. Польська сторона також цікавилася взаєминами цих двох діячів. Коломийський староста Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти участі Оренштайна в акції професора, як такого, «чия участь не принесе користі польській державі».

Протегована польським зовнішньополітичним відомством (департамент преси) акція передбачала створення (у майбутньому) вищого навчального закладу з метою порозуміння обох (українського і польського) народів. Як підкреслював Оренштайн, він «був готовий піддатися довіреній місії як лояльний громадянин польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці». На підставі виданого польським консульством у Берліні закордонного паспорта для практичної реалізації такого проекту видавець упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станіславів, Коломию. Однак, як свідчать документи, його участь у цій акції була нетривалою – вже у грудні того ж року Оренштайн повернувся до Німеччини.

Разом з тим мусимо висунути припущення, що у зазначений період Оренштайн шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем поміж єврейською громадськістю Галичини, робив вагомі кроки на цьому шляху. Однак, втручання польської влади зробило недосяжною зміну поглядів єврейського загалу на українську справу й Оренштайнове підприємство.

Староста Павліковський таємно повідомляв воєводство про чергові намагання видавця зняти з себе звинувачення в антидержавній діяльності та прохання про «політичну реабілітацію».

У даному випадку, коломийська влада, покликаючись на попереднє слідство 1923-1923 рр., вказувала, що справа Оренштайна є лишень приватним конфліктом видавця, а тому воєводство не вбачає необхідности далі її провадити. Додатково йшлося про судовий процес поміж Оренштайном і Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді стосовно власности видавця.

Як з'ясувалось, упереджене відношення поляків в 1923-1924 рр. до галицьких євреїв поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили. Не буде перебільшенням твердити, що зацікавленість і участь Оренштайна у відомій справі Станіслава Штайгера сформувала розуміння його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Окремі польські часописи використали замах на президента як привід для антисемітської агітації, в країні зростали випадки проти сіоністської партії та єврейської спільноти загалом. У такій складній суспільно-політичній атмосфері захист С. Штайгера намагався вказати на справжніх організаторів замаху. З приводу цього воєводський комендант державної

поліції у Станіславові, надкомісар Штаба повідомляв політичну поліцію у Львові, що «(...) з початком арештування Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому втриматися від цього».

З документів поліції дізнаємося, що Оренштайн переконував шефа берлінської політичної поліції д-ра Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху і вказував на свідчення С. Ольшанського. Одночасно, видавець перебував у тісному контакті з захисником Штайгера – адвокатом д-ром Ландау з Перемишля.

25 листопада 1925 р. станіславівський комендант повідомив Львів, що з-поміж свідків захист виокремили Пастернаківну і Ледльову, які, як виявилось, були давно знайомі, і фігурували в інших судових актах у Станіславові. Про подальше ангажування Оренштайна в названий процес – інформації немає.

Зрозуміло, що тривалий час львівський суд керувався випадковими свідченнями, С. Штайгеру загрожувала смертельна небезпека, а тому в його захист і виступив Оренштайн. Залишається загадкою як саме допомагав підсудному видавець, і чи схилився він на бік «порад» офіційної влади? На нашу думку, не останню роль відіграло тут й те, що до початку процесу Штайгера контакти Оренштайна з єврейською спільнотою Галичини та їх практична взаємодія були мінімальними.

Львів, синагога «турей загав» («золота роза»), 1905

галина глембоцька

єврейське образотворче
мистецтво у галичині

макет інтер'єру синагоги «турей загав» («золота роза»)

Перед Другою світовою війною Східна Галичина була ареалом своєрідної галицької єврейської культури, що формувалася упродовж багатьох століть. Це було обумовлено кількома важливими факторами: 1) євреї жили на цих землях упродовж багатьох століть; 2) їх концентрація в Галичині у всі періоди її історії (польський – 1360-1772 рр.; 1920-1939 рр.; австрійський – 1772-1918 рр.; «перший» советський – 1939-1941 рр.) була значно вищою, ніж в інших регіонах цих держав; 3) кількісно єврейське населення поступалося тільки українському й польському. Матеріальна культура, що була створена галицьким єврейством, була не тільки частиною історії єврейської діаспори, але й невід'ємною частиною історії Галичини.

Специфіка культурного розвитку будь-якого регіону завжди тісно пов'язана із його географічним положенням та особливостями історичної долі. В Галичині, яка майже шість століть своєї історії була пов'язана з Польщею та півтора століття з Австрійською імперією, сформувалися тісні зв'язки з традиціями цих держав. Історичні та культурні зв'язки Галичини з іншими країнами сприяли зміцненню контактів між громадами однієї національності в різних державах. Завдяки мові їдиш та спільному культурному простору найбільш повно ці зв'язки реалізовувалися саме в єврейській діаспорі. У 1908 р. в Чернівцях відбулася конференція представників єврейської діаспори, на якій їдиш була проголошена національною мовою єврейського народу і було висунуто гасло про

створення сучасної єврейської культури мовою їдиш.

В австрійський період історії Галичини на її території проживали два чисельні народи, які, на той час, ще не пройшли у своєму історичному розвитку процесу секуляризації культури. Це були українці та євреї. Спільним для обох народів було те, що вони жили й розвивалися в інонаціональному оточенні. У цих умовах розвиток мистецтва відбувався в напрямку самозбереження традиції.

Водночас, у багатонаціональній Галичині міська та сільська культури несли у собі засади принципово різних шляхів розвитку. Село, як правило, було мононаціональним, і тому частіше ставало носієм певної монокультури, у Східній Галичині – переважно української.

Міста ж і містечка Галичини історично виникли та розвивалися як торговельні та ремісничі центри на важливих шляхах сполучення Сходу із Заходом та Півдня із Північчю. Купці та ремісники, представники різних національностей, які оселялися у містах, намагалися відтворити і зберегти духовні та культурні традиції своїх прабатьківщин. Тому міста, на відміну від села, формувалися як носії мультикультури.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., як свідчить статистика, середня чисельність євреїв у Східній Галичині складала близько 13%, але в окремих містечках могла сягати 60-70%. Ареалом збереження єврейської національної культури було гетто, яке включало в себе не тільки поняття територіально замкненої на собі струк-

тури «штетла». Воно було, передусім, осередком релігійного життя громади, з яким тісно були пов'язані спосіб єврейського світосприйняття, етичні та побутові норми життя, а також завдання збереження єврейських традицій, зокрема і в мистецтві.

Традиційне мистецтво євреїв було пов'язане з релігійним культом: ритуальні предмети, розписи синагог, ілюмінування манускриптів, різьблення надгробків тощо. І хоча традиційне мистецтво не використовувало зображення людини (1), воно не було позбавлене образотворчих елементів, а саме: зображень рослин та рослинного орнаменту, тварин, птахів, мітологічних істот і навіть фрагментів людського тіла (2).

Згідно з концепцією розвитку єврейського мистецтва, яку висунув петербурзький дослідник Валерій Димшиц, образотворче мистецтво євреїв вийшло саме з їх традиційного мистецтва (3). В останні десятиліття XIX століття низка факторів підвела до секуляризації єврейської культури, зокрема до народження світського образотворчого мистецтва євреїв.

Вирішальну роль у цьому процесі відіграла емансипація євреїв (4). Тільки завдяки Гаскалі, що

створила соціально-етичні умови для утвердження нетрадиційних напрямків діяльності євреїв, фах живописця і скульптора поступово посіли своє законне місце у житті громади. Саме в містечках із домінуючою кількістю єврейського населення, з добре збереженою традиційною культурою, у другій половині XIX століття, коли Гаскала почала приносити свої відчутні плоди, починають з'являтися митці, які обирають для себе нетрадиційний шлях у мистецтві.

Появі світського мистецтва у євреїв сприяли і деякі суто художні явища. З точки зору хронологічної та стильової приналежності, мистецтво цих художників відноситься до доби історизму, рушійною силою якого було сучасне використання та інтерпретація мистецьких стилів минулого, а також прагнення митців до поєднання в художньому творі кращих здобутків минулих часів. На цьому тлі відродження реалізму XVII ст., і, передусім, моди на творчість великого голландця Рембрандта ван Рейна (1606-1669) з його старозавітною («Жертвоприношення Авраама», «Давид та Іоанн», «Асур, Аман і Естер» та інші) та сучасною йому єврей-

ською тематикою, численними портретами амстердамських євреїв, зіграли неабияку роль у підготовці до відтворення та сприйняття по-статі єврея в образотворчому мистецтві. Поширена практика копіювання творів старих майстрів для персональних колекцій сприяла популяризації єврейської теми у східноєвропейському мистецтві XIX століття.

XIX ст. було також позначене бурхливим розвитком історичного жанру, особливо на території Польщі. На цьому тлі з'являється чимало творів, що присвячені подіям минулого країни. Євреї, які з'явились у Польщі приблизно наприкінці X століття, на той час давно вже були невід'ємною складовою частиною її історії та етноландшафту, що, звісно, знаходило своє відображення і в літературі, і в образотворчому мистецтві.

Мода на реалістичну традицію XVII століття та поширення сюжетного, літературно-описового жанрового мистецтва, а також прагнення більш правдиво відтворити в художній формі події

минулого, змушувало художників студіювати потрібний їм історичний та етнографічний матеріал, що сприяло появі напрямку, який у сучасному мистецтвознавстві отримав назву етнографічного реалізму. У творах цього напрямку, які могли носити самостійний характер або бути підготовчими рисунками та ескізами до історичних полотен, вперше почали скрупульозно фіксуватися особливості зовнішності та побуту представників різних народів, ареалу їх заселення, ужиткового та традиційного релігійного мистецтва. Завдяки цьому напрямку в різних мистецьких жанрах багатьма художниками неєврейського походження, було зафіксовано образ єврея другої половини XIX століття та

спосіб його життя у природному для нього середовищі штетла.

XIX століття було також періодом, коли вже остаточно сформувалися основні осередки європейської ашкеназійської культури, серед яких найбільш впливовими стали осередки Німеччини, Російської імперії, Литви, але, перш за все – Польщі.

маурицій готліб. жида у синагозі. 1878

Саме вона в цей період посідала провідне місце у єврейській діаспорі Європи. Завдяки чисельності єврейського населення, давності традицій, польське середовище – найсильніше в Європі – поступово набирає рис лідера діаспори, а на початок ХХ століття перетворюється в європейський інтелектуальний центр євреїв. У цьому середовищі Львів, що за часів Австрійської імперії був адміністративною столицею Галичини, займає лідерські позиції.

Це століття характерне також появою художників, про єврейські корені яких ми можемо говорити лише з певною мірою обережності. Йдеться про майстрів, що походили, або можливо походили, з вихрещених євреїв. Такі художники працювали, переважно, в межах офіційно визнаного мистецтва і лише на периферії їх творчості – «для дому», «для душі» – час від часу з'являлися твори, в яких вони використовували єврейську тему (5).

Окремі твори єврейської тематики стали предтечею на шляху формування єврейського образотворчого мистецтва світського характеру, тим тлом, на якому в середині 1860-х – на початку 1870-х років розпочала свою діяльність низка митців, у творчості яких національна тема вже посідала надзвичайно важливе місце.

Серед них був народжений у Дрогобичі Маурицій Готліб (Maurycy Gottlieb) (6) – геніальний учень відомого польського художника, викладача Краківської художньої школи Яна Матейка, в історичних полотнах якого єврейські персонажі давно посіли своє законне місце. Пошуки самовиразу художника у сучасному йому суспільстві зумовили поступовий перехід від загальнопольської тематики в його творчості до майже виключно єврейської. Мауриція Готліба, який прожив усього 23 роки, назвали за його твори «батьком єврейського живопису в Польщі» (7). Маурицій Готліб – продукт єврейської емансипації і його творчість належить двом культурам. Він говорив про себе: «Я є поляком і євреєм і хочу для обох, якщо Бог дасть, працювати» (8).

З точки зору стилю для мистецтва художників цього покоління характерним було поєднання класицистичної, реалістичної та романтичної традицій в душі історизму.

Кінець ХІХ – початок ХХ століть були відзначені активізацією зацікавленості до історико-художніх та релігійних пам'яток європейських євреїв. Знайомство з творами єврейського художнього ремесла та релігійними пам'ятками на Світових виставках у Парижі 1878 та 1886 рр., Відні

маурицій готліб. переписувач тори. 1876

1886 р., Лондоні 1907 р., чисельних регіональних промислових та художніх виставках сприяли розвитку колекційної справи.

У 1893 р. був відкритий перший історичний музей у Відні. За прикладом Відня у 1906 р. такий музей відкривається у Празі і в 1910 р. – у Будапешті і Варшаві; у Львові у 1895-1910 рр. у Музеї художнього промислу, Етнографічному музеї при Науковому товаристві ім. Шевченка, Історичному музеї та Національному музеї ім. Яна III Собєського починають створюватися колекції юдаїки (9).

Цей період співпадає з поступовим ростом національної самосвідомості і боротьбою за самовизначення різних народів та етнічних груп, передусім тих, що населяли «клаптикову» Австрійську імперію. Проблема національної самоідентифікації в єврейському культурному середовищі починає носити більш визначений, свідомий характер, який іноді набирає форми маніфестації своєї національної приналежності. Малярство євреїв перестає бути винятковим і стає поширеним явищем. Цей період був позначений появою наступного покоління художників-євреїв, яке не залишається осторонь процесів, що відбуваються в мистецтві «fin de siècle» (10) і початку ХХ

маурицій готліб. жінка з квітами. 1876

століття, позначеного переходом від історизму до модернізму.

Серед галичан характерним представником цього покоління художників став Вільгельм Вахтель (11). Формування Вахтеля як особистості та митця у львівському середовищі сіоністів мало значний вплив на відбір тем та сюжетів для його творів. Вихованець Краківської і Мюнхенської академії мистецтв, він був втіленням типових рис емансипованого єврейського художника свого часу. Про період свого становлення як художника Вахтель писав так: «Двір, шляхта, мундири, історичні костюми, історія Польщі – це реквізити та теми моєї творчості. Не чужою в цей час була для мене також єврейська тематика, однак вона тісно була пов'язана з Польщею та польською проблематикою. З того часу, як я познайомився з ідеями Штанда (12) та Ціппера (13) у період народження політичного сіонізму, в мені розпочався поступовий поворот до єврейства».

З точки зору стилю, його творчість, особливо рання, несла в собі риси історизму і була симбіозом класичної традиції та реалізму з елементами символізму та сецесії, в краєвидах – постімпресіонізму, а в жанрових композиціях (особливо на болючі єврейські теми) іноді – свідомо

жорсткого реалістичного їх трактування (14), які художник варіював у різних пропорціях в залежності від поставлених завдань. Один із шанувальників творчості художника писав: «Вахтель швидко увібрав в себе культуру Заходу. З одного боку, його притягав паризький Монмартр, з іншого – над ним тяжіло виховання гетто. Біблійні мотиви, кволі хасиди, євреї, що моляться, Агасфери, Суламіти, Юдити існували поруч з краєвидами в душі Моне та елегантними актами в стилі Дега. Різні теми об'єднувала досконала, вихована на паризьких та краківських традиціях, техніка» (15).

Одним з важливих єврейських культурних осередків Європи кінця XIX – початку XX століть був Берлін – «головне місце контактів єврейських художників» (16). Місце, де дуже популярними були роботи видатного голандського живописця єврейського походження Йозефа Ізраельса (17), де жив засновник Berliner Sezession і майбутній ректор Берлінської академії мистецтв, відомий німецький імпресіоніст єврейського походження Макс Ліберман (18), де створився міцний осередок сіоністських діячів, в якому провідне місце належало львів'янам: філософу Мартіну Буберу (19), політичному та громадському діячеві, літератору й май-

бутньому скульптору Альфреду Носігу (20), письменнику та громадському діячу Рубену Брайніну (21), графіку Ефраїму Моше Лілієну (22) тощо. Саме творчість Лілієна стала відправним пунктом для наступного етапу розвитку єврейського образотворчого мистецтва в країнах Європи.

Лілієн – видатна постать в історії культури єврейської діаспори. Єврейська тематика була провідною у його творчості. Його роботи – технічно досконалі, з впевненою лінією рисунку, продуманою композицією та декоративністю, яка йшла від традиційного єврейського ужиткового мистецтва, за своєю стилістикою були естетично довершеним синтезом символізму, сецесії та неокласицизму. Улюблена Лілієнова побудова композиції на контрасті чорного та білого кольорів несла символічне навантаження. Чорне – це біль, страждання, біле – звільнення від них. Єврейські мотиви у сюжетах, у графічній виразності та декоративності таких традиційних єврейських символів, як зірка Давида, менора, сувій священної книги, талес, букви іврити тощо, надавали твору виразного національного забарвлення. Вже однією із своїх перших великих робіт – ілюстраціями до збірника балад на теми Старого Завіту німецького

маурицій готліб. рахіль. 1876

поета Бьоріса Мюнхаузена (Börries Münchhausen) «Іуда» (1900) Лілієн підняв проблему створення нової єврейської мистецької мови в образотворчому мистецтві, що викликало широку дискусію у єврейській пресі діаспори. Адже перехід від історизму до модернізму, який відбувався в цей період під гаслом боротьби з академічним мистецтвом за створення нового мистецького стилю, хронологічно співпадав з різким зростом національної самосвідомості народів та національних меншин Європи. Тому в царині мистецтва боротьба за створення нового художнього стилю часто співпадала або розвивалася паралельно з рухом за формування сучасних національних стилів.

Чому саме творчість східногалицького єврея родом із Дрогобича Ефраїма Моше Лілієна була біля витоків явища, яке пізніше отримало назву боротьби за створення національного мистецького стилю євреїв? Лілієн, який отримав визнання за межами Галичини, як особистість і як художник сформувався у львівському мистецькому середовищі.

Львівський осередок цього періоду був одним із лідерів у розвитку загальногалицького (23) мистецтва. На межі XIX і XX століть у багатонаціональному галицькому регіоні стилі-

зація під народне мистецтво, особливо в архітектурі, взагалі була одним з формотворчих принципів, започаткованих ще у добу історизму. Вони досягли свого розквіту в мистецтві сецесії. У зв'язку з цим в літературі, що присвячена мистецтву цього періоду, зустрічаються різноманітні назви сецесійних національних або регіональних стилів: «закопанський», «гуцульський», «загальногалицький», «польсько-український», «український», «єврейський», «вірменський», «чеський» тощо. Митці єврейського походження, а також ті, що працювали на замовлення єврейської громади, в душі мистецтва модерну почали використовувати прийом стилізації елементів традиційного єв-

рейського мистецтва та архітектури. Тобто, ми можемо стверджувати, що у галицькому регіоні поняття про єврейський стиль поступово почало складатися ще до початку вищезгаданої дискусії. Юрій Бірюльов у своїй монографії, присвяченій мистецтву сецесії Львова, про «новий єврейський стиль» пише наступне: «Першу спробу створення ансамблю в душі «нового єврейського стилю» у Львові здійснив в 1894-1895 рр. Юліан Захаревич (24) у проєкті перебудови Синагоги прогресистів на площі Рибній (Старий Ринок, зруйнована у 1943) [...]

маурицій готліб. жидівська наречена. 1876

... У 1895 р. інтер'єр святині отримав стінопис «із позолоченими арабесками», вірогідно, стилізація мотивів традиційних силуетних віршків («geiselech»)... [...] У 1895-1896 за проєктом М. Зільберштейна (25) був створений інтер'єр головної зали товариства ремісників «Яд Харузім» по вул. Бернштайна, 11 (тепер вул. Шолом-Алейхема) з вітражами та скульптурним декором [...] Наступні кроки на шляху оформлення «єврейського модерну» були зроблені при оздобленні інтер'єру Дому правління єврейської громади на вул. Бернштайна, 12 (архітектор А.Р. Флейшль (26), 1898-1899) та інтер'єру єврейського шпиталю на вул. Рапорта, 8 (архітектор К. Мокловський (27), 1899-1902, розписи братів Флек (28). Після 1905 провідним теоретиком і архітектором єврейського варіанту львівської сецесії став Юзеф Авін (29). Програмними положеннями нового стилю він проголосив використання традицій старого єврейського мистецтва Східної Галичини, особливо архітектури та декоративного оздоблення синагог». (30)

Перші десятиліття ХХ століття також були часом, який приніс в єврейське суспільство усвідомлення цінності своєї мистецько-культурної спадщини. У багатьох містах Ев-

ропи з'являються організації, що займаються проблемами єврейської культури.

У Львові, починаючи з початку століття, силами громади створюється низка єврейських культурних організацій, діяльність яких сприяла розквіту її мистецького життя. У 1901 році на кошти Соломона Бубера (31) та Самуеля Горовіца (32) була заснована бібліотека громади, яка у 1920 р. нараховувала вже близько 19 000 томів на івриті, їдиші, польській та німецькій мовах. (33). У 1910 році львівський нумізмат та колекціонер творів єврейської культури Максимиліан Гольдштейн (34) виступив з пропозицією утворити у Львові «Музей історії та мистецтва єврейського народу», а наступного року подав на затвердження кагалу проєкт програми створення Музею та його статут (35). Водночас Максимиліаном Гольдштейном та молодим художником Іоахімом Кагане (36) було засноване Товариство прихильників єврейського мистецтва (Koło Miłośników Sztuki Żydowskiej), яке, з перервою на роки Першої світової війни, проіснувало до 1925 року. Товариство організовувало виставки відомих та молодих єврейських художників, лекції, при ньому діяли курси живопису та рисунку тощо.

маурицій гомбріц. портрет сестри анни

У 1910-і – першій половині 1920-х років в єврейському середовищі Галичини, як і в більшій частині єврейської діаспори, відбувається певне захоплення «єврейським експресіонізмом». З точки зору стилю, він був синтетичною сукупністю мистецьких тенденцій, серед яких експресивність вираження поєднувалася з елементами неокласицизму, символізму, сюрреалізму, абстракціонізму, кубізму, народного примітиву тощо.

У творчості переважної більшості художників-євреїв, що належали безпосередньо до львівського мистецького середовища, художні прийоми експресіонізму (у випадку, коли вони взагалі використовувалися) були пом'якшені гротеском, іронією, посмішкою та доброю, що ми бачимо в «Автопортреті з намиленою бородою» 1920 року Людвіка Ліле (37).

Причина ж порівняно незначного впливу загальноприйнятого у єврейській діаспорі експресіонізму на творчість львівських художників-євреїв полягала у підсвідомому неприйнятті трагічного світовідчуття, що лежало в основі експресіоністичного творчого методу. Адже галицькі художники народилися й виховувалися у регіонах поширення хасидизму. Його

основоположні принципи людського існування – «У печалі зло», «З печаллю треба боротися радістю» і «Людина завжди повинна радіти своїй долі» – визначили їх психологічну та творчу несумісність з жорсткою, за німецьким зразком, драматичною експресією.

Крім того, ці художники виховувалися у середовищі, продуктом якого став характерний львівський фольклор, що був неповторним конгломератом фольклорних традицій місцевого багатонаціонального населення. Своєрідний пантеїзм хасидів, близький до слов'янського язичництва, був основою цього фольклору і першоджерелом мистецького примітиву – починаючи від батярських пісень та своєрідного львівського гумору до ярмаркових сюжетів, вітрин магазинчиків, вивісок, розмальованих фотографій, поштових листівок тощо. Саме він і став одним з прообразів львівського єврейського авангарду, в якому використання експресивних засобів носило не ідеологічний, як у німецькому експресіонізмі, а формалістичний характер і завжди підпорядковувалося основному змістові твору.

Зразки образотворчого мистецтва євреїв Львова 1910-1920-х рр. (а збереглося їх мало) не викликають чітких аналогій з творчістю

маурицій готліб. портрет лаури геншель-розенфельд. 1877

художників київського об'єднання Культур-Ліга, за винятком хіба що робіт Марка Шагала, з яким львів'ян поєднувало хасидське світосприйняття і, відповідно, відбір стилістичних засобів, що здатні були передати його у найбільш відповідний спосіб. На відміну від вимог ідеологів Культур-Ліги, які категорично заперечували реалізм XIX століття та жанрове, сюжетне мистецтво на єврейську тематику (38), львів'яни продовжували використовувати його з метою висловити через сюжет своє ставлення до теми та її філософське сприйняття. Багато-національне середовище Львова також спонукало до висвітлення міжнаціональних відносин, яке часто реалізувалося через їх визначення в сюжеті. Такий підхід виявився абсолютно доречним пізніше, у 1930-і рр., коли одними із провідних напрямків мистецтва, що відігравали роль підґрунтя, на якому відбувалися мистецькі експерименти того часу, стали реалізм та неокласицизм.

Експресіонізм, до якого час від часу зверталися у своїх творах львівські художники, ніс у собі елементи, що пізніше започаткували нові напрямки в образотворчому мистецтві. Зокрема, такі його аспекти, як зверненість до внутрішнього світу, атмосфера таємничос-

ти, ностальгії, видіння, нав'язливі настрої, метаморфози, несподіване поєднання звичайних предметів, персоніфікація оточуючого світу, деформація образів та простору, стирання кордонів між об'єктивним та суб'єктивним, зв'язок фізичного й психічного, реального та ірреального – все це виросло на ґрунті експериментів модернізму, які пізніше знайшли своє відображення в теорії сюрреалізму Андре Бретона.

У Галичині, як, до речі, і у всій Польщі, не існувало сюрреалізму в тому сенсі, в якому він розвивався у двадцятих та тридцятих роках у сусідніх Чехословаччині чи Югославії, де діяли організовані мистецькі групи, що підтримували тісний контакт із середовищем руху в Парижі і пропагували сюрреалізм із першоджерела (39). На території Польщі єдиним мистецьким об'єднанням, діяльність якого наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. проходила під гаслом сюрреалізму, стала львівська група «Артес» (40), кістяк якої складали євреї. Філософія хасидизму визначала свідомий або неусвідомлений вибір саме тих теоретичних та формотворчих положень сюрреалізму, які в адекватній мистецькій формі могли передати галицьке єврейське світосприйняття. Пансакралізація життя

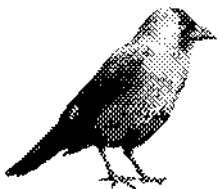
маурицій готліб. портрет молодої жидівки. 1879

у вченні хасидизму, де кожна дія людини вважається актом контакту з Богом, а також орієнтація на спонтанно-емоційне начало в сукупності з такими складовими творчого процесу, як зверненість до внутрішнього світу, схильність до ірраціональності та містики логічно мали привести галицьких художників-євреїв до використання сюрреалістичних форм відображення дійсності. Розшифровка значень старих символів і старовинних мітів, які є джерелом знання про людину, прагнення до синтезу всіх аспектів світу, метафоричність образної мови були співзвучні філософії хасидизму і тому легко адаптовані львівськими художниками. Водночас вони не прийняли свідомого прагнення до звільнення від стереотипів трактування оточуючого світу з метою проявлення чистої уяви (що було основним сенсом сюрреалістичної доктрини), а також психічний автоматизм як основний творчий метод. Не прижилися і техніки, розроблені сюрреалістами. Натомість орієнтація на спонтанно-емоційне начало, якому в хасидизмі надавалася перевага перед інтелектом, передбачала графічну та колористичну витонченість, що була характерною для живописної техніки паризьких сюрреалістів.

Про те, що сюрреалістичне бачення світу було природним для львівських художників-євреїв, свідчать їх твори. Так, у 1924 р., ще рік до виходу першого маніфесту Андре Бретона і перших виставок французьких сюрреалістів, з творчістю яких Генрик Штрєнг (41) мав можливість познайомитися лише у 1925 р., він створив картину «Спогади про дитинство», де використав художні прийоми сюрреалістів: тема дитинства, стилізація під єврейський фольклорний примітив та ірреальна композиція колажної побудови твору. При чому його колажність відображає не тільки мозаїку дитячих спогадів, але і релігійні погляди художника щодо устрою світу – чотири порядки природи, які заповнені іскрами Шехіні (42): неживі предмети, рослини, людина та інші живі істоти. Той самий смисловий прийом використовує Генрик Штрєнг і в рисунку «Родина», що імітує фотомонтаж, в якому, поруч із колажем, реалізувався один із сюрреалістичних принципів – поєднання чужорідних предметів або понять. Спроба трактування фотомонтажу або колажу, пошук внутрішніх зв'язків між окремими їх фрагментами викликає прямі асоціації з методом «пілпула», що практикується при

маурицій готліб. портрет хлопчика з родини художника. 1875

вивченні Талмуду. Суть методу полягає в умінні зближувати за допомогою асоціативно-логічних побудов найбільш віддалені поняття і таким чином схоплювати прихований зміст Закону.

Спробу вже свідомого декларування цього постулату у вигляді синтезу порядків природи ми бачимо у графічній роботі Людвіка Ліле «Композиція з листом та жбаном» (1930), в якій умовно-стилізовані фігури людини і тварини, зливаючись в єдине ціле з предметами та елементами рослинного світу, стають подібними до рослини, а рослини і предмети – до людини. У дуже простому, на перший погляд, графічному творі виявилась задекларованою вся філософія світорозуміння художника.

Тільки через призму універсального езотеричного закону, що зведений у багатьох релігіях (зокрема, і у хасидизмі) до формули: «Що вгорі – те й внизу», можна зрозуміти авторський задум картини Александера Рімера (43) «Людина з деревом» (1928). «Людина – ніби драбина, що своєю верхівкою впирається в небо; усі її вчинки та слова діють на небесні сфери. [...] Не тільки Бог впливає на людські справи, але й людина впливає на вищий світ. Людські думки, слова та справи

викликають зміни у світі Бога» (44). У картині Рімера силуети майже антропоморфно трактованих дерев, що у німому благанні простягнули до неба обрізані руки-гілки, повторюють у довільній формі вигадливо-стилізовані хмари, які закривають ту частину драбини, що веде нагору і з'єднує те, «що нагорі», з тим, «що унизу». На цьому тлі – напівоголена людина, в дивному одязі якої вгадується шкура звіра, символізує рівень духовного розвитку її сучасників, їх нерозуміння наслідків своїх дій (45).

Сюрреалістичне трактування дійсності з акцентом на філософії світосприйняття і у поєднанні з класичною традицією побудови зображення продовжує залишатися актуальним у творчості львівських художників і у 1930-і рр.

Ідеали класичної традиції, відродившись наприкінці 1900-х рр., досягають свого апогею у 1920-1930-і рр. Поєднання неокласицизму із чисельними досягненнями авангарду стало тою основою, на якій виросло розмаїття мистецьких напрямків і стилів міжвоєнних десятиліть.

У 1910-і рр. на авансцені неокласицизму на території Австрійської імперії утверджується народжений у Львові художник єврейського походження Єжи (Георг) Меркель (46). У 1905 році, будучи

захопленим новими мистецькими віяннями, він поїхав до Парижа, де перебував до початку Першої світової війни. Саме у Франції він сформувався як один з визначних представників неокласичного напрямку у польському та австрійському мистецтві ХХ століття. У 1913 та 1928 рр. у Львові відбулися дві великі персональні виставки художника, які знайшли широкий відгук у пресі. Серед красвидів та жанрових композицій були біблійні сцени: «Агар і Ізмаїл», «Руф», «Естер», «Ребека» та інші, виконані в техніці олійного живопису, акварелі та рисунку. Характеризуючи твори Меркеля на львівській виставці 1928 р., критик Владислав Козицький в аналізі композицій з оголеними тілами зазначає, що художник «підсвідомо [зображує] елементи раси, а саме раси семітської» (47).

Творів мистецтва єврейських художників 1930-х рр. збереглося мало. Переважна більшість з них загинула під час Другої світової війни. Але на основі творів, які збереглися в оригіналі або репродукціях, можна стверджувати, що творчість єврейських художників розвивалася у межах стилістичних напрямків свого часу. Використовуючи стилістичні досягнення попередніх епох, в першу чергу реалістичну та класичну традиції,

вони намагалися їх синтезувати із досягненнями авангарду. Це давало художнику безліч можливостей для створення власної мистецької мови. Показовими у цьому сенсі були перші програмні документи та виставки львівського об'єднання «Артес», які у своєму статуті зафіксували багатогранність тогочасного мистецького процесу: «... об'єднання вважає, що відбір елементів з метою створення свого власного стилю та приналежності цього стилю до будь-якого напрямку сучасного мистецтва – це особиста справа кожного митця, як і його національність і релігія» (48).

Близько 1933 року на зміну сюрреалізму, що був одним з найбільш популярних стилів у творчості художників «Артесу» кінця 1920-х – початку 1930-х рр., приходять так звані «новий реалізм» з творами на суспільно-політичну тематику. Така тематика, особливо у творчості художників-євреїв, була пов'язана із політичною ситуацією, що склалася в Європі, зокрема після приходу до влади Гітлера у Німеччині. Але у творах того періоду прочитується минуле захоплення сюрреалізмом. Наприклад, Генрик Штрєнг у своїй композиції «Демонстрація картин» (1933) використовує популярний у сюрреалістів

вільгельм ватхель. естер. 1911

прийом «картина в картині», а техніка «фроттаж» (49) у деяких рисунках Людвіка Лілле середини 1930-х рр. надає реалістичним сюжетам певну ілюзорність.

Еміль Кунке (50) у своїх акварелях з характерною реалістично-класицистичною стилістикою в поєднанні з фантастичними і сюрреалістичними елементами відтворює тематичні сюжети з історії євреїв, їх релігійних вірувань, міжнародних відносин, надаючи їм філософського, символічного або загальнолюдського звучання.

У різних творах Фридеріка Клейнмана (51) поєднуються різні напрямки реалістичного мистецтва з народним примітивом, символізмом, експресіонізмом тощо. Наприклад, у картині Клейнмана «Катеринчик» 1933 року використовується не тільки тема, але й різні засоби примітиву у поєднанні з елементами символізму та експресією виразу: скрупульозно-реалістичні, що нагадують ранні сарматські портрети, обличчя персонажів, майже умовне зображення міста, примітивовано трактовані хмари на небі та похмуро-експресіоністичний колорит. На цьому похмурому тлі – катеринка з розташованою всередині неї освітленою мінісценою – як символ очікування лялькової вистави, яка на певний

час замінить похмурий світ на світлу казку роком з дитинства.

У творчості Бруно Шульца (52), як письменника, так і художника, реалістична традиція зображення, за допомогою експресії виразу, деформації форми та простору, поєднувалася із сюрреалістичним відтворенням оточуючого світу. «У своїх вихідних пунктах, – писав про його творчість історик мистецтва Генрік Воглер, – [Шульц] є конкретним, описані реалії є пластичними і достатньо виразними. Батьківська крамниця, площі та вулички маленького містечка, дрібні деталі повсякденного життя є заземленими і правдивими. Однак масштаб цих деталей переносить нас в іншу сюрреалістичну сферу, створюючи надприродну, стилізовану дійсність» (53).

Реалістична традиція із класичним підґрунтям була характерна для творчості Юлії Акер (54). Згідно із довідковою літературою, вона часто малювала гротескові жанрові композиції, але дві роботи, що збереглися у львівських музейних збірках, свідчать про те, що у портретному живописі вона дотримувалася конкретно реалістичного способу зображення природи з орієнтацією на XIX ст.

Та ж тенденція відродження класичної традиції чітко прослідковується у графіці (55),

леопольд готліб. портрет доктора кунчика. 1907

яка в цей період починає сприйматися як самостійний вид мистецтва. Твори Зигмунта Бірера (56), Каміли Розенфельд (57), Рудольфа Менкіцького (58) та інших вирізнялися досконалою композицією та прецизійністю в передачі об'єкту зображення.

Завдання пошуків нових засобів графічної виразності привели до спроб синтезу різних видів мистецтва, що виявлялося, передусім, у вирішенні в рамках графіки живописних або скульптурних проблем, а опосередковано, через графічне рішення – і архітектурних. Яскравим прикладом можуть служити рисунки тушшю та олівцем Норберта Штрасберга (59). Він використовував різке бокове освітлення, як у караваджистів XVII століття, та оперував, як у скульптурі, контрастами чорного та білого кольорів для створення реалістичного об'єму зображення та емоційного навантаження твору.

Перманентно дискусійним у наукових колах залишається питання про єврейських художників-пейзажистів. Яким чином «єврейськість» маляра могла знайти відображення у нібито такому нейтральному жанрі, як краєвид? Наприклад, культурлігівці вбачали «єврейськість» краєвидів Ісаака Левітана у «семітському худож-

ньому світосприйнятті», що «виявляється у композиції, колориті та судомності кольорової гами». Кольоровою гамою, що є характерною для єврейського живописця, вони вважали «аналітично-синтетичний сірий колорит і глибокі темні півтони». У Шагала – це «оксамитно-чорний, фіолетовий, сірий, глибокий синій поряд із бордово-червоним. Це улюблений колорит тканин, – пояснювали вони, – що відігравали велику роль у єврейській традиції». А «національне у Фалька (60) виявляється у синтезі тону та художнього колориту. У багатьох його натюрмортах і пейзажах відчувається, як правило, синтез кольорів: тут немає рожевого, чорного чи блакитного, тільки їхній синтез» (61).

Але переконливої відповіді на питання щодо чітких критеріїв національного єврейського краєвиду ще не дав ніхто. Можливо тому, що чітких критеріїв ніколи і не було.

І все ж спробуємо поділити твори цього жанру живопису з точки зору вибору та форми відтворення об'єктів зображення.

Зрозуміло, що в першу чергу це стосується свідомого відбору тих об'єктів, які пов'язані із життям євреїв. Наприклад, на початку XX століття більшість художників єврейського походження вважали необхідним відбути

маурацій готліб. автопортрет

подорож до Палестини або тих місць на Сході, де проживали юдеї. Творчим результатом таких подорожей були картини різних жанрів, в тому числі і краєвиди. Сюди також можна віднести краєвиди, зокрема міські, із зображеннями містечок, єврейських кварталів, синагог тощо.

Другу групу складають краєвиди, в яких, незалежно від об'єкту зображення, підсвідомо проектується національне світосприйняття художника. Саме у зв'язку з таким типом краєвиду краків'янин Артур Маркович (62) колись сказав: «Подивіться на мої картини: скільки в них неприхованого єврейства. Через мої *Ponte Vecchio* або *Над берегами Арно* промовляє Казімеж...» (63).

Великі втрати, що понесли євреї Львова у культурній спадщині під час Другої світової війни і, відповідно, відсутність творів переважної більшості єврейських художників в музейних та приватних збірках Львова не дають змоги провести детальний аналіз краєвидів, які можна віднести до другої групи. Можна лише говорити про окремі роботи Марціна Кітца (64), Йонаша Штерна (65), Артура Кляра (66), які несуть у собі відчуття експресіоністичного напруження, неспокою, передчуття драми, що були певною мірою зумовлені політичною ситуацією, яка склалася в Європі після 1933 року.

бруно шultz. манекени. 1937

До третьої групи можна віднести краєвиди, в яких опосередковано реалізувалася класицистична ідея відтворення в мистецтві досконалого світу та загальнолюдських цінностей. Хоча з точки зору стилю найбільш плідні пейзажисти-євреї Львова Ерно Ерб (67) та Марцін Кітц працювали у дусі постімпресіонізму з орієнтацією на творчість провідного майстра в цій царині берлінця Макса Лібермана, за своєю ідеологією вони були близькі до ідеї відтворення у мистецтві досконалого світу: в міських краєвидах Ерно Ерба відчувається ніжна любов до Львова, його пам'яток архітектури, мешканців, а окремі краєвиди Марціна Кітца наповнені зворушливим відчуттям гармонії природи.

Підводячи підсумки аналізу творів вищезгаданих художників 1930-х рр., приходимо до висновку про те, що мистецтво цього періоду взагалі, і художників-євреїв зокрема, було поєднанням художніх здобутків минулого та тогочасності. Тобто маємо явище, яке в основних своїх структурних засадах викликає асоціації

з мистецтвом XIX ст., тобто добою історизму, основною стратегією якого були пошуки нових форм виразу через синтез досягнень минулих стилістичних епох. У стильовому розмаїтті мистецтва 1930-х рр. залишалося місце і для його національної складової, що підтверджується низ-

кою творів єврейських художників цього періоду.

Post scriptum:

Катастрофа Другої світової війни, в якій загинуло близько 98% єврейського населення Львова, знищила єврейське середовище міста міжвоєнних десятиліть (так само, як і в інших населених пунктах Східної Галичини) і поклала край розвитку єврейського національного мистецтва регіону. У вогні львівського гетто разом із людьми пішли в небуття і більшість творів мистецтва єврейських художників.

У післявоєнні роки ті львівські художники-євреї, що пережили Катастрофу, а тим більше переселенці із східних районів СРСР, зважаючи на особливості советської політики щодо єврейського населення країни, повністю відійшли від відтворення національного начала у своїй творчості, працюючи в межах вимог пануючого соцреалізму. І лише творчість деяких з них, в першу чергу Михайла Ліщинера (68), особливо пізнього періоду, та Ірини Гінзбург-Соболевої (69) повертає нас у часи (правда, на зовсім вже іншому рівні) загальноєвропейських пошуків національного єврейського стилю. Про його провідників Марк Шагал у свій час сказав слова, що, на наш погляд, є сучасними для будь-якого художника, чия діяльність обумовлена не стільки націо-

нальною ідеєю, скільки підсвідомою, і навіть генетичною, пам'яттю про середовище, в якому формувалася його особистість митця: «Якби я не був євреєм (в тому сенсі, який я вкладаю в це слово), я не був би художником або був би зовсім іншим художником» (70).

1. За звичаєм вважається, що юдаїзм забороняє будь-яке зображення людської постаті. Але відсутність людських зображень у традиційному єврейському мистецтві йде не стільки від юдаїзму, скільки від мистецтва сефардів – гілки європейського єврейства, представники якої жили в Іспанії та Португалії до кінця XV ст. і перебували під значним впливом традицій мусульманського світу, де категорично заборонялося зображення людини.

2. Наприклад, зображення кистей рук – т.зв. жесту благословення першосвященника.

3. В. Дымшиц. Рассуждение о еврейском искусстве. Канон и свобода творчества в традиционном искусстве евреев Восточной Европы. (Комп'ютерна роздруковка).

4. Процес єврейської емансипації – Гаскали – у низці основних її положень має багато спільного з добою європейського Відродження, в якій головною цінністю, на відміну від Середньовіччя, було проголошено реальне земне життя людини та необхідність реалізувати себе в ньому. В результаті, у мистецтві, на зміну традиційно-релігійному трактуванню буття, прийшло світське, неканонічне, позначене індивідуальним ставленням автора до об'єкту мистецького

Бруно шульц. євреї. 1934

зображення. Тобто відбулося те, що пізніше отримало назву секуляризації мистецької культури.

5. Серед них варто згадати Юзефа Бродовського (бл. 1780, Варшава – 1853, Краків) і його «Синагогу в Ланьцюті» (до 1809), єврейські персонажі в історичних та жанрових картинах варшавського художника Олександра Лессера (1814, Варшава – 1884, Краків), «Синагогу в Бродах» (бл. 1870-1874) Вільгельма Леопольського, графічний твір «Євреї розглядають зображення на гравюрі» варшавського художника, випускника Мюнхенської та Петербурзької академії мистецтв Генріха Редліха (1838-1884), деякі твори викладача Варшавської школи образотворчого мистецтва Войцеха Гersona (1831-1901), батько якого походив зі Львова) тощо.

6. Готліб Маурицій (Моше) (Дрогобич (тепер Львівської обл.), 1856-1879, Краків). Живописець, рисувальник. Старший брат художників Філіпа, Марціна й Леопольда Готлібів. Вчився у Львові у живописця Міхала Годлевського (1869-1871), Віденської академії мистецтв (1871-1873, 1874), Краківській школі образотворчих мистецтв (1873-1874) у Яна Матейка та Мюнхенській академії (1875-1876) у Карла Пілоті. Після Мюнхена періодично жив у Відні, Кракові, Венеції, Римі, Дрогобичі, Трускавці та Львові. Малював історичні, побутові та релігійні сцени, портрети, з 1875 р. – переважно, пов'язані з єврейською темою.

7. R. Piątkowska. *Artyści żydowski w Polsce w XIX i XX wieku. // Studia z dziejów Żydów w Polsce. T. II. – Warszawa: ŻIH, 1995. S. 132.*

8. Там само. С. 132.

9. Ф. Петрякова. Еврейское музейное дело, индивидуальное коллекционирование на украинской этнической территории. Конец XIX – начало XXI ст.: Обратный отсчет к будущему. // Запорожский государственный университет. Запорожское городское отделение общества «Украина-Израиль». 5-е запорожские чтения. – Запорожье, «Диво», 2001 г. С. 273.

10. «Fin de siècle» – фр. «кінець століття».

11. Вільгельм Вахтель (1875, Львів – 1942, США) Живописець, графік, рисувальник. Один з найбільш відомих єврейських художників галицького походження. Художню освіту отримав у Краківській (1894-1895) та Мюнхенській академіях мистецтв. Працював у Львові (1900-1910), Парижі (бл. 1911-1912), Відні (1912-1927), е 1924, 1929 та 1932 рр. відвідав Палестину, а в 1936 році оселився там. Під час Другої світової війни виїхав до США.

12. Штанд, Адольф (1870, Львів – 1919, Відень). Політичний діяч, сіоністський лідер, публіцист. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Був послідовником вчення Т. Герцля.

13. Ціппер, Гершон (1868-1920). Єврейський політик, правник, публіцист. Один із засновників сіоністського руху у Львові. Відповідальний редактор львівської єврейської газети «Хвіля».

14. Серед них – жанрові композиції «Після погрому» (бл. 1905), «Воєнні біженці» (1915); «Вигнані» (бл. 1916), «Христос на місці

погрому» (1920), папка літографій «Прощання з Големом» тощо.

15. J.F. Wilhelm Wachtel. Wystawa w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych.// «Chwila» (Львів), nr. 2197, 29.04.1925. S. 3.

16. J. Malinowski. Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. S. 125.

17. Израельс, Йозеф (1824, Гронінген – 1911, Гаага). Голандський живописець. Навчався в Амстердамській академії мистецтв та в Парижі. Прагнув синтезувати досягнення художників барбизонської школи в передачі кольору з ефектом світлотіні у Рембрандта. Голова Гаазької школи художників-реалістів.

18. Ліберман, Макс (1847, Берлін – 1935, Берлін). Навчався в Берліні (1863-1868), Веймарській художній школі (1868-1872) та у Й. Израельса. З 1897 р. – професор Берлінської академії мистецтв, з 1920 – її ректор. З поч. 1900-х рр. вважається главою німецьких імпресіоністів. Для творів характерними були підвищена емоційність, декоративність та експресія кольору, що наближали його до мистецької мови експресіоністів. В єврейському середовищі Європи вважався провідним художником-пейзажистом.

19. Бубер, Мартін (Мордехай) (1878, Відень – 1965, Єрусалим). Філософ, релігійний мислитель, теоретик сіонізму. Дитинство провів у Львові, у свого діда Соломона Бубера. Навчався в університетах Відня, Ляйпцига, Цюриха, Берліна. Автор багатьох творів з історії та філософії іудаїзму, в т. ч. хасидизму.

20. Носіг, Альфред (Літературні псевдоніми – Паскаль, Пук, Ствош (1864, Львів – 1943, Варшава). Письменник, драматург, публіцист, економіст, скульп-

птор, громадський та політичний діяч. Право та економіку із статистикою вивчав у Львівському університеті, право і філософію – в Цюрихському університеті (за іншими даними – у Чернівецькому університеті), медицину та гігієну – у Відні. Жив навперемінно в багатьох містах Європи: спочатку у Львові, з кінця 1990-х років до початку Першої світової війни – у Берліні, в 1914-1918 – Швейцарії, згодом знову в Німеччині, з 1933 – знову в Швейцарії, в 1934-1940 – у Львові та Празі, з 1940 р. – у Варшаві.

21. Брайнін, Рубен (Реувен) (1862, Ляди, Білорусь – 1939, Нью-Йорк). Єврейський письменник та літературознавець. Писав на івриті та їдиш. З 1909 р. жив у США.

22. Ефраїм Моше Лілієн (1874, Дрогобич – 1925, Брауншвейг, Німеччина). Графік, рисувальник-ілюстратор. Навчався у Львові у Антоні Стефановича та в майстерні художника вивісок Шапіра, з 1889 р. – у Краківській школі образотворчих мистецтв, з 1894 – в Мюнхені. В 1899 р. оселився в Берліні. Як графік та ілюстратор співпрацював з кількома німецькими виданнями. Основними циклами його робіт були: Рідна земля (Татри, Львів, Дрогобич, народні типи,

в т.ч. галицькі євреї), ілюстрації до Біблії, подорожі по Палестині, єврейські типи (Мароко, Ємен, Бухара, Африка, Туреччина, Іспанія, Єрусалим, Румунія, Росія та ін.), портрети, листівки, ілюстровані видання, прикладна графіка.

23. Йдеться про спільну територію Східної та Західної Галічини.

24. Захаревич Юліан (1837-1898). Архітектор, теоретик мистецтва, засновник львівської архітектурної школи доби історизму, викладач Львівської політехніки, перший її ректор.

бруно шулць, ілюстрація до оповідання «немрод»

Автор проектів багатьох львівських споруд. Походив з вірмен.

25. Зільберштейн Маурицій (Мозеш) (1857-1912). Львівський архітектор. Крім вказаної споруди був автором проектів будинків №№ 24-26 на вул. Федьковича, №№ 8-8а на вул. Устияновича та разом з архітектором Якубом Крохом співавтором проекту будинку на просп. Свободи, 27.

26. Флейшль, Антоні (бл. 1860 – після 1914). Архітектор-будівничий єврейського походження.

27. Мокловський, Казімеж (1869, Косів – 1905, Львів). Польський архітектор, соціалістичний діяч, журналіст, поет, мистецтвознавець. Закінчив архітектурне відділення Львівської політехніки, потім навчався у Цюриху, Берліні, Мюнхені. Розробник теоретичних засад львівської сецесії, в яких поєднав мистецькі традиції українського та польського населення Галичини.

28. Флек, брати: Ейсіг (Ерік) (? – ?), Якуб (? – ?), Мауриці (1859-1932). Живописці-декоратори, альфрейщики. Власники Фірни декоративного живопису у Львові, яка виконувала альфрейні розписи житлових та громадських споруд, в т. ч. храмів. У роботі використовували модерністично трактовані єврейські орнаментальні мотиви, елементи мавританського та ренесансного мистецтва.

29. Авін, Юзеф (1883, Львів – 1942/43, Львів). Інженер, архітектор, реставратор, фотографік, графік, рисувальник і аквареліст, історик і теоретик мистецтва. Співвласник львівської фірми «Т. і Й. Авіни. Скло і кришталь», власник архітектурного бюро у Львові. Створив велику кількість рисунків та фотографій єврейських пам'яток.

Бруно шульц. автопортрет

30. Ю. Бірюльов. Мистецтво львівської сецесії. – Львів: Центр Європи, 2005. С. 42.

31. Соломон Бубер (1827-1906) – львівський історик і філолог, відомий спеціаліст з текстології Мідраша та середньовічної рабиністичної літератури. Дід відомого єврейського філософа Мартіна Бубера. Разом із Самуелем Горовіцем був засновником у 1901 році бібліотеки львівської єврейської громади.

32. Самуель де Горовіц. В 1887-1898 рр. голова єврейської віросповідної громади та президент Торгової палати Львова.

33. В. Меламед. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди. – Львов, Совместное украинско-американское предприятие ТЕКОП, 1994, с. 139.

Бібліотека припинила своє існування, ймовірно, як і Єврейський музей громади у Львові в 1940 р.

34. Гольдштейн Максиміліан (1880, Львів – 1942, Львів). Один з найвідоміших львівських колекціонерів єврейської нумізматики, знавець мистецтва.

35. Ідея Гольдштейна була реалізована лише 1934 року, коли був відкритий Музей єврейської релігійної громади Львова.

36. Кагане Іоакім (1890, Зубки коло Тернополя – 1943 ?, Лодзь). Живописець, маталопластик, графік. Де отримав мистецьку освіту, невідомо. Був головою Товариства прихильників єврейського мистецтва у Львові. З 1921 р. жив у Лодзі, де працював, переважно, як металоластик.

37. Людвік Ліле (1897, Підволочиськ – 1957, Париж). Мистецький критик, публіцист, один із лідерів мистецтва авангарду у Львові, художник-самоук. Живописець, графік. Автор ілюстрацій до творів: «Гільгамеш. Староавілонська повість»

(осучаснений переказ поета Юзефа Вітліна), «Пісня пісень царя Соломона» Болеслава Дана (Олександра Вайнбаума) та власного перекладу «Кохання Магдалени» Райнера Марія Рільке. З 1929 р. – співзасновник і голова львівського мистецького об'єднання «Артес», у 1934-1937 рр. – головний хранитель Єврейського музею у Львові. Як колекціонер збирав твори єврейського мистецтва. З 1937 р. жив у Франції.

38. Рахель Вішніцер-Берштейн (1885-1989) писала у програмній статті на цю тему: «Чого ж хочуть нові [художники]? Раніше євреї зворушливо шукали натхнення на кладовищі, в традиційному єврейському будинку, на єврейській вулиці, в синагозі [...]. Нинішнє покоління, придивляючись до себе, заявляє із зрозумілою гордістю, що нічим не зобов'язане попередній генерації, що не має потреби в етнографії, в анекдоті. Їх призначення не в тому, щоб зображувати шаббат в єврейському будинку, але в тому, щоб втілювати власні духовні пошуки». Ця вимога ідеологів Культур-Ліги була втілена найбільш повно хіба що у книжковій графіці. В жанрових композиціях уникнути повністю поняття сюжету твору так і не вдалося.

39. Janicka, K. Surrealism. Wyd. Artystyczne i Filmowe. Warszawa, 1985. S. 215

40. Об'єднання «Артес» було створене у 1929 році. Було багатонаціональним за своїм складом. Серед членів «Артесу» євреями були: Отто Ган, Людвік Ліле, Маргіт Рейх (Сельська), Александер Рімер та Генрик Штрєнг.

41. Штрєнг, Генрик (1903, Львів – 1960, Варшава). Навчався у Львові у Казімежа Сіхульського, у Варшаві, а також в Académie Moderne у Фернана Леже и Амаде Озенфана в Парижі (1925-1926), де познайомився

з Андре Бретоном та його теорією сюрреалізму. Після 1939 р. був відомий під іменем Марка Влодарського. На думку польських мистецтвознавців, є одним з найвидатніших польських художників XX ст.

42. Іскри Шехіни. Згідно із вченням хасидів – іскри Божественної присутності у всьому сущому.

43. Рімер Александер (1899, Львів – 1943, Освенцим, Польща). Живописець, графік. Художню освіту отримав у Вільній академії образотворчих мистецтв у Леонарда Підгородецького (1919-1920) у Львові, Львівській художньо-промисловій школі (1921-1923), де вчився на відділенні декоративного живопису, Вишій школі образотворчих мистецтв у Берліні (1923-1924) та в Академії мистецтв у Дрездені (1924-1926). З 1926 р. жив у Парижі, але підтримував постійні контакти з Львовом, де виставлявся з 1921 по 1939 рр. З 1929 р. – член львівського об'єднання художників-авангардистів «Артес». У своїх творах, часто побудованих на філософських засадах хасидизму, використовував елементи експресіонізму, сюрреалізму та абстракціонізму. Майже весь творчий спадок загинув під час Другої світової війни.

44. Ф. Кандель. Очерки времен и событий из истории российских евреев. – Иерусалим, 1988. Ч. 1, с. 150.

45. Ця картина Рімера відома тільки в чорно-білому варіанті. Вперше була виставлена в Парижі у 1928 р. під назвою «L'homme au bois». Іл. в: «Invitation. Galerie Jacques Callot. Riemer. Peintures. Paris, Mai 1928».

46. Меркель Єжи (Георг) Давид (Львів, 1881 – 1976, Відень). Живописець, рисувальник. У 1902-1903 рр. вчився у Львівській художньо-промисловій школі, в 1903-1905 рр.

– у Краківській академії мистецтв у Ю. Мегофера. В 1905-1908 та 1909-1914 рр. жив у Парижі, де він сформувався як один з видатних представників класицистичного напрямку в польсько-австрійському мистецтві ХХ ст. Після війни оселився у Відні, де жив до 1938 р. З початком Другої світової війни емігрував до Франції, пройшов через декілька концтаборів, залишився живим. Перебував у Франції до 1972 р., після чого повернувся до Відня. Був почесним членом Віденської сецесії.

47. W. Kozicki. Wystawa zbiorowa Jerzego Merkla. // TPSP we Lwowie. Katalog wystaw zbiorowych Anny Harland-Zajączkowskiej, Jerzego Merkla, Mariana Ruzamskiego, Iwana Trusza. – Lwów, 1928.

48. К-ій. Виставка Союзу Мистецтв «Артес». // «Нові шляхи» (Львів), 1930, № 6. С. 166.

49. Фроттаж – техніка розтертого рисунку олівцем.

50. Кунке Еміль (1896, Львів – 1943, Львів). Живописець, графік, рисувальник, сценограф. Навчався у Львівському університеті. Художню освіту отримав у Відні. Жив і працював у Львові, де викладав рисунок у єврейській гімназії. Був близький до кола львівських художників-авангардистів. Біблія, хасидські легенди, окультизм, надзвичайні здібності людини, таємні книги єврейської кабали були основними джерелами тем його творів та їх філософії. Відомі три основні цикли його праць: «Ілюстрації до Біблії», «Середньовіччя» та «Єврейські легенди». Малював, переважно, аквареллю, рисунки часто виконував сангіною. Пробував себе в графіці та книжковій ілюстрації. Відомо також, що він співпрацював із сатиричним ляльковим театром З. Шорра у Львові.

51. Клейнман, Фридерік (Фриц) (Kleinman, Fryderik (Frys) (1897, Львів – 1943, Янівський концтабір у Львові). Живописець, рисуваль-

ник, карикатурист, сценограф. 1918 р., після закінчення війни, навчався у Кракові, Відні та Парижі. Був всебічно талановитим художником. Виконував твори в техніці олійного живопису, гуаші, акварелі, рисував вуглем й пером, часто цілими циклами, наприклад: типи карпатських селян, образи Дон Кіхота й Санчо Панси, історія Голема, «Гершек з Острополя» та ин. Серед його робіт зустрічаються релігійні композиції («Євреї з Торою», «Христос міста»), сцени на соціальні теми (зображення носіїв, торговців, фокусників, катеринщиків, цикл «Подвір'я» тощо), міські краєвиди, переважно Львова, а також портрети. Співпрацював як сценограф з Львівським єврейським театром у Львові.

52. Шульц Бруно (1892, Дрогобич (тепер Львівської обл. – 1942, Дрогобич). Письменник, живописець, графік, рисувальник, педагог. Навчався у Віденській академії мистецтв (1911-1912), на архітектурному відділі Львівської політехніки (1912-1914). З 1924 по 1940 рр. працював учителем у Дрогобицькій гімназії. Автор літературних творів «Цинамонові крамниці» (1934) та «Санаторій під клепсидрою» (1938), втраченої повісти «Мойсей», а також багатьох оповідань, написаних у 1920-х – 1930-х рр.

Ілюстрував свої книжки, створив велику кількість рисунків, у яких знайшли відображення три провідні тематичні напрямки його творчості: тема Дрогобича, єврейсько-хасидська тема і «конфлікт плоті». У листопаді 1942 р. був застрелений під час однієї з облав на євреїв.

53. Цит. за: Dubowik, H. Nadrealizm w polskiej literaturze współczesnej. //Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace wydziału nauk humanistycznych. Serie B, №5, r. 1977. S. 131.

54. Акер, Юлія (1898, Львів – 1942, Львів). Живописець, рисувальник. Походила з міщанської

бруно шульц. автопортрет

єврейської родини. Навчалася живопису у Вільній академії мистецтв Леонарда Підгородецького, потім – на приватних курсах живопису Павла Гаєвського у Львові. Малювала темпераментні, часто гротескно трактовані жанрові сцени, в тому числі з життя єврейської громади. Її творчість являє собою різноманітний синтез стилістичних особливостей реалізму, примітивізму, класицизму та експресіонізму. Це дитячі портрети, натюрморти, квіти, а також портрети багатьох представників львівської інтелігенції, в т. ч. єврейської.

55. Графіка в широкому розумінні цього терміну, яка включає також рисунок.

56. Бірер, Зигмунт Оскар (20.04. 1896, Львів – липень 1941, Станіславів (тепер – м. Івано-Франківськ). Графік, живописець, сценограф. На початку 1920-х років відвідував заняття з декоративного різьблення та моделювання у Львівській художньо-промисловій школі, а з 1922 по 1926 рр. навчався у Краківській академії мистецтв у Ю. Мегофера. Був дуже популярним саме як графік. Працював у техніках офорту, акватинти та мецо-тинто. Виконував реалістичні, максимально наближенні до натури графічні твори.

57. Розенфельд, Каміла (бл. 1880, Мислениці (?) – після 1939, Львів ?). Живописець, графік, рисувальник. Художниця, про яку збереглося обмаль інформації. Відомо, що з 1896 по 1901 рр. вона опанувала науку рисунка у Львівській художньо-промисловій школі. Ті роботи художниці, що збереглися, дають підставу стверджувати, що вона віддавала перевагу рисунку, а улюбленим жанром був краєвид, в т. ч. – архітектурний. Для її творів було характерним дуже детальне пророблення всіх елементів зображення.

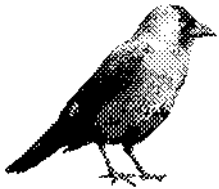

58. Менкіцький (Менкес) Рудольф (7.04. 1887, Львів – 21.08. 1942, Львів). Графік, рисувальник, знавець геральдики, нумізматики та старовинної зброї, колекціонер, редактор періодичного видання «Нумізматичні нотатки», бібліофіл, автор чисельних публікацій з нумізматики та музейної справи. З 1912 р. працював як референт, а потім як хранитель у Музеї Яна III Собеського у Львові, з 1939 р. – директор Львівського історичного музею.

59. Штрасберг, Норберт (1912, Львів – 1941 (?), Львів). Живописець, рисувальник, графік. Талановитий і плідний художник. Вчився у Львівській художньо-промисловій школі у К. Сіхульського, а потім у Вільній Академії мистецтв у Львові. Близько середини 1930-х років у його творчому доробку нараховувалося близько 1500 праць, в т.ч. близько 1000 портретів. Він портретував багатьох представників єврейської інтелігенції Львова. Серед творів художника, що збереглися – декілька його автопортретів. Працював також у галузі жанрового мистецтва, часто використовуючи при цьому єврейські теми, сцени з Біблії, релігійного культу та легенд: «Єврей», «Каїн», «Вивчення Талмуду», «Тора», «Судний день», «Голем» та ін. З творчої спадщини художника збереглося мало: близько двох десятків робіт та їх фотографій.

60. Фальк, Роберт (1886-1958). Живописець, графік, сценограф. У 1905-1912 рр. навчався в Училищі живопису та скульптури в Москві у В. Серова та К. Коровіна. Був членом мистецького товариства «Бубновий валет» та Мистецької секції Культур-Ліги в Москві.

61. Ісахар-Бер Рибак, Борис Аронсон. «Шляхи єврейського живопису (Роздуми митця). // «Єврейський обозреватель» (Київ), №23/162 за грудень 2007 р. С. 7.

62. Маркович, Артур (1872, Краків – 1934, Краків). Живописець, рисувальник, графік. Навчався у Краківській школі образотворчих мистецтв (1886-1889, 1894-1895), академіях мистецтв у Мюнхені (з 1896) та Парижі (1900-1904). Один із найбільш визначних єврейських художників Кракова старшого покоління.

63. Казімеж – колишній єврейський квартал Кракова. Цит. за: *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku.* – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. S. 89.

64. Кітц Марцін (1891 (1894), Львів – 1943, Львів). Живописець, графік. Навчався приватно у майстернях львівських педагогів Станіслава Рейхана та Станіслава Качор-Батовського у Львові, Львівській політехніці, Краківській АМ (1919/1920), Вільній школі живопису та рисунку ім. Людвікі Мехоферової в Кракові та у Макса Лібермана в Берліні. Малював красвиди, жанрові композиції, натюрморти, портрети. Був близький до практики імпресіоністів з їх експериментами із світлом та кольором. У своїй творчості, особливо ранній, зазнав впливів Макса Лібермана, Йозефа Израельса та Адольфа Менделя.

65. Штерн Йонаш (1904, Калуш, тепер Івано-Франківської обл. – 1988, Закопане, Польща). Живописець, графік, педагог. Навчався у Львівській художньо-промисловій школі та Краківській академії мистецтв (1929-1935). В 1933 р. став співзасновником авангардного мистецького об'єднання «Група Краковска». За комуністичні переконання та політичну діяльність був ув'язнений у 1938 р. в таборі Береза Картузька. В 1939 р. виїхав до Львова, де вступив до Спілки художників УРСР. У 1943 р. при ліквідації львівського гетто та його в'язнів залишився живий і перебрався до Угорщини, пізніше – до Польщі. З 1954 по 1974 рр. – викладач і проректор Краківської академії мистецтв. Малював красвиди, абстрактні композиції, після 1945 р. працював у техніці колажу, займався графікою.

66. Кляр, Артур (Львів, 1895 – 1942, концтабір Белжець). Живописець. Навчався у Краківській АМ у Войцеха Вейса і Станіслава Камоцького. Жив у Львові, періодично – в містечку Янів під Львовом,

а між 1929 і 1933 рр. – в Парижі. Малював багато, брав участь у чисельних художніх виставках, в т. ч. і єврейських. Був популярним пейзажистом. Творча спадщина практично не збереглася.

67. Ерб, Ерно (1878, Львів – 1943, Львів). Живописець. Даних про мистецьку освіту художника нема. Був ймовірно художником-самоуком, але завдяки своєму таланту став популярним художником, який залишив після себе великий творчий спадок. Працював у Львові та Трускавці Львівської області. Був власником художньої майстерні, в якій виконував картини, декорації, театральні костюми і декоративні розписи для синагог. Малював також міські види, побутові сцени, характерні типи українських селян та євреїв, портрети.

68. Лішинер, Михайло (1912, Тирасполь – 1992, Львів). Живописець, педагог. У 1931 р. закінчив Кам'янець-Подільську художньо-промислову школу, а в 1937 р. – Київський художній інститут. У 1948-1956 рр. викладав живопис у Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва. Творчість художника формувалася на стику загальноукраїнських мистецьких традицій і львівської школи, орієнтованої на європейську культуру. В останні роки життя повернувся до єврейської теми, трактування якої стилістично близьке до національних форм виразу, пропагованих художниками-євреями перших десятиліть ХХ ст.

69. Гінзбург-Соболева, Ірина (1920 р. н., Москва). Графік, живописець, педагог. Правнучка Марка Антокольського. Навчалася в Московському художньому училищі пам'яті 1905 р. Після початку війни була евакуйована в Ашхабад, де викладала в Художньому училищі ім. Ш. Руставелі. В Самарканді, куди було евакуйоване Московське художнє училище ім. Сурікова, продовжила навчання на факультеті графіки. Після 1948 р. жила у Львові, де викладала акварельний живопис у Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва. В останні роки провідною темою в творчості є історія, культура, побут львівських євреїв.

70. Mark Shagal. Bletlekt. // «Shtrom», 1922, № 1. Z. 46 (їдиш).

львів, пасаж міколяша, поч. XIX ст.

барбара лентоха

«chwila»

газета львівських євреїв

львів, поч. XX ст.

Євреї століттями були пов'язані зі Львовом. Уже у 1387 р. у міських книгах згадується Гебрейська вулиця¹. Єврейська меншина істотно впливала на чимало сторін міського життя, у тім і на розвиток преси. Початки власне єврейської преси припадають на ХІХ ст., перші номери газет виходили гебрейською і німецькою мовами. Після того, як Галичина отримала у 1867 р. автономію, розпочався швидкий процес колонізації. Починають з'являтися перші номери асиміляторських видань львівських жидів польською мовою: «Zgoda» (1877-1878), що видавало Товариство «Zwiastun Pojednania», і «Ojczyzna» (1881-1891). Того ж гатунку були газети «Jedność» (1907-1912) і «Zjednoczenie» (1912-1918).

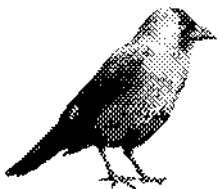
Супротивним до асиміляції рухом був сіонізм. У 1887 р. у Львові створюється товариство «Сіон», що опублікувало брошуру «Якою повинна бути програма єврейської молоді» і де пропагувалася ідея переселення до Палестини. Єврейська інтелігенція активно долучається до діяльності сіоністських гуртків, організовує зібрання і урочистості.

«Przyszłość» (1892-1898), «Wschód» (1900-1912), молодіжний щомісячник «Moriah», що виходили з 1903 р., видавалися польською мовою і пропагували ідеологію сіонізму. У 1904 р. починає виходити щоденна львівська газета мовою їдиш «Tagblat», що має ту ж політичну орієнтацію. Наступницею «Tagblat» була щоденна газета «Morgen» (1926-1939)².

У час боїв українсько-польської війни 22 листопада 1918 р. дійшло до погрому єврейської людности.³ Одразу після погрому у Львові утворили Єврейський комітет порятунку, що мав заопікуватися єврейськими мешканцями міста.

У 1918 р. єврейські угруповання, що стояли на народницьких позиціях, утворили Єврейську національну раду, яка мала за мету боронити городян-євреїв. На одному із засідань Ради виникла думка поширювати публікації польською мовою і серед не євреїв. Була прийнята пропозиція Гершона Зіпера⁴, аби замість поодиноких публікацій перейти до випуску щоденної газети, котра б публікувала не тільки матеріали, зібрані Єврейською національною радою, але також займала б певну позицію у щоденних проблемах, що виникали у стосунках між єврейським і неєврейським населенням міста. На одному із засідань Ради після довгої дискусії було прийнято рішення назвати тижневик «Chwila». Перший номер «Chwili» з'явився 10 січня 1919 р. і відтоді газета була щоденним супутником життя не тільки євреїв, але і поляків упродовж усього існування II Речі Посполитої. Її читали також і далеко за межами держави. Високим рівнем публікацій на політичні і економічні теми, багатством і різноманітністю тем, кількістю інформації, чистотою і правильністю польської мови «Chwila» завдячує тим видатним особистостям з царини політики, економіки, культури, які були пов'язані з газетою від часу її заснування.

Гершон Зіпер (Gerszon Zipper, 1868-1921) – блискучий юрист, видавець єврейської щоденної газети «Tagblat», органу сіоністів «Przyszłość», перший організатор Національного єврейського фонду у Польщі, речник єврейського руху – останні роки свого життя присвятив «Chwili». Він боровся за її існування у час, коли бракувало коштів, завдяки своїй небувалій енергії зібрав навколо видання чимало особистостей публічного життя Львова. Коли давньий туберкульоз дав себе знати, друзі запропонували йому фінансову допомогу для тривалі-

шого лікування у санаторії, але він відмовився її прийняти. Коли він уже не вставав з ліжка, колеги приносили йому тексти, які він переглядав і подавав чимало блискучих ідей.

Від першого номеру з газетою був пов'язаний *Генрик Розмарин*⁵ (Henryk Rosmarin, 1882-1955), що вважався її співзасновником. Випускник Львівського університету Яна Казимира, правник і журналіст, видавець «Wschodu», він з молодих років був активним діячем сіоністського руху. Не тільки «Chwila», але і щоденна єврейська преса у Варшаві – «Nasz Przegląd», «Najnt», «Moment»⁶, а також тижневик «Opinja»⁷ публікували його статті. Порадою і допомогою долучався до кожної публічної акції, створив сотні кредитних кас для найбільш бідніших Гемілах Хесед⁸, брав участь у численних заходах Джойнту (Joint Distribution Committee – міжнародна харитативна єврейська організація). Від 1922 року тричі був обраний до Сейму, був віце-президентом єврейської фракції і членом бюджетної комісії. Численні статті у «Chwili» свідчать про його глибоку обізнаність з економічною і фінансовою ситуацією в країні.

Перший номер «Chwili» разом з Генриком Розмарином як видавець підписав *Давид Шрайбер* (Dawid Schreiber). Він народився у 1874 р. в ортодоксальній родині, здобув широку юдаїстичну і світську освіту. Вивчав філософію у Відні, закінчив правничий факультет Львівського університету, де отримав ступінь доктора права. Після погрому у Львові брав активну участь у роботі Єврейського комітету порятунку і Єврейської національної ради. Кілька років був головним редактором «Wschodu» і щоденної газети «Morgen», свої статті польською і гебрейською мовами розміщав у *Przyszłości*, «Chwili» і багатьох інших виданнях. Брав участь у створенні і роботі «Товариства єврей-

ської народної і середньої школи» у Львові. У 1922 р. був обраний до Сейму, де працював у бюджетній, конституційній і інших комісіях.

Головний редактор у 1920-1939 рр., *Генрик Гешелес* (Henryk Heschel)⁸, непересічна особистість, людина, віддана громадській, політичній і публіцистичній праці. Народився у Львові у 1886 р., закінчив університет у Відні. Перекладач, літературний і театральний критик, що свої статті опублікував на сторінках сотень номерів «Chwili». Брав участь у культурному і громадському житті Львова як член Міської ради, Наглядової ради Міського музею художнього промислу, Спільки львівських журналістів. Власне завдяки йому газета відкрила свої шпальти для групи молодих поетів і літературних критиків. Поет *Мауріцій Шимель* (Maurycy Szymel)⁹ згадував, що Генрик Гешелес прийняв його перший вірш одним словом: «Добре»:

Każdy sam los swój kuje...
Wiersz, jak nóż życie przeciął –
Pan redaktor przyjmuje
Między pierwszą a trzecią.

Między pierwszą a trzecią
Na zielonym Podwalu,
Na Podwalu gdzie z żalu
Płaczą po mnie kasztany,
Te dziecinne, beztroskie
Najpiękniejsze, bo lwowskie,
Kochane – –

Oto krok nieopatrzny
W drogę słów niepowrotną.
Niepowrotną, samotną,
W mroku łąków zgubioną
I ku nocy zwróconą –
Przez wertepy pokraczne – –
Oto krok nieopatrzny.

Były smutki maleńkie
I piosenki cichutkie –
Nie wiedziałem, że lękiem
Nabrzmia słowa i smutki –

Smutki słodkie, wieczorne
Snute z myśli bezpieczeństwa
W słodkie zmierzchy gwiaździste
Tam, na Wałach Hetmańskich,
Tam na Zamku Wysokim,
Tam pod złotym obłokiem,
Tam na cichych ulicach
W srebrnych smugach księżycy.

Redaktorze kochany,
Drogi Panie Henryku,
Jest niedobrze na świecie
Śpiewającym słowikom...

Визначною постаттю, пов'язаною з «Chwila» від початку її заснування, був *Леон Райх* (Leon Reich, 1879-1929). З молодості він виявляв чималий організаційний талант і завдяки цьому розгорнув політичну діяльність. Отримавши ступінь доктора права у Львівському університеті, обійняв посаду головного редактора «Wschodu». Випускник паризької «Ecole de Sciences Politiques», він володів 8 мовами. Його статті публікувала «Chwila», «Nowy Dziennik»¹⁰, «Hajnt», «Moment», а також американські, французькі, англійські і німецькі газети.

Майже десять років він стояв на чолі виконкому Сіоністської організації у Львові. У 1922 р. був обраний до Сейму, де був членом Єврейської фракції, а у 1924 р. очолив її. Був членом Комісії закордонних справ і Конституційної комісії. Займався також економічними справами, ставши ініціатором створення Центрального кооперативного банку. Брав участь у низці конгресів Міжпарламентського союзу, у конферен-

ції «Допомога для євреїв у Східній Європі», що проходила у Лондоні.

Кароль Іжиковскі (Karol Iżykowski)¹¹ так згадував Леона Райха на сторінках «Chwili»: *«Я познайомився з Леоном Райхом у будинку мого приятеля, адвоката др. Файгенбаума (тепер Тені), що був чоловіком сестри Райха. Це було близько 1899 р. у Львові. Родина Райхів була дуже обдарована як артистичними, так і фінансовими талантами. Він сам, як і його сестра, мав у характері певний патос, підсилений літературною освітою, яку давали тодішні галицькі школи. Декламація польської поезії була для нього щоденною практикою.*

Леон, котрий уже увійшов у реалії політичного життя, виховав у собі ораторські навички. Багато займався промовами, часом читаючи уривки чужих чи своїх промов. [...] З великою приємністю я проводив з ним час. Переповнений гумором, заповзятливістю, анекдотами – він був чудовим приятелем, зустріч з яким наповнювала мене оптимізмом. Він завжди цікавився моїми літературними справами і планами, ніколи не сміючись чи критикуючи мене відкрито, а лише опосередковано, що я завжди цінував. Я часто отримував від нього інформацію про сіоністський рух, зародження у Львові якого мене дуже цікавило, хоча б тому, що сіоністами на той час уже стали особи, які завжди мене захоплювали – Альфред Носіг (Alfred Nossig)¹² і мій шкільний приятель Штанд (Stand)¹³».

Редакція «Chwili» часто надавала посильну допомогу бідним і потребуючим. На сторінках газети Леон Райх (а також Генрик Гешелес,

бідний провінційний галицький єврей, 1930-ті рр.

Генрик Адлер, Леон Вайншток і інші) писали про злидні єврейських мешканців Львова, апелюючи до різних інституцій і суспільства по можливу допомогу. Леон Райх брав активну участь у харитативних акціях, особисто бував у злидарів, що мешкали у пивницях і на піддашсях. У статті «Перед обличчям злиднів»¹⁴, писав: «Не можна бути ситим і задоволеним, тепло одягнутим і зігрітим біля коминка і водночас з байдужістю споглядати, як у страшну зиму у пивницях і на піддашсях мерзнуть сусіди, хворобливим дітям пухнуть ніжки, а матері стогнуть від подвійного болю – від власних страждань і від почуття безпорадності і відчаю щодо болю дітей». Автор закликав громади і окремих людей, банки і інші публічні інституції до надання усякої можливої допомоги нужденним.

До грона постійних співпрацівників «Chwili» належали автори статей на політичні, економічні і громадські теми: *Фішель Ротенштайн*, *Еміль Зомерштайн*, *Ігнацій Шварцбарт*, *Адольф Ротфайд*, *Еміль Шморак*, *Людвік Мунд*, *Юліуш Вурцель* (Fiszal Rotenstreich, Emil Sommerstein, Ignacy Schwarzbart, Adolf Rothfeid, Emil Schmorak, Ludwik Mund, Juliusz Wurzel).

*Фішель Ротенштайн*¹⁵ (1882-1938) закінчив філософію у Відні. Був професором Державної гімназії у Самборі. Як сіоністський діяч, у 1918 році був головою Єврейського національного комітету. Брав участь у польських і міжнародних сіоністських конгресах і конференціях. У 1922 році був обраний до Сенату, а у 1927 р. – до Сейму. Головною сферою його роботи була бюджетна комісія. Сотні його фахових публікацій на сторінках «Chwili» (а також у «Nowym Dzienniku», «Naszym Przeglądzie», «Најнциє») містили точні і глибокі оцінки господарчих і фінансових проблем.

*Еміль Зомерштайн*¹⁶ (1883-1957) був депутатом Сейму у 1922-1939 рр. (з перервою на 1927-1929). Брав участь у роботі кількох Комісій: правовій, зв'язку, сільськогосподарській і у Комісії із сільськогосподарських реформ. Був віце-президентом Адвокатської палати у Львові. Розміщав свої економічні і суспільно-політичні статті не тільки на сторінках «Chwili», єврейських щоденних і тижневих газет, але і на шпальтах польських фахових журналів, у «Głosie Prawa» і «Gazecie Bankowej». Був співавтором низки конституційних законів. Зреалізував ідею спорудження у Львові Академічного дому, на той час першого в Європі. Працював у численних громадських організаціях, що діяли на теренах Східної Малополющі. Заснував першу організацію єврейських селян – Малопольську спілку селян, брав участь в організації Єврейського сільськогосподарського товариства. У 1933 р. був співзасновником Об'єднаного антигітлерівського комітету у Варшаві, співпрацював з Комітетом допомоги для єврейських біженців з Німеччини у Львові.

*Ігнацій Шварцбарт*¹⁷ (1888-1961) був автором сотень статей у «Chwili». Закінчив правничий факультет Краківського університету. У 1921-1924 рр. був головним редактором «Nowego Dziennika».

*Адольф Ротфайд*¹⁸ (1886-1942), адвокат, сіоністський діяч, що пов'язав своє життя зі Львовом. У 1919-1920 рр. виконував функції генерального секретаря Єврейського комітету порятунку, був радним міста Львова і членом Головної ради Об'єднання польських міст.

Еміль Шморак (1886-1953), сіоністський діяч, у 191-1921 рр. – президент центрального бюро «Гехалуц»¹⁹ у Львові, член Міської ради, видатний фахівець у справі колонізації Палестини, був автором численних публікацій на

тему самоврядування у Львові і зв'язків із Світовим сіоністським конгресом.

Статті *Людвіка Мунда* (1884-1934) були присвячені переважно господарчій тематиці.

Автором численних матеріалів на сторінках «Chwili» був журналіст і парламентський коментатор *Бернард Зінгер* (Bernard Singer)²⁰ і *Езріель Гарлебах* (Ezriel Carlebach), письменник, що згодом став головним редактором ізраїльської газети «Maariv».

«Chwila» була органом сіоністської місії, організувала різні акції на теренах Східної Малополющі, що мали на меті збільшення надходжень до Єврейського національного фонду. Єврейський національний фонд був створений за ініціативи Теодора Герцля у 1901 р. на 5 Сіоністському конгресі у Базелі. Відділення Фонду працювали в усіх країнах і на території цілої Польщі. Головним завданням Фонду було придбання землі у Палестині, де оселялися єврейські іммігранти. Кошти збиралися за посередництвом Блакитної скриньки, записів до Золотої книги відзнак, даровизни з нагоди урочистостей і свят, ярмарків і інших імпрез. На сторінках «Chwili» розміщалися інформація про надходження до Фонду, відозви дирекції Єврейського національного фонду до Східної Малополющі із закликами до збирання коштів, матеріали про діяльність Фонду у інших країнах, про купівлю Фондом землі у Палестині. Запис до Золотої книги особи чи інституції був пов'язаний зазвичай із рекламою чергової акції зі збору коштів для Фонду. Відомості про запис чи про акції також подавалися на сторінках «Chwili». Статті про виняткову роль Фонду

у закупівлі земель у Палестині на шпальтах газети подавали Ігнацій Шварцбарт, Леон Вайншток, Давид Шрайбер, Адольф Круман, Т. Бухштаб, Моше Райх і інші. У додатку «Chwilka Dzieci i Młodzieży» оповідання і статті заохочували дітей до пожертв на кошти Фонду. Редакція «Chwili» оголошувала також літературні конкурси на тематику, пов'язану з Єврейським національним фондом. Одним з лауреатів конкурсу був Маурицій Шимель.

Леон Вайншток у статті «Поляк на шляхах єврейської праці в Ерец Израель» («Polak na drogach pracy żydowskiej w Erec Izrael»)²¹ подав таку характеристику Ксаверія Прушинського (Ksawerego Pruszyńskiego)²² до Єврейського національного фонду:

«Чи хтось ще зуміє у банальній пропаганді, якої маємо досить, більш лаконічно описати значення національних фондів, ніж це зробив Прушинський, пишучи прості слова: «... Селяни розуміють найліпше, як багато значить факт, що перед галуцем (переселенець, піонер. – Прим. пер.), як танки перед піхотою, просуваються дві такі машини, як *PICA*²³ і *Керен Каємет* (*Keren Kajemeth*)²⁴, здобуваючи для них найбільш пацифічні у світі терени, а секунданти *Керен Гассод* (*Keren Hajesod*)²⁵ водночас наділяють його будинком і інвентарем – живим і не живим».

Значення гроша, кинутого до Блакитної скриньки для будівництва майбутньої єврейської держави, окреслює фрагмент «Вірша про Блакитну скриньку» *Анди Екер* («Wiersz o puszcze

Wisi nad biurkiem puszka stara i dobrotliwie
sobie drzemie
I jest блękitnej, cichej barwy, w kolorze nieba
mojej ziemi.

Wisi staruszka z modrej blachy, zmęczona,
spęzła i pogięta
A wewnątrz cala miłość moja, serdeczna miłość
jest zamknięta.

I przypomina, że grosz każdy wyrośnie kiedyś
pszennym chlebem
Pod własnem, cudnem, dragim niebem, pod tamtem
niebem – mojem niebem.

Że każdy taki grosz wytarty nigdy nie zginął
i nie zginie
Zakwita kwiatem w wonne noce na młodych łakach –
w Palestynie.

«Chwila» зіграла неоціненну роль у пропаганді діяльності Товариства друзів гебрейського університету у Львові. Діяльність Товариства обіймала кілька царин: прийом документів до Гебрейського університету, збір коштів на розбудову університету, збирання рукописів, книжок, журналів, матеріалів і публікацій для університетської бібліотеки і Національної бібліотеки в Єрусалимі, обмін університетських видавництв з видавництвами неєврейських наукових інституцій.

Львівське відділення Товариства, що діяло не тільки на теренах Польщі, але і в інших країнах, виступило з ініціативою формування для Гебрейського університету в Єрусалимі архіву сіоністського руху у Галичині. На сторінках газети «Chwila» редакція розміщала назви

книжок і публікацій, яких потребувала бібліотека в Єрусалимі, прохання про надсилання рукописів, книжок і часописів, а також інформацію про діяльність Товариства у Львові.

Постійною темою проблемних і інформаційних статей з політичним, економічним чи культурним ухилом були матеріали про Палестину. Свої враження від Палестини у репортажах подавали *Адольф Ротфельд, Корнелія Граф, Ксаверій Прушиньскі, Йозеф Бас, Евгеніуш Бодо, Генрик Гешелес* (Adolf Rothfeld, Kornelia Grafowa, Ksawery Pruszyński, Józef Bass, Eugeniusz Bodo, Henryk Heschel) і інші. Про репортажі Ксавері Прушиньского так писав Леон Вайншток²⁷: «Палестина, якою її бачив і описав Ксаверій Прушиньскі, має виконати у Польщі свою унікальну, просвітницьку і прокламативну місію. Як у польських, так і в єврейських домах. Серед репортажів Палестинські є, без сумніву, найліпші і заслуговують на те, аби бути прочитаними під кожним польським дахом».

[...]

У 1935 р. у газеті з'являється постійна рубрика «Палестинський інформатор» під редакцією *Саула Лангнаса* (Saul Langnas). «Палестинський інформатор» містив дані щодо еміграції, переселення, вибору фаху, інвестицій, освіти, подорожей, а також правничі питання, що стосувалися Палестини.

«Chwila» подавала чимало репортажів із міст і провінцій Польщі і цілого світу. *Еміль Ігель* (Emil Igel) у репортажі з Вільно під назвою «Польський Єрусалим»²⁹ писав: «*Не буде перебільшенням сказати, що воно є найкрасивішим у Польщі бароково-рококовим містом, з дивовижно розкішними і водночас делікатними будівлями. Це ніби коштовний музей старожитностей, який, однак, не надто охоче пока-*

зує свої скарби назовні і ревниво їх береже. Особливо це видно на вулицях гетто, одного із найбільш характерних, можливо, навіть у світі. Одрозу за ратушиною площею розповзається лабіринт вузеньких вуличок єврейського кварталу. Образи, ніби із середньовіччя. Старосвітські будинки, що поєднані перекинутими через вулицю арками, що рідко мають якусь художню цінність. У своєму примітивізмі вони є пережитком минулого і відголоском тодішнього життя. Подекуди вулиці настільки вузькі, що похилені дахи супротивних будинків поєднуються угорі. У цьому кварталі убогість єврейських мешканців, мабуть, найглибша. Переважно дрібні крамнички, торговлиці, блошині ринки приносять дрібні гроші їхнім власникам, що живуть у злиднях [...]

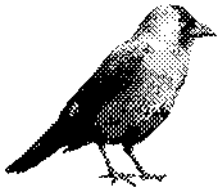
Львів'янин, що тепер мешкає у Вільно, доцент архітектури в університеті Стефана Баторія, директор міського туристичного бюро, професор Кремень розповідає нам, що немає більш люблених на теренах Польщі міст, ніж Львів і Вільно. Ці дві місцини мають багато спільного, обидві, хоча і стоять на діаметрально протилежних рубежах, характерні таким милим оку типажем усміхненої людини. І тим, власне, вигідно відрізняються від інших міст Польщі».

Закоханий у Львів знайде у «Chwili» великий матеріал з продовженням Йозефа Масна (Józef Maßen) «Балачки про львівські каварні»³⁰, статтю Броніслави Прендквони (Bronisława Prędkówna) «Старий єврейський цвинтар»³¹, Якуба Шаля (Jakub Szall) «Про давні

львівські ярмарки»³², статтю Карла Цві (Karl Cwi) «Львівська приміська синагога»³³, відозву про порятунок музею Дідушицьких у Львові³⁴, розповідь про перший львівський трамвай Гізи Френкель³⁵, історію львівського спортивного клубу «Hasmonea»³⁶, статті Озії Тілемана «150 років єврейського шкільництва у Львові»³⁷, Леона Вайнштока «50-річчя Єврейського театру у Львові»³⁸, історію Академічної сіонської корпорації «Makabea» у Львові³⁹, карикатури типів львівської вулиці Йозефа Баса, історію будинку, в якому була редакція «Chwili», написана Емілем Іглом⁴⁰.

Чимало місця «Chwila» присвячувала культурі, зокрема і польській: книжці, театру, малярству, музиці. Музичні події презентував Альфред Пльон, виставки малярства, графіки і інших жанрів – Артур Лаутербах. Зі статей можна довідатися про приятні стосунки між польськими і єврейськими митцями. У матеріалі Шалома Аша поданий уривок з його виступу у польському ПЕН-клубі: «Я сам можу багато чим завдячувати польським письменникам. Першими моїми книжками були твори Болеслава Пруса. У них, щоправда, я розумів тільки кожне 10-е слово, але все ж розумів. Згодом я мав щастя пізнати великого польського творця Станіслава Віткевіча, у якого навчився поваги до письменницького фаху. Власне він, великий польський патріот, заохочував мене писати єврейською мовою. Він говорив: «Тримайся своєї мови, бо тільки тоді твоя творчість буде оригінальною». Я мав також щастя мешкати поблизу Жеромського і Реймонта, що їм бага-

то чим завдячую. Однак, найбільше навчила мене польська земля, на якій я народився. Її краєвиди були завжди зі мною, де б у світах я не волочився. Коли над Польщею западає осінь, ви, панове, напевно зауважили ті чорні ночі, що огортають землю. Мені здається, що жодна інша країна не має таких чорних ночей, як Польща восени. Здається мені, що тими чорними ночами зшиваються до купи небо і земля, і сам Бог огортає край мітичною заслоною. Здається мені, що кожен, хто народився на цій землі, має у собі таємниці тих чорних мітичних польських ночей і усюди їх за собою носить».

У «Chwili» друкувалися повісті з продовженнями з єврейської, гебрійської, російської, німецької, французької, італійської літератур. Читач отримував також повість у вигляді окремого додатку до газети. У 1933 році редакція «Chwili» так анонсувала публікацію повісті *Йозефа Вітліна* (Józef Wittlin) «Сіль землі»⁴²: «Уже найближчими днями читачів «Chwili» чекає мила несподіванка. Наша колонка, котру останнім часом наповнювали перлини сучасної белетристики («Йоше Кальб» *Й. Зінгера* і «Марш Радецького» *Йозефа Рота*) поповниться ще ніколи не друкованою повістю відомого письменника і поета, львів'янина *Йозефа Вітліна* «Сіль землі». Найновіша праця Вітліна з точки зору конструкції і тематики є блискучою у своєму роді і без сумніву отримає визнання і зацікавлення у широкого кола читачів, як, зрештою, й усі інші твори цього автора». У 1935 р. *Ванда Краген* (*Wanda Kragen*)⁴³ напише: «Проза Вітліна заблищала у цій повісті сочистими і глибокими барвами, кожне речення має ритм і каденцію. Значення слів, їх образність і звучання мають силу перетворення звиклої, банальної події чи людини у потужну

візію, що передається читачеві: візію розпаду однієї із найбільших потуг довоєнної Європи».

Цікавою формою подачі матеріалу у газеті були спеціальні рубрики: літературна, дитяча, жіноча, студентська. У рубриці «Література-Наука-Мистецтво», що спершу була нерегулярною, згодом щотижня з'являлися публіцистичні і критичні матеріали, оповідання, фейлетони, театральні рецензії, ювілейні замальовки про письменників і поетів разом з характеристикою їх творчості. Рубрику творили такі літературні критики: *Генрик Гешелес*, *Озія Тілсман*, *Моше Канер*, *Едмунд Альтштадтер*, *Шимон Вольф*, *Генрик Адлер*, *Даніель Ігр*, *Еміль Ігель*, *Стефан Помер*, *Леон Вайншток*, *Ізидор Берман*, *Бенедикт Розенцвайг*, *Бенціон Занген*, *Герман Штернбах*, *Альберт Вепер* (Альве), *Арнольд Шпет*, *Кароль Дрезднер*, *Корнелія Граф* (Henryk Heschels, Ozjasz Tillemann, Mojżesz Kanier, Edmund Altstaedter, Szymon Wolf, Henryk Adler, Daniel Ihr, Emil Igel, Stefan Pomer, Leon Weinstock, Izidor Berman, Benedykt Rosenzweig, Benzion Zangen, Herman Sternbach, Albert Wepper (Alwe), Arnold Spaet, Karol Dresdner, Kornelia Grafowa). У тридцяті роки співпрацівниками «Chwili» були критики *Дебора Фогель*, *Артур Сандауер*, *Хаїм Льов*, *Пінхас Кон*, *Єсуда Варшав'як*, *Леон Гутман*, *Рахеля Ауербах* (Debora Vogel, Artur Sandauer, Chaim Loew, Pinchas Kon, Jehuda Warszawiak, Leon Gutman, Rachela Auerbachówna).

У літературній рубриці публікували свої вірші поети *Анда Екер*, *Міна Зільберман*, *Кароль Дрезднер*, *Стефан Помер*, *Горацій Сафрін*, *Даніель Ур*, *Маурицій Шимель*, *Артур Лаутербах*, *Рафаель Фрідман*, *Герш Аврогем Фенстер*, *Роман Брандштетер* (Anda Ekerówna, Mina Silbermanówna, Karol Dresdner, Stefan Pomer, Horacy Safrin, Daniel Ihr, Maurycy

Szymel, Artur Lauterbach, Rafael Friedman, Hersz Awrohem Fenster, Roman Brandstaetter). У тридцятих роках до них приєдналися *Лола Енгельман, Лола Шерешевська, Станіслав Лец, Леон Шасвіч, Броніслав Маєр* (Lola Engelmannówna, Lola Szereszewska, Stanisław Lec, Leon Szajewicz, Bronisław Mayer). Також друкувалися переклади віршів *Урі Цві Грінберга, Хаїма Нахмана Бяліка, Саула Черніховського, Іцка Мангера* (Uri Cwi Grynberga, Chaima Nachmana Bialika, Saula Czernichowskiego, Icka Mangera). Одним із перекладачів був *Песах Штарк* (Pesach Stark, згодом письменник Юліан Стрийковскі). У літературній рубриці публікувався також єврейський історик *Маєр Балабан* (Majer Bałaban). Театральні рецензії писали *Генрик Гешелес, Генрик Адлер, Леон Вайніток, Еміль Ігель* (Henryk Heschel, Henryk Adler, Leon Weinstock, Emil Igel). Перелічені письменники і критики не вичерпують імен усіх, хто співпрацював з літературною рубрикою.

«*Дитяча і юнацька хвилька*» («Chwilka Dzieci i Młodzieży»), додаток, що його видавала газета, виходив до кінця 1925 р. під редакцією Руни Райтман. *Руна Райтман* (Runa Reitmanowa) народилася у 1890 р. у Львові. Освіту здобула у Львівському університеті Яна Казимира. Усе життя присвятила праці з дітьми і для дітей, організовуючи притулки і сиротинці. «Chwilka» публікувала оповідання, вірші, оповідки про життя у Палестині, історичні і природничі статті, практичні поради, загадки і головоломки, знайомила з творчістю прозаїків, поетів, маярів. Окрім того, на шпальтах друкували власні твори і самі діти.

У 1930 році з'явився нова щодвотижнева рубрика «*Голос жінок*» («Głos Kobiet»). Роль жінок у громадському і політичному житті, вибір фаху, виховання дітей, домоводство, здоров'я, книжки, мода, портрети відомих жінок, життя жінок в інших країнах, життя і праця у Палестині – такою була тематика статей у рубриці. На шпальтах рубрики Коло єврейських жінок у Львові оголошувало конкурси на серії у видавництві для дітей і молоді «Awiv», на оповідання, легенди, п'єси, байки полькою мовою і з єврейським змістом.

«*Академічна хвиля*» («Chwila Akademicka»), згодом «Ruch Młodzieży» під редакцією Арона Шляйхера) – це була рубрика, присвячена проблемам студентської молоді, і виходила вона що два тижні, містила інформацію про діяльність організацій, що об'єднували єврейське студентство, статті про Єврейський національний фонд і загальносіоністський рух, публікації про життя і працю молоді у Палестині, фейлетони.

У 1930 р. уперше вийшов окремих «*Ілюстрований додаток*» («Dodatek Ilustrowany»), поруч з Розважальною рубрикою почала виходити Шахова рубрика під редакцією *Юліана Мадфеса* (Julian Madfes). Гумор і сатиру містив Пурімський додаток під редакцією *Зигмунта Шора* (Zygmunt Schorr).

Від 1 вересня 1934 року «Chwila» виходила двічі на день – ранкове і вечірнє видання.

У 1939 році, перед початком гітлерівської окупації Польщі, на сторінках газети були розміщені поіменний перелік осіб, що підписували позичку на протиповітряну оборону, і пере-

лік тих, хто давав пожертви на Фонд національної оборони, розмір квот і дарів євреїв Львова, заклики до громадськості про пожертви. 28 серпня у залі громади відбулося зібрання, в якому взяли участь представники релігійних, господарчих і політичних інституцій, а також представники студентства і учнівства, представниці жіночих організацій. Зібрання прийняло рішення про створення в єврейській громаді Виконавчого комітету у справах участі євреївства в акціях підсилення обороноспроможності країни. На зібранні була прийнята така резолюція: «Уся єврейська спільнота міста Львова, розуміючи важливість теперішнього переломного моменту, переходить у розпорядження держави і державних службовців, і готова пожертвувати життя і майно на користь захисту держави, її незалежності і непорушності кордонів. Євреї Львова витримують іспит на громадянську і суспільну зрілість, а жертовністю підтверджують, наскільки цінною є для їхніх сердець свобода і незалежність держави». Автором резолюції був Еміль Зомерштайн. Повідомлення про зібрання і текст резолюції редакція «Chwili» подала 29 серпня 1939 р. під заголовком «Євреї Львова готові пожертвувати життям і майном заради захисту держави».

Генрик Гешелес, що до кінця виконував обов'язки головного редактора, був

знищений нацистами у 1942 р. у Львові, Маврицій Шимель і Кароль Дрезднер загинули у Янівському концтаборі, Даніель Ігр загинув у Львові у 1942 р., Мінка Зільберман загинула у 1941 р. у Станіславові (тепер Івано-Франківськ. – *Прим. пер.*). Доля Руни Райтман і багатьох інших співпрацівників «Chwili» невідома до сьогодні.

До сьогодні «Chwila» не втратила свого значення, тільки тепер вона виконує інші функції. Газета є цінним матеріалом для досліджень істориків літератури, театрознавців, просто істориків, оскільки містить інформацію про діяльність політичних, господарських, громадських, спортивних, культурних і харитативних інституцій польських євреїв; вона є свідком і свідомством світу, існування якого у розквіті сил перервала смерть.

(1) Majer Bałaban: *Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki*. Lwów 1909, s. 16.

(2) «Morgen» у 1931 р. двічі змінював назву на «Tagblat» і «Naje Tagblat». У 1932-1936 рр. виходив і під назвою «Najer Morgen». *Togblat*, від 1936 р. «Najer Morgen». *Lemberger togblat*.

(3) Abraham Insler; *Dokumenty fałszu*. Lwów 1933 s. 102, а також Jerzy Tomaszewski: *Lwów, 22 listopada 1918*. «*Przegląd Historyczny*» 1984 z. 2.

(4) Інша уживана форма прізвища: Ціпер (Cipper).

(5) Генрик Розмарин у 1940 р. переселився до Палестини.

У 1941-1945 рр. представляв польський уряд у Лондоні у ранзі Генерального консула у Тель-Авіві.

(6) «Nasz Przegląd» (1923-1939) – єврейська щоденна газета польською мовою, що виходила у Варшаві, «Hajnt» (1908-1939), «Moment» (1909-1939) – щоденні варшавські газети мовою їдиш.

(7) «Orinja» (1933-1939) – єврейський тижневик, що виходив у Варшаві і Львові польською мовою.

(8) Каса «Гемілат Хесед» («Gemilath Chesed») – каса безвідсоткових позичок.

(9) Maurycy Szymel: Droga na Podwale. Wspomnienia z okazji 20 lecia «Chwili». «Chwila» 1939 nr 7137.

(10) «Nowy Dziennik» (1918-1939) – єврейська газета, що виходила у Кракові польською мовою.

(11) Karol Irzykowski (Кароль Іжиковскі, 1873-1944), літературний критик, прозаїк, драматург. Wspomnienia o Leonie Reichu. «Chwila» 1929 nr 3850.

(12) Alfred Nossig (Альфред Носіг, 1864–1943) народжений у Львові, автор численних статей у «Chwili». Літератор, журналіст, економіст, скульптор, політичний і громадський діяч. Засуджений на смерть і розстріляний Єврейською військовою організацією (Żydowska Organizacja Bojowa) за співпрацю з гестапо.

(13) Adolf Stand (Адольф Штанд, 1870-1919) народжений у Львові, галицький сіоністський діяч. Редактор «Przyszłość»

і «Rocznika Żydowskiego», що виходили у Львові польською мовою.

(14) «Chwila» 1929 nr 3556.

(15) Fiszel Rotenstreich (Фішель Ротенштайх) у 1935 р. оселився у Палестині. Його син – Натан, народжений у Самборі, професор філософії, ректор Гебрайського університету в Єрусалимі у 1965-1969 рр. Другий його син – Стошуа, адвокат, президент Спілки журналістів у Ізраїлі.

(16) Emil Sommerstein (Еміль Зомерштайн) наприкінці вересня 1939 р. був арештований КГБ СРСР і ув'язнений. У 1944 р. звільнений через амністію. Член Польського комітету народного визволення (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego), створеного у Хелмі у липні 1944 р. Відіграв істотну роль репатріації 140000 польських євреїв з Советського Союзу.

У квітні 1946 р. очолював делегацію польських євреїв до США, де після важкої хвороби помер у Нью-Йорку.

(17) Ignacy Schwarzbart (Ігнацій Шварцбарт), депутат сейму у 1938 р., член польського уряду у Парижі і Лондоні (1940-1945). Від 1946 р. мешкав у США.

(18) Adolf Rothfeld (Адольф Ротфельд), голова Юденрату (Judenrat) у Львові у 1941 р.

(19) «Hechaluc» («Гехалуц») – сіоністська молодіжна організація (халуц – піонер).

(20) Bernard Singer (Бернард Зінгер) – автор книжок «Moje Nalewki», Warszawa 1959, «Od Witosa do Sławka», Paryż 1962.

мауриції готліб. автопортрет у польських шатах. 1900-ті рр.

- (21) «Chwila» 1933 nr 5210.
- (22) Ksawery Pruszyński (Ксаверій Прушиньскі, 1907-1950), публіцист, літератор, дипломат, автор книжки «Palestyna po raz trzeci». Wilno 1933.
- (23) PICA (Palestine Jewish Colonization Association), Товариство переселення євреїв до Палестини (1924-1957).
- (24) Kern Kajemeth – Єврейський національний фонд.
- (25) Keren Hajesod – Фонд відбудови (Палестини), заснований у 1920 р. у Лондоні.
- (26) «Chwila» 1931 nr 4565.
- (27) «Chwila» 1933 nr 5210.
- (28) «Chwila» 1931 nr 4424.
- (29) «Chwila» 1933 nr 5196, 5197.
- (30) «Chwila» 1934 nr 5473, 5475, 5478, 5484, 5485, 5486, 5491, 5493, 5494.
- (31) «Chwila» 1932 nr 4596.
- (32) «Chwila» 1932 nr 4754.
- (33) «Chwila» 1932 nr 4712.
- (34) «Chwila» 1932 nr 4685.
- (35) «Chwila» 1932 nr 4814.
- (36) «Chwila» 1933 nr 4948. 3Т «Chwila» 1932 nr 4684.
- (38) «Chwila» 1939 nr 7200.
- (39) «Chwila» 1934 nr 5342.
- (40) «Chwila» 1937 nr 6473.
- (41) «Chwila» 1928 nr 3426.
- (42) «Chwila» 1933 nr 5242-
- (43) «Chwila» 1935 nr 5954.
- (44) WIZO (Women's International Zionist Organization), міжнародна жіноча сіоністська організація, заснована у Лондоні у 1920 р.

Література

- «Chwila» Dziennik dla spraw politycznych, społecznych i kulturalnych. Nakł. Spółka Wydawnicza «Chwila». Roczniki; 10:1928-21:1939, numery 31-53-7348. Wydanie wieczorne, roczniki: 1:1934-6:1939.
1. Almanach i leksykon żydowstwa polskiego. T. 1, 2/3. Lwów 1937-1938, H. Diker s. 164, 1107.
 2. Bałaban Majer: Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki. Lwów 1909. Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa s. 99.
 3. Encyklopedia Judaica. Vol. 1-17. Jerusalem «Encyklopaedia Judaica».
 4. Historia prasy polskiej. Pod red. Jerzego Łojka. Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa 1976, s. 360.
 5. Insler Abraham: Dokumenty Fałszu. Lwów 1933, s. 102.
 6. Najnowsze dzieje Żydów w Polsce. Pod red. Jerzego Tomaszewskiego. Warszawa 1993, s. 498
 7. Prokop-Janiec Eugenia: Międzywojenna literatura polsko-żydowska jako zjawisko kulturowe i artystyczne. Kraków 1992, s. 340.
 8. Tomaszewski Jerzy: Lwów, 22 listopada 1918. «Przegląd Historyczny» 1984 z. 2.
 9. Wróbel Piotr: Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918. Warszawa 1991, s. 96.

Переклала Ірина Магдши

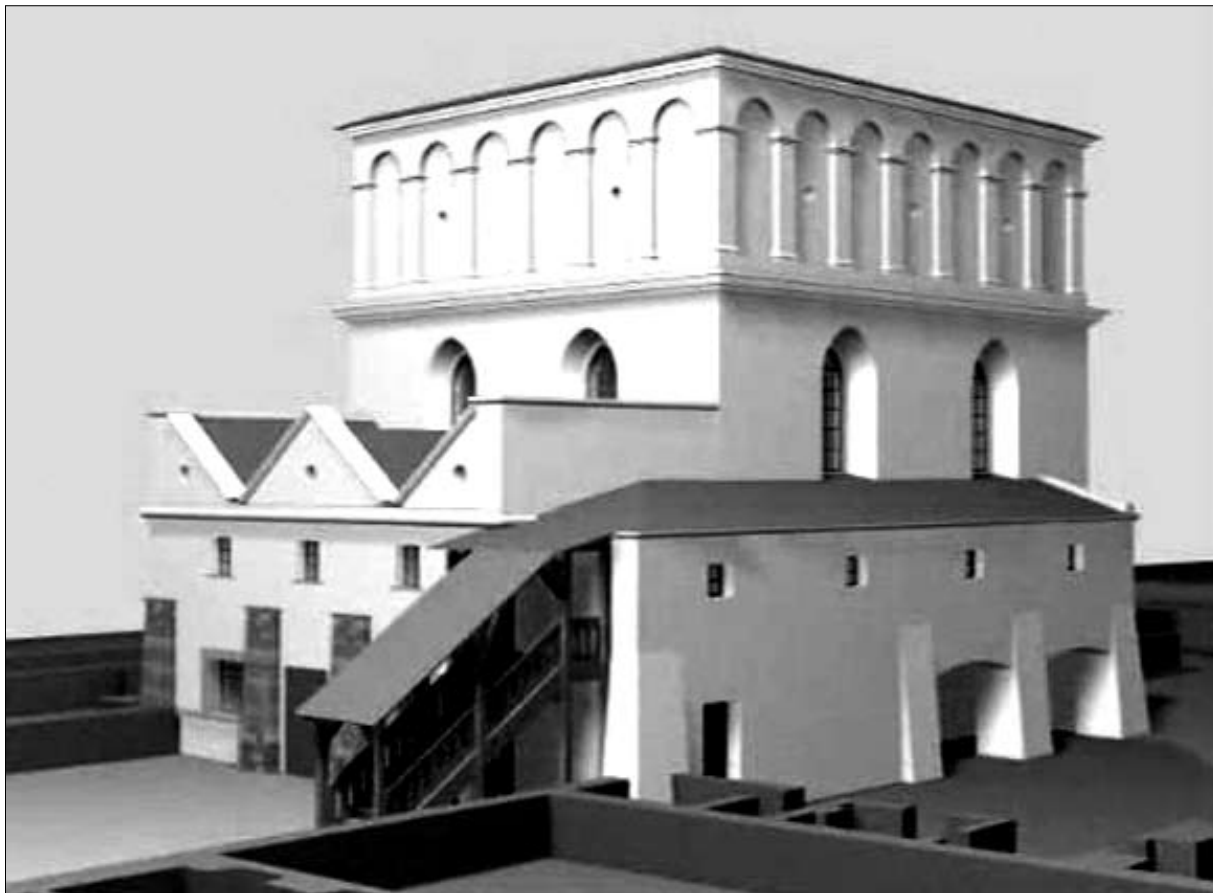
львів, вулиці жидівської ділянки на краківському передмісті, поч. XX ст.

йосиф гельстон

синагоги у львові

реконструкція синагоги «турей загав» («золота роза»)

Хрестові походи 1096-1215 рр., що супроводжувалися нападами й убивствами іновірців, змусили німецьких гебреїв знятися з насиджених місць і рушити на схід, до Польщі і Чехії. Вигнання гебреїв з Київської Русі у 1126 році, татаро-монгольська навала 1239 року змусила нащадків Якова рушити на захід, у Галичину і Волинь. У XIV ст. столітті гебреї зі сходу і заходу зустрілися на території Галичини.

Хоча татарські загони неодноразово перетинали Карпати, а безперервні баталії за престол Галицько-Волинського князівства між правителями Польщі, Литви й Угорщини продовжувалися до середини XIV століття, переселятися далі було нікуди. Східні і західні гебреї заснували у головному місті Галичини Львові дві різні громади. За аналогією з гебрейською громадою Володимира Волинського, уперше згадану у 1288 році (1), можна припустити, що гебрейська громада східного походження була більш древньою й поселилася у верхів'ях ріки Полтви після 1268 року, коли князь Лев Данилович переніс столицю Галицько-Волинського князівства зі спаленого татарами Галича до Львова (2). У 1350 році, під час облоги міста литовцями, княжий Львів згорів (3).

Після приєднання Галичини до Польщі Львів

почали відбудовувати у бік латинського кварталу, а центральна частина княжого Львова перетворилася у передмістя. Польський король Казимир Великий у 1356 році надав новому, оточеному фортечними стінами місту, привілей, названий магдебурзьким правом, у якому вперше згадуються львівські гебреї (4).

Для організації самоврядування король Казимир залучав колоністів з Німеччини, що прибували до Польщі разом з гебреями. Цілком ймовірно, що ними були біженці, які у 1348-1349 роках шукали порятунку від епідемії холери і гебрейських погромів (5).

Дві гебрейські громади Львова – в укріпленому місті і на передмісті, жили окремо чотири століття, аж до їхнього об'єднання у 1756 році (6). Тривале одночасне існування двох груп гебрейського народу показує, які первинно великі були їхні мовні й інші розходження. Кожна з громад мала свою синагогу й інші суспільні інституції. Спільним був тільки гебрейський цвинтар, що вперше згадується у 1414 році у книзі прибутків і витрат Львівського магістрату (7).

У 1367 році польський король Казимир III надав львівським гебреям привілей, що підтверджував право гебреїв оселятися у місті і регламентував їхні стосунки з християнським населенням (8).

рудольф берндт. інтер'єр синагоги «турей загав» («золота роза»), 1890

У 1370 році спадкоємець Казимира Великого, король Людвіг приєднав Львів до Угорщини. Через свого дядька, князя Владислава Опольського угорський король надав львівським гебреям право бути посередниками у торгівлі між Польщею й Угорщиною (9). Королева Ядвіґа, що у 1382 році успадкувала трон свого батька Людвіґа Угорського, повернула Львів Польщі (10).

Найдавніший запис про Гебрейську вулицю у Львові і про її мешканців, датований 1383 роком, знаходимо у книзі Львівського магістрату (11). У вересні 1387 року львівські гебреї звернулися до Владислава II Ягело, що власне відвідував місто, з проханням підтвердити привілей Казимира III, який не обновлявся уже 20 років. Текст привілею короля Ягело, наданий гебреям Львова, знайшов польський дослідник д-р Віслоцькі і опублікував його в 1873 році в додатку до «Gazety Lwowskiej» (12).

Єврейський історик Маєр Балабан (1877-1942) у статті «Ягело і львівські гебреї» (Львів, 1920) наводить докази із шести пунктів, у яких стверджує, що польський король Ягело, будучи новонаверненим християнином, відмовив євреям у підтвердженні їхніх прав. Професор Балабан вважав, що знайдений доктором Віслоцькім історичний документ був

лише канцелярською заготовкою, що не мала юридичної чинності (13). Навіть якщо це і так, то даний документ є важливим свідченням прагнення гебреїв утвердити своє право на проживання у Львові.

Під час Грюнвальдської битви (1413 р.) королівський зброєносець Олесніцькі врятував життя Владиславу Ягело. Приймавши сан єпископа, а пізніше кардинала, Олесніцькі мав великий вплив на короля і власне за його порадою король Владислав II у 1423 році видав Варський статут, що обмежував права гебреїв на ведення фінансових операцій.

Для перших десятиліть XV століття були характерними ритуальні процеси і гебрейські

погроми. Стурбовані таким розвитком подій, львівські гебреї у 1427 році, під час чергового перебування короля Ягело у Львові, ще раз звернулися до нього з проханням підтвердити привілей Казимира Великого, і знову отримали рішучу відмову (14).

Проте, на тлі подій, що відбувалися у Центральній Польщі, життя гебрейської громади Львова здавалося спокійною оазою. Ситуація в Галичині істотно відрізнялася від ситуації у центральній частині королівства, оскільки Львів, що став південно-східним форпостом Польщі, називали ні-

юзефа кротохвиля-відимська. синагога «турей загав» («золота роза»), 1935

мецьким островом серед українського моря. Місцеве населення, обтяжене численними повинностями, неприязно ставилося до чужинців, однак, співіснувало з ними. Солідарність львів'ян німецького, польського, гебрійського, італійського походжень витримала серйозний іспит на початку шістдесятих років XV століття, коли римський Папа Пій II закликав християн до нового хрестового походу проти мусульман. Папський посланник Фрегена у 1463 році зібрав у Польщі велике католицьке військо, яке, замість того, щоб виступити проти Туреччини, почало грабувати містечка Галичини, убиваючи гебрійів і християн східного обряду. У Кракові городяни виштовхнули своїх гебрійів за міські ворота, під мечі хрестоносців. Під час облоги Львова загонами Фрегени міщани відмовилися видати гебрійів, що разом із християнами обороняли місто (15). Настільки приязне ставлення до гебрійів для середньовічної Європи було чимось винятковим. Відтоді Львів став привабливим для поселення, особливо після вигнання гебрійів у 1483 році з Варшави, у 1494 із Кракова й у 1495 з Литви (16).

Підтвердженням тому служать актові записи в книгах міських і земських судів, що зберігаються

у Львівському історичному архіві. У 1868-1912 роках чимало документів були включені до 22-томного видання за назвою «Акти гродські і земські часів Речі Посполитої». У вступі до XV-му тому укладач доктор Ксаверій Ліске пише: «Характерними для подальших наших записів є численні гебрійські справи. У попередньому томі (т. XI – Й. Г.), що охоплює період 1440-1456 років, згадування про гебрійів зустрічалися доволі рідко. Тепер же вони так розмножилися і прибрали до рук справи торгіві, промислові і грошові, що численні добірки актів цього тому більше нагадують гебрійські, аніж гродські польсько-шляхетські акти» (17).

У збірнику історичних матеріалів Львівського архіву «Акти гродські і земські» період 1464-1506 р (томи XV, XVII, XIX), представлений сотнями документів Львівського магістрату і Львівської землі, у яких згадуються гебрійі. Змістом 56 актів є операції львівських гебрійів з нерухомістю, 38 записів стосуються купівлі-продажу будинків у гебрійському кварталі поза міськими мурами, інші – придбання житла на Гебрійській вулиці у центральній частині міста (18).

Ділова активність гебрійів призвела в середині вісімдесятих

марія гутковська-рихлевська. інтер'єр синагоги «турей загав» («золота роза»), 1935

років XV століття до конфлікту між гебрійськими і християнськими купцями, у який змушений був утритися польський королевич Ян Ольбрахт (19). В результаті майнового розширення у гебрійських громадах утворилася ієрархія. В актових записах гродського і земського судів XV століття з'явилися згадки про «сеньйорів» гебрійської громади. У 1490 році на львівському передмісті проживав Ісачко «медікус» (20), названий в одному з актів «війтом» (старостою) львівських гебреїв (21). У березні 1492 року свідками при укладанні торгових оборудок з нерухомістю були сеньйори гебрійської громади Ісачко Венгжин (угорсько-польського походження) і Ісачко Парина (22). В останній день 1492 року погашення заборгованостей у магістраті відбувалося за участю сеньйорів: Йоськи, Ісачки Венгжина і Соломона. У 1497 році при оплаті боргу Чарній Йордановій гістьми у будинку віце-бургмістра Станіслава Моравицького були сеньйори гебрійської громади: Шломо Магно, Шломо Мінор, Соломон Клаудо й Ісак (23). У тому ж році «львівський медик» Ісачко продав будинок на передмісті, поблизу резиденції «доктора юдаїки» Йосифа (24). Цей актовий запис є однією із перших згадок про гебрійського учителя закону чи рабина у Львові.

мацева нахмана бен ісака нахмановича (1616), на звороті якої - епітафія дружині розі (1637)

Коли побудували стародавню синагогу у Львові?

У привілеї польського короля Казимира Великого (1367 р.) синагога згадується як будинок молитви, що його заборонено «закидати (каменями)», і як місце складання присяги і судових розглядів.

Можна припустити, що львівська синагога, як конкретна будівля, уперше згадується 26.07.1407 р. у «Книзі міських приходів і витрат Львівського магістрату, 1404-1414 р.»: «Було дано 8 грошів за площу перед школою і за один канал (водогінний) 14 грошів. Була дана половина копи (30 грошів) за труби до школи... Було дано половина копи за труби до гебрійської вежі (ad turrim Iudeogum)». У цьому абзаці згадується п'ять різних оплат, пов'язаних із «школою» поблизу Гебрійської вежі (25). Як відомо, слово «школа» (scola – так у документі), є однією з назв синагоги (Переклад з латини і примітки автора статті).

З цих описів неможливо визначити, де саме була синагога, оскільки дотепер ніхто так і не зміг з'ясувати, яка із сімнадцяти веж львівських укріплень називалася Гебрійською (26). Лише з указу польського короля Владислава III Варненчика, датованого 1441 роком, можна довідатися про місце розташування однієї з найдавніших синагог Львова. У ньому йдеться про будинок гебрея Волчка – збирача податків Львівської землі. Після смерті власника будинок опинився у шляхтича Яна Сенявського. Будинок Волчка

був на Гебрейській вулиці «по ліву руку від синагоги» (in plathea Iudeorum, eundo ad synagogam Iudeorum in sinistra manu de Circulo sitam), у напрямку від міської площі (нині пл. Ринок) (27). Перший запис про гебрея Волчка (у даному випадку ім'я Волчко – слов'янський варіант гебрейського імені Зеєв-Вольф). у міських актах датується 29.09.1404 р., коли він оплатив борги короля Ягело Львівському магістрату (28). Будучи довіреною особою короля Владислава Ягело, Волчко фінансував воєнні дії Польської держави проти Тевтонського ордена і зокрема бій під Грюнвальдом (29). Розташування будинку орендаря податків Руської землі поруч із синагогою, указує на те, що він був її опікуном, а можливо, і засновником.

Історик Маєр Балабан у результаті архівних досліджень виявив, що будинок орендаря податків Волчка у XV столітті стояв на тій же земельній ділянці, на якій у 1582 році побудували синагогу Нахмановичів, відому, як «Золота Роза» (30). Архівні пошуки Маєра Балабана

підтвердилися його ж археологічною знахідкою на сусідній земельній ділянці, де у XV столітті була найдавніша львівська синагога. Навесні 1906 року, прогулюючись у стародавньому гебрейському кварталі, двадцятивосьмирічний професор Маєр Балабан знайшов на будівельному майданчику будинку №29 по вулиці Бляхарській (до 1871 року вул. Жидівська, нині І. Федорова). витягнуті з підвалу дерев'яні балки, вкриті івритськими літерами. Історик звернувся до господарів будинку з проханням зберегти дерев'яні фрагменти з написами гебрейською мовою до того часу, поки він зможе їх забрати. Йому відмовили і Маєр Балабан пішов до розташованого неподалік Львівського міського архіву і попросив художника Леона Цвека змалювати унікальну знахідку. Через кілька днів стародавні балки спалили разом з будівельним сміттям. Ця історія стала дуже відомою і її жваво обговорювали у місті.

Письменник Ш. Шолом-Алейхем, що у той час був у Львові, обіцяв професору Балабану

вид східного і південного фасадів великої міської синагоги

згадати про цей епізод в одному зі своїх творів. Через 30 років Маєр Балабан описав ті події у вступі до книги М. Гольдштейна і К. Дрезднера «Культура і мистецтво гебрейського народу на польських землях» (Львів, 1936) (31). Відповідно до документів будівельного відділу Львівського магістрату будинок №29, на східному боці вул. Бляхарської, став першим (1906 р.) серед будинків XVII століття, що піддалися реконструкції перед Першою світовою війною (32).

У тому ж 1906 році вийшла друком відома книга Маєра Балабана «Львівські гебреї на рубежі XVI і XVII століть», на одинадцятій сторінці якої вміщено зарисовки Леона Цвека, що із трьох боків зображують лише одну дерев'яну балку з написами на івриті. Під рисунками стоять пояснення автора: «Балка з найдавнішої львівської синагоги, знайдена при розбиранні будинку №29 по вул. Бляхарській (до 1871 р. Жидівська)». У коментарях Маєр Балабан пише: «З одного боку видно ім'я Аарон і «герб когенів»; на другому – частину дати, що,

за гебрейським звичаєм, подана за допомогою якогось уривка зі Святого Письма (літери замінюють цифри). Через те, що поверхня балки пошкоджена, дату визначити неможливо» (33).

Шляхом відновлення і зіставлення текстів на малюнках Леона Цвека вдалося прочитати дату будівництва чи реставрації синагоги – 1420 рік (34), що збігається з записом у книзі Львівського магістрату, датованого 1419 роком. У ній говориться, що пан Волчко купив вогнетривкі цеглини за 3 копи (180) грошів (35). От як це повідомлення коментує у вищезгаданій статті «Ягело і львівські гебреї» історик Маєр Балабан: «Запис у міській книзі за 1419 рік указує на те, що Волчко щось будував чи реконструював» (36).

Львівські синагоги і їхні будівничі

Стає зрозумілим, чому у 1580 році один з найбільш багатих і шанованих членів громади Ісак Нахманович намагався за будь-яку ціну викупити земельну ділянку «Одеський плац»

вид південного фасаду міського бет гамідрашу (праворуч)

(вул. І. Федорова, №27) і, у супереч збороні священного синоду в П'ютркові (1542 р.), побудувати на ній синагогу, названу наприкінці XVII століття «Турей Загав», а згодом – «Золота Роза». Очевидно, серед львівських гебреїв ще жила пам'ять про синагогу Волчка.

У той час у гебрейському кварталі Львова з 1555 року уже функціонувала кам'яна синагога біля південно-східної частини міських укріплень, на вул. Староєврейській, №54 (37). З 1767 року відомі її зовнішні розміри: 36,5 x 68,25 ліктя (міра довжини у XVIII столітті). У молитовному залі площею 500 квадратних ліктів під час молитви поміщалося 200 осіб, не враховуючи жінок на галереях (38). За вимогою австрійської влади синагога була розібрана у 1797 році, а у 1799-1800 роках на тому ж місці побудували Велику міську синагогу (39).

З ініціативи гаона Еліяшу з Вільно (1720-1797) (гаон – знавець і тлумач Танаха) у Східній Європі був відроджений інститут бет мідраша – будинку мудрости (40) з обладнаною мо-

литовною залою, з вівтарною шафою (арон ко- деш) і іншими атрибутами, необхідними для богослужіння. Крім того, у бет мідраші була бібліотека духовної літератури і зал для самостійного навчання.

Один з перших бет мідрашів у гебрейському кварталі Львова побудували на перетині вулиць Староєврейської і Арсенальної у другій половині XVIII століття (41). У період реконструкції гебрейського кварталу у 1798 році міський бет мідраш побудували з каменю на розі вулиць Староєврейської і Шклярської (42), де він був до липня 1941 року. Таким чином, у гебрейському кварталі центральної частини Львова на початку XIX століття утворився гебрейський духовний комплекс.

Архітектурні стилі синагог відповідали періодам їхнього спорудження, хоча невблаганний час не доніс до нас ані імен будівничих, ані самі будинки. Єврейські історики згадують тільки про архітектора найбільш древньої синагоги України «Турей Загав» Павла Римляни-

вид західного і північного фасадів приміської синагоги (вул. сяньська, 16)

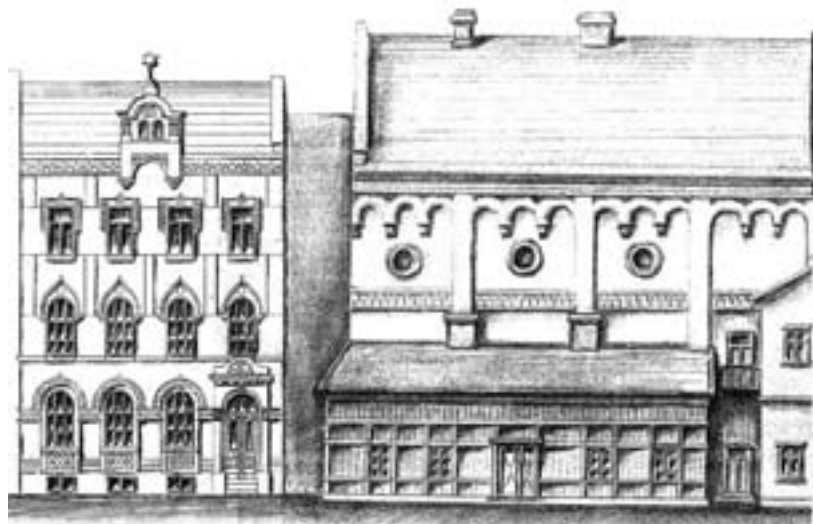
на, однак і це твердження нині піддається сумніву, оскільки відповідно до останніх досліджень її архітектором вважають Павла Щасливого (43).

Можна припустити, що синагога Краківського передмістя була не менш древньою, ніж синагога Волчка. У 1608 році синагога вже була кам'яною, з високим шатровим покриттям. Дерев'яні галереї для жінок, піднятися на які можна було сходами, були прибудовані до стіни синагоги. При синагозі була кімната для засідань кагалу і бібліотека (44). Під час пожежі 1623 року синагога Краківського передмістя згоріла. Через 8 років вона була відбудована (1632 р.) на 100 метрів північніше, на Познанському дворі, що з 1462 року належав родині Мошковичів (45). Архітектор Сергій Кравців висловив припущення, що будівничим синагоги Краківського передмістя був майстер Джакомо Мадлена, оскільки синагога, споруджена ним в Острозі, дуже схожа на львівську (46). Ще одним аргументом на користь цієї

версії може стати інформація про те, що і в Острозі, і на Краківському передмісті у Львові у сорокових-п'ятдесятих роках XVII століття був той самий рабин – Давид Галеві – автор коментарів «Турей Загав», до чотирьох розділів (гарба туримо) кодексу «Шулхан Арух» Йосифа Каро (47).

Польсько-українська війна 1648-1654 років, єзуїтський погром 1664 року, турецько-татарські навали кінця XVII століття на тривалий час загальмували суспільно-економічний розвиток єврейської громади, а синагозі Краківського передмістя, єдиній кам'яній споруді у кварталі, неодноразово доводилося ставати оборонною твердинею.

З тих пір вулиця, що була відбудована на початку XVIII століття, почала називатися Божничою (божник – синагога; нині вул. Сянська). Наприкінці XVIII століття до південного і північного боків приміської синагоги прибудували галереї для жінок, а біля західного фасаду з боків спорудили дві двоповерхові башточки,

реконструкція фасадів бет мідрашу краківського передмістя і синагоги «бет лехем»

що символізували пілони Єрусалимського храму – «Яхін» і «Боаз». На протилежному боці вулиці у 1793 році побудували бет мідраш Краківського передмістя (48).

З виникненням у середині XVIII століття нового напрямку в юдаїзмі, що одержав назву хасидизм, у житті львівських гебреїв відбулися значні зміни. Хасидизм не відразу став популярним. Починаючи з 1772 і до 1784 роки на послідовників вчення Ізраїлевого з Меджибожа (Баал Шем Тов), рабини неодноразово накладали херем (заборону, відлучення), тому хасиди почали будувати власні синагоги, що називалися «клаус» чи на їдиш «клойз».

Перший відомий у Львові клойз за назвою «Бет хасидим» («Будинок хасидів») був побудований у 1791 році на перетині вулиць Сянської і Лазенної (49). Цей клойз не підлягав правлінню гебрейської громади і тому Львівський

рабин Цві Гірш Розанес у 1792 році знову проголосив херем на хасидів (50).

Однак, це не зупинило їхньої діяльності. У 1838 році у Львові нараховувалося близько 8 клойзів.

Відтоді відома ще одна синагога з назвою «Ор шемеш» («Світло сонця»), побудована за рікою Полтва. Вона була у дворі будинку №26 на вулиці Куліша (з 1871 по 1950 р. – вулиця Сонячна). Можна припустити, що так само, як і у випадку з вулицею Божницею, назва вулиці Сонячна походить від синагоги «Ор шемеш». У 1842 році синагогу перемурували, а у 1903 році перенесли на вулицю Медову, №3, де вона була до II Світової війни (51). У той же час (1842 р.) була побудована ще одна невелика синагога зі схожою назвою «Мефаршей хаам ор хаяшар» («Тлумачі з народу – світло праведности») на вулиці Лева, №3 (52).

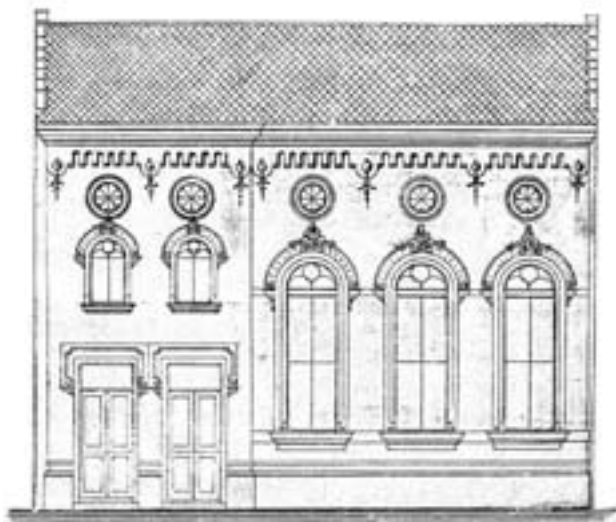

східний і північний фасади синагоги «бет хасидим» (ймовірно, після польського погрому 1918 р.)

У 1838 році, у результаті зустрічі релігійного авторитету – рабина Якова Орнштейна з ружинським цадиком Ізраїлем Фрідманом, у Львові відбулися позитивні зрушення щодо ставлення до хасидів. Серед хасидів Галичини був організований новий напрямок під назвою «Хадашим» (новатори). Хасиди-новатори уже у 1840 році на перетині вулиці Вугільної і площі Теодора відкрили Талмуд-Тору (53), а з 1842 по 1844 роки на кошти львівського купця і мецената Якова Гланзера побудували синагогу «Яків Гланзер шул» (54). Це єдина синагога, що збереглася до наших днів з десяти великих синагог у кварталі за Оперним театром. У 1844 році синагога Якова Гланзера була другою за величиною після Великої міської синагоги. Вона була побудована разом з двоповерховою Талмуд-Торою, а в молитовній залі були обладнані два яруси галерей для жінок (55). Синагога на Вугільній, як і «Бет хасидим», не підлягала гебрейській громаді, що призвело до гострого конфлікту, залагодженого лише у 1848 році.

Відхід з життя ортодоксального рабина Якова Орнштейна (1839 р.) розв'язав руки не тільки хасидам, але і прихильникам гебрейської просвіти (гаскалі), на представників яких покійний рабин наклав херем ще у 1815 році. Австрійські влади, що раніше байдуже спостерігали за протистоянням у гебрейській громаді Львова, у 1842 році вирішили втрутитися в події. Вони проігнорували результати общинних виборів і призначили нове правління на чолі з адвокатом Емануїлом Блюменфельдом (56). Усе керівництво Львівської гебрейської громади складалося з прихильників гаскалі. Доктор права Е. Блюменфельд був першим євреєм-адвокатом у Львові. За його ініціативи правління гебрейської громади приступило до збору коштів для будівництва синагоги нового типу «Дойче-Ізраїлітіше Бетхаус» за зразком Празької, Будапештської чи Берлінської синагог. Під будівництво була обрана земельна ділянка на площі Стшелецькій, №2 (нині пл. Д. Галицького), але католицьке духовництво розташова-

архітектор соломон ріммер, проєкт південного фасаду синагоги «ор шемеш», вул. медова, 3

ного неподалік костюлу і монастиря бенедиктинок заперечувало проти цього. Четвертого липня 1843 року Галицьке намісництво погодилося продати гебрейській громаді територію у центрі площі Старий Ринок, на якій у 1843-1846 роках і була побудована перша в Україні прогресистська синагога. Можна припустити, що автором ідеї є архітектор Левицький, що подав свої проєктні пропозиції гебрейській громаді ще у жовтні 1840 року (57). Нагляд за ходом будівництва синагоги здійснював архітектор Йоган Зальцман – будівничий міського театру і ратуші. Зразком в оформленні зовнішнього вигляду й інтер'єру синагоги служив віденський «Темпль» на Зайтенштетгассе. Урочисте відкриття львівського «Темпля» (Темпль – Храм) відбулося 18.09.1846 р. (58). З існуванням прогресистської синагоги у Львові пов'язана діяльність відомих львівських рабинів: Якова Кона, Іехезкіля Каро, Бернарда Лаувенштейна, Іехезкіля Левіна й інших, котрі сприяли

розвитку гебрейської громади не тільки у сфері релігії, а також у добродійності й освіті.

Ще одна велика синагога «Осе тов» («Твори добро»; відома також як «Сикстуська синагога») була у новому гебрейському кварталі на лівому березі ріки Полтви, на вулиці Шайнохи, №6 (раніше Зайтенгассе; нині вул. Банківська). Перший запис про неї в документах Львівського магістрату датується 5.09.1828 р (59). У 1857 році вона була перебудована в комплексі з бет мідрашем за проєктом архітектора Шмідта (60). На жаль, у роки німецької окупації від цих величних споруд не залишилося і сліду. Лише скромний пам'ятний знак у сквері, де раніше була прогресистська синагога, нагадує перехожим, що тут колись стояв львівський «Темпль».

З прийняттям у 1867 році нової конституції в Австро-Угорщині були скасовані обмеження для гебреїв у виборі місця проживання і створенні суспільних і релігійних організацій (61). Спочатку львівські гебреї селилися на вулицях,

східний і північний фасади синагоги «якоб глазнер шул», вул. вугільна, 4

що сусідять з їхніми кварталами, а згодом почали забудовувати порожні земельні ділянки у напрямку старого гебрейського цвинтаря. Жителі вулиць Джерельної, Рапопорта, нижньої Городоцької, Шпитальної молилися у цвинтарній синагозі на вулиці Рапопорта, №2. Її обриси можна побачити на мапі Львова 1766 р (62).

Поряд із синагогами «Турей Загав» і Великою міською, синагога на гебрейському цвинтарі була однією з найстаріших у Львові. Після заборони проводити поховання гебреїв на вулиці Шпитальній і відкриття нового гебрейського цвинтаря на Піліховських пагорбах (1855 р.), на ньому у 1856 році на кошти купця Ефраїма Вікселя була побудована Новоцвинтарна синагога (63).

Історик Маєр Балабан у своїх дитячих спогадах розповідає про відвідування його родиною синагоги Шпрехера, розташованої у дворі будинку №47 на вулиці Городоцькій (64). Ця синагога вперше згадується в списку львівських синагог 1857 року. У цьому ж переліку го-

вориться про синагогу Кортіса, що на вулиці Жолкевській (нині Б. Хмельницького), №111. З 1875 року ця синагога стає резиденцією Благодійного товариства «Гомел хесед», що надавало безвідсотковий кредит гебрейським підприємцям (65).

У 1911 році синагогу Товариства «Гомел хесед» перебудували в орієнтальному стилі за проєктом архітектора Б. Бауера (66).

У 1871 році, на далекому тоді передмісті Знесіння будують дерев'яну синагогу, що простояла до II Світової війни. Ще у 1914 році будівлю замалював історик Рудольф Менкіцкі (67).

Водночас (1878 р.) з ініціативи Менкеса Рейшера, у дворі будинку №12 на площі Ринок збудували синагогу, що стала резиденцією Благодійного товариства «Шомрей шабат» («Ті, що пильнують суботу») (69). Будівництво синагоги усередині двору було доволі складним, оскільки архітектор повинен був відтворити усі необхідні атрибути синагоги у межах невелико-

прогресистська синагога «темплъ», поч. вул. б. хмельницького (не існує)

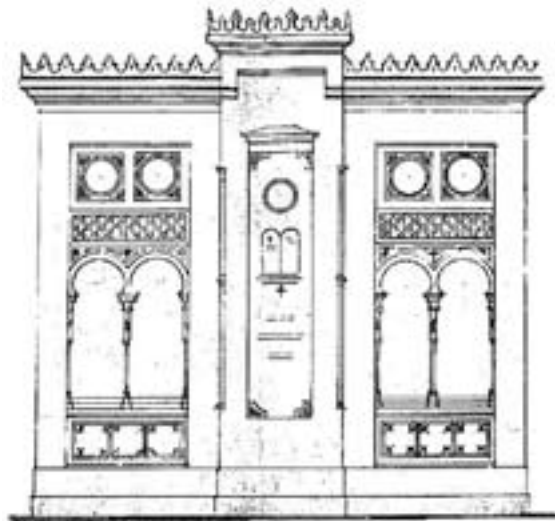
го замкнутого простору. У Львові відомі кілька гебрейських культових споруд, розташованих усередині дворів. Крім вищезгаданих синагог «Турей Загав» і синагоги Шпрехера, збереглися матеріали будівельного відділу Львівського магістрату про синагоги усередині дворів: «Зихрон Йосеф» («Пам'яті Йосифа», 1898 р.) на вулиці Заводський, №3 (70); «Мелехес ханонах» (1924 р.) на вул. М. Балабана, №8, що належала Товариству шевців (71); синагога родини Лейбман (1896 р.) на вулиці Джерельній, №53 (72); «Куликовер клаус» (1910 р.) на вулиці Жолкевській, №25 (73) і інші.

На рубежі XIX і XX століть активно будувалися вулиці в напрямку до залізничного вокзалу. Велика кількість гебрейських родин оселилася в цьому районі і згодом тут також з'явилися синагоги. Перша згадка про синагогу Товариства «Агудат Шломо» («Товариство Соломона») на вулиці Бема (нині Я. Мудрого), №39 датується 1902 роком, коли за проєктом архітектора Соломона Рімера до східної стіни

синагоги прибудували додаткове приміщення (74).

У 1901 році на вулиці Королеви Ядвіги (нині Марка Вовчка), №14, на кошти Якова Гала була побудована синагога «Галед» («Пам'ятник») на честь командира гебрейської гвардії у складі Академічного легіону і архітектора Емануїла Гала. Синагога «Галед» пережила німецьку окупацію (1941-1944), оскільки була посеред житлової забудови, у лінії будинків. Однак, советський режим їй пережити не вдалося. У 1972 році вона була переобладнана спершу у Клуб швейної фабрики, а згодом у звичайний житловий будинок (75).

Така ж доля спіткала синагогу «Кіл рина веішуа» («Будинок співу /молитов/ і допомоги», 1905 р.), також розташовану у суцільній лінії будинків на вулиці Джерельній, №49. У 1955 році руїни синагоги використали як фундамент для будівництва нового житлового будинку (76). У 1924 році на вулиці Короля Лещинського (нині Міхновських), №4 на кошти Благодійно-

архітектор б. бауер, вид східного фасаду синагоги кортіса «гомел хесед», вул. б. хмельницького, 111

го товариства «Царі Гілад» («Бальзам Гілада» / із книги Єремії, глава 46, вірш 11/) за проектом архітектора Альберта Корнблута була побудована синагога, що збереглася до наших днів разом з настінним живописом в інтер'єрі (77). Тепер це діюча синагога «Бейс Ахарон ве Израель» («Будинок Ахарона /Карлінського/ в Израїлі») Львівської гебрійської громади.

За залізничним вокзалом, у районі Богданівки, на перетині вулиць Городоцької і нині вже не існуючої Фабричної місцеві євреї за проектом архітектора Яна Ерделі у 1901 році побудували синагогу «Охель яшарім» («Намет чесних») у стилі неокласицизму (78).

Крім перерахованих синагог існували також невеликі дома молитви, чи молитовні кімнати, що влаштовувалися усередині великих синагог, благодійних установ чи звичайних житлових будинків. Таких камерних синагог, за твердженням історика Маєра Балабана, на початку ХХ століття було близько 70-и (79). Здебільшого це були клойзи хасидів, про що свідчать їхні

назви: «Гусятинер клаус» на вулиці Полтвяній, у якому молилися шанувальники цадика Мордехая Шраги; «Чертковер Клаус» на вулиці Леонтовича, №19 – напроти Єврейського шпиталю, де на молитву збиралися послідовники рабина Давида Мозеса; «Олеськер Клаус» на вулиці Різницькій (нині Наливайка), №11, у будинку, де розташувалась канцелярія Львівського рабинату; згадувана раніше «Куликовер клаус» і багато інших (80).

Хасидські клойзи були також у бет мідрашах: у міському – «Кахал хасидим», у приміському – «Ор хадаш». У великій приміській синагозі, у двоповерхових прибудовах біля західного фасаду розташовувалися молитовні кімнати професійних об'єднань: «Менакрім» і «Зовгей цедек» – різників; «Меламдім» – учителів хедерів; «Цаярім» – малярів, «Хаятім гдолім» – кравців, що називали її «Великою» на відміну від маленької синагоги при міському бет мідраші, що називалася «Хніон далім хаятім ктанім» («Бідне пристановище для малих

південний фасад синагоги на знесенні

кравців») (81). Багаторічним опікуном цієї синагоги був батько відомого львівського мистецтвознавця Максимільяна Гольдштейна й один із засновників банку «Дисконт» у Польщі Герман Гольдштейн (82). Крім того, у міському бет мідраші були молитовні шмуклерів (канатників), «Хевра Тилім» – канторів і представників інших цехів (83). При бет мідрашах у центральній частині міста і на Краківському передмісті були також молитовні кімнати, так звані «Асіра», у яких молилися покарані злочинці.

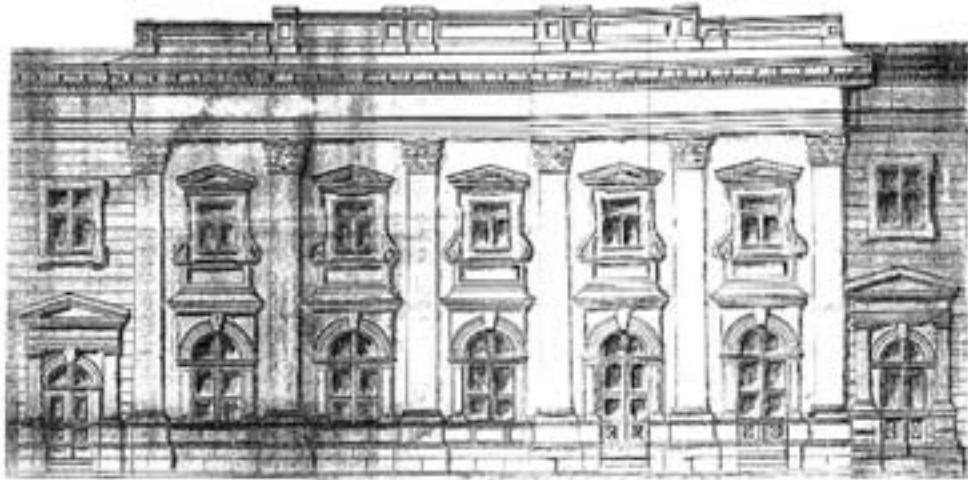
Камерні синагоги Львова можна умовно розділити на три групи:

1. Двозалові.
2. З молитовними кімнатами (чоловічою і жіночою) на різних поверхах.
3. З антресольною галереєю у молитовній залі.

Більшість малих синагог мали дві зали, розташовані на одному поверсі, у яких жінки і чоловіки молилися роздільно. Прикладом таких синагог можуть бути: «Лінас хацедек» («Нічліг

/пристановище/ справедливих») на вулиці Ветеранів, №2 (84); «Леві Ізраель» на вулиці Личаківській, №165 (85) і інші. Серед малих синагог, чий молитовні зали були розміщені на різних поверхах, найбільш відомими є: «Керен хемед» («Прекрасний промінь») на вулиці Веселій, №4 (86) і «Матан бесейтер» («Тасмний /анонімний/ дарунок») на вулиці Божничій (Сянська), №7 (87), поруч з бет мідрашем Краківського передмістя.

Галереї для жінок, як нависаючі над молитовною кімнатою балкони, були обладнані: у жіночому крилі Будинку гебрейських сиріт на вулиці Янівській (нині Шевченка), №34 (88); і також у синагозі «Бет Цві Зеєв Рап» («Будинок Зеєва Рапа») на вулиці Берка Йоселевича (нині Балабана), де цей балкон зберігся дотепер (89). Сьогодні лише три вікна праворуч від входу до будинку на вулиці Маєра Балабана, №5 своїм незвичайним обрамленням і віконними ґратами нагадують про те, що тут колись була синагога. Подібні фрагменти можуть нагадати до-

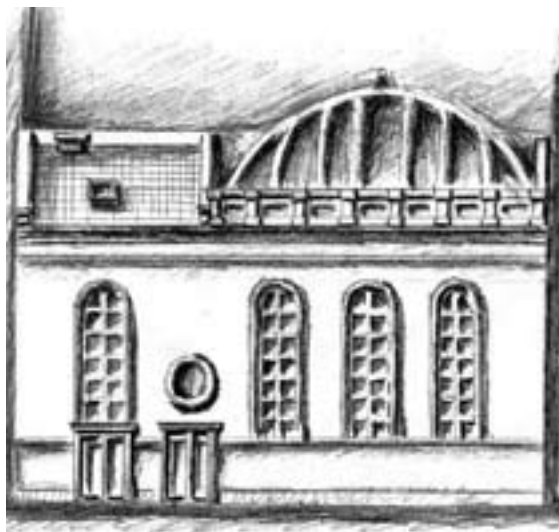

архітектор еміль возняковський, проєкт синагоги «ковеа етім ле тора» (1877), вул. шпитальна

1. Ф. Кандель, «Очерки времён и событий», т. I, Иерусалим, 1988, стр. 28, 29.
2. Н. Stupnicki, «Galicya», Lwow, 1849, str. 116.
3. М. Balaban, «Dzielnica zydzowska jej dzieje i zabytki», Lwow, 1909, str. 15.
4. «Akta Grodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej», (AGZ), t. III, Lwow, 1872, str. 13-18, akt V.
5. Ш. Дубнов, «Краткая история евреев», т. III, Санкт-Петербург, 1911, стр. 65, 66.
6. М. Balaban, «Dzielnica zydzowska jej dzieje i zabytki», Lwow, 1909, str. 19.
7. А. Czolowski, «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», t. III, «Ksiega przychodow i rozchodow miasta: 1414-1426», Lwow, 1905, str. 12.
8. М. Капраль, «Привілеї національних громад м. Львова», (XIV-XVIII ст.), Львів, 2000, стор. 381-387, акт 108.
9. Н. Stupnicki, «Galicya», Lwow, 1849, str. 130.

10. J. Schall, «Dzieje Zydow na ziemiach polskich», Lwow, 1926, str. 19.
11. А. Czolowski, «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», t. I, «Najstarsza ksiega miejska: 1382-1389», Lwow, 1892, str. 18, akt 112.
12. Dodatek do «Gazety Lwowskiej», Lwow, 1873, str. 718-723.
13. М. Balaban, «Z historii Zydow w Polsce», Warszawa, 1920, str. 16-17.
14. М. Balaban, «Historia i literatura zydzowska», t.II, Lwow-Warszawa-Krakow, str. 341-344.
15. D. Zubrzycki, «Kronika miasta Lwowa», Lwow, 1844, str. 114, 115.
16. М. Balaban, «Historia i literatura zydzowska», t.II, str. 351, 355.
17. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. IX.
18. AGZ, tt. XV, XVII, XIX, Lwow, 1891-1906.
19. AGZ, t. VII, Lwow, 1879, str. 163, 164, 171, akty: LXXXIX, XCIV.
20. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. 270, akt 2047.
21. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. 297, akt 2237.
22. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. 295, akt 2216.
23. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. 337, akt 2538.
24. AGZ, t. XV, Lwow, 1891, str. 382, akt 2557.

архітектор анджей голамб, проєкт південного фасаду синагоги «зірхон йосеф», вул. заводська, 3

25. A. Czolowski, «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», t. II, «Księga przychodów i rozchodów miasta, 1404-1414», Lwow, 1896, str. 30, akt 116.

26. В. Вуйцик, «Львівський державний архітектурний заповідник», Львів, 1979, стор. 9, 10; W. Szolgina, «Ikonografia dawnego Lwowa»; czesc pierwsza: «Najstarsze widoki Lwowa», Warszawa, 1991, str. 5, 32, 33.

27. AGZ, t. V, Lwow, 1875, str. 105, akt LXXXIII.

28. A. Czolowski, «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», t. II, «Księga przychodów i rozchodów miasta, 1404-1414», Lwow, 1896, str. 2, akt. 8.

29. J. Schall, «Dzieje Żydów na ziemiach polskich», Lwow, 1926, str. 22.

30. M. Balaban, «Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku», Lwow, 1906, str. 56.

31. M. Goldstein, Dr. K. Drezdner, «Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich», Lwow, 1936, str. IV, V; M. Balaban, «Dzielnica Żydowska jej dzieje i zabytki», Lwow, 1909, str. 15.

32. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 2, оп. 1, д. 461.

33. M. Balaban, «Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku», Lwow, 1906, str. 11, str. VI.

34. И. Гельстон, «О времени строительства древней синагоги во Львове», Сборник материалов конференции, 28-30.08.2002, «Єврейська історія і культура кінця XIX – початку XX ст.», Київ, 2003, стор. 13.

35. A. Czolowski, «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», t. III, «Księga przychodów i rozchodów miasta: 1414-1426», Lwow, 1905, str. 61, akt 254.

36. M. Balaban, «Z historii Żydów w Polsce», Warszawa, 1920, str. 9.

37. J. Schall, «Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia Żydów w zarysie», Lwow, 1935, str. 34.

38. M. Balaban, «Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku», Lwow, 1906, str. 8.

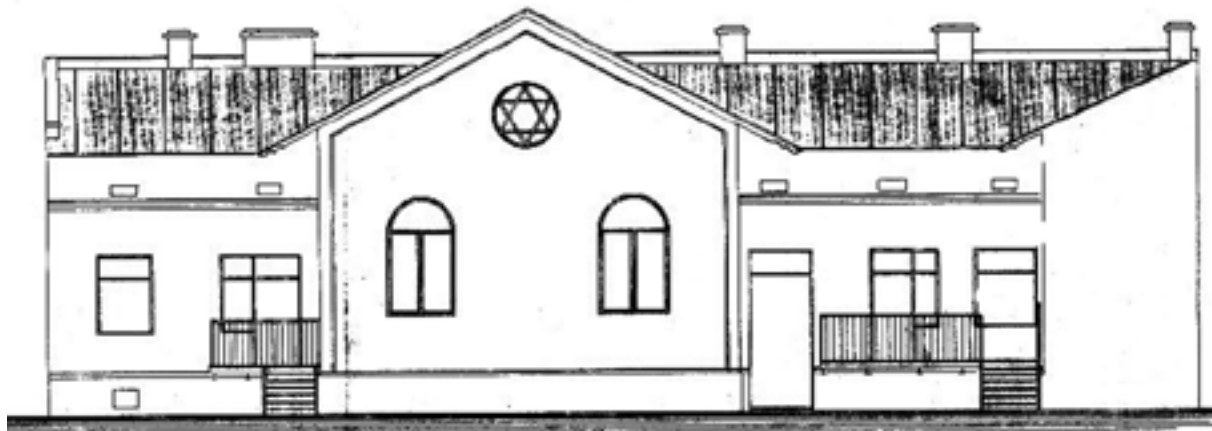
39. Центральний державний історичний архів України, (ЦДАУ). м. Львів, ф. 701, оп. 2, д. 642, л. 56.

40. Naftali Schiper, «Dzieje Żydów w Polsce», Lwow, 1927, str. 18.

41. M. Balaban, «Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki», Lwow, 1909, str. 83.

42. ЦДАУ, м. Львів, ф. 701, оп. 2, д. 642, л. 56.

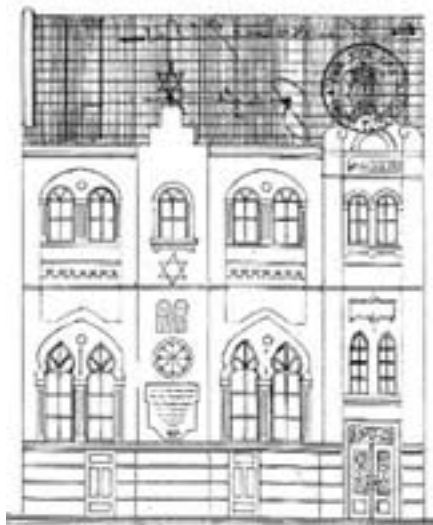
43. ЦДАУ, м. Львів, ф. 52, оп. 2, д. 28, л. 129.

проект східного фасаду синагоги родини лейбманів, вул. джерельна, 55

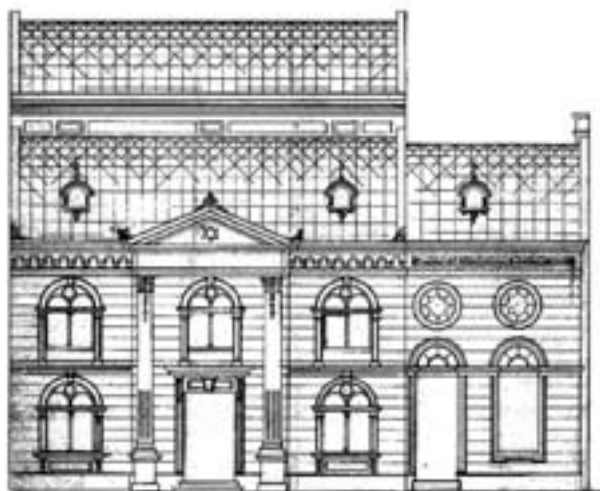
44. M. Balaban, «Zydzi lwowscy na przelomie XVI i XVII wieku», Lwow, 1906, str. 215.
45. Там же, лл. 214, 220.
46. С. Кравцов «Синагоги Західної України, стан і проблеми вивчення», «Вісник інституту Укрзахід-проектреставрація», №2, Львів, 1994, с. 12.
47. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Эфрона, (ЕЭ), С. Перербург (СПб), т. 12, стр. 150.
48. ЦДІАУ, м. Львів, ф. 701, оп. 2, д. 642, л. 56.
49. Там же.
50. S. Buber, «Anszei Szem: Biografien und Leichenstein in Schriften von Rabbiners, Lehrhausvorste born in Lemberg in den Jahren 1500-1890», Krakow, 1895, z. 198.
51. ДАЛО, ф.2, оп.2, д.670, л.17; ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп.2, д.1563, л.50.
52. ДАЛО, ф.2, оп.2, д.204, л.25.
53. N. Schiper, «Dzieje Zydow w Polsce», Lwow, 1927, str.62.
54. ЦДІАУ, м. Львів, ф.701, оп.2, д.642, л.56.
55. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.1434, л.107.
56. ЕЭ, СПб, т.4, стор.679.
57. ЦДІАА, Львів, ф.701, оп.2, д.276, лл.1, 44.
58. M. Balaban, «Historia Lwowskiej Synagogi Postepowej», Lwow, 1937, str.43.
59. ЦДІАА, Львів, ф.146, оп.85, д.2369, л.8.
60. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.313, л.22.
61. ЕЭ, СПб, т.1, стор.310-357.
62. ЦДІАУ, Львів, ф.742, оп.1, д.870, л.V.
63. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.2, д.642, лл.46-49.
64. M. Balaban, «Historia Lwowskiej Synagogi Postepowej», Lwow, 1937, str.IX.
65. ДАЛО, ф.110, оп.1, д.64, л.57.
66. ДАЛО, ф.2, оп.3, д.393, лл. 95, 105, 106, 107.
67. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.2, д.1448, л.248; M. Goldstein, Dr. K. Drezdner, «Kultura i sztuka ludu zydowskiego na ziemiach polskich», Lwow, 1936, str.73.
68. ДАЛО, ф.2, оп.3, д.1037, лл.35, 36, 56.
69. ДАЛО, ф.2, оп.2, д.3656, лл.24, 25, 28, 29.
70. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.3827, л.10.
71. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.7017, л.30.
72. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.3130, л.51.
73. ДАЛО, ф.2, оп.3, д.303, л.94.
74. ДАЛО, ф.2, оп.3, д.1479, л.3.
75. Бюро техинвентаризации (БТИ), квартал №156.

архітектор альберт корнблут, проект східного фасаду синагоги «кол рина вієшуа», вул. джерельна, 49

76. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.3127, л.27; БТИ, квартал 277.
 77. ДАЛО, ф.2, оп.2, д.997, л.33.
 78. ДАЛО, ф.2, оп.4, д.313, л.1.
 79. ЕЭ, Спб, т.10, стр. 412.
 80. ЦДІАУ, Львів, ф.338, оп.1, д.431, лл.1-8; ф.701, оп.3, д.656, лл.7, 8.
 81. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.3, д.553, л.120.
 82. М. Goldstein, Dr. K. Drezdner, «Kultura i sztuka ludu zydowskiego na ziemiach polskich», Lwow, 1936, str.143.
 83. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.2, д.885, л.96; д.1843, л.143.
 84. ДАЛО, ф.110, оп.4, д.557, лл.33, 34.
 85. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.3, д.1867, л.7, 8.
 86. ЦДІАУ, Львів, ф.701, оп.3, д.656, л.7.
 87. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.725, л.10.
 88. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.278.
 89. ДАЛО, ф.2, оп.1, д.7015, л.32.

Ізраїль, м. Бет Шемеш, 30.09.2007

архітектор ян ерделі, проєкт західного фасаду синагоги «охел яшарім» (1902), на богданівці

йосиф гельстон

єврейські цвинтарі
у Львові

Львів, кіркат на вул. Рапопорта, поч. ХХ ст.

Перед Другою світовою війною дирекція Старого єврейського цвинтаря у Львові на вулиці Шпитальній (нині Базарна) стверджувала, що найбільш старі надгробки на ньому датуються XIV-м століттям. Історики не підтверджували цього факту, оскільки написи на стародавніх надгробках розібрати було доволі важко. До того ж дата смерті у той далекий час писалася прописом, що ще більш ускладнювало їхнє прочитання.

Перший документальний запис про єврейський цвинтар у Львові від 27 травня 1414 року був знайдений директором Львівського історичного архіву Олександром Чоловським у «Книзі міських доходів і витрат, 1404-1414 р.» (1). Згодом, співробітник історичного музею Рудольф Менкіцкі знайшов запис про оплату за єврейський цвинтар у розрахунковій книзі Львівського магістрату, датовану 1480 роком. У ній говорилося: «Євреї зобов'язані платити за ділянку під цвинтар щорічно половину мірки грошей (30 польських грошей) у міську касу в день св. Михайла». Територія, на частині якої був єврейський цвинтар, була подарована Львову польським королем Владиславом Ягело 18 вересня 1415 року і називалася «обіжарами», тобто та, що оточує місто (2). Таким же терміном називалися ділянки землі, не пристосовані для землеробства і розташовані на ламаному рельєфі чи на схилі гори. Саме на такому місці і розташований стародавній єврейський цвинтар.

Більшості провінційних єврейських громад аж до кінця XVI-го століття не дозволялося мати свої цвинтарі. З цієї причини в період пізнього середньовіччя Старий єврейський цвинтар у Львові став місцем вічного спочинку для всіх євреїв Галичини. Він перетворилося у своєрідний пантеон, де лежать останки багатьох єврейських діячів: рабинів – Леві бен Якова Кікінеса (1503 р.), Кальмана з Вормса (1560 р.), Ошера бен Іцхака га Коена (1582 р.), а також д-ра Ісака Нахмановича – мецената синагоги «Турей загав» («Золота Роза»); 1594 р.), «Золотої» Рози – дочки Якова (1637 р.), Єшуа бен Ілія Фалька – ректора Львівської єшиви (1614 р.), Аврама Рапопорта Шрензелса – ректора Львівської єшиви (1651 р.), рабина Давида бен Шмуеля Галеві, автора «Турей загав» («Золоті врата»; 1667 р.), мучеників за віру, страчених у Львові, Аделі Кікенес з Дрогобича (1710 р.) і братів-рабинів Хаїма і Йони Райцесів (1728 р.); рабинів – Хахама Цві Ашкеназі (1718 р.), Хаїма бен Сімха Рапопорта, що наклав херем на франкістів (1771 р.), Якова Орнштейна (1839 р.), Йосипа Саула Натансона – ректора львівської єшиви, Аврама Кона, отруєного релігійним фанатиком у 1848 році. У центрі цвинтаря був ряд з 129 могил жертв єзуїтського погрому з датою 1664 рік і написом на надгробках «святий» (3).

У 1627 році плату за цвинтар перевели в золото і підняли до 18-ти флоринів (грошова одиниця XVI-XVII-го століть) (4). Можна припустити, що зміни в оплаті відбулися після покупки і приєднання до цвин-

таря нових земельних ділянок у 1601, 1624, 1628 роках (5). За матеріалами майнового перепису 1766 року була складена карта Львова, що на сьогодні є найстарішою у Львівському історичному архіві (6). На ній єврейський цвинтар показаний у сучасних межах. Серед будівель на його території, у південно-східній частині, можна бачити обриси цвинтарної синагоги. Крім неї у східній частині цвинтаря було передпоховальне приміщення «бейт тахара» і будівлі похоронного товариства «Хевра кадіша» зі стайнею, побудовані у 1795 році (7, с. 90). У 1804-1807 роках у південній частині цвинтаря розмістили єврейський шпиталь, що раніше був у єврейському кварталі центральної частини міста (7, с. 69).

У серпні 1855 року, під час епідемії холери, кількість поховань на єврейському цвинтарі доходила до 15-ти щоденно. Це стало причиною закриття Старого цвинтаря і відкриття Нового єврейського цвинтаря на Янівському передмісті, на так званих «Піліховських полях», де він зберігся і дотепер (8, с. 46).

У травні 1872 року на Львівському передмісті Знесіння був відкритий єврейський цвинтар площею 0,8 га, на якому хоронили також євреїв з Брюхович, Винник, Замарстинова, Збоїськ, Голоско, Клепарова, Кульпаркова й інших передмість (9).

У вересні 1884 року при закладі для душевнохворих на Кульпаркові відкрили ще один єврейський цвинтар, площею 0,77 га (10). У Львівському історичному архіві зберігається перелік похованих там людей (1885-1906 р.) із

вказаними населеними пунктами, звідки вони прибули (11).

Новий єврейський цвинтар, відкритий у середині XIX-го століття, став місцем вічного спокою першого львівського адвоката-єврея д-ра Емануїла Блюменфельда, а також д-ра Еміля Бика, істориків і рабинів Шломо Бубера, Єхезкеля Каро, Натана Лаувенштейна і багатьох інших. На жаль, поховання великих людей єврейської громади Львова, як на Старому, так і Новому єврейських цвинтарях, не збереглися. У 1856 році на Новому єврейському цвинтарі стараннями львівського купця Ефраїма Вікселя була побудована невелика синагога, названа Новоцвинтарною (8, с. 47). У 1875 році на кошти Львівської єврейської громади була викладена кругляком бруківка на вулиці Піліховській (тепер Єрошенка), що з'єднувала вулицю Янівську (тепер Шевченка) з єврейським цвинтарем. У 1890 році за проектом архітектора Альфреда Кам'янобродського з боку вулиці Піліховської поставили кам'яний мур у неороманському стилі, фрагмент якого зберігся до наших днів (12, с. 24). Ліворуч, біля головного входу на цвинтар, у 1894 році за проектом архітектора Ізраєля Зільберштейна був побудований адміністративний будинок (12, с. 21). У 1912 році за проектом архітектора Романа Фелінського (конструкторське бюро архітектора Міхаєля Улама) був споруджений будинок передпоховального приміщення («бейт тахара») у стилі модерн, увінчаний великим куполом (13).

Після Першої світової війни і листопадового погрому 1918 року Львівська єврейська громада

установила їх жертвам величний пам'ятник, масивні руїни якого можна було бачити ще у 50-х роках минулого століття. Меморіал єврейським воїнам, що загинули в період 1914-1918 років, складався з 15-ти рядів могил і у кожній було 23 поховання (14). Останні дані про купівлю додаткових земельних ділянок для розширення єврейських цвинтарів на вулиці Піліховській і на Знесенні датуються 1929 роком (15).

У період німецької окупації Новий єврейський цвинтар продовжував функціонувати, про що свідчить книга реєстрації поховань (1941-1942 р.) (16). Після розстрілу членів Львівського юденрату у січні 1943 року, почалося руйнування єврейського цвинтаря. За розповідями старих працівників цвинтаря, навесні 1943 року було висаджено у повітря передпохоронне приміщення. Найбільш коштовні пам'ятники з граніту і мармуру знімали з постаментів і після перешліфовки відправляли до Німеччини*.

У 1946 році, на скромні кошти єврейської громади Львова біля входу на цвинтар був установлений гранітний обеліск на могилі розстріляних, останки яких збирали по всьому єврейському цвинтарі. Тоді ж, праворуч від адміністративного будинку зробили невелику прибудову, що використовували як передпохоронне приміщення. У 1962 році за наклепом КГБ релігійна єврейська громада була розпущена, а єврейський цвинтар приєднали до християнського «Янівського», що почав функціонувати у 1883 році.

На місці Старого єврейського цвинтаря у 1947 році влаштували

колгоспний ринок «Краківський». На єврейському цвинтарі на Знесенні розмістили автобазу, а на Кульпаркові – домобудівний комбінат. Нині три чверті Нового єврейського цвинтаря займають християнські могили, що розміщені в перекопаних єврейських похованнях. У південній частині цвинтаря є біля сотні мусульманських могил. Єврейські поховання (після 1944 р.) зосереджені на декількох полях біля головної алеї. На місці колишнього меморіалу єврейським воїнам на початку 60-х років минулого століття були побудовані гаражі.

Розповідь про єврейський цвинтарі у Львові буде неповною, якщо не згадати про масові поховання львівських євреїв періоду Катастрофи. З матеріалів Комісії з розслідування фашистських злочинів відомо, що розстріли євреїв відбувалися:

1. У Скнилівському лісі, де були виявлені 10 ям з людськими останками, з яких відкриті 4. Кількість убитих – 4000 осіб.

2. У Лисиницькому лісі, напроти дрїжджового заводу, дорогою на Винники. Там знайдено 45 ям з кількістю убитих від 500 до 3500 у кожній. Це тільки жертви розстрілів 1941-1942 років. У 1943 році тіла страчених спалювали.

3. На території Янівського концтабору і у його околицях (нині виправна установа МВС України №30, т.зв. «тридцятка») знайдено понад 60 майданчиків із закопаним у них попелом і перемеленими кістами, з яких відкрито тільки 5. У першому, площію 420 квадратних метрів, товщина шару попелу складала 45 сантиметрів. У третій виїмці,

площею 300 квадратних метрів, залягання попелу і перемелених кісток досягало 2-х метрів. (4-а і 5-а ями мали площа 420 і 595 квадратних метрів). За оцінками фахівців, кількість жертв, здатних дати таку кількість попелу, складає близько 400 тис. осіб (17). Можна припустити, що саме тут спочивають останки значного числа євреїв дистрикту Галичина.

Жодне з перерахованих вище місць не відзначено пам'ятними знаками. Єдина гранітна брила, встановлена у 1993 році поблизу Долини смерті за Янівським концтабором, була викрадена. Тепер єврейська громада Львова не має окремого цвинтаря.

* Очевидці стверджують, що коли у 1990-і роки у Львові демонтували пам'ятник Леніну, з його фундаменту витягли плити з єврейського цвинтаря. За свідченням Фелікса Бергера, такими ж плитами з вигравіруваними на них зображеннями магендавида

і написами на івриті був вимощений двір львівської внутрішньої в'язниці МГБ наприкінці 1940-х років (Ф. Бергер, Спогади. Минеаполіс. Дзеркало, 1995, вип. 44, с. 22, 23, 27).

1. A. Czolowski, «Pomniki dzejowe Lwowa», Lwow, 1896, t.3, s.11, 12.
2. ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України), Львів, ф. 129, оп. 3, д. 268, лл. 1, 2.
3. Jakob Schall, «Po zabytkach zydowskich m. Lwowa», Lwow, 1935, str. 30, 60.
4. ЦДІАУ, Львів, ф. 52, оп. 2, д. 735, л. 614.
5. M. Balaban, «Zydzi lwowscy na przelomie XVI-go i XVII-go wieku», Lwow, 1906, s. 206.
6. ЦДІАУ, Львів, ф. 742, оп. 1, д. 870 «А», л. V.
7. M. Balaban, «Dzielnica zydowska jej dzieje i zabytki», Lwow, 1909, s. 69, 90.
8. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 2, д. 642, л. 46.
9. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 2, д. 1448, л. 248.
10. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 2, д. 896, л. 13.
11. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 1, д. 374.

львів, лікарня рапопорта (сьогодні третя міська клінічна лікарня), вул. якова рапопорта, 8

12. ДАЛО (Державний архів Львівської області), Львів, ф. 2, оп. 4, д. 1276, лл. 21, 24.

13. Album inzynierow i technikow w Polsce, Lwow, 1932, t. I, cz. 2; ДАЛО, ф. 2, оп. 4, д. 1276, л. 9.

14. Й. Гельстон, «Єврейський некрополь у Львові», «Галицька Брама», №1 (№37), Львів, 1998, стор. 15.

15. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 3, д. 166, л. 1.

16. ЦДІАУ, Львів, ф. 701, оп. 1, д. 376.

17. ДАЛО, ф. п-3, оп. 1, д. 278, лл. 38, 39.

Израїль, м. Бейт Шемеш, 2007

вітолдь шольтіня

на кракідалах

львів, поч. XX ст.

Якщо іти Гетьманськими валами, або однією із головних центральних вулиць Львова, що обмежують Вали з обох боків – вулицею Легіонів, або вулицею Гетьманською, то побачимо перед собою перспективу Валів, замкнену величною будівлею Міського театру (*Театр опери і балету*. – Прим. ред.), і опинимося на межі двох світів. Світів, цілковито різних і цілковито навзаєм контрастних. Аж важко повірити, що так колись було. А було, і то ще й як...

Ось уже за нашими спинами возноситься великий і потужний, майже пригноблюючий своєю пишною оздобою, Міський театр. Він ніби стоїть на сторожі чудового міського салону, що простягнувся аж до площі Мар'яцкої – парадних, пишно зелених Гетьманських валів і сусідніх кровотоків великого міста, його рухливих артерій. Натомість перед нами, з іншого боку площі Голуховських (*тепер пл. Торгова*. – Прим. ред.), починався діаметрально протилежний до попереднього світ Кракідалів.

Читаючи ці слова, львів'яни досконало знають, чим так різнився той світ, що, властиво, крилося за його чудернацькою назвою, натомість не львів'янам це треба якось пояснити. Отож, пояснюємо, починаючи від самої назви.

Вона з'явилася у той львівський, специфічний, розмашистий, уїдливиий і смішливий спосіб як скорочена офіційна назва дільниці – колишнього Краківського передмістя давнього Львова, а згодом, уже в наші часи, – площі Краківської. Як перша, так і друга назва нав'язувала до старого торгового шляху на Краків, що починався від Краківської брами у старих оборонних міських мурах. Кракідалами уже у наш час називали площу Краківську, правда, дещо видовжену її версією, від кінця вулиці Гетьманської до кінця вулиці Краківської, що

прямувала сюди з Ринку. Кракідалами називали також і значно більший обшир, що тягнувся на північ, його вулички, площі, завулки, подвір'я і проходи у густій забудові тієї найстаршої дільниці Львова.

З назвою дільниці ніби з'ясували, і тепер можемо зануритися у її неповторний характер. На загал, то була торговельна частина міста, яку, однак, можна сміливо описати тим одним словом, що і дотепер застосовують, говорячи про подібні торговиська: «базар». Щоденно тут пінилася торговиця на кшталт арабських суків, східних базарів чи західноєвропейських блошиних ринків. Специфічного колориту і звичаєвого характеру йому надавали, передусім, натовпи жидів, котрі власне тут, на старому Краківському передмісті, мали своє приміське гетто (окрім другого, але першого за хронологією, міського гетто), що згодом перетворилося у звичайну міську дільницю з неповторним жидівським характером.

Окрім численних жидівських гендлярів, тут промишляли не менші натовпи польських і русинських продавців і купців. Ті, що купували, були, переважно, з іще бідніших львівських передмість або з приміських сіл і містечок. Тут постійно панував великий рух, гамір і галас, що часто розривався розпачливим криком жертв різних ошуканців, шахраїв і розсипаних у натовпі злодюжок, а також свистками поліціантів, що полювали на різних «розбійників». Те звукове тло Кракідалів підмальовувалося іноді звуками гармоній і мандолін (зрідка інших інструментів), на яких місцеві «артисти» задля зарібку вигравали усілякі наймодніші тоді шлягери, не забуваючи водночас і про ті старі, які тут завжди любили, і звісно, не оминаючи і традиційні львівські пісеньки, давно

люблені не тільки тут, на Кракідалах, але й у цілому місті.

Цілі Кракідали були згрубша поділені на спеціалізовані торгові дільниці, де пропонували, зрештою, не тільки тандиту.

Перше гонорове місце за рангом належалося Краківській площі. Для цього були дві причини. По-перше, вона була на самому початку, а по-друге, це ж вона дала Кракідалам своє, правда, дивакувато видозмінене, ім'я.

Деякі мої знайомі кажуть, що я занадто прискіпливий перфекціоніст (попросту зануда). Що поробиш, усе, про що пишу, мушу передусім перевірити, а потім уже докладно і правдиво описати. Як наприклад, ось зараз.

Інформую панство, що площа Краківська (що зараз уже не існує у своєму первинному виді), мала колись форму видовженої трапеції зі сторонами 200, 150, 70 і 40 метрів. Площа тягнулася із заходу на схід уздовж довгого, тильного фасаду неокласицистичного Театру Скарбка (*тепер Національний драматичний театр ім. М. Заньковецької. – Прим. ред.*) і дальших забудов, аж до підмурівку костюлу Марії Сніжної, що притулився у підгір'ї Високого Замку. Площа долучала до себе і кавалок площі Голуховських, і вулиці Рутковського (*тепер Театральна*), Краковску (*тепер Краківська*), Косцельну (*тепер І. Гонти*), Жолкевську (*тепер Б. Хмельницького*), Штерншуса (*тепер Підмурна*) і Ашкеназі (*тепер Стара*). Дві останні назви вулиць свідчать про той особливий домінуючий етнічний характер Кракідалів, про який згадувалося раніше.

Можна було б Краківську площу назвати, звичайно, з певним перебільшенням, найбільш гідним анклавом цілих Кракідалів. По-перше, тому, що саме тут розташувався перший сталий ринок у Львові – поділена будівля із металевого

каркасу, де всередині 75 торгових місць посідали різники – безсумнівна, навіть без огляду на пропорції, аристократія Краківської площі. А по-друге, з огляду на згадуваний уже «візитівковий» характер цієї площі.

На самій же площі тягнулися ряди ляд і крамниць з товаром, що колись називався блаватним, а тепер – не так гарно і більш прозаїчно – тканини чи розмаїтій текстиль. Їх було дуже багато, доставляли їх просто з фабрик і коштували вони зовсім не дорого. Однак, вони мали і певну істотну ваду – були, відповідно до характеру торговиці, тандитні, марні. Що, однак, цілковито не заважало жвавій торгівлі ними.

На Краківській площі торгували також чимось, значно коштовнішим і шляхетнішим. Чим? Нехай на це запитання вичерпно і компетентно відповість Лем Кальтенберг фрагментом своєї книжки «Друзки розбитого дзеркала»:

«Кракідали мали кілька чарівних каре, у яких будки були завалені старими книжками. І не тільки старими. Але передусім саме у морі розмаїтій макулатури, що походила із збанкрутілих читалень і бібліотек, плавали рідкісні раритети. Скільки разів дрібна асистентська платня щезала тут без решти. Скільки чудових знахідок було зроблено у буді Нахума Рудого чи на ляді Міська Бородатого. Місько, що був «вічною дитиною», разом зі своєю приятелькою, ще доволі зальотною, хоча і бувалою дамою з однозначним минулим, мав на своїй ляді виняткові і рідкісні речі. (...)

Ідучи на Кракідали з боку вулиці Сонячної (тепер П. Куліша), неможливо було оминати ту ляду. Навіть, якщо йшлося до сусідньої, але децю втисненої углиб одного з каре будки Мотла Італійця, змушені були обходити бодай ріг широкої ляди. На ній перемішалося усе – окремі сторінки ельзевірів (Ельзевіри – родина голанд-

ських видавців і друкарів. – Прим. ред) поруч з номерами «Jacka Texasa», «Sitting Bull» чи «Шерлока Холмса», безцінних щорічників «Naszego Kraju», коштовних томів «Moputen-tów» Беловського.

Місько торгував доволі своєрідно: якщо торг з зятятим клієнтом затягувався, а він був у злomu гуморі, то міг видати в'язанку таких словечок, що від них бараніли навіть перекупки, що торгували прецлями, випічкою, хрумкими булками і плячками з цибулею. Але і для задоволення усіх. Місько, без особливих старань, домагався ціни, яку він хотів взяти, і великодушно доповнював куплений товар чудовим додатком. Було би грубо і нетактовно легковажити з такої великодушності. Можна було дорогою викинути той подарунок, якщо це був якийсь непотріб, але взяти його від Міська було обов'язком. Часами то був якийсь кримінал, або вирвана невідь звідки ілюстрація, але інколи... Я сам отримав колись, як додаток, дуже гарний, хоча дещо брудний, шкіц Дембіцького до ілюстрації «Легенд» Немоєвського.

Мотл Італієць, чи як розчулено називали його дами з забитої будками площі – Красень Мотьо, мав інші звичаї. Чорний і вихудлий, він насправді нагадував італійського *lazzarone*, відчайдуха. Своє прізвисько набув тому, що з клієнтами про ціну говорив італійською. То був пан з амбіціями психолога, що старанно нотував у пам'яті навички і норів клієнта, спостерігаючи за його поведінкою щодо так чи инак блискучого товару. Красень Мотьо, окрім усього, був ще й читачем, ознайомленим з усіма літературними новинками. Він дискутував зі мною на теми і Ясеньського, і Вандурского, цікаво інтерпретував Пайпера, що «дуже старається, але що ж поробиш, як не виходить?»,

без застережень любив тільки одного письменника і дуже дивувався, що не всі поділяють його прив'язаність до Крашевського.

Нахум Рудий і Песьо Заболотний належали до досвідчених і шанованих букіністичних бувальців. Попри них усі решта мали значення, як макове зерно. З погордою нехтуючи роздрібною торгівлею, вони, через давно знаних і озброєних адресами розповсюджувачів, поставляли великі партії книжок до місцевих бібліофільських аукл.

Кракідали – то була підкладка справжньої торгівлі антикваріатом, її куліси і робоча кухня. Кожен, поважаючи себе покупець, волів книгарні, чії власники не раз поповнювали асортимент власне на Кракідалах, особливо, коли розходилося про додаткові томи і, головно, коли йшлося про забраклі номери щорічних журналів».

Полишаємо вже Краківську площу і мандруємо подумки на площу Сольських (тепер пл. Зернова), що заледве за кілька хвилин ходу звідси. Підемо туди маленькою вуличкою з мало привабливою назвою Різнича (*Rzeźnia*, *тепер С. Наливайка*) і через невеличку площу одразу за нею, теж Різничу. Обидві назви не символізували ані промислової, ані торгової спеціалізації тієї частини Кракідалів, а нагадували тільки про колишню бійню, що стояла тут колись над відкритою ще Полтвою.

І ось уже площа Сольських, поміж вулицями Сонячною і Полтв'яною (тепер просп. Чорновола). Заким оповім про неї, пропоную кілька ономастичних, тобто називальних, студій.

Отже, площа ця на всіх мапах і у всіх путівниках міста Львова перед II Світовою війною подавалася під ніби неофіційною назвою, часом у дужках із зовсім іншим іменем. Офіційна її назва від 1871 р. – *Targowica Zbozowa*

(Зерновий ринок), а згодом, аж до 1939 р. – площа Зернова. Усі львів'яни свистали, якщо можна так сказати, на ті офіційні назви і називали площу на Кракідалах по старому (дуже старому) – площа Сольскіх.

Варто пояснити: Сольскі – то був рід, чимало представників з якого у XVIII і XIX ст. були чиновниками різних рангів у львівському магістраті. Поміж іншими – раєць і бургомістр Львова у третій чверті XVIII ст. пан Марцін Сольскі – «посесор Зюбри і Скнилова, багатий домовласник, добрий і щирий громадянин, що позичав місту гроші» – так його охарактеризував Францішек Яворскі у своїй книзі «O szarym Lwowie» («Про сірий Львів»). Марцін Сольскі, разом із «станами і народами міста ухвалював і підписував у Ратуші у 1772 р. резолюцію до австрійського генерала Гадіка і першого австрійського губернатора Галичини Пергена про те, що місто Львів не може присягати новому урядові, а хоче залишитися вірним найяснішому польському королю Станіславу Августу» (це також цитата з книжки Яворського).

Той Марцін Сольскі, а також інші Сольскі з роду перед ним і після нього були власниками тоді ще вільного кавалку ґрунту на передмісті. Власне з тієї причини він називався за іменем своїх власників – площа Сольскіх. У дужках значу, що уже після II Світової війни я мав честь і приємність познайомитися з одним із представників роду, др. Тадеушем Сольскім, і дуже цінував те знайомство. Пан Тадеуш Сольскі, тоді один із найбільших колекціонерів польських екслібрисів, був керівником Відділу графіки (а може, Кабінету рисунку? – не пам'ятаю докладної назви) бібліотеки ім. Осолінських у Вроцлаві. Дуже тішуся, що у той час з почуття львівської і колекціонерської солі-

дарности міг надати йому кілька дрібних послуг, зрештою, зі щирою взаємністю.

Повернемося, однак, до львівської площі Сольскіх. Лише у 1871 р, з огляду на її нові функції – місце торгівлі зерном, площу назвали Зерновим ринком (Targowica Zbożowa). Через багато років, уже в новому XX ст. слово «Ринок» у назві замінили на «Площа». І що з того, як для більшості львів'ян площа понад два століття залишалась Площею Сольскіх і інакше її ніколи не називали. Ось що значить сила звички і прив'язаність до традицій... І це далеко не єдиний приклад подібного традиціоналізму у львівській ономастиці.

Традиціоналізм традиціоналізмом, але площа Сольскіх завжди була – нема що крити – дуже занедбаним і прикрим місцем. Чудовий оповідач про «давній і вчорашній Львів» (це прозорий натяк на назву його книжки), згадуваний уже мною Францішек Яворскі, без манірності назвав площу «бідним, безнадійним, забутим, завжди заболоченим, холопським завулком».

Сказано було це сильно і безжалісно, однак саме такою була площа довгі десятиліття. Трохи (але тільки трохи) щось змінилося після засклепіння поближньої Полтви, потім знову, вже у XX ст., але також не занадто. А як та нещасна площа виглядала у наші, 30-ті роки? Я був на ній, раз чи двічі під кінець того періоду, і от що з того запам'яталося.

Тоді площа була знаним і славним у Львові місцем продажу різної старовизни. Тут, за так званий «ламаний гріш», можна було купити дослівно усе – від будь-якої гайки за марних кілька копійок, через розмаїте, трошки дорожче залізничя різного гатунку, типу і призначення, десятки видів і фасонів одягу і взуття чоловічого, жіночого, дитячого, різною мірою зношено-

го і знищеного, аж до десятків видів розмаїтого «культурного» товару – картин різної якості: від страшних, уразливо кольорових кічів, аж до безсумнівно якісних творів, часом навіть видатних малярів.

Кілька слів про той останній вид товару на площі Сольських. Ті, хто торгували картинами, зазвичай не мали зеленого поняття про їхню справжню мистецьку цінність. Вони оцінювали картину за критеріями вартості ... рами картини. Зазвичай рама, а не те, що у ній розміщено, була чимось конкретним, що можна було оцінити. Тому то й розповідають, що тоді у Львові можна було купити картини відомих майстрів за три, а то й два тодішніх злотих... Водночас, продавцю залишали ще й чудову, багато позолочену раму картини, що вартувала у нього щонайменше десять злотих.

І ще одна відомість про зниклу уже без сліду площу Сольських. Тоді, коли та площа ще існувала, на ній стояло аж 350 будок і ляд із різною тандитою (і з цінними, часом, картинами...). Походження того товару було невідоме, однак, нікого це не обходило – ані клієнтів, ані поліцію. Ціни на спродувані там товари були не стільки умовними, скільки вільними. Якщо продавець хотів за щось десять злотих (чималі гроші, як на той час), то йому можна було пропонувати навіть один злотий. Продавець не ображався і після традиційних і запеклих торгів віддавав товар за ... півтора злотих. А як приємно було там торгуватися...

І, нарешті, третє осердя, якщо можна так сказати, торгового мікрокосмосу, яким були Кракідали: площа Теодора. По діагоналі від площі Сольських її відділяли дослівно кроки, поміж вулицями Полтв'яною, Медовою, Старотандетною (*тепер Мулярська*) і Вугільною. Мої дорогі земляки, чи чуєте ви (тут я, звісно, трохи

перебільшую) специфічний, унікальний «смак» і єдиний у своєму роді «запах» тих назв? Де ще, у якому місті, можна знайти такий неповторний набір назв?

І до того ж, та інтригуєча назва площі... Що за Теодор, чому власне Теодор? Тоді, роки тому, я нічого про це не знав, безпечно розмірковуючи, що, мабуть, назву площі дали за іменем якоїсь локальної, званої і заслуженої особи власне з таким іменем. Не знав також, що у переліку вулиць на популярній мапі Львова В. Горбая той загадковий Теодор мав багатозначний придомок «святий». Навіть якби знав, то нічого той факт мені б не сказав. Бо чому тут, у Львові той святий Теодор є, як у нас говорилося, «augerechnet»? (*з нім. Відзначений, виділений. – Прим. ред.*)

І тільки через багато років, мої урбаністичні студії, які я провадив уже поза межами рідного міста, привели мене до простого і цілком не революційного відкриття, що тут, на цьому місці, ще у XIII ст. стояла православна церква прадавнього, руського, княжого Львова – церква Св. Теодора. О, нездоланна сила львівських традицій!

Якщо ж уже знаємо патрона площі Теодора.., о, перепрошую, святого Теодора, то згадаймо ж, що діялося на тій площі. Оскільки площа мала свою чітку торгівлю спеціалізацію, то її життя прокидалося удосвіта, ще, властиво, затемна, коли тут розпочинався фруктовий торг. Усі місцеві фрукти перш ніж опинитися у сотнях крамничок і цукерень цілого Львова, гуртом продавалися саме тут.

О п'ятій годині ранку гуртівники завжди мушили приймати нелегке рішення: або за нижчою ціною спродати рештки товару і піти відіспати, нарешті, розірвану ніч, чи чекати на спізнілих покупців, яким не хотілося переривати сон, чи

самим стати роздрібними торговцями і продати залишки фруктів дрібними порціями. Зазвичай, вони залишалися на площі до третьої чи навіть четвертої половини – 12-ти годинний робочий день не був для них чимось надзвичайним. Хіба що якісь сезонні, делікатесні фрукти починали псуватися просто на очах, і тоді продавали їх швидше, за будь-які гроші. І на таку okazію часто розраховували любителі дешевшого товару.

Фруктовий базар був не єдиною спеціалізацією площі Св. Теодора. Другою особливістю ринку була щочетвергова і щоп'ятнична торгівля птицею. У вдалий рік, якщо тільки випадала суха, бездошова погода, над площею і над околицями здіймалася густа хмара пір'я, що було ознакою інтенсивної торгівлі птицею, котра у мішках і коробках звозилася з провінції власне на цю площу.

Птицю привозили зовсім не обскубану, бо така процедура не виплачувалася господарям з огляду на низькі ціни птиці на ринку. В одному старому львівському путівнику я знайшов інформацію, що курку тут купували заледве за один злотий, натомість у середмісті ціна на неї була уже удвічі вищою. Тутешні продавці птиці, аби згаяти час і заспокоїти нерви через напружене очікування покупця, гарячково виривали пір'я зі свого товару. В результаті два дні поспіль площа Св. Теодора і ціла околиця дослівно потопали у хмарах пір'я. Поза тим, гола птиця була, звісно, дорожчою, аніж необскубана. Ринкова оплата за місце торгівлі була по десять грошей за кожен продану курку – ціна двох великих булок...

Гуртова торгівля фруктами і продаж птиці не вичерпували усіх спеціалізацій площі св. Теодора. Їх доповнював найдешевший у Львові продаж м'яса, яким займалися тут аж 150 різ-

ників і стільки ж їхніх дружин. Кілограм яловичини тут коштував 50-60 грошей, тобто половину ціни у середмісті, наприклад, на Галицькому базарі. На площі св. Теодора м'ясо було, звісно, гіршого гатунку, бо на Кракідалах як тандита, то тандита. Тому то послугами м'ясного ринку на Теодора користалася переважно бідота з Клепарова і Замарстинова. Переважно це були католики, бо жидівська злидарня мала до диспозиції чергову спеціальність площі св. Теодора: рибний базар. Ляд із різними рибами, головно з оселедцем (для бідніших), карпами і щуками (для багатших) було там з двадцять п'ять.

У своїх львівських іконографічних збірках я маю трохи автентичних, передвоєнних, документальних фотографій, що ілюструють щоденне життя саме на площі св. Теодора. На одній із них видно ряд ляд з печивом, яке тут також продавали місцевій бідоті і сільським бабам з характерними кошиками у білих плахтах за плечима, як це дуже добре видно на одній із світлин. На першому плані фотографії видно, як місцевий газетяр пробує продати тут свої газети.

На іншій чудовій світлинці дві старі жидівки, що торгують рибою, нахвалюють свій товар, витягаючи його руками просто з великих бочок. На третій світлинці група підозрілих уже самим своїм виглядом осіб обступила колом невеличкий столик – очевидно, там точиться популярна азартна гра у «три карти». На четвертій фотографії ...

Дамо уже їм спокій, не будемо викликати духів... Адже те, що на своїх майстерних світлинах зазнимкувала чудова львівська фотомайстриня пані Яніна Межецька, яка через роки потому і подарувала мені свої роботи до моєї

колекції – те віддавна вже є тільки духом, при-
марою, фантомом...

Як, зрештою, і самі Кракідали, чий дух, бо-
дай на короткий час, я намагався викликати...

Переклала Ірина Магдши

львів, краківське передмістя, поч. ХХ ст.

володимир меламед

львів, кам'яниця коркезів на вул. жидівській, 1900 рр.

ПУТІВНИК СТАРИМИ ГЕБРЕЙСЬКИМИ ВУЛИЧКАМИ

Краківське передмістя

Після знайомства з історією ми запрошуємо читачів пройтися вулицями двох колишніх єврейських районів міста, уявити, як виглядали в минулому розташовані тут будинки, згадати людей, що колись тут жили. Не забудемо і Старий єврейський цвинтар, і потім від середньовіччя перейдемо до другої половини XIX – першої половини XX століть, у той час, коли євреї вже одержали право проживати в будь-якій частині міста. Донині збереглися і деякі стародавні будинки – свідки минулого єврейської громади.

Первісне поселення гебреїв у княжому Львові було у районі Замкової гори. Район цей із другої половини XIV століття одержав назву Краківського передмістя, тоді ж з'явилася і Громада передмістя. Саме тут євреї побудували перші синагоги і житлові будинки, переважно дерев'яні, що не збереглися до наших днів. На рубежі XVI-XVII століть тут з'явилася Велика синагога, практично єдина на той час кам'яна будівля цього єврейського району. З XIX століття Краківське передмістя, будучи традиційно єврейським районом, починає забудовуватися кам'яними будинками. З'являються нові синагоги, Доми навчання (Бет-Гамідраші), хасидські синагоги і молитовні будинки. У XIX столітті єврейський район колишнього передмістя розширюється до сьогоденішнього Краківського ринку і вул. Клепарівської.

В епоху середньовіччя територія Краківського передмістя в юридичному сенсі була різнорідною. Землі по правому березі Полтви перебували під юрисдикцією Замку, тобто старости – представника короля; лівобережжя відносилося до юрисдикції міста. Гебреї воліли владу королівського старости, що надавала їм

захист і досить широкі можливості, а саме: будувати будинки, продавати і купувати нерухомість (Привілеї короля Зигмунта Августа, XVI століття). Тому багато гебреїв селилися між північними стінами міста і рікою Полтвою. Мешкали там небагаті люди, що займалися, як правило, малопrestiжними заняттями, але це не завадило їм бути сміливими і хоробрими захисниками свого району.

Вигляд передмістя змінювався частіше, ніж вигляд міста, що було пов'язано з численними війнами й облогами, у результаті яких страждало, насамперед, незахищені околиці. Лише з другої половини XVIII ст. життя гебрейського передмістя стало більш спокійним. У цей час центр громади переміщається в район вулиць Сянської (Божничя)* і Старої (Цебульна), де була Велика синагога.

У XVII ст. територія єврейського передмістя включала наступні вулиці: Сянська (Божничя), Мстислава Удатного (Старозаконна), Підмурна (Смоча), Овочева (Овоцова), Стара (Цебульна), а також частину вулиці Б. Хмельницького (Жолкевської) у районі пл. Старий Ринок.

Велика синагога передмістя, розташована на вулиці Сянській (Божничя), була побудована не пізніше XVI століття. Пожежа 1623 р. заподіяла синагозі значної шкоди, загинуло її внутрішнє оздоблення і дах, повністю згоріла бібліотека. Синагога була відбудована у 1632 р. Згодом вона ще кілька разів горіла – під час облоги Львова у 1648 р., у 1664 р., внаслідок погрому, вчиненого на передмісті студентами єзуїтського колегіуму. Учетверте синагога горіла і була пограбована під час єврейського погрому 22–24 листопада 1918 р., після відходу з міста українських військ. На відновленому будинку з'явилася табличка: «У пам'ять про пожежу під

час погрому 19 кислева 5579 р., про що записано в пінаксі (хроніці. – В. М.) синагоги».

П'ята пожежа була для Великої синагоги передмістя останньою – як і інші львівські синагоги, її знищили нацистські окупанти під час Другої світової війни. Зараз там ринок Добробут і нічого вже не проглядається.

Відповідно до збережених описів синагоги, незважаючи на численні пожежі і перебудови, у ХХ ст. її основу надалі становила будівля 1632 р. із внутрішнім оздобленням ХVІІІ ст. Піднявшись на кілька сходинок, можна було потрапити у довгий коридор, розташований уздовж західної стіни. Звідси йшли сходи на галерею для жінок і до двох невеликих цехових молитовень. На першому поверсі були молитовні малярів і учителів Мойсеевого Закону, а також службові приміщення. Головний молитовний зал мав три високих вікна, чотири тосканські колони підтримували склепіння перекриття. Східна стіна, де розміщалася вівтарна шафа, була прикрашена орнаментами, біля неї стояв значних розмірів світильник, відлитий у майстерні Кшиштофа Францке 1775 р. у Вроцлаві. Біля західної стіни, під галереєю для жінок, був ще один балкон, на який провадили спеціальні сходи. У свій час балкон призначався для учнів і їхніх наставників. На думку М. Балабана, такий балкон практично не зустрічався в інших синагогах, побудованих у Польщі. Сама синагога була центром усього єврейського району, а площа біля неї служила місцем торгівлі. Вона ж створювала архітектурний ансамбль декількох вулиць – Старої (Цебульної), Санської (Божничої), Овочевої (Овочової).

У першій половині ХХ ст. поруч з Великою синагогою розташовувався цілий комплекс синагогальних будівель: три досить великі молитовні, а також кілька десятків невеликих – усі

вони були цеховими або братськими. На цій же вулиці (Санській) був також Бет-Гамідраш (Будинок навчання) передмістя, побудований наприкінці ХVІІІ ст. Склепіння головної зали Бет-Гамідрашу підтримували масивні колони, з трьох боків були високі вікна. Будинок навчання мав свою велику бібліотеку. На перетині вулиць Лазневої і Санської була Синагога хасидів, так званий Хасидим Шул, перебудована на початку ХХ ст. архітектором Шлесном у стилі синагог ХVІІ-ХVІІІ століть.

Велика синагога, Бет-Гамідраш, Синагога хасидів не збереглися до наших днів. Зруйновані під час нацистської окупації, вони були остаточно розібрані у післявоєнний час. Про зниклі будівлі на Санській, Мстислава Удатного, Підмурній, Старій, Веселій, Овочевій, Лазневій нагадують імпровізовані скверики, майданчики, просто порожні, незабудовані ділянки. Незважаючи на те, що вулиці часто мають криволінійну, звивисту форму, можна, перебуваючи у центрі району, на вул. Санській, на місці Великої синагоги, охопити поглядом увесь квартал. Не проглядається тільки площа Старий Ринок, на якій у 1846 р. була побудована одна із найбільших у Львові синагог – Синагога прогресистів (реформаторів), відома за назвою Темпель, або Храм. Темпель також був знищений нацистами, причому разом з людьми, що там були.

Слід зазначити, що більшість збережених будинків тим чи иным чином перебудовані у післявоєнний час, а деякі просто розібрані.

Про те, що це був район компактного проживання єврейського населення, нагадає сьогодні тільки чудом уціліла Синагога хасидів-новаторів на вул. Вугільній, побудована в середині ХІХ ст. на кошти купця Якуба Глянцера. У післявоєнний час це була єдина діюча

у Львові синагога. У 1962 р. за рішенням міської влади її закрили, а в приміщенні розмістили кафедру фізичного виховання поліграфічного інституту. У 1990 р. Львівська міська рада передала будинок Товариству єврейської культури ім. Шолом-Алейхема.

Хоча історико-архітектурні пам'ятники, за винятком Синагоги хасидів, не збереглися, усе таки варто заглянути на ці вулиці, де минуло життя багатьох поколінь львівських євреїв, подумки уявити синагоги і молитовні будинки. Багато про що говорять і довоєнні назви вулиць: Макавеїв, Божнича (Синагоги), Старозаконна, Ашкеназі, доктора А. Штерншуса, і далі, у напрямку до Старого єврейського цвинтаря – Берка Йоселовича, Рапопорта (вулиці повернуто колишню назву), рабина Мейзелса. Можливо, згодом у скверах і на майданчиках з'являться відповідні меморіальні таблички.

З другої половини ХІХ ст. євреї вже компактно проживали також на сусідніх зі старим районом вулицях: Слонечній, Шпитальній, Джерельній, Шолом-Алейхема, Клепарівській, Броварній. Тут же до Другої світової війни розміщувався Старий єврейський цвинтар, що обмежувався вулицями: Рапопорта, Клепарівською, рабина Мейзелса (Броварна**) і Шпитальною. Зараз на місці цвинтаря розташований Центральний (Краківський) ринок і автобусна станція. Єврейський цвинтар частково був знищений нацистами під час війни, а в післявоєнний час руйнування довершили міські влади. Збереглися описи цвинтаря й альбом фотографій низки його пам'ятників, виконаний у 1925–1928 р. Львівським товариством опіки єврейських пам'ятників старовини. Найстаріший надгробок ймовірно датувався 1348 р. М. Балабан вважав, що цвинтар міг існувати з кінця ХІІІ ст. і був найдавнішим на всій Червоній Русі,

оскільки слідів іншого, більш старого, цвинтаря знайдено не було.

Відповідно до міських актів, гебрейська громада одержала частину цієї території у 1414 р. Можна припустити, що з початку існування громади аж до 1855 р. (закриття цвинтаря) воно було єдиним для євреїв міста і передмістя. Первісний цвинтар був невеликим, але територія його періодично розширювалася за рахунок нових ділянок землі. З ХVІІ ст. його межі суттєво не змінюються аж до Другої світової війни. Характерно, що з появою в 50-і роки ХІV ст. нової гебрейської громади усередині міських стін цвинтар лишився спільним для обох громад.

Відповідно до описів, у його центральній частині, де надгробки розташовувалися особливо тісно, був так званий пантеон. Там спочивали люди, що увійшли в історію громади: Нахман і Мордехай Ісаковичі (1618 р.), Золота Роза (Роза Нахманова), дружина Нахмана Ісаковича (1637 р.), Єшуа Фальк (1614 р.), Давид Галеві (1667 р.), Адель Кікінес із Дрогобича (1710 р.), брати Хаїм і Йона Рейцеси (1728 р.), Хаїм Рапопорт (1771 р.), рабин Якуб Орнштейн (1839 р.), рабин Абрахам Кон (1848 р.). Багато надгробків з однією датою – 1664 р., тоді були поховані жертви погрому, вчиненого студентами єзуїтського колегіуму. Багато надгробків мали характерні символи: благословляючі руки – символ *когена* (буквально жерця, священнослужителя), миска і глечик – символ *левіта* (представника коліна Леві), книги – символ ученого. Були й сімейні символи: ворон – у Рапопортів, олень – у Ашкеназі, голуб – у Кікінесів. Тут, у цій частині, ховали видатних представників львівського єврейства. Незважаючи на те, що цвинтар знищений, місце це залишається святим.

Гебрєйський квартал у середньовічному Львові

Від передмістя вул. Краківською пройдемо на територію середньовічного міста, до перетину вулиць Руської й Івана Федорова. Тут, на цьому перехресті, кілька століть були ворота, що провадили до гебрєйського кварталу (гетто). Частина вулиці Івана Федорова – від Руської до Старосвєрєйської – з другої половини XIV ст. до 1871 р. називалася Гебрєйською, з 1871 р. по 1949 р. вона була відома як Бляхарська. До середини XIX століття ця вулиця була центром міського свєрєйського району.

При вході на Свєрєйську вулицю, з правого (західного) боку, стоїть будинок з виступаючими контрфорсами. З лівого боку вулиці до 1908 р. був також будинок з контрфорсами, що стояв у лінії старих будівель, тобто ближче до дороги, приблизно так, як розташований будинок №31 (останній будинок з лівого боку). На виступаючих контрфорсах обох будинків висіли ворота – так звана «жидівська брамка», іменована в офіційних актах латинською мовою – *Porta Judaeorum*. У народі її називали просто Брамкою, а по-свєрєйськи – *der Tojr* (*das Tor*). Зменшувальна назва «брамка» відрізняла її від великих міських Краківської і Галицької брам. Однак, у порівнянні з хвіртками, що тоді існували – Босацькою й Єзуїтською – «Брамка» була значно більшою. Будучи на розі двох вулиць, що визначали межі гебрєйського кварталу, вона служила єдиним входом і виходом, а вечорами зачинялася на подвійні засуви як з боку міста, так і з боку гетто.

Кутовий будинок з лівого боку тепер відноситься до вулиці Руської, його було побудовано після 1907 р. Раніше на цьому місці був будинок №17, що виходить на Свєрєйську вулицю, відомий з XVI ст. як кам'яниця Михалевича, за

іменем свого першого власника. У XVI ст. будинок належав Стефаку і Гелені Хомицям, а в XVII ст. (з 1617 р.) – Мордехаю Ісаковичу, сеньйору (голови) львівських свєрєїв. З 1706 р. і майже до кінця XIX ст. будинок належав родині Штернбахів, родоначальник якої Арон Абрамович був надвірним фактором князів Чарторийських.

До 1906 р. поруч з кам'яницею Михалевича була Докторська кам'яниця, побудована в другій половині XVII ст. Будинок цей виділявся не тільки в свєрєйському кварталі, але й у місті, оскільки був побудований у стилі ренесанс. На його першому поверсі були двостулкові двері з кам'яним порталом. Масивні сходи провадили на 2-й і 3-й поверхи, де розташовувалися кімнати у два вікна зі склепінними стелями. Вікна 2-го і 3-го поверхів мали кам'яні обрамлення з орнаментами. Четвертий поверх із трьома вікнами був добудований пізніше. Будинок належав доктору Сімхе Менахему, придворному лікарю короля Яна Собєського. Ім'я доктора було добре відоме далеко за межами Львова. Будинок, природно, пережив свого господаря, але зберіг його ім'я. З 1767 р. його власником став Ізраель Йосифович, орендар общинних податків. На початку XX ст. будинок почав руйнуватися і, незважаючи на протести Товариства консерваторів старожитностей, власниця будинку вирішила його знести. Таким чином, на місці двох будинків – №17 і №19 у 1908 р. з'явився новий кутовий будинок, що виходить на вул. Руську під №16.

Наступним ліворуч був будинок під номером 21. Сьогодні перед нами будинок, побудований у 1908–1909 р. архітектором Леоном Графом на місці кам'яниці XVI ст. До повної перебудови кам'яниці з лівого боку розташовувалася широка в'їзна брама, усередині якої була

крамниця; підвали склалися з двох ярусів; всі обрамлення дверей і вікон були кам'яними, але без прикрас. Вхід у підвал верхнього ярусу був з вулиці, а в нижній підвал – усередині будинку, при вході. Можливо, будинок раніше складався з двох окремих частин, тому що кімнати були на різних рівнях. У XVIII ст. будинок належав Шломо Крохмалю і тому називався кам'яницею Крохмальовською.

Будинків під №№ 23 і 25 у даний час не існує, вони були розібрані у першій чверті XX ст. Кам'яниця, що була під №23, називалася Лейзеровською за іменем власника Лейзера Бороховича. Відповідно до описів, зовні будинок не мав характерних рис, за винятком кам'яних обрамлених дверей і вікон. У другій половині XVIII ст. будинок за розпорядженням польської влади був переданий підвоєводі і бургграфові, що контролював діяльність єврейської громади. Тому тут і відбувалися суди, що розглядали, як правило, справи між євреями і неєвреями. В актах того часу будинок іменується як кам'яниця підвоєводського управління. До кінця XVIII ст., коли австрійська адміністрація продала будинок Лейзеру Бороховичу, з'явилася назва Лейзеровська кам'яниця.

Поруч з Лейзеровською стояла кам'яниця під №25, іменована Кривесовською, чи Костевською. На цій ділянці в XVI ст. якийсь Кость Русин побудував будинок, передавши його потім своєму зятю – греку Ахелему. На початку 1601 р. кам'яницю придбав єврей з передмістя Арон Рубинович, і відтоді вона належала євреям. Пошкоджений під час шведського вторгнення (1704 р.), а потім відбудований будинок був уже власністю відомого керівника громади Зельмана Пінкасовича. У перше десятиліття XX ст. будинок, досить запущений і напівзруй-

нований, залишався останнім з будинків старої забудови лівого боку вулиці.

На вул. Івана Федорова, як і за старих часів, виділяється будинок під №27. Теперішнього вигляду він набув у 1912–1913 р. Автор проекту – архітектор Леопольд Райс. Широкі тристулкові вікна з кам'яним обрамленням, кладка з темно-червоної цегли без штукатурки, металеві ворота і ковані вхідні двері, кам'яна табличка на рівні третього поверху з написом на івриті, аттик на даху – усе це виразно виділяє будинок серед інших, роблячи його ніби центром вулиці. Примітно, що на вхідних дверях будинку, з правого боку, угорі, збереглося заглиблення для *мезузи* – пергаменту з цитатою із книги Диварім (Второзаконня), поміщеного у спеціальній футляр.

Кам'яниця з'явилася на цьому місці у 90-і роки XVI ст., на ділянці, що належала знаменитому львівському фінансисту і підприємцю Ісаку Нахмановичу. Її споруджував, очевидно, італійський архітектор Павло Щасний уже при синах Ісака – Нахмані і Мордехаї. З початку XVII ст. будинок стає власністю сеньйора львівських євреїв Мордехая Ісаковича.

З другої половини XVII ст. у кам'яниці розміщалося правління Миської єврейської громади, у зв'язку з чим тут завжди було багатолюдно. Але особливу популярність будинок здобув на початку XVII ст. у зв'язку з процесом між Миською єврейською громадою і єзуїтами за право володіння синагогою Нахмановичів. Сама синагога була у дворі будинку Мордехая Ісаковича і з усіх боків була оточена будівлями. До 1594 р. відноситься побудова галереї для жінок. Тоді ж був вимощений двір. Остаточні роботи були закінчені при синах Ісака – Нахмані і Мордехаї. Одночасно був побудований фронталь-

ний будинок по вул. Жидівській (згодом №27), що закрив вхід до синагоги з боку вулиці.

Назва «Золота Роза» закріплюється за синагогою через певний час після її повернення єврейській громаді. Незважаючи на те, що красуня Роза, дружина фундатора синагоги Нахмана Ісаковича, не грала жодної вирішальної ролі в її поверненні, ім'я Рози згодом стало оточене легендами. Коли події процесу стали вже далеким минулим, народний поголос пов'язав чудесне повернення синагоги з її ім'ям. Інша, поширена назва синагоги пов'язана з діяльністю у Львові рабина Давида Галеві, відомого талмудиста, автора коментарів до зводу законів Йосефа Каро – «Шулхан Арух» (Накритий стіл). Основна праця Галеві називалася «Туре Загав» (Золоті ворота). Тому часто, говорячи про синагогу Нахмановичів, називали її «Туре Загав» у пам'ять про рабина Давида Галеві, що молився тут.

Упродовж усього існування синагоги аж до нацистської окупації Львова в річницю повернення святині, у ту ж суботу, що й у 1609 р., читалася тут Пісня порятунку (Шир Гіула), написана спеціально на честь цієї події видатним талмудистом і філософом Ісаком Галеві, братом Давида. Синагога Нахмановичів упродовж століть як дзеркало відображала основні події історії Міської єврейської громади. Так було у 1648 р., коли тут звучали молитви людей, що очікували своєї долі в обложеному місті. Так було в 1664 р., коли самовіддані захисники синагоги відбивали штурм студентів єзуїтського колегіуму, а після погрому на підлозі лежали розірвані сувої Тори і молитовні книги. У синагозі молилися відомі рабини і вчені, проголошувалися палкі проповіді. Зі століття в століття біля вівтарної (східної) стіни почесні місця посідали керівники громади і рабини – Давид

Галеві, Цві Ашкеназі, Хаїм Рапопорт, Якуб Орнштейн.

Основний будинок синагоги зберігав свій первинний вигляд, а поруч поступово росли нові будівлі. До нацистської окупації Львова синагога «Золота Роза» була оточена забудовою трьох вулиць: Бляхарської (Івана Федорова), Боїмів (Старосврейська) і Шклярської (тепер не існує). Пройшовши через браму будинку №27, можна було потрапити у виступаючу вперед прибудову (пуліш), що веде до синагоги. У середині 20-х років ХХ століття ця прибудова була розібрана. Невеликі двері провадили до низького склепінного приміщення під галереєю для жінок. Сама галерея була на рівні другого поверху, у західній стіні, куди вели сходи. Молитовна зала була прямокутною, з готичними склепіннями, що сходяться в п'ятьох точках (п'ять замкових каменів). У стінах збереглися високі готичні вікна. У центрі східної стіни була вівтарна шафа – Аарон-Гакодеш і поруч пульт для кантора. У середині молитовної зали розташовувався прямокутний подіум – біма чи альмемор, тобто амвон –підвищення для читання Тори. Амвон був оточений витонченою і оздобленою решіткою. На ньому був стіл, вкритий вишитою скатертиною, призначений для сувоїв Святого Письма – Тори. Вівтарна шафа була виконана у ренесансній манері. Тут же стояв великий семисвічник, подарований синагозі в 1690 р. доктором Сімхе Менахемом. Крім цих предметів, художньою цінністю були світильники, люстри, скарбонка у формі кропильниці біля входу, так зване крісло «пророка Іллі» для обряду обрізання, пульт для кантора, дві залізні брами ХVІ ст., обрамлені дерев'яним футляром ХVІІІ ст. У скарбниці синагоги до Другої світової війни зберігалися прекрасні

чохли (парохети) і щитки-підвіски для сувоїв Тори.

Через бічні двері синагоги можна було потрапити в темне приміщення, що служило до середини XVIII ст. в'язницею. Початково судочинство відбувалося в одному з приміщень синагоги. З виділенням для підвоєводського суду окремого будинку (№23) в'язниця була перенесена у крайній будинок на вул. За збройвною (Арсенальна). Після цього колишню в'язниця використовували як перехід до Будинку навчання – Бет-Гамідрашу, розташованому на сусідній вулиці Староєврейській (зараз Новоєврейська) під №41. Цей Бет-Гамідраш був також зруйнований нацистами в період окупації.

З 1604 р. по 1801 р. синагога Нахмановичів була головною міською синагогою, і в ній зберігалися книги хронік Громади (пінакси), її скарбниці і всі документи. З побудовою нової Великої міської синагоги наприкінці вулиці Новоєврейської на місці розібраної в 1797 р. колишньої, синагога «Золота Роза» поступово відходить на другий план.

Після руйнування «Золотої Рози» нацистами збереглися тільки окремі її фрагменти: основи стін, частина північної стіни з вікнами, нижня частина західної стіни з входом, а усередині синагоги – основа амвона, чотирьох колон і заглиблення для вівтарної шафи у східній стіні. Сьогодні, якщо пройти через двір будинку №27, можна, як і колись, наблизитися до входу синагоги, тобто до її західної стіни, викладеної з масивного каменю, зі збереженими контрфорсами, і побачити фрагменти порталу. Тепер у правій частині двору розміщені підсобні приміщення, перероблені з прибудови, що була свого часу входом на галерею для жінок. Це саме той дворик, де упродовж декількох століть концентрувалося суспільне і духов-

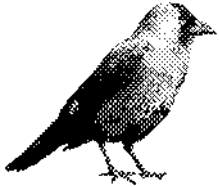
не життя єврейської громади міста. Правда, раз про це мало що нагадує.

Якщо ж вийти на вул. Староєврейську і пройти повз бетонні блоки, що символізують фундамент колишнього Бет-Гамідрашу, то перед нами постануть руїни «Золотої Рози». Спустившись вниз, потрапляємо на рівень підлоги, звідси добре видно глибокий вхідний проріз з частково збереженою скарбонкою, цегляні основи чотирьох колон, а також фундамент амвону.

Вже в наш час, у 80-х роках ХХ ст., були проведені певні роботи з консервації і часткової реставрації збережених фрагментів синагоги. Вони були частиною проекту з консервації і часткової реставрації району, що прилягає до «Золотої Рози», виконаного групою львівських архітекторів під керівництвом Г.М. Новаківської.

На жаль, за проектом була виконана тільки незначна частина робіт, і руїни «Золотої Рози» чекають їхнього продовження. Було б доцільно на території колишньої синагоги, а це будинок №27 по вул. Івана Федорова і ділянка з боку вул. Староєврейської, створити музей історії Львівської єврейської громади під відкритим небом. Можливо, згодом так і буде. А поки що продовжимо нашу прогулянку єврейським кварталом.

Наступним з лівого боку вулиці є будинок під №29. Зараз це чотириповерховий будинок, побудований у 1904 р., за проектом архітектора Артура Шлеєна. У першій половині XVI ст. на цьому місці стояв будинок, що називався Соколовська кам'яниця. Перед пожежею 1571 р. він перейшов у власність магістрату. У 1604 р. кам'яницю купив голова Гебрейської міської громади Мордехай Ісакович і ґрунтовно перебудував. У перебудованому будинку Мордехай

Ісакович відкрив гебрейську лікарню (гекдейш), перша згадка про яку зафіксована 1628 р. Починаючи з того часу аж до 1939 р. у Львові існувала спеціальна єврейська лікарня. Згодом із середини XVIII ст. лікарня розміщувалася в одному з будинків наприкінці вул. Староєврейської, а з 1804 по 1903 р. – на вул. Шпитальній. У 1903 р. був відкритий новий, обладнаний на високому медичному рівні, єврейський шпиталь по вул. Рапопорта, 8, побудований на кошти підприємця і банкіра Мауриція Лазаруса. Крім того, окремих гекдейш існував у передмісті. Традиційно єврейська лікарня виконувала функції не тільки лікувальної установи, але і притулку для самотніх, убогих, калік, надавала нічліг і відпочинок заїжджим купцям. Утримувала й опікувалася лікарнею громада. Після переносу лікарні на вул. Староєврейську Соколовська кам'яниця належала голові громади Йосифу Цимелю, а в 1788 р. будинок перейшов у власність його сина Вольфа. Зараз це чотириповерховий будинок, що зберіг свій вигляд з початку XX століття.

Останнім з лівого боку вулиці йде кутовий будинок, колись під №31, зараз же вхід у нього – з вулиці Староєврейської (№35). Тепер це триповерховий будинок, перебудований у 1906 р. за проектом архітектора А. Шлесна. Що стосується минулого, то відомо, що у 1588 р. єврейська громада купила цю земельну ділянку, так звану «Парцелю плачок», у міської Ради. Мабуть, у XVII ст. на цьому місці вже була кам'яниця, назва якої не відома, а в XVIII ст. будинок належав Хаїму Чоповнику, орендарю зборів від продажу алкогольних напоїв. Збережена донині маска в кутовій частині будинку на рівні другого поверху говорить про те, що тут був шинок. Наприкінці Єврейської вулиці був колодязь, за користування яким громада повин-

на була платити магістрату щорічно визначену суму.

Правий бік Єврейської вулиці (від вул. Руської) був забудований раніше від лівого, і також часто перебудовувався. Останні капітальні зміни сталися до і частково після Другої світової війни.

Перший будинок під №20 від вулиці Руської – це так звана кам'яниця Коркесів. Будинок зберіг масивні контрфорси, до яких кріпилися ворота, що ведуть до кварталу. У XVII ст. будинок належав відомій родині Нахмановичів, а в середині XVIII ст. він перейшов до родини Абловичів, чи Коркесів, і перебував у їхніх руках до початку XX ст. Сусідній будинок під №22 у другій половині XVIII ст. належав Маркові Абрамовичу. У той час будівля не сусидила безпосередньо з кам'яницею Коркесів, а розділялася двором. Згодом ця ділянка була куплена Коркесами, що отримали можливість розширити свою кам'яницю. Ці два будинки перебудувалися на початку XX століття, у 30-і роки, а також у післявоєнний час. У результаті перебудов вони були об'єднані в один будинок, під №20 із спільним входом. Крім контрфорсів, на першому поверсі також збереглися фрагменти торгових і складських приміщень.

Наступних двох будинків під номерами 24 і 26 тепер не існує. На їхньому місці облаштований дитячий майданчик. У свій час обидві кам'яниці були добре відомі в кварталі. Будинок №24 називався Лахмановською, чи Нахмановською кам'яницею, а мешкав у ній на початку XVII ст. Нахман Ісакович разом зі своєю матір'ю Хвалою. Як виняток, магістрат дозволив йому підвести до будинку воду з міського водогону. З 1637 р. кам'яниця перейшла у власність сина Нахмана – Ісака. У середині XVII ст. Ісак Нахманович збанкрутував, однак зумів

зберегти будинок і передав його своєму сину Нахману. Так, від батька до сина будинок переходив до середини XVIII ст., коли черговий Ісак Нахманович, заборгувавши велику суму якимсь Бочковичам, змушений був відступити будинок кредиторам. У Бочковичів будинок відібрало місто і продало монастирю Домініканців. У справу енергійно втрутився онук Ісака Нахмановича Герш Лахманович, що після тривалого процесу повернув батьківський дім. Про будинок під №26 відомо, що в середині XVIII ст. він належав Авнеру Цельнику, члену цеху рознощиків.

Будинок №28, що дійшов до нас у перебудованому виді, був відомий у XVII ст. як Рабиновська кам'яниця, оскільки саме у ньому розташовувалася єшива – вища талмудична школа, очолювана тоді відомим рабином Єшуа Фальком. Спочатку кам'яниця належала родині Жолкевських, а в 1590 р. її, спеціально для відкриття єшиви, придбав великий фінансист Ізраель Йосифовичем, тесть Єшуа Фалька. Після смерті рабина Єшуа Фалька будинок продовжував називатися Рабиновським. У середині XVIII ст. кам'яниця належала монастирю Кармелітів взутих, а з 1788 р. перейшла у власність Зусмана Лейби Балабана, керівника громади. Під час пожежі 1837 р. будинок дуже постраждав. Теперішнього вигляду цей триповерховий будинок набув в результаті перебудови на початку XX століття. На першому поверсі зберігся вхідний коридор зі склепіннями овальної форми.

Останній будинок з правого боку Єврейської вулиці (№30) був побудований у XVI ст. і проіснував до пожежі середини XVIII століття. Потім порожня ділянка, що належала Домініку Никоровичу, була у 1767 р. куплена Ізраелем Пінкасовичем, який побудував тут нову

кам'яницю. Відтоді за будинком закріпилася назва Пінкасовська кам'яниця. У 70-і роки XIX ст. будинок був перебудований і став кутовим. Тепер це 4-поверховий будинок, фасади якого сформувалися у 90-х роках XIX ст.

Крім Єврейської вулиці, до складу міського єврейського району входила вулиця Єврейська Нова, котра з 1888 р. називалася вулицею Боїмів, а у післявоєнний час – вулицею Фрунзе, з 1990 р. вона була перейменована на Староєврейську. На думку М. Балабана, найдавнішою частиною міського гебрійського району був перетин вулиць Єврейської і Нової Єврейської, де згодом виник плац Вексларський (площа Коліївщини). Після пожежі княжого Львова у середині XIV ст. саме у цій південно-східній частині нового міста оселилися гебреї. Вулиця досить швидко забудовувалася і вже в 1387 р. була відома як Гебрійська. Звідси забудова велася в двох напрямках: прямо, униз – до вулиці Шкоцької (Сербської), і ліворуч, під прямим кутом – до Брамки, по вул. Гебрійській.

Огляд Староєврейської вулиці почнемо з того місця, де розташовувалася Велика міська синагога, перебудована у 1801 р. До цього часу тут була також кам'яна, але невелика синагога, іменована в актах «Школа мурована». До 1604 р. вона була основною у міській громаді. Синагога розміщувалася під №54 по вул. Новій Єврейській (зараз Староєврейська). Якщо йти правим боком вулиці, то за будинком №48 розташовані ще два будинки, що не мають тепер своїх окремих номерів. У довоєнний час ці будинки мали відповідно номери 50 і 52. У зв'язку з післявоєнними перебудовами вони були об'єднані з двома будинками рівнобіжної вулиці Братів Рогатинців. Велика міська синагога також була знищена нацистськими окупантами під час Другої світової війни. Збереглися тільки два її

фрагменти – прилягаючі до будинку №52 вхідні арки з частиною стін. Площа між вулицями Староєврейською і Братів Рогатинців, де була синагога, зараз мощена бетонними плитами і бруківкою.

Відповідно до губернаторського декрету 1797 р., громада повинна була розібрати стару синагогу. Однак, однієї синагоги Нахмановичів було явно недостатньо, і громада приступила до будівництва нової. Будівельні роботи продовжувалися з 1799 р. по 1801 р., за зразок же була узята Велика синагога передмістя, що і визначило їхню значну подібність. Склепіння головної зали Великої міської синагоги спиралося на чотири могутні колони, що поділяли її внутрішній простір на три нефи. Вікна мали подовжену форму, а над кожним з них були люнети (вікна круглої форми). Такої ж круглої форми вікно було і над вівтарною шафою. Для жінок призначалися дві галереї.

У нову синагогу зі старої були перенесені всі срібні прикраси, парохети (вівтарні завіси), чохла на сувої Тори, світильники, люстри. До шедеврів прикладного мистецтва можна було віднести: півтораметровий стінний світильник, прикрашений військовими регаліями Речі Посполитої і гербом Собеських, два аналогічних світильники з алегоричними фігурами, два дверних світильники у виді оленячих голів із зображенням німф на закінченнях рогів. Виділялися своєю добірністю срібні прикраси: щиток-підвіска для сувою Тори з зображеннями Мойсея і Арона, виконаний у 1654 р., срібна корона на сувій Тори, прикрашена емаллю з зображенням ритуальних біблійних сцен. Напроти вівтаря були чотири світильники, прикрашені фігурами, що уособлюють пори року, а також ряд корон і щитків-підвісок для сувої Тори, виконаних у XVIII і XIX ст. Зі старої синагоги

була перенесена й вмурована в стіну скарбничка з зображенням Щита Давида (шестикінецьної зірки) з короною над ним і датою, написаною давньоєврейською, яку можна було прочитати як 1730 чи 1737. Ряд світильників розміщався також на галереї для жінок.

Поруч із синагогою розташовувався блок будинків під номерами 44–52. Тепер одні з них кардинально перебудовані (№44), в інших змінене планування входів і приміщень (№№ 50, 52). Меншою мірою перебудова торкнулася зовнішнього виду будинків під номерами 46 і 48. Будинок під №52 називався Боруховською кам'яницею. У 1737 р. будинок належав золотарю Боруху Вольфовичу. Будинок зберігся дотепер, щоправда, із значними слідами перебудови і перепланування. Відсутній колишній вхід зі Староєврейської вулиці, будинок об'єднаний з будинком на вул. Братів Рогатинців і має з ним один спільний вхід. Перші два поверхи будинку – фасадом у три вікна, третій і четвертий – фасадом у чотири вікна. Між вікнами третього поверху міститься табличка з написом на івриті, що говорить про дату реконструкції будинку – 5488 р. (1907 р.).

У довоєнний час наступним був будинок під №50, фасадом на два вікна. У свій час будинок належав родині Копловичів і називався відповідно Копловською кам'яницею. З 1788 р. господарем будинку став Борух Вольфович, власник сусідньої кам'яниці. Цей будинок, як і сусідній (№52), після Другої світової війни був істотно перепланований і позбувся свого входу, але зовні він добре зберігся. Зараз це 4-поверховий будинок, на першому поверсі якого проглядаються сліди колишнього входу. До перепланування на кожному поверсі розташовувалася тільки одна квартира з двома вікнами, що виходять на вулицю Староєврейську.

Площа внутрішнього дворика складала усього кілька квадратних метрів.

Будинок №48, побудований у XVII ст., зберігся досить добре. У другій половині XVIII ст. кам'яниця належала синагогальному служці, так званому «школьніку», Мошку Бєру Зельмановичу. Тепер це 4-поверховий будинок, фасадом на три вікна, зі збереженою оригінальною кладкою першого поверху. У 1849 р. були відремонтовані головний фасад, сходові клітка, вхід, а також перекриття 2-го і 3-го поверхів. З 1881 р. будинком спільно володіли Єчко Кнунф і Соломон Броднер. Примітно, що в цьому будинку, так само, як і в будинку №27 по вулиці Івана Федорова, при вході з правого боку збереглися два заглиблення для мезузи – пергаменту з рядками з Тори. Цікавим є також і дворик, до якого можна потрапити тільки через квартиру, розташовану на першому поверсі. Як і сусідній дворик, це також прямокутник площею в кілька квадратних метрів. Реконструкція будинку проводилася у 1901 і 1922 р., а також після Другої світової війни. У довоєнний час будинок був власністю єврейської громади.

Будинок №46 був побудований у XVI ст. У XVIII ст. він належав відомій у Львові родині Мізєсів. На початку XIX ст. Мізєси переселилися на площу Ринок, 18. Однак ще і на початку XX ст. у єврейському середовищі існувала назва «Реб Маєр Мізєс Хаус», що відноситься до будинку №46. Після переїзду Мізєсів будинок перейшов у власність відомого львівського рабина Йосифа Саула Натансона. Реконструкція будинку проводилася наприкінці XIX ст. Зараз це чотириповерховий будинок з фасадом, перебудованим на чотири вікна. У довоєнний час виділялися дерев'яні вхідні двері XIX ст. Це була подвійна брама, прикрашена по верти-

калі рядами заглиблень у виді квадратів із закругленими кутами.

Наступною була кам'яниця, у свій час позначена номером 44. Будинок був кардинально перебудований у 1912 р., і тепер це чотириповерховий кутовий будинок із входом із площі Коліївщини, 1. У XVIII ст., коли вулиця ще була суцільною і площі Векслярської (Коліївщини) не було, будинок мав один фасад, що виходить тільки на вулицю Нову Єврейську. Належав він у 1730–1750 р. Іцеку Бродському, а потім перейшов до його нащадків.

Площа Векслярська (Коліївщини) з'явилася наприкінці XVIII ст. на місці чотирьох розібраних будинків, з яких два вже в середині XVIII ст. лежали у руїнах. Після того, як були розібрані міські укріплення і відкрито вулицю Нову (пізніше Собеського, зараз Братів Рогатинців), були розібрані усі чотири будинки й упорядкована площа, на якій з'явився колодязь для мешканців гетто, що проіснував до початку XX ст., коли до будинків були проведені лінії міського водогону.

За площею Векслярською до Другої світової війни розташовувався будинок під №40, так звана Гедалєвська кам'яниця. Будинок перебудовувався на початку XX ст., а в післявоєнний час, у результаті перепланування, будинок позбувся свого входу, і тепер він з вулиці Братів Рогатинців.

Аналогічно трапилося з будинком під №38, вхід до якого зараз також з вулиці Братів Рогатинців. Будинок зберіг кілька старих рис: двовіконний фасад, сліди колишнього входу. Це кам'яниця Копловичів. Відомо, що у XVIII ст. вона належала кравцю Гершу, а потім Фішлу Вольфовичу.

Будинок під №36 був відомий як Ландєсівська кам'яниця. У середині XVIII ст. будинок

належав монастирю Кармелітів, а з другої половини XVIII ст. – родині Ландесів, один із представників якої, Левко Ландес був головою громади.

Наступні три будинки під номерами 34, 32, 30 були побудовані у першій половині XVII ст. Однак на їхньому місці будівлі стояли ще у XVI столітті. Це були два будинки, що належали місту: воскобійня і стайня. У 1632 р. Міська рада продала їх голові громади Якобу Гомбрихту, який ці будинки розібрав, а на їхньому місці збудував кам'яницю біля міської стіни, пробивши в ній вікна. Третину ділянки Гомбрихт продав Соломонові Фрідману, останній у 1634 р. побудував тут двоповерховий будинок (№34). У 1648 р. спадкоємці Гомбрихта продали частину будинку на два вікна якомусь Зельману. Таким чином, з'явилися три будинки: №№ 30, 32, 34, на кожному з яких було зображення міського герба з написом *Aedes emphiteutica civitatis leopoliensis ad anno 1633*, що означало: будинок побудований на міській території. В даний час збереглися два таких герби: на будинку Соломона Фрідмана (№34), а також на п'ятиповерховому кутовому будинку, побудованому в середині 20-х років XX століття на місці двох, раніше розібраних будинків.

Вулиця Рожана (тепер частина вулиці Сербської) поділяла вулицю Нову Єврейську на дві частини: єврейську і християнську. У християнській, нижній частині вулиці гебреям належав будинок №28, так звана кам'яниця Клопотовських. У 1648 р. у результаті пожежі на передмісті і переселення гебреїв до міста провізор Адам Тинецький здав цей будинок в оренду єврейській родині. Під час погрому 1664 р. кам'яниця, як і ряд сусідніх, була розграбована і зруйнована. Будинок, що перейшов у власність Міської ради, у 1691 р. був зданий нею

в оренду Гершу Левковичу, Самуелю Лейзеру і Гершку Хаймовичу. У 1788 р. будинок належав уже Мендлю Футернику. У такому виді будівля проіснувала до початку XX століття.

Непарна сторона вулиці Староєврейської починається кутовим будинком від вул. Сербської, 11. Тепер це будинок фасадом у сім вікон, що виходять на вул. Староєврейську, об'єднаний з будинком №11 по вул. Сербській. З боку вул. Староєврейської зберігся портал старого входу з номером 23. Кам'яниці, що раніше існували на місці будинків №№ 23 і 25, стали непридатними і у 1862 р. були розібрані. Після цього будинки були знову відбудовані, і ними володіли відповідно: №23 – О. Доменік і Волькен, №25 (з 1899 р.) – Сара Айнфельд. Наступний будинок №27 у другій половині XVIII ст. належав Берку Монішовичу Шкутнику, а в середині XIX ст. – Л. Носігу. На місці будинку №29 у XVIII ст. були дві досить вузькі з фасаду кам'яниці. У 1788 р. на їхньому місці з'явився один будинок, що належав Мендлю Іоловичу. У середині XIX ст. він перейшов у власність Гінди Війнштайн, а потім – до єврейського шпиталю. У 1924 р. будинок був перебудований за проектом інженера Б. Чачкеса. Ремонтні роботи проводилися в будинку також у 1966 і 1976 роках.

Будинок №31 виділяється серед сусідніх. З боку вулиці видно характерні контрфорси, частково збереглися приміщення крамниць і підвалів на двох рівнях. З 1767 р. кам'яниця належала Берку Данчесу, а з 1788 р. – Срулю Дичору. Сьогодні це чотириповерховий цегляний будинок з надбудовою над входом у підвал. У 1925 р. він було капітально перебудований, при цьому на першому поверсі збереглося приміщення однієї із найстаріших крамниць у районі.

Будинок, що числився в XIX ст. під №33, тепер є кутовим і належить під №31 до вул. Івана Федорова. Будинок розташований на ділянці, що іменувалася в міських актах як «Парцеля плачок», куплений Єврейською громадою у Миської ради у 1588 р. У XVII ст. кам'яниця належала Хаїму Чоповнику, який відкрив у ній шинок. У XIX ст. будинок належав єврейському шпиталю. З боку вул. Староєврейської фасад має сім вікон, а з боку вулиці Івана Федорова – три вікна. Перший поверх, виконаний з великих тесаних кам'яних блоків, можливо, є автентичним, другий і третій поверхи були перебудовані. У приміщеннях на першому поверсі збереглися склепіння. Вхід об'єднаний із сусіднім будинком на вул. Староєврейській, №37. Наступний будинок №39 стоїть у заглибленні і тепер поєднаний з будинком №29 по вул. Івана Федорова, за винятком одного помешкання, вхід до якого залишився зі Староєврейської вулиці.

Ця частина єврейського міського району в минулому мала свої особливості. Ще до кінця XVIII ст. вона не була так щільно забудована, як інші. У XIX ст. тут ще можна було зустріти двори з боку вулиці і дерев'яні будинки, була вона також досить занедбаною. Тут же розташовувалися м'ясні крамниці, ритуальна лазня і єврейська в'язниця.

Будинок під номером 41 уже не існує, він був зруйнований під час нацистської окупації. Збереглася тільки частина його лівої торцевої стіни. Тепер бетонними виступами умовно показані контури стін міського Бет-Гамідрашу (Будинок навчання), що тут розміщався. При Бет-Гамідраші також існувала прекрасна бібліотека давньоєврейських книг, серед яких на раховувалося кілька сотень рідкісних.

До Другої світової війни існувала невелика вулиця Шклярська, утворена з лівого боку синагогою Нахмановичів і кутовим будинком №41 по вул. Староєврейській, а з правого боку – будинками, що виходять на вул. Арсенальну (За зброївною). Наприкінці вул. Шклярської, у тупику, була єврейська ритуальна лазня. Цей будинок зберігся дотепер.

На вулиці За зброївною у XVIII ст. розташовувалися, як і зараз, три будинки (№№ 3, 5, 7). У доавстрійський період перші два належали відповідно Айзику Фактору і Маєру Школьніку, у третьому була общинна в'язниця. У 1788 р. згадуються вже тільки два будинки разом з в'язницею. Останній будинок (№7) був межею міського єврейського району, за ним йшла будівля, що виходить фасадом на вул. Руську, а з правого боку – міська стіна й Арсенал. Наприкінці XVIII ст. був розібраний дерев'яний Бет-Гамідраш і деякі прилеглі до нього будівлі, а на їхньому місці були споруджені два будинки, один із яких – новий кам'яний Бет-Гамідраш під №41. Займатися у Бет-Гамідраші можна було упродовж цілого дня до пізнього вечора, за винятком часу, призначеного для молитви. Будинок опалювався й у зимовий час, що не було характерно для великих синагог. Про існування Бет-Гамідрашу на цьому місці згадувалося вже в XVII ст., його остання реконструкція проводилася на початку XX століття. Двір Бет-Гамідрашу на початку XIX ст. з'єднувався з коридором синагоги Нахмановичів, з нього можна було потрапити в синагогу і вийти на вул. Єврейську (Івана Федорова).

В останньому будинку по вулиці Староєврейській, №43, він же будинок №3, але уже вул. Арсенальної, розміщалася наприкінці XIX ст. жіноча народна школа ім. А. Кона. Спочатку тут була єврейсько-німецька тривіальна школа.

Після реформи релігійних єврейських шкіл в 1860 р. вона була перетворена у так звану нормальну, а в 1889 р. була створена Народна жіноча школа. У цьому ж будинку розміщався навчальний заклад з підготовки вчителів релігії. У міжвоєнний період (20–30-і роки ХХ ст.) тут перебувало культурно-просвітнє товариство Тарбут з різними курсами.

Останній будинок по вул. За зброївнею під №7 свого часу служив общинною в'язницею і прилягав до лазні, вхід до якої був на вул. Шклярській. На початку ХІХ ст. Правління громади побудувало на місці старого будинку новий, призначений для ванних кімнат і ритуального басейну (мікви).

Тепер міський єврейський район змінився до невпізнанності. Людина, що вперше потрапила на вул. Івана Федорова, Староєврейську чи Арсенальну, навряд чи відчує, що стоїть у колишньому середньовічному єврейському кварталі, де кожен будинок уособлює історію, долі сотень людей. Повільніше пройшовши вулицями і уважніше вдивляючись, можна побачити таблички з написами на івриті і заглиблення для мезузи з правого боку стін при вході. Якщо зайти у двір будинку №27 по вул. Івана Федорова чи обійти з боку вулиці Староєврейської, обігнувши будинок №39, то відкриються руїни «Золотої Рози».

Нагадуванням про дні минулого служать контрфорси будинку №20 по вул. Івана Федорова і будинку №31 по вулиці Староєврейській, ковані металеві двері на перших поверхах цих будинків, приміщення колишніх крамниць і складів – однак, усе це тільки спогад про старовину, але не більше. Сьогодні втрачено той дух єврейського кварталу, що упродовж століть відрізняв його від інших. Причин достатньо: це варварські руйнування періоду нацистської

окупації, післявоєнні перебудови і перепланування, що знищили зовнішній і внутрішній декор, пов'язаний з єврейською тематикою. На більшості священних для євреїв місцях поки що немає ані пам'ятних знаків, ані навіть табличок з відповідною інформацією. Але найголовніше: у кварталі немає носіїв того менталітету, що формував його вигляд, не стало самої єврейської громади. І навряд чи в майбутньому що-небудь істотно зміниться. Тому так важливо зберегти нечисленні уцілілі історико-архітектурні пам'ятки. Сьогодні тільки за старими описами можна уявити життя єврейського кварталу. Професор Маєр Балабан у книзі про єврейські райони Львова (*Dzielnica Żydowska, jej Dzieje i Zabytki*. – Lwów, 1909) писав: «Вулиця ця (квартал. – В. М.), як наочна історія, як зріз стародавности, частина середньовіччя, перенесена у круговерть життя ХХ століття. І коли літнього вечора заходить сонце, то виникає відчуття дивного спокою серед її давніх стін. Діти граються на купах каменів чи піску. Посильний синагоги, обходячи будинки, вдаряє дерев'яним молотком у брами, скликаючи на молитву. Маленькі діти біжать за ним, цілуючи з великою повагою дерев'яний молоток. Через кілька хвилин з'являється світло у вікнах великих синагог і маленьких молитовень, і дитячі голоси змінюються голосами дорослих. Це Громада читає вечірню молитву, і здається, що старі будинки повторюють їй у цьому гімні на честь Бога: «Благословенний Господь возвеличений навіки».

* У дужках – назви вулиць до 1939 р.

** Сучасна назва вулиці.

лввв, марйська площа, поч. ХХ ст.

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ ГЕБРЕЙСЬКОГО ЛЬВОВА

львів, вул. академічна (пр. тараса шевченка), поч. ХХ ст.

Блох, Самсон (Сімсон) Ісак га-Леві (Bloch, Samson (Simson) Isaak Ha-Levi), галицький автор; народився у 1782 році у Куликові, що біля Львова; помер у цьому ж місті 7 жовтня 1845 р. Отримав звичайну талмудичну освіту, водночас добре знався на Біблії і гебрійській граматиці, що було на той час у Галичині рідкістю. У будинку його дядька, Баруха Лебі Ноя (Baruch Lebi Neu), Блох познайомився з його знаменитим учнем Нахманом Крохмалем (Nachman Krochmal), який був молодшим на 3 роки, і їхня дружба, яка міцніла упродовж років, тривала аж до смерті Крохмалю у 1840 році. Блох одружився, будучи дуже молодим, і зайнявся бізнесом без жодного досвіду і знань про світ. Успіх за таких умов був практично неможливим; і він переходив від одного заняття до іншого, залишаючись бідним усе життя. Але його жага до знань і тверде рішення стати відомим у літературі допомогло силою духу пережити усі труднощі долі. У свій вільний час він учився, опановував німецьку й інші мови, знайомився з багатьма гебрійськими і негебрійськими біблійними коментарями. Блох подорожував Угорщиною, Богемією, Моравією і Австрією, збираючи пожертви на видання своїх праць. Його приймали з повагою, де б він не був, однак ставлення до гебрійських письменників широкого загалу, а особливо представників заможних класів, так неприємно його вражало, що він так ніколи і не закінчив том про Європу. Хоча розділи опису Іспанії, Португалії і частини Франції були вже написані. Свої останні роки він провів у бідності і розчаруванні. Помер у Куликові, залишивши свою 9-річну доньку під опікою свого близького друга Р. Гірша Хаеса з Жовкви (R. Hirsch Chajes of Zolkiev). Блох рано став прибічником Гаскалі. Його пер-

шими літературними спробами була полеміка з книгою Соломона б. Адрета (Solomon b. Adret), який був противником вивчення філософії, і особливо, молодими людьми.

Бодек, Яков зі Львова (Bodek, Jakob of Lemberg), галицький учений, гебраїст; помер у Львові в 1856 році. Публікував огляди і критику сучасних йому текстів, залучаючи до співавторства А.М. Мора, С.Л. Рапопорта, С.Д. Лузато, С.Й. Регіо (А.М. Mohr, S.L. Rapoport, S.D. Luzzatto, S.J. Reggio). Згодом, разом з Мором, видавав журнал «Єрусалим», який, однак, виходив нерегулярно (Жовква, 1844, Львів, 1845, Прага, 1845) Перевидав з додатками хроніку Абрагама Требіша (Abraham Trebitsch), що охоплювала період з 1741 до 1801, і її продовження до 1850 року (Львів, 1851).

Гірш, Аарон Мозес бен Зебі (Hirsch, Aaron Mozes ben Zebi), грамастик, писар, і львівський даян (учитель) у XVIII столітті. Серед його праць: Віршована гебрійська граматика, поділена на 6 віршів з поясненнями в прозі, створена за зразком Еліаха Левітаса; Повна гебрійська граматика у 4 томах; а також трактати на івриті, що досі не опубліковані.

Ертер, Іцхак (1791, село Конюшек біля Перемишля, Галичина, – 1851, Броди, там же), єврейський письменник-сатирик. Писав на івриті. Здобув ортодоксально-релігійну освіту, але у 14 років захопився ідеями Гаскалі. У 1816-18 рр. жив у Львові і заробляв приватними уроками. Ертер зблизився з оточенням маскілів, зокрема з Й.Л. Мізесом (1798-1831) і Ш.С.Л. Рапопортом, разом з останнім став об'єктом нападок місцевого рабина і втратив учнів. З 1818 р. по 1825 р. жив у Бродях, де спочатку був приват-

ним учителем, а з 1823 р. викладав іврит і німецьку мову у реальному училищі. У 1825-29 рр. вивчав медицину в університеті Будапешта й здобув звання магістра (не доктора, тому що у нього не було атестата про закінчення гімназії). Під час епідемії холери у 1829-31 рр. служив земським лікарем у місті Рава (Галичина), потім повернувся у Броди. Ертер брав участь у створенні Товариства освіти єврейських селян у Галичині (1848-49) і сформулював його програму. У 1847 р. відвідав Росію (Білу Церкву, Бердичів) і спілкувався з місцевими маскілами. Разом з Й.Х. Шором був серед засновників журналу «Ге-Халуц» у Бродях (виходив з 1852 р.), присвяченого питанням юдаїзму у дусі реформізму.

Основна частина літературної спадщини Ертера – п'ять сатиричних творів, згодом об'єднаних автором у книгу «На-цофе ле-вет Израель» («Страж дому Ізраїля»; 1858, видана посмертно). Перша сатира Ертера була спрямована проти хасидизму, хасидських лідерів (цадиків) і кабалістів, їхнього неуцтва, марновірства і войовничого опору освіті. Сатира «Мозней міштал» («Терези», Відень, 1823) присвячена конфлікту Ертера з рабинами і хасидами у Львові, сатира «Хасідут ве-хохма» («Хасидизм і мудрість», Відень, 1836) була покликана показати читачу, що у той час, як перехід у хасидизм обіцяє багатство і погідне існування, мудрість приносить єврею недругів і гонителів, злидні і страждання. Але Ертер вихваляє мудрість, що відкриває перед тим, хто нею наділений, широкі знання (зокрема, і науку про природу) і рятує його від марновірств і неуцтва. Сатира «Тлуот Сані, Сансані ве-Саменглоф» («Скарги Сані, Сансані і Саменглофа», Прага, 1838) розповідає про засмічення світу, нікчемних ангелів, породжених фантазіями темних

і дурних хасидів. Сатира «Ташліх» (Прага, 1840) відображає позицію галицьких маскілів, що, як і їхні однодумці в Німеччині, не схвалювали вкрай негативного ставлення до усього національного. Ертер звернувся до єврейського звичаю рятуватися від гріхів, витрушуючи над водою кишені, щоб дати алегоричне зображення асиміляторів, що, обтрусивши єврейські гріхи, набралися гріхів європейських.

Сатира «Гілгул нефеш» («Переселення душ», Ляйпціг, 1845) є розмовою лікаря з душею померлого хасида, яка повідомляє, що пройшла безліч життів, причому її втілення в людський образ послідовно чергувалося з втіленням у яку-небудь тварину. Композиційно персонажі з'являються за схожістю чи протиставленням властивостей характеру: п'яниця-хасид перетворюється в болотну жабу через пристрасть до рідини, жаба – у синагогального кантора, а він, своєю чергою – у німу рибу і под. Ертер наділяє всіх їх суто негативними рисами: марнославством, святенництвом, корисливістю, неуцтвом, зневагою до релігійної етики і под. Сатира завершується афористичними настановами, як ліпше вводити в оману людей заради наживи і почестей. «Гілгул нефеш» набула особливої популярності завдяки перекладу на їдиш А.Б. Готлобера.

Творчість Ертера отримала високу оцінку сучасників (Ш.Д. Луцато назвав його «солодкий сатирик Ізраїля»). Ертер одним з перших серед письменників Гаскали скористався прийомом десакралізації біблійної цитати з метою іронії і доведення до абсурду. Цей прийом допоміг йому вишукано і в'їдливо висміювати пороки традиційного єврейського укладу. Водночас, його тексти розраховані радше для інтелектуальної насолоди читача, ніж на пробудження у ньому патосу соціального протесту.

Вони бувають каламбурами, частково написані ритмічною прозою з фрагментами римованих фраз, що нагадує середньовічну макаму. З відродженням інтересу до національної спадщини оцінка творчості Ертера змінилася: віддаючи йому належне як стилісту, історики літератури ХХ ст. не могли погодитися з його цілковитим неприйняттям єврейського традиційного способу життя.

Як педагог Ертер був перейнятий проблемами єврейської освіти і виступав за те, щоб у початкових і середніх школах діти, поряд із традиційними, вивчали і загальні предмети. Випереджаючи багатьох, Ертер вважав, що викладання на івриті поставить будь-яку дисципліну в розряд «єврейських». Ертер прийшов до неординарного для діячів Гаскали висновку, що, поряд з біблійною мовою, талмудичний іврит допустимий у літературі, однак, як застарілі догми релігії вимагають корекції, так і іврит необхідно обновляти і поповнювати новими словами і поняттями, відповідно до змін у житті.

Йоганан, Аарон Абба га-Леві бен (Johanap, Aaron Abba ha-levi ben), промінентний рабин; народився приблизно наприкінці XVI століття; помер у Львові, 18 червня 1643. Був ректором школи рабинів у Львові. Про його рішення і дії можна знайти у відгуках Абрагама Рапопорта, Йоля Серкеса, Меїр Любліна (Abraham Rapoport, Joel Särkes, Meir Lublin). Останній був дуже високої думки про нього. Враховуючи, що він репрезентує тип індивідуаліста, можна стверджувати, що Аарон Абба га-леві бен Йоганан певною мірою виступав проти ригоризму у праві.

Камінська, Іда (Ida Kaminska; 1899, Варшава, – 1980, Нью-Йорк), акторка театру і кіно, режисер. З дитинства виступала у театрі батька Абрагама Іцхака Камінського. У 1916 р. грала в єврейській опереті, з 1917 р. брала участь у постановках матері. У 1921-28 рр. разом з чоловіком, З. Турковим, керувала Варшавським єврейським художнім театром, а з 1933 р. – театром, заснованим нею у Варшаві. На початку II Світової війни утекла до Советського Союзу. У 1939-46 рр. керувала Львівським єврейським театром (у 1941 р. був евакуйований у місто Фрунзе). У 1947 р. повернулася до Польщі, очолювала єврейські театри в Лодзі (1949-53) і Вроцлаві (1953-55), а також єврейський театр у Варшаві (1955-68), якому були присвоєно ім'я її матері і надано статус Державного єврейського театру. З трупкою цього театру Іда Камінська зробила турне по Північній і Південній Америці, виїжджала з гастрольями до Ізраїля і ряду країн Західної Європи. Продовжувала традицію гри своєї матері, підсилюючи трагічні риси своїх сценічних образів (Міреле Ефрос, Нора в «Ляльковому будинку» Г. Ібсена, Кураж у п'єсі Б. Брехта «Матінка Кураж і її діти» і інші). Була автором постановки «Братів Карамазових» Ф. Достоевського, «Меїр Езофовіч» Елізи Ожешко й інших п'єс. З робіт у кіно найбільш значною була головна роль у фільмі Я. Кадара і Е. Клоса (1910-93) «Крамниця на площі» (1965).

У 1968 р., у розпал антисемітської кампанії в Польщі, коли єврейський театр майже позбувся глядачів, Іда Камінська емігрувала до США, грала в театрах Нью-Йорка, у 1975-76 р. гастролювала в Ізраїлі.

Крохмаль, Абрагам (1820, Жовква, – 1888, Франкфурт-на-Майні), син Нахмана Крохмалю, письменник, мислитель і публіцист. Відрізнявся раціоналістичним підходом до юдаїзму і розглядав його, головним чином, як етичне вчення. Схилявся до реформізму в юдаїзмі і категорично заперечував хасидизм.

Крохмаль, Нахман (Krochmal, Nachman; 1785, Броди, Галичина, – 1840, Тернопіль), філософ, історик, один з основоположників юдаїстики і провідних мислителів Гаскалі у Східній Європі. Велику частину життя Крохмаль провів у місті Жовква, перетворивши його в один з центрів Гаскалі, з яким були пов'язані такі її діячі, як Ш.Є.Л. Рапопорт, Й. Ертер, Ш. га-Леві Блох (1784-1845), Х.М. Пінелес (1806-70), Й.Х. Шор, М. Летеріс, Ц.Х. Хаес і інші. Хоча Крохмаль уникав активної суспільної діяльності, він мав величезний авторитет серед прихильників Гаскалі і дуже вплинув на їхні погляди, зокрема, на їхнє негативне ставлення до хасидизму. Після смерті дружини (1836) Крохмаль повернувся у Броди, а потім оселився у Тернополі (1838). Самостійно набути великі знання в різних царинах, особливо в історії і філософії, Крохмаль цілком присвятив головному завданню свого життя – створенню філософської системи юдаїзму у його духовно-історичних проявах. Крохмаль підтримував тісний зв'язок із засновниками Вісенсафт дес юдентумс, на відміну від яких писав не німецькою мовою, а на івриті, збагативши його низкою наукових термінів, чим істотно збагатив сучасну літературу на івриті.

Погляди Крохмалю формувалися під впливом Маймоніда й Абрагама ібн Езри, а також німецьких філософів Канта, Шелінга і, особливо, Гегеля. Головна праця Крохмалю «Море не-

вухей га-зман» («Наставник для тих, хто сумнівається у наш час», 1851; видав Л. Цунц після смерті автора) лише частково присвячена суто філософським питанням. Його 17 глав утворюють чотири розділи: глави 1-7 – філософія релігії і філософія історії; глави 8-11 – короткий виклад єврейської історії; глави 12-15 – аналіз єврейської літературної спадщини на основі історико-критичного методу; у главах 16 і 17 Крохмаль спробував викласти основи своєї філософії, що не отримала, однак, систематичної розробки.

Крохмаль належав до школи німецького ідеалізму, що вважала спекулятивну (умоглядну) філософію головним інструментом пізнання реальності. За Гегелем, Крохмаль визначав реальність у собі як абсолютний дух (га-рухані га-мухлат), ідентифікуючи це поняття з традиційним релігійним поняттям Бог. Перехід від абсолютної реальності до похідної реальності скінченних речей, що відповідає, згідно з Крохмалем, релігійному поняттю створення світу з нічого, трактується ним як нескінченний процес самообмеження Бога, в основі якого лежить вільний акт нічим не спонукованої Божої волі. Подібно кабалістам, Крохмаль ототожнює «ніщо», з якого був створений світ, з Богом і доходить висновку, що Бог створив світ із самого Себе. Крохмаль виходить з передумови, що абсолютний дух – єдиний об'єкт людського пізнання. Релігія за своєю природою є пізнанням не меншим, ніж філософія, і відрізняється від неї лише формою пізнання. Релігійна віра і філософське пізнання є різними ступенями пізнання духу. Релігія пізнає дійсність за допомогою образів, філософія – за допомогою понять, ідей. Оскільки інтелектуальне пізнання носить більш загальний характер, ніж образне, філософія додає релігійним переконанням біль-

шої повноти і цінності. Крохмаль вважав, що, розуміючи філософію як вищий спосіб пізнання релігійної істини, він наслідуює середньовічних єврейських філософів (особливо Маймоніда), які були переконані, що Тора заохочує філософське розумування і містить у собі, принаймні потенційно, філософську істину. Оскільки, згідно з Крохмалем, в основі усіх релігій лежить дух, то між ними немає істотних розходжень. Водночас, Крохмаль вважав Біблійну віру унікальною за чистотою й універсальністю її образів.

Згідно з Гегелем, Крохмаль вбачає в історії розвиток абсолютної ідеї. Кожен народ є носієм певного духовного начала, на якому засноване його існування; життя народу продовжується, оскільки в ньому втілюється це начало. Якщо Гегель, що розглядав національні держави і народний дух як особливі прояви самосвідомості абсолютного духу, бачив єдине значення історичного процесу в самопізнанні абсолютної ідеї, то Крохмаль приділяє головну увагу самому процесові розвитку національної культури. Народ, поступово піднімаючись з нижчих, первісних ступенів культури, творить свого «бога» (елохей га-ума) і прилучається до універсального духу.

Щоб розкрити внутрішню конкретну структуру історії народів, Крохмаль звертається до еволюційного методу філософії історії, відповідно до якого історію кожного народу можна розділити на три періоди: ріст і розвиток, міць і ініціатива, занепад і знищення. Цю схему Крохмаль застосовує до аналізу економічних, інтелектуальних і культурних факторів, що визначають життя народу, але як ідеаліст підкоряє їх метафізичному принципу духу. Згідно з Крохмалем, сутність народу не у ньому самому, а у духу, що знаходить у ньому своє вираження.

Історія єврейського народу підпадала під ту ж потрібну схему, що й історія інших народів, але єврейський народ відрізняється тим, що він вічний. Крохмаль пояснює це особливими, унікальними відносинами, що існують між єврейським народом і Богом, абсолютним духом. Найбільше зв'язок між ними виражений в одкровенні на горі Синай і в ізраїльських пророків. Вічність єврейського народу забезпечується постійним відновленням його національного життя і повторенням циклу з трьох етапів розвитку, щораз на більш високому рівні. Як автор концепції поєднання в долі Ізраїлю земних і метафізичних начал і завдяки своїй вірі в необхідність відновлення творчих сил народу після періоду духовного застою, Крохмаль передбачив сучасну сіоністську філософію єврейської історії.

Крохмаль – один з перших єврейських мислителів, що звернулися до історії «з метою пізнання нашої сутності і нашої природи» і тим самим заклав основи наукової юдаїстики. Його метод відмінний від методу історичної школи, представленій Л. Цунцем, А. Гейгером і Г. Грецем; згідно з Крохмалем, лише філософія може розкрити «кінцеву мету» історії. Водночас, філософ наполягав на необхідності застосування еволюційного методу у вивченні єврейської літературної спадщини, особливо Галахи й Агади. У дослідженні Галахи Крохмаль прагнув дати інтерпретацію Усному Закону, вивчивши його виникнення у давні часи і простеживши його розвиток аж до фіксації в Талмуді. Агада, на думку Крохмаля, виросла з морально-дидактичної потреби донести біблійні ідеї до народу. Агада – це популярна філософія, кращими зразками якої є притчі, що зрозуміло говорять про Бога, світ, людину, історію і народ Ізраїлю. За Крохмалем, розвиток

еврейської думки від Філона Александрійського до М. Мендельсона є єдиним процесом розкриття вічної філософської істини, що може бути поділений на різні періоди в залежності від того, наскільки адекватно ця істина розкривалася в ті чи інші моменти життя народу.

Летеріс, Меїр (1800?, Жовква, Галичина, – 1871, Відень), поет, перекладач, видавець епохи Гаскалі. Писав, головним чином, на івриті і німецькою. У 12 років показав свої вірші Нахману Крохмалю, який зацікавився його долею. У 1826-30 рр. вивчав східні мови в університеті у Львові. Його віршовані збірники «Діврей шир» («Вірші», Відень, 1822), «Аелет га-шахар» («Зоря», Жовква, 1824), «Палгей маїм» («Струмки», 1827) принесли йому славу ліричного поета, а вірш «Іона хомія» («Голубка, що воркоче», Жовква, 1823) став популярною піснею. У 1830-48 рр. Летеріс працював редактором і коректором у івритських друкарнях Відня, Пресбурга (Братислава) і Праги. У 1844 р. у Празі Летеріс здобув докторський ступінь. Прочитані ним у 1848 р. у Віденській імператорській академії доповіді «До історії єврейської поезії XIII-XIV ст.ст.» і «До історії єврейської драми» були видані у 1849-51 рр. За складений німецькою мовою збірник єврейських переказів «Саги Сходу» (з Талмуда і Мідраша) Летеріс був нагороджений імператором золотою медаллю (1847). З 1848 р. Летеріс жив у Відні, де якийсь час працював в Імператорській бібліотеці. Втративши цю роботу і не маючи коштів до існування, Летеріс погодився підготувати видання Біблії на івриті для англійського місіонерського товариства з поширення Святого Письма (Відень, 1852). Це збільшило розрив між Летерісом і деякими його друзями, зокрема Ш.Д. Луцато, котрий насправді розпо-

чався ще в 1846 р., коли Летеріс написав статтю «Життя філософа Баруха Спінози», у якій виступив на захист Спінози.

Летеріс перекладав на іврит Гомера, Вергілія, Байрона, Шілера. Великий успіх мали його переклад і обробка трагедій Расіна на біблійні теми «Гофолія» («Геза Ішай» – «Рід Єсіів», Відень, 1835) і «Естер» («Шлом Естер», Прага, 1843). Однак, його переробка першої частини «Фауста» Гьоте («бен-Абуйя», Відень, 1865) зазнала нищівної критики молодого П. Смоленскіна. Серед прозових творів Летеріса виділяється низка біографій єврейських діячів – Баруха Спінози, Моше Хаїма Луцато, Нахмана Крохмалю, Іцхака Ертера. Проза Летеріса поступається його оригінальній ліричній поезії і перекладам на іврит шедеврів європейської літератури, що є видатним внеском Летеріса у літературу на івриті XIX ст.

Летеріс уперше видав твір Абрагама Ібн Езри «Сфат іетер» («Піднесена мова», Пресбург, 1838), що зберігалася у рукописах, драму Моше Луцато «Мігдал оз» (1837), «Емек га-баха» рабина Йосифа га-Когена з Авіньюна (Відень, 1852).

Мозес Гаріф II (Фінегас Мозес бен Ізраель) (Moses Harif II (Phinehas Moses ben Israel), головний рабин Львова, де і помер 17 вересня 1702 року. Мозес був онуком Мозеса Гаріфа I бен Соломона (Moses Harif I. ben Solomon), тому припускається, що і народився він у Львові. Був першим головним рабином у двох громадах Львова – Міській і Приміській. Був активним членом Вааду чотирьох земель, у якому інколи головував, що підтверджує його підпис.

Окрім згаданих уже праць, Блох також переклав на іврит книгу Леопольда Цунца «Життя Раші», до якої він написав вступ. Він писав ба-

гато листів на тему літератури, які з'являлись у різноманітних єврейських періодиках і збірках. Найважливіший з них – про філософію Канта – надрукований у «Kerem Nemed», v. 1, letter 34. Незакінчена частина географії Європи Блоха була видана під назвою «Zehab Sheba» («Золото Шеби»).

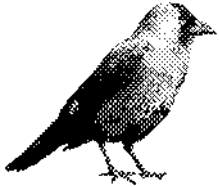
Отінген, Аарон га-Леві (Oettingen, Aaron ha-Levi), галицький рабин; народився приблизно на початку XVIII століття; помер у Львові 1769 р. Походив з відомої родини рабинів, відносився до кагалу в Яворові і Жешові. Його батько, Хаїм Юда Лейб бен Елізер (Наууїм Judah Loeb ben Eliezer) був рабином у Львові. Його тесть, Хаїм Коген Рапопорт (Наууїм Cohen Rapoport), теж був рабином у Львові, а також автором полемічного тексту, опублікованого у Львові 1861 року. Аарон був категорично проти хасидизму, що поширювався на Галичині. Особливо він критикував Елімелеха Лежайського (Elimelech of Lezaysk), автора «Ноам Елімелех» («No'am Elimelech»).

Перл, Йосиф (1773, Тернопіль, Україна, – 1839, там же), письменник-сатирик, писав на івриті, один з провідних діячів Гаскалі у Галичині. Народився у заможній родині, здобув традиційну єврейську освіту. В юності був ревним прибічником хасидизму, захоплювався кабалою. Роз'їжджаючи у справах батька, побував у багатьох містах – Львові, Бродах і інших, де познайомився з відомими діячами Гаскалі, зокрема з Н. Крохмальом і Ш.Є.Л. Рапопортом. Під їхнім впливом захопився ідеями єврейської просвіти. У 1813 р. заснував у Тернополі школу, де разом з юдаїзмом викладалися і світські предмети. У 1819 р. Перл передав школу міській громаді і з цього часу був її незмінним ди-

ректором. Перл активно брав участь у житті громади. За його сприяння у 1837 р. рабином у Тернополі став Ш.Є.Л. Рапопорт. Вважаючи хасидизм, що здобував усе більше прихильників у Галичині, головною перешкодою на шляху до освіти і модернізації єврейства, Перл присвятив боротьбі з ним усю свою літературну діяльність.

У своїй головній праці «Мегале тмірін» («Той, що відкриває таємниці», Відень, 1819), написаний в дусі епістолярних романів епохи Відродження, Перл пародіює стиль популярних хасидських творів і, користаючись дотепно підібраними висловлюваннями цадиків, уїдливо висміює темні сторони хасидського побуту, подаючи хасидизм у гротескному світлі. Перл створив також версію «Мегале тмірін» на їдиш, що була вперше опублікована у 1937 р. у Вільно. У другій великій сатирі «Бохен цадик» («Той, що випробовує праведника», 1838), що була продовженням «Мегале тмірін», сатирично описані вже не тільки хасиди, але і рабини нехасидських громад, ремісники, міщани, навіть просвітителі. Відповідно до ідей ранньої Гаскалі, Перл бачив більш раціональний спосіб устрою єврейського життя у створенні землеробських колоній і, на відміну до безрадісної картини гетто, із захватом описував життя хліборобів («колоністів») у єврейських поселеннях Новоросії. Разом зі своїм сучасником Й. Ертером Перл запровадив сатиричний жанр у новій літературі на івриті, а деякі літературознавці вважають «Мегале тмірін» її першим реалістичним художнім твором.

фон Порада, Арнольд (1840-?), онук Рапопорта, австрійський політичний і суспільний діяч. У 1874-81 р. був членом Краківського муніципалітету, у 1878-79 рр. – член Галицько-

го сейму, а в 1879-1907 рр. – рейхсрату, де входив у польське коло, примикаючи до його консервативного крила. Був одним з лідерів галицьких асиміляторів. У 1890 р. одержав дворянство і нове прізвище фон Порада.

Рапопорт, Моріц (1808-1880), двоюрідний брат Рапопорта, австрійський письменник і лікар. Автор етичної поеми «Мойсей» (1842), драми «Естерка» (1873) і інших творів, а також перекладів на німецьку мову з івриту і польської мови (Пісня Пісень, Леха Доді, А. Міцкевіч).

Рапопорт, Шломо Єгуда Лейб (Rapoport, Solomon Judah Löb; 1790, Львів, – 1867, Прага), рабин, історик, один з основоположників сучасної науки про єврейство, діяч Гаскали у Галичині. Народився у славетній родині. Уже в молоді роки був популярним як видатний знавець талмудичної і середньовічної рабіністичної літератури (зокрема Маймоніда). Першою роботою Рапопорта (1811) був коментар до галахічної праці тестя, що був видатним талмудичним авторитетом, А.Л. Гелера зі Стрия (1757-1813), «Авней мілуім» («Вставні камені», Львів, 1816). Незабаром Рапопорт захопився ідеями Гаскали, почав вивчати класичні і сучасні мови, а також різні наукові дисципліни. Праця французького філософа і просвітителя XVII ст. П. Бейля «Історичний і критичний словник» пробудив у ньому інтерес до науково-критичних досліджень. Вирішальний вплив на його світогляд зробив Н. Крохмаль (Рапопорт визнавав, що після знайомства з ним «став іншою людиною»). Рапопорт зблизився з багатьма маскілами: Й. Ертером, Ш. Блохом (1782-1845), Й.Л. Мізесом (1798-1831), Я.Ш. Биком (друга половина XVIII ст. – 1831 р.) і іншими,

з якими його поєднувала турбота про освіту одновірців і різке неприйняття хасидизму. У 1815 р. Рапопорт написав антихасидський памфлет (послання Я.Ш. Бикові у зв'язку з його переходом у табір хасидів) «Нер міцва» («Світильник заповіді»), опублікований після смерті Рапопорта у 1869 р.), у якому пропагував ідеї Гаскали. Водночас, Рапопорт виступав проти крайніх галицьких маскілів, що намагалися насильно «просвітити» єврейські маси і використовували доноси і пасквілі, щоб домогтися підтримки уряду.

Рапопорт очолив гурток львівських прогресистів, за що у 1816 р. група хасидів оголосила йому і його однодумцям херем (розклеївши повідомлення про це з підробленим підписом міського рабина). Рапопорта також намагалися позбавити коштів до існування. Після смерті тестя, що матеріально підтримував Рапопорта, він служив управляючим в орендарів податків. Залишившись без роботи, Рапопорт у 1832 р. безуспішно домагався місця рабина у Берліні і, заручившись рекомендаціями Л. Цунца і Ш.Д. Луцато, шукав місця викладача Талмуду у деяких містах Італії. Потім недовгий час займався торгівлею у Бродах, а у 1837 р. при сприянні Й. Перла був обраний рабином у Тернополі. Тут Рапопорт зіштовхнувся з різко негативним ставленням хасидів, нападки на нього з'являлися у пресі. У 1840-67 р. Рапопорт обіймав посаду головного рабина Праги, громада якої віддала йому перевагу перед Ц.Х. Хаессом.

У 1814 р. Рапопорт анонімно опублікував брошуру «Тхунат ір Паріс ве-і Елба» («Опис міста Парижа й острова Ельба»). Рапопорт друкував вірші (переважно переклади) у щорічнику «Бікурей ха-їтім» (Відень, 1821-32), там же в 1827 р. опублікував переробку трагедії Ж. Расіна «Естер» («Шееріт Єгуда» – «Уцілілі

юдеї») з передмовою, у якій підкреслював, що в євреїв національна свідомість повинна бути тісно пов'язана з національною релігією – юдаїзмом. Вже в період, коли Рапопорт пробував свої сили в поезії, драматургії і публіцистиці, він звернувся до вивчення єврейської історії й юдаїзму («Ал двар сгудім хабашим» – «З приводу ефіопських євреїв», 1824). Новим словом у молодій науці про єврейство стали його біографічні монографії про видатних єврейських учених раннього середньовіччя (опубліковані в «Бікурей ха-їтім», 1828-31) – Са'аді Гаона, Натана бен Іехієля Римського, Хая бен Шріре, Ел'азара Каліре, Ханан'ела бен Хушіеле (приблизно 990-1055/56 рр.), Нисіма бен Я'акова Ібн Шахіні з Кайруана (приблизно 990-1062 рр.) – посмертно зібрані в книгу «Єрі'от Шломо» («Завіси Соломонові», 1904, 1913, 1960). Ці роботи пролили світло на порівняно маловідомий (до вивчення Каїрської генізи) період єврейської історії і поклали початок науково-критичному підходу до рабиністичної літератури. У монографіях Рапопорт простежив міграцію рабиністичного вчення і традиції з Ерец-Ізраель через Італію до Центральної і Західної Європи, а з Вавилонії через Північну Африку в Іспанію.

Після припинення видання «Бікурей ха-їтім» Рапопорт почав публікуватися в альманасі «Керем хемед» (Відень-Берлін, 1833-56), а з 1840 р. став його фактичним співредактором. Свої наукові праці (у перекладі німецькою мовою) він поміщав у численних періодичних виданнях напрямку Вісеншафт дес юдентумс; англійською мовою опублікована його передмова до «Подорожі Бен'яміна з Туделі» (Лондон, 1840). У розвитку юдаїстики велику роль відіграв написаний Рапопортом талмудичний лексикон «Ерех мілін» («Порядок слів», т. 1,

Прага, 1852; тт. 1-2, Варшава, 1914), що присвячений, головним чином, історичному й археологічному аспектам Талмуду (з поясненнями назв місцевостей і населених пунктів, імен і прізвищ людей, що зустрічаються в талмудичній літературі) і містить цінні дані про розвиток мови Мішни і Талмуду.

Рапопорт підтримував тісний зв'язок із засновниками науки про єврейство, на відміну від яких писав не німецькою мовою, а на івриті, збагативши його низкою наукових термінів, однак його критичний метод відрізнявся від методології історичних досліджень, виробленої Л. Цунцом, Г. Грецом і особливо А. Гейгером. У край радикальні висновки останнього у відношенні Біблії Рапопорт заперечував у брошурі «Торат ор» («Тора – світло»; видана посмертно в 1869 р.).

У той же час Рапопорт і сам критично висловлювався з приводу канонічно ортодоксального підходу до біблійного тексту: він вважав Книгу Суддів Ізраїлевих компілятивною, стверджував, що деякі з Псалмів написані після царювання Давида, а частина глав книги Ісаї належить більш пізньому автору. Рапопорт був рішучим противником реформізму в юдаїзмі, оскільки пропоновані реформи, на його думку, вели до релігійно-національного розколу. Він також побоювався вкрай асиміляторських тенденцій реформістських рабинів Німеччини («Тохахат мегула» – «Відкрите звинувачення», 1845). Водночас, Рапопорт у своєму творі «Діврей шалому ве-емет» («Слова миру і правди», 1861) відмежувався і від нападок неоортодоксів і їхнього лідера Ш.Р. Гірша на З. Франкеля за нібито еретичні погляди у працях останнього. Син Рапопорта, Давид, видав рукописи, що залишилися після смерті батька, під назвою «На-

Праці Рапопорта, як і творчість Н. Крохмалля, Ш.Д. Луцато, Ц.Г. Хаеса, що сформували івритську галузь у науці про єврейство (так звана *хохмат-Ізраель*), зробили актуальною важливу частину єврейської національної спадщини.

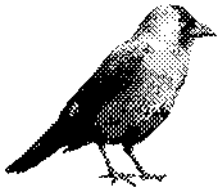
Те'омім, Йозеф бен Меїр (Те'омім, Joseph ben Meir), галицький рабин, народився у Львові у 1727; помер у Франкфурті на Одері у 1793. Будучи ще молодим, він наслідував свого батька, обравши шлях священика і викладача у Львівській єшиві. Пізніше він поїхав до Берліна, де і залишився на кілька років у Бет-Гамідраші Данієля Яфе (Daniel Jafe). Після завершення навчання у 1782 році був призначений рабином у Франкфурті на Одері, де і залишився до смерті. Те'омім, як найбільш відомий рабин свого часу, був добросовісним студентом рабинської літератури, а також добре обізнаним у світських науках. Був автором численних праць, з-посеред яких: 70 Правил, щоб зрозуміти Талмуд, Методика навчання Талмуду, Коментарі до молитов, опубліковані разом з молитовником. У вступі до робіт він посилається на інші свої праці, які, на жаль, уже втрачені для нас.

Фінегас, Аарон бен (Phinehas, Aaron ben), член рабинської школи у Львові; вирішував справи, пов'язані з матримоніальним правом, що стосувалися шлюбу удови, чоловік якої був убитий бандою Хмельницького. Помер у Львові 20 червня 1651 року.

Франк, Я'аків (1726, Королівка, Поділля, нині Тернопільська область, Україна, – 1791, Офенбах, Німеччина), чільник релігійної сек-

ти, що була одним із заключних етапів у розвитку сабатіанства. Первісне ім'я – Я'аків бен Єгуда Лейб (Лейбович). Початкову єврейську релігійну освіту Франк здобув у Чернівцях, а потім кілька років жив у Бухаресті. Є підстави думати, що його батько був прибічником сабатіанства і через переслідування з боку ортодоксальних рабинів змушений був переселитися у Валахія. Франк не здобув систематичної єврейської освіти, про що заявляв відкрито, називаючи себе «невігласом» (*ам-га-арец*) і «простюхом». З 13 років Франк почав займатися торгівлею, спершу як підручний у купця, потім самостійно. Нажив масток, у 1752 р. оженився з 14-річною Ханою, дочкою багатого торговця з міста Нікопол (Болгарія). Під час торгових поїздок у 1745-55 Франк неодноразово відвідував Туреччину, де вступив у тісний контакт із місцевими сабатіанцями, від яких перейняв багато ідей, що стали згодом основою його вчення. Очевидно, уже тоді Франк оголосив себе втіленням душі Месії, яка, на його думку, до того часу втілювалася у Сабатаї Цві і Брухії Русо (помер у 1720 р.), чільнику секти дьонме у Салоніках. Користаючись своїм багатством і авторитетом, що на той час він уже мав у сабатіанських колах, Франк намагався стати лідером серед салоніцьких дьонме, але безуспішно. Через постійні конфлікти з ортодоксальними євреями Франк змушений був залишити Туреччину й у 1755 р. переселився на Поділля.

Швидкість, з якою Франк увійшов до сердовища місцевих сабатіанців і почав відігравати у ній провідну роль, свідчить про існування міцних і постійних зв'язків між дьонме і прихильниками сабатіанства у Польщі. З'ява Франка на Поділлі не було несподіванкою. Тут про нього знали, його чекали і тому прийняли з пошаною, не заперечуючи його претензій на роль

духовного лідера. Навколо Франка склалася доволі численна група послідовників, що сформувалася з випробуваних сабатіанців, чимало з яких були рабинами чи вихідцями зі стародавніх рабинських родів. Найближчими сподвижниками Франка стали Лейб Крися, рабин з Надвірної, Нахман, рабин з Буська, а також Еліша Шор з Рогатина.

Очевидно, вчення Франка на той час практично не відрізнялося від поглядів турецьких сабатіанців. Його теорії еволюціонували поступово, пристосовуючись до вимог обставин, на догоду задумам, що породжувалися його підприємливістю і ненаситним марнославством авантюриста. Однак, у цих теоріях завжди були присутні три основних елементи:

1. Вчення про потрійну структуру Божества, що складається з «Святого Старця» («*Атіка кадіша*»), «Святого Царя» («*Малка кадіша*») і «Найвищої Пані» («*Матроніта еліона*»), чи Шхіні;

2. Уявлення про перманентне втілення другого божественного начала, що актуалізується у Месії, який виправляє світ і сприяє звільненню святих іскор, що потрапили під владу деструктивних сил світобудови (*кліном*);

3. Проповідь теургічної практики, що сприяє поєднанню чоловічого і жіночого начал Божества, завдяки чому відбувається реалізація Божого плану творіння.

Свідчення очевидців, а також дані про аналогічну практику в дьонмі дають змогу стверджувати, що йдеться про екстатичні оргії, найважливішим елементом яких було ритуальне порушення сексуальних заборон Тори.

На початках секта діяла з великою обережністю, побоюючись гонінь. Але, незважаючи на сувору конспірацію, група сектантів разом зі своїм чільником була захоплена зненацька

у подільському містечку Лянцкоруні (тепер село Зарічанка Хмельницької обл.) в ніч на 27 січня 1757 р. під час чергової оргії. Сектанти були арештовані, розслідування провадили рабини Сатанова, Лянцкоруні і Смотрича, а також представники подільського Ва'аду. Франка змушені були відпустити, оскільки він був підданим Туреччини, і він оселився неподалік від Поділля, у місті Хотин.

Уже в червні 1757 р. на зібранні рабинів у Бродах на секту Франка був накладений херем, який був повторений у Львові, Дубно, а потім (у тому ж році) проголошений на сесії Коронного Ва'аду в Староконстантинові. Франк опинився у надзвичайно важкому становищі, що загрожувало самому факту існування його секти. Тому він змінив тактику і вирішив від таємних дій перейти до дій відкритих. Франк закликав католицьке духовництво бути третейським суддею в суперечці франкістів із правовірними євреями.

У колі найближчих однодумців Франк провадив розмови про достоїнства католицизму і приступив до модифікації своїх теорій, свідомо стилізуючи їх поняття під християнську термінологію. Так, наприклад, Шхіна почала називатися «дівою» (*алма*) і «незайманою» (*бетула*). Очевидно, уже тоді Франк задумав перехід у католицизм.

Роль адвоката франкістів узяв на себе Міколай Дембовскі, єпископ Кам'янця Подільського. Він зажадав, щоб правовірні євреї представили свої обвинувачення проти франкістів, а тих, своєю чергою, попросив викласти своє віровчення. Франкісти склали декларацію, у якій висловили своє ставлення до ортодоксального юдаїзму і виклали деякі свої погляди на релігію. Ця декларація стала темою для диспуту між євреями і франкістами, що, за наполегливою

вимогою Дембовського і під його егідою, відбувся у червні 1757 р. у Кам'янці Подільському. Саме там уперше було відкрито висловлене переконання франкістів у тому, що «Месія ніколи не прийде, а Єрусалим ніколи не буде відбудований». Замість віри у здійснення пророчих обіцянок пропонувалася смутно і двозначно виражена віра у боговтілення у вже присутнього Месію, у чому можна побачити як сповідування сабатіанства, так і визнання християнських догматів. Але головним пунктом обговорення виявилася теза франкістів про шкідливість і богохульство Талмуду. Талмуду франкісти протиставляли книгу Зоґар і інші кабалістичні твори, у яких нібито засуджуються розумування Талмуду і точка зору яких не суперечить християнству.

Сам Франк на диспуті був відсутній. До того часу він уже встиг побувати в Туреччині, повернувся до Польщі, був арештований під час зібрання своїх прихильників у Копиніцах і відпущений на волю. Зупинившись у Рогатині, він стежив за ходом диспуту. Інтереси секти на диспуті представляли Лейб Криса, Нахман з Буська і Шломо Шор, старший син Еліши Шора. Диспут з перервами тривав майже десять днів, франкісти були визнані переможцями. За результатами цього диспуту 14 жовтня 1757 р. у Кам'янці Подільському відбувся єпископський суд на чолі з Дембовським, який на той час уже став Львівським архієпископом. Суд виніс обвинувачувальний вирок єврейській громаді Лянцкоруні і зобов'язав виплатити франкістам, що потерпіли він нападок, п'ять тисяч злотих; крім того, з євреїв був узятий податок у розмірі 152 угорських червінців на користь церкви у Кам'янці Подільському. Талмуд був оголошений книгою, що підлягає спаленню.

Керівники єврейських громад, використовуючи свої зв'язки з високопоставленими чиновниками Польщі і папським нунцієм, почали домагатись перегляду рішень єпископального суду. Несподівана смерть захисника франкістів Міколая Дембовського під час спалення Талмуду викликала широкий резонанс серед християн і зробила сильне враження навіть на священників. Багато хто відкрито витлумачував цю смерть як покарання за спалення святих єврейських книг. Наступні події показали всю міру непопулярності секти серед єврейських мас. На франкістів обрушилася лють не тільки верхівки єврейського суспільства, але і простих євреїв. Під час сутичок з юрбою загинув Еліша Шор, один із найбільш активних діячів секти, що згодом пошанувався франкістами як святий. Спроба Франка домогтися церковного захисту не увінчалася успіхом. Спадкоємець Дембовського на архієпископській катедрі відмовився навіть прийняти делегацію сектантів.

Франк з більшістю своїх послідовників утік до Туреччини, де вже у 1757 р. прийняв іслам – крок, від якого Франк утримувався, навіть коли був тісно пов'язаний з дьонме. Незважаючи на це, становище сектантів у Туреччині залишалось важким. Бідуючи, вони волочилися містами і селами неподалік від турецько-польського кордону, де постійно вступали в конфлікти з місцевим населенням.

У 1758 р. Франку вдалося виклопотати у короля Августа III право на повернення до Польщі. Разом з послідовниками він прибув на Поділля і обрав місцем свого перебування село Іванне біля Хотина. Франк змінив організаційну структуру своєї громади і трохи модернізував свої ідеї, орієнтуючи прихильників на остаточне зближення з християнством. Секта була проголошена «братством», у центрі якого були

12 «апостолів» і 12 «сестер». Своєму вченню Франк надав більш радикального характеру, довівши до крайнього вираження колишні теорії потрійності Божества і боговтілення. Вище Божественне начало, *Аміка кадіша*, відтепер вважалося зовсім відстороненим від творіння і не пов'язаним з нижчим світом. Воно було схованим усередині іншого начала під назвою «Цар Царів», «Великий Брат», чи «Той, хто стоїть перед Богом». Відповідно до вчення Франка, що загалом повторює схожі ідеї дьонме, це друге начало є істинним Богом Ізраїлю, і тільки йому одному варто служити і поклонятися; воно має чоловічу природу і свої задуми здійснює, поєднуючись із третім, жіночим началом Божества («Діва»). Час від часу «Великий Брат» втілюється на Землі в образі Месії. Хоча Франк вважав себе Месією, що залишив далеко позаду усіх своїх попередників, він іноді говорив про себе, лише як про посланця «Великого Брата». Настільки ж двозначним було його ставлення до християнства. За твердженням Франка, Ісус з Назарета був оболонкою «святого плоду», а цим плодом Франк оголосив самого себе. Християнство переповнене іскрами святости, і їх слід відтіля добути. Перехід у християнство він розглядав як зняття помилкової оболонки з юдаїзму – так він розумів заперечення талмудичних законів і норм поведінки.

Ця організаційна і теоретична діяльність виявилася для Франка прелюдією до початку нових, прагматичних взаємин із християнською владою. Франкісти скерували до короля і львівського архієпископа петиції, у яких просили призначити другий диспут з рабинами. Щоб зацікавити собою християн, франкісти обіцяли не тільки обґрунтувати переваги християнського віровчення над юдаїзмом, але і викрити практику ритуальних убивств у євреїв. Окрім того,

вони виявили готовність після завершення диспуту прийняти католицизм, якщо уряд надасть їм ділянки землі на Поділлі, між Буськом і Глинянами, де вони змогли б «жити серед християн і займатися корисними і чесними промислами».

Церковна адміністрація спочатку поставилася до пропозиції франкістів з недовірою, сумніваючись у чистоті їхніх задумів, а королю здалося підозрілим бажання сектантів, що тільки-но прибули з Туреччини, оселитися поблизу турецького кордону. Тоді франкісти скористалися тим, що справи львівської єпархії тимчасово були у руках каноніка Стефана Микульського, який фанатично вірив у ритуальні убивства і був ревним місіонером. Два відомих послідовники Франка, Лейб Криса і Шломо Шор, переадресували Микульському прохання про проведення диспуту і отримали від нього згоду. Канонік висунув умову, щоб сектанти після диспуту неодмінно прийняли водохрещення, але не вимагали при цьому ділянок землі.

У диспуті, що почався у Львові 17 липня 1759 р., з боку франкістів брали участь Лейб Криса і Шломо Шор. Перші кілька днів тривали дебати, що стосувалися теологічних питань. Представники ортодоксального єврейства намагалися ухилитися від докладного обговорення проблем сутності християнських догматів, і усі свої зусилля зосередили на спростуванні найбільш провокативної тези франкістів – твердження про ритуальне вживання євреями християнської крові. Безпідставність цього твердження довів у добре підготовленій промові львівський рабин Хаїм Коген Рапопорт (1700-1771). Підводячи підсумки диспуту, Микульський оголосив перемогу франкістів у богословських суперечках, а питання про ритуальні убивства визнав нез'ясованим і залишив його відкритим до рішення церковного суду.

Франк урочисто в'їхав у Львів лише наприкінці диспуту. Умови, на яких сектанти повинні були прийняти католицизм, здавалися Франку маловигідними і недостатньо почесними, тому він і його послідовники якийсь час не поспішали з водохрещенням. Переконавшись, що християнські влади не згодні на жодні поступки, а баритися з виконанням прийнятих умов сектантам небезпечно, Франк наказав усій секті прийняти християнство. Обряд водохрещення пройшли близько тисячі осіб. Сам Франк хрестився двічі: один раз у Львові разом із усією сектою, а вдруге – в урочистій обстановці у Варшаві, де його хрещеним батьком його був король Август III. При водохрещенні він одержав ім'я Йосип.

Прийнявши християнство, послідовники Франка зовсім не збиралися асимілюватися в християнському середовищі. Більше того, Франк почав консолідувати свою секту: заборонив шлюби з християнами, зобов'язав жити тісними громадами, спілкуючись переважно одне з одним. Очевидно, Франк не тільки хотів зберегти навколо себе віддану групу прихильників, але і підтвердити свої домагання на роль єврейського Месії. Для того, щоб реалізувати свій месіанське призначення, він потребував статусу суверенного владика. Переслідуючи цю мету, він домогся від своєї громади беззаперечного підпорядкування, оточив себе атмосферою пошанівку і благоговіння і знову скерував до влади клопотання про надання хрещеним франкістам ділянок землі на Поділлі. Ці обставини привернули до сектантів увагу як світської, так і церковної адміністрації. Розслідування встановило, що серед новонавернених побутують погляди і звичаї, несумісні з християнським віровченням. Провина за все цілковито була покладена на Франка, а інших оголоси-

ли справжніми католиками, запровадженими Франком в оману. Франк був арештований і ув'язнений у фортеці міста Ченстохова (лютий 1760 р.).

Ченстоховське ув'язнення не зупинило активної діяльності Франка. Завдяки створеним умовам ув'язнення йому вдавалося стежити за справами громади, зустрічатися з дружиною й однодумцями, робити практичні кроки для здійснення своїх задумів. В очах прихильників він набув ореолу мученика, а Ченстохова отримала у сектантів назву «Ворота Риму» (відповідно до талмудичної легенди, Месія перебуває біля воріт Риму).

Саме в роки ув'язнення Франк надав довшої форми своїм ідеям, згодом не змінюючи в них жодної істотної деталі. Своє вчення він проголосив новою релігією, назвавши її «святою вірою Едома», покликаною здійснити пророцтво праотця Якова, що обіцяв прийти до Ісави у Се'їр (див. Бутт. 33:14). Найважливішим завданням виявилось видобувати святі іскри з нащадків Ісави чи Едома, що в термінології Франка, базованій на класичних єврейських джерелах, означало народи, що сповідують християнство. Робота з видобування святости повинна, на думку Франка, починатися з уподібнення середовищу, що служить для цієї святости оболонкою. Вивільнення полонених іскор і їхнє відродження повинне досягатися за допомогою органістичної практики, що викликає злиття чоловічого і жіночого начал Божества. На думку Франка, вказівки юдаїзму, що були покликані спонукувати вищі Божественні начала до поєднання, втратили свою силу, і тепер слід віднайти ще невідомі шляхи релігійного служіння. Новим релігійним законом Франк проголосив повну свободу від усіляких норм, від будь-яких вказівок: «Я прийшов для того,

щоб звільнити світ від усіх законів, що існували дотепер».

Перебуваючи в ув'язненні, Франк, для збільшення числа прихильників, організував через емісарів пропаганду свого вчення. Емісари Франка поширювали послання свого вождя і провадили агітацію серед єврейського населення Польщі і Моравії щоправда, без особливого успіху. Довідавшись про вступ російських військ у Польщу, Франк зробив спробу повернути до себе увагу російської православної церкви (1767). Його довірені особи, заручившись підтримкою російського посла в Польщі, відвідали Смоленськ і Москву, де були прийняті великими ієрархами православ'я. Франк, вустами своїх посланців, виявляв готовність перейти у «грецьку релігію», якщо йому допоможуть вийти на волю. Одночасно він обіцяв, що разом з ним православ'я приймуть десятки тисяч євреїв. Ця авантюра закінчилася безрезультатно, оскільки ієрархи відмовилися від запропонованого діалогу, а посланці Франка були вислані з Росії. Відповідно до єврейських джерел, невдача була викликана тим, що до російської церковної адміністрації дійшли чутки про релігійну безпринципність Франка.

Перебування Франка у фортеці збіглося з повстанням гайдамаків і різаниною в Умані (1767). Ці події, що забрали тисячі єврейських життів, послужили приводом для серії послань, у яких Франк закликав євреїв до навернення у «святу віру Едома». Послання декларували, що нещастя, які впали на євреїв, викликані їхньою незгодою прийняти нову віру, і пророкували ще більші лиха в майбутньому, якщо євреї не одумаются. Одночасно з цим емісари Франка вели активну місіонерську діяльність серед польських і німецьких євреїв, яка не мала успіху у враженій гайдамацькими погромами Поль-

щі, але знайшла певний відгук у порівняно благополучних громадах Моравії.

У 1770 р., після смерті дружини, Франк віддав двох своїх малолітніх синів на виховання до родини франкістів у Варшаві, але залишив собі дочку Еву, яку у секті вважали втіленням жіночої начала Божества і вшановували не менше, ніж самого Франка.

Існує думка, що під час першого поділу Польщі (1772) франкісти вели агентурну роботу для російської армії. У серпні 1772 р. до Ченстохови увійшли російські війська, і, за особистим наказом головнокомандуючого, Франк був випущений з ув'язнення. На початку 1773 р. Франк із дочкою і невеликою групою прихильників поїхав до Варшави. Тут, скориставшись підтримкою процвітаючих варшавських франкістів, багато з яких стали польськими дворянами, він намагався організувати більш широку пропаганду своїх ідей серед євреїв Польщі. Не досягши істотних результатів і почувавши непевність свого становища у країні, Франк переселився в Моравію, де на той час сформувалася стійка група його послідовників. Він поселився у Брюнне (Брно), столиці Моравії, і зайнявся організаційним змінами у своїй громаді. Франкістське «братство» було оголошено «військом» (*махане*) з «козаків, уланів і гусар», що підкорялися суворій дисципліні і проходили вишкіл із стрільби і фехтування. Водночас Франк намагався заручитися підтримкою австрійської влади, отримав аудієнцію в імператора Йосифа II, зробив приємне враження на побожну імператрицю Марію Терезію, перед якою відігравав роль ревного католика. Очевидно, Франк вирішив домагатися своїх цілей чисто політичними шляхами і, можливо, розраховував за допомогою Австрії захопити частину турецької території, де він міг би

нарешті реалізувати свою давню мрію про статус суверенного владика.

Франк оточив себе багатством і розкішшю, що потребувало чималих коштів, які надходили від adeptів з Польщі. Франк відновив зв'язки (які, можливо, і не переривалися) з турецькими сабатіанцями, від яких домігся грошової підтримки. Однак, незважаючи на заступництво імператриці і на прихильну увагу Йосифа II до дочки Франка Еви, жодне з починань Франка не увінчалось успіхом. Йому було відмовлено навіть у графському титулі, якого він посилено домагався.

Останні роки свого життя Франк провів у містечку Офенбах, де придбав замок у збіднілого графа В. Ернста фон Гомбург-Бірнштайна і почав називатися «бароном Франком». Він провадив замкнуте життя, підтримуючи відносини лише зі своїми прихильниками, для яких Офенбах перетворився на місце паломництва. Там Франк був з великою пишністю похований на католицькому цвинтарі. Після смерті Франка Офенбах не втратив свого значення як центр франкістського руху. Керівництво сектою перейшло до дочки Франка Еви. Її радниками були найближчі послідовники Франка – брати Воловські (Шор до хрещення) і Андрій Дембовський (Срухам Ліпмановіч). Остання спроба керівників секти організувати широку пропаганду вчення Франка і залучити нових прихильників не принесла відчутних результатів; численні послання, розіслані в єврейські громади Польщі і Росії, не збільшили чисельність секти. Після смерті Еви (1816) секта почала швидко втрачати прихильників, а Офенбах практично спорожнів. Невелика група послідовників Франка проіснувала в Польщі до кінця XIX ст., але згодом асимілювалася серед польського населення.

Як релігійна течія, франкізм не залишив слідів у світогляді юдаїзму і не вплинув помітно на подальшу історію євреїв. З франкістського середовища вийшло кілька відомих представників польської культури (наприклад, А. Міцкевіч). Ідеї і дії Франка були (хоча й у перекрученій формі) вираженням протесту проти реалій рабинізму і прагненням до виходу з гетто, що надихало також діячів одночасного з франкізмом руху Гаскала. Одним з видатних франкістів був М. Добрушка, що брав активну участь у Великій французькій революції і став жертвою якобінського терору.

Хьонігсман Освальд (Hoenigsmann Oswald), австрійський депутат, народився у Ряшеві (Жешув) 2 грудня 1824; помер 24 жовтня 1880. Навчався у Львові, де і отримав звання професора права. Його демократичні тенденції віддалили його вступ до адвокатури у Львові на декілька років. Хьонігсман був членом Міської і Комунальної рад Львова. Він захищав Флоріана Земялковського (Dr. Florian Ziemiakowski), майбутнього міністра, якого оскаржували за участь у польському повстанні 1863 року.

Хьонігсман представляв місто Броди у Галицькому сеймі, і виголосив промову на захист емансипації євреїв. У 1872 році оселився у Відні. У 1873, після важкої виборчої кампанії, Хьонігсман повернувся до Австрійського парламенту від Галицького округу Коломия - Снятин - Бучач.

Шор, Абрагам Хаїм бен Нафталі Гірш (Schor, Abraham Hayyim ben Naphtali Hirsh), галицький рабин, помер 3 січня 1632 року у маленькому містечку Белз, що поблизу Львова. Похований у Львові. Був рабином у Сатанові, Белзі, а потім і у Львові. Автор численних

праць, з-посеред яких Новела про 9 трактатів Талмуду, Коментарі, що були присвячені розлученням (надруковані в Амстердамі 1733 р.). Його співавтором був Мордехай Ашер, рабин із Бережан.

Шор, Моше (Schorr, Moses; 1874, Перемишль, – 1941 чи 1942, Узбекистан), польсько-єврейський історик і рабин. Виходець з родини відомих рабинів Галичини. Освіту здобув у Віденській рабинській семінарії і університетах Відня, Берліна і Львова. З 1899 р. по 1923 р. викладав єврейську релігію й історію в Єврейському педагогічному інституті у Львові, з 1905 р. також читав лекції з питань семітського мовознавства й історії Древнього Сходу у Львівському університеті, де в 1915 р. отримав місце професора. У 1923 р. прийняв запрошення стати спадкоємцем Ш.А. Познанського у Тломацкій хоральній синагозі у Варшаві. У тому ж році Шор став професором семітології Варшавського університету, а в 1928 р. – професором Інституту єврейських досліджень, одним із засновників і ректорів якого він був.

У книзі «Організація євреїв Польщі з древніх часів до 1772 р.» (1899) Шор дав глибокий науковий аналіз общинної організації польського єврейства і його інститутів. До цієї ж сфери досліджень відносяться книга Шора «Євреї Перемишля до кінця XVIII сторіччя» (1903), що доповнена розлогим критичним апаратом (1909), і інші роботи. Дослідження Шора у сфері семітології, особливо асиро-вавилонської культури: «Стародавні вавилонські правові акти» (тт. 1-3, 1907-10; Шор помістив туди вперше перекладені ним з акадської мови і прокоментовані тексти 184 юридичних документів тієї епохи) і монографія «Джерела стародавнього вавилонського цивільного і процесуаль-

ного права» (1913; обидві книги німецькою мовою). Ці роботи Шора пролили світло на перший в історії людства досвід правового врегулювання соціального життя. Внесок Шора у науку був у 1918 р. відзначений обранням членом Академії наук Польщі, а також декількома престижними науковими преміями.

Проповідницьку діяльність у Тломацкій синагозі Шор поєднував з активною суспільною діяльністю на захист інтересів євреїв. Будучи рабином, близьким до реформізму в юдаїзмі, Шор рішуче виступав проти асиміляції і відходу від єврейських національних цінностей. Як суспільний діяч, він невпинно боровся проти наростаючого в Польщі, особливо з початку 1930-х рр., антисемітизму й обмеження громадянських прав євреїв. Шор був переконаним сіоністом (близьким до Мізрахі), головою польської філії Бней-Брит, членом Альянсу й інших єврейських організацій. У 1936-38 рр. Шор був членом сенату Польщі.

У вересні 1939 р., після вторгнення в Польщу нацистських військ, Шор утік до Радянського Союзу, де був відразу ж арештований радянською владою; після поневірянь по різних в'язницях загинув в Узбекистані.

Штанд, Адольф (Stand, Adolf; 1870, Львів, – 1919, Відень), сіоністський лідер, політичний діяч, публіцист. Закінчив юридичний факультет університету у Львові, з юнацьких років брав активну участь у русі Ховевей Ціон. Він став активним послідовником Т. Герцля. Був прекрасним оратором, багато виступав у різних населених пунктах Галичини з пропагандою сіонізму. Штанд був видавцем і редактором ряду сіоністських періодичних видань польською мовою: журналу «Пшишлосць», щорічника «Рочнік жидовські», щотижневика «Всхуд».

Штанд був визнаним лідером сіоністів Галичини, у своїх численних статтях і виступах він боровся з асиміляторами, відстоював необхідність висування окремого єврейського списку на парламентських виборах.

У липні 1906 р. у Кракові, на конференції сіоністських організацій Австро-Угорщини делегація Галичини, одним з лідерів якої був Штанд, порушила питання про участь сіоністів у боротьбі за політичне представництво єврейства в парламенті і муніципальних установах країн діаспори. Конференція прийняла рішення про створення Єврейської національної

партії; на загальних виборах у парламент (рейхсрат) Австро-Угорщини, що пройшли у 1907 р., за її списком пройшли чотири депутати, з них троє – від Галичини, у тому числі Штанд від міст Броди і Золочів. У 1907-11 рр. Штанд, як депутат парламенту, очолював єврейську фракцію (першу єврейську парламентську фракцію в історії). У парламентських виступах Штанд вимагав офіційного визнання євреїв як окремої нації, визнання їдиш і івриту державними мовами, оголошення суботи вихідним днем для євреїв.

львів, поч. XX ст.

Штанд був прихильником практичної роботи сіоністами з поселенцями в Ерец-Ізраель і разом з Х. Вейцманом відстоював концепцію «синтетичного сіонізму», що поєднував політико-дипломатичні зусилля і практичну поселенську роботу.

Штанд був віце-президентом кількох Сіоністських конгресів. Незабаром після початку I Світової війни Штанд, утікаючи від наступаючих російських військ, виїхав до Відня. Він продовжував відігравати провідну роль

у керівництві австрійським сіоністським рухом, хоча його авторитет уже похитнувся. У 1919 р. Штанд очолював віденську делегацію Єврейської національної ради Східної Галичини.

львів, поч. XX ст.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАЗВ І ТЕРМІНІВ

львів, вул. валова, поч. ХХ ст.

Агудат Израель (אגדת ישראל) – всесвітній єврейський релігійний рух, об'єднаний у політичну партію, метою якої було збереження основ єврейського життя, релігії, традиції на основі Галахи. Партія діяла в Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Адмор (אדמור) – аббревіатура слів «адонену морену ве-раббену»: «пан, учитель і наставник наш» – як правило, титул хасидських цадиків.

Аквіа – див. Бней 'Аківа.

Аморá (אמורא) – колись помічники танна, учителя, які вголос повторювали сказане ним. Згодом тлумачі вчення танаїв.

Алія (עליה), «сходження» – має кілька значень: 1) переселення євреїв до Ізраїля; 2) групи євреїв, що прибувають до Ерец Израель (наприклад, німецька алія, п'ята алія). Алія – головна ідея сіонізму.

Ашкеназ (אשכנז) – біблійна назва країни і народу, який у ній мешкав. Мабуть, вона була десь між Вірменією та Верхнім Євфратом. У єврейській літературі Середніх віків назва Ашкеназ стосувалася Північно-Західної Європи, головню берегів Райну, а потім і Німеччини в цілому. Звідси – ашкенази – німецькі євреї чи їх потомки.

Бет дін (בית-דין), «дім судових рішень» – у рабинічній літературі – суд. Сьогодні духовний суд рабинів чи рабинічний суд, що розглядає цивільні справи та справи, що стосуються релігійних проблем.

Бет мідраш (בית-מדרש), «дім для навчання» – місце, де вивчається Тора, зокрема Мішна, Талмуд та післяталмудична рабинічна література.

Бет кнесет (בית-כנסת), «дім для зборів» – синагога (гр. синагогеі – «збори»), після руйнування Храму – головний інститут єврейської релігії.

Бетар (ביתר) – молодіжна сіоністська ревізіоністська організація. Назва «Бетар» є акронімом з єврейського виразу «Brit Yosef Trumpeldor», що означає «Альянс Йосефа Трумпельдора». Організація створена 1923 р. у Ризи Володимиром Зеєвом Жаботинським.

Бікур голім (בקור חולים) – відвідування хворих, благочинність, особистий догляд за хворими. З часом цей термін використовували для лікарень.

Бней 'Аківа (בני עקיבא), «Сини Аківи» – молодіжний рух Га-По'ел га-Мізрахі, названий на честь легендарного рабі Аківи.

Божниця – народна назва синагоги, бет мідраша чи клойца у Галичині.

Бродерзінгери – мандрівні співаки, що походили головню з Бродів.

Гаггада, Аггада (הגדה, הגדה), «оповідь» – частина Усного Закону, що не увійшов у Галаху, тобто не має характеру релігійно-правової регламентації.

Га-Гістадрут га-Ціоніт – Сіоністська партія, що є основним об'єднанням сіоністів світу, заснована за пропозицією творця сіонізму Теодора Герцля у серпні 1897 р. на I Сіоністському конгресі. Сьогодні має назву Світова сіоністська організація.

Галаха (הלכה) – нормативна частина юдаїзму, яка регламентує релігійне, сімейне і громадянське життя євреїв. У вужчому сенсі – сукупність законів, які є у Торі, Талмуді і більш пізній рабинічній літературі, а також кожен з цих законів зокрема.

Гаскала (השכלה), «просвітництво» – єврейський ідейний, просвітницький, культурний, літературний та громадський рух, що виник наприкінці XVIII ст. Гаскала виступала проти культурно-релігійної відокремленості єврейства і бачила у засвоєнні світської європейської освіти шлях до модернізації єврейства. Див. Маскіл.

Га-Шомер га-Ца'іп (השומר הצעיר), «молодіжна варта» – перша єврейська молодіжна організація Галичини соціалістичного спрямування, яку заснували у 1916 р. Мала за мету підготовку єврейської молоді до репатріації до Ерец Израель та життя у кібуцах.

Гітахдут – сіоністська робітничка партія, яка обстоювала інтереси євреїв-робітників.

Голокост – див. Катастрофа європейського єврейства.

Гаон (גאון), «велич», «гордість», у сучасному івриті – «геній» – найвищий авторитет у тлумаченні

Талмуда і використанні його засад для вирішення питань щоденного життя.

Гемара (арамейське גמרא, גמרה), «завершення», «вивчення», «засвоєння даного вчителем», – збірка дискусій та аналізів тексту Мішни, здійснені амораями, помічниками та учнями таннаїв. Певне уточнення Закону.

Гордонія – молодіжна організація, яка виховувала молодь в любові до Ерец Ізраель, єврейства, івриту на особистому прикладі Аарона Давида Гордона (Aaron David Gordon). Організація пропагувала ідеї життя у кібуцах (קבוץ, сільськогосподарські комуні в Ізраїлі) та алії (עליה) – буквально «вознесіння») – еміграції до Палестини. Це була соціалістична молодіжна організація, заснована у Галичині 1925 р.

Даршан – проповідник.

Даян (דין) – суддя. В нові часи даяном називають члена релігійного суду.

Єшива (ישיבה), «засідання» – релігійна єврейська школа, в якій вивчають Усний Закон, головню Талмуд. У певні історичні періоди єшива виконувала і законодавчі та судові функції.

Зогар (זוהר), повна назва «Сефер га-зогар», «Книга сяяння» – основний твір у корпусі кабалістичної літератури. «Зогар» є містичним коментарем до Тори.

Ізраелітський світовий альянс, Світовий єврейський союз, Альянс (Alliance Israélite Universelle, כל ישראל חברים, Кол Ізраель хаверім) – перша сучасна єврейська організація, створена у 1860 р. в Парижі для того, щоб надавати допомогу євреям у всьому світі.

Їдиш – мова, якою розмовляли і частково розмовляють євреї-ашкенази. Утворилася на базі південнонімецьких діалектів з івритськими, слов'янськими й іншими включеннями.

Йом-Кіпур (יום כפור), «день прощення» – найважливіше свято у єврейській традиції, день посту, каяття та прощення.

Йошвім – учні єшиви.

Кагал (קהל), «громада» – в широкому сенсі громада, а в Речі Посполитій – форма її самоврядуван-

ня у XVI-XVIII ст. Часто цей термін означав і правління громади.

Кантор – див. хазан.

Караїми (קראים, בני מקרא, בעלי מקרא), «ті, що читають», бней мікра, ба'алей мікра, «люди Писання» – єврейська секта, що виникла у Багдаді у VIII ст., яка відкидала рабинічно-талмудичну традицію. Караїмське вчення було прийняте як офіційна релігія у Хозарському каганаті. Після падіння каганату тюркське населення, яке сповідувало цю форму юдаїзму, прийняло самоназву караїми.

Катастрофа європейського єврейства (שואה), Шоа, буквально «біда, лихо», також חרבן, хурбан – «руйнування», загибель значної частини європейського єврейства від рук нацистів у Німеччині та на окупованих нею територіях у 1933-1945 рр. Аналогами терміну Шоа у світовій історіографії є слово Голокост, від грецького голокаутома – «всепалення».

Кібуц (קבוץ) – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі.

Кіркут – в польській та українській мовах – єврейський цвинтар. Назва походить від німецького Kirchhof. Самі євреї цього терміну не використовували. У біблійській лексиці місце поховання має різні назви: бет 'олам, бет кварот, евфемізм – бет мо'ед ле-хол хай, бет хаім.

Кодеш – єврейська лікарня.

Клойз, клойц (קלויז, їдиш) – у Центральній та Східній Європі – приміщення, де вивчають Тору, Талмуд і рабинічну літературу. Часто так називали хасидські молитовні будинки.

Левіти (לויים) – представники коліна Леві за виключенням жерців.

Маггід (מגיד), «той, що оповідає» – проповідник, часто мандрівний.

Мацева – надгробний камінь. Часто у Галичині були витворами високого народного мистецтва. Мацеви є джерелом неоціненної історичної інформації.

Мідраш (מדרש), «вивчення, тлумачення» – жанр літератури гомілетичного характеру, представлений у Мішні, Тосефті, а потім і у Гемарі. Під назвою

мідраш розуміється збірка текстів, які включають в себе біблійні екзегези, публічні проповіді, агадот і галахот, які творять послідовний, головно агадичний коментар до біблійних книг.

Міньян (מנין), «кількість» – кворум з десяти дорослих чоловіків, який є необхідним для публічного богослужіння і здійснення ряду релігійних церемоній.

Міква, мікве (מקוה), «накопичена вода» – водяний резервуар для омовення (тіла) з метою очищення від ритуальної нечистоти, єврейська ритуальна лазня.

Маскілі (משכילים, в однині משכיל, маскіл) – прихильники просвітницького руху Гаскалі.

Меламед (на їдиш; на івриті מלמד – меламмед) – у євреїв-ашкеназів учитель у хедері.

Месія (משיח), машіах, буквально «помазаник» – у релігійних догматах юдаїзму – ідеальний цар, потомок царя Давида, якого пошле Бог, щоб врятувати народ Ізраїля.

Мізрахі (מזרחי), анаграма терміна מרכז רוחני, мерказ рухані, «духовний центр» – сіоністський релігійний рух, заснований 4-5 березня 1902 р. у Вільнюсі, який проголосив себе релігійною фракцією у Світовій сіоністській організації. Гаслом Мізрахі стало «Земля Ізраїлю – для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю».

Мітнагдім (מתנגדים, в ашкеназській вимові міс-нагдім), «опоненти», одина – мітнагед – назва, яку прихильники хасидизму дали своїм супротивникам з середовища рабинів та керівників єврейських громад.

Мішна (משנה) – збірка положень Усного Закону, яка включає Мідраш, Галаху та Агаду, яку склали таннаї. Найдавніша частина Талмуду.

Парнас – член єврейського територіального самоврядування Ва'аду.

Пінкас (פנקס, на їдиш пінкос, від грецького πινναкс), «дошка» – актова книга єврейської громади. Пінкаси вели не лише громади, але й громадські організації, братства, включно з похоронними, як-от Хевра Кадіша.

Раббі (רבי), танна – почесне звання вченого.

Раббі (їдиш; від івритського רבי, раббі) – титул, який зазвичай застосовують до рабина, меламеда у хедері чи хасидського цадика.

Рабин (רב, рав, мн. רבנים, раббанім) – звання, яке присвоюють після отримання вищої релігійної освіти, яке дає право особі очолювати конгрегацію чи громаду, викладати в шшиві і бути членом релігійного суду.

Рав (רב), амора – також рабин.

По'алеї Ціон (פועלי ציון), «трудоарі Сіону» – громадсько-політичний рух, який поєднував сіонізм з соціалістичною ідеологією.

Сефарди (ספרדים – сфараддім, одн. ספרדי – сфарадді) – від топоніма Сфарад, який ототожнюється з Еспанією. Потомки євреїв, вигнаних у 1490-х рр. з Піренейського півострова, чи такі, що покинули його у XVI-XVIII ст. Це етнокультурна спільнота, яка є частиною єврейського народу. Часто євреями-сефардами називають всіх євреїв, які не є євреями-ашкеназами.

Синагога – див. бет кнесет.

Сімхат Тора (שמחת תורה), «радість Тори» – свято, яким відзначається восьмий день свята Суккот. У цей день завершується річний цикл читання Тори і одразу починається новий.

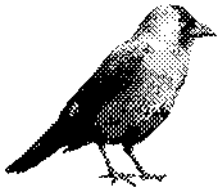
Сіоністська ревізіоністська партія – народилась на початках 1920-х рр. Її засновником та ідеологом був Володимир Зеєв Жаботинський – уродженець України. Основою партії став Єврейський легіон. Інша назва партії – Ревізіоністська національна партія.

Софер – писар.

Субота (שבת, шаббат), «покоїтись», «припинятися», «утримуватися» – сьомий день тижня, коли Бог наказує утримуватися від праці.

Талмід хахам (תלמיד חכם), «учень мудреця» – рабинічний вчений. У побуті – наставник у хедері.

Талмуд (תלמוד) – буквально «вчення», звід правових і релігійно-етичних положень юдаїзму, які охоплюють Мішну і Гемару в їх єдності.

Талмуд Тора (תלמוד-טורה), «вивчення Тори» – навчальні заклади для хлопчиків, які виникли у Середні віки.

ТаНаХ (תנ"ך) – назва єврейської Біблії (у християнській традиції – Старого Заповіту), яка була запроваджена у Середні віки і прийнята у сучасному івриті. Це слово є акронімом назв трьох розділів єврейського Святого Письма – Тора (П'ятикнижжя), Невіім (Пророки, Книги Пророків) та Ктувім (Писання).

Танна (תנא) – вчитель Закону.

Тікун – надзвичайне духовне діяння, яке, згідно з переконаннями кабалістів, має докорінно змінити світ і привести його до первинної єдності з Богом.

Тора, Сефер-Тора (ספר תורה), «Книга Закону» – пергаментний сувій з текстом П'ятикнижжя, який використовується головно для читання під час літургії у синагозі. Сефер-Тору у відповідності з надзвичайно строгими правилами переписує спеціальний писар. Пергамент для сувою виробляється особливо чиним тільки зі шкіри кошерної тварини.

Тувім – член правління кагалу.

Хазан (חזן) – співець у синагозі.

Хасид (חסיד, мн. – חסידים, хасідім), «благочестивий» – у Біблії і рабинічній літературі – «праведник». У новітній час – прихильник єврейського релігійного руху хасидизму.

Хасидизм (חסידות), хасідут – поширений народний релігійний рух, що виник у східноєвропейському юдаїзмі у другій половині XVIII і існує до тепер. Хасидизм започаткував створення громад, на чолі яких стоять цадики.

Хахам (חכם), «мудрець» – знавець Закону.

Хахам баші – титул верховного рабина у Османській Порті, а також у країнах, що перебували під її протекторатом, як-от Валахія чи Молдова, в яку входила українська Буковина.

Хевра Кадіша (חברה קדישא), «святе товариство» – похоронне братство, об'єднання людей, які віддають останню шану покійному.

Хекдеш (ידיש) – дім для старих.

Херем, герем (חרם) – те, до чого не можна торкатися, тому що воно богопротивне, або ж тому, що воно призначене тільки для Бога. Потім це слово набуло значення відлучення від громади, вигнання з кагалу.

Ховевей Ціон (חב"צ ציון), «ті, що люблять Сіон» – організація, яка утворилася з розрізнених гуртків у 1884 р. Попередник сіоністського політичного руху.

Цадик (צדיק), «праведник» – людина особливо сильної віри та праведності, духовний провідник хасидської громади.

Шамаш (שמש, на їдиш шамес), «служка» – той, що відповідає за адміністративну, господарську діяльність синагоги, рабинічного суду чи добровільного товариства.

Шоа – див. Катастрофа європейського єврейства.

Шохет (שוחט) – різник, який забиває худобу і птицю у відповідності з релігійними приписами.

Штадлан (שטדלן), «прохач, посланець» – представник єврейської громади, який захищав її інтереси чи інтереси окремих її членів перед владою. Штадлани обиралися з числа найбільш авторитетних та активних людей.

Шулхан арух (שלחן ערוך), «накритий стіл» – кодекс основних положень Усного Закону, створений Йосефом бен Ефраїмом Каро, який підвів підсумок кодифікативній діяльності галахічних авторитетів багатьох поколінь. «Шулхан арух» – головне джерело для вивчення практичної галахи.

АВТОРИ ЧИСЛА:

Балабан Маср (Bałaban Majer), народився у 1877 р. у Львові. Польський історик-орієнталіст і педагог жидівського походження, рабин, найбільш відомий дослідник історії польських жидів, співредактор «Nowego Życia». Історію і філософію вивчав у Львівському університеті під керівництвом професора Симона Ашкеназі. Під час I Світової війни був польовим рабином в австрійській армії в околицях Любліна. Після війни мешкав у Варшаві, де був ініціатором і співорганізатором, разом з партією Мізрахі, рабинічного семінару «Tachkemoni» (гебр. Знання). Співзасновник Інститут юдаїки у Варшаві, де був професором від 1928 р. Від 1936 р. був професором Варшавського університету. У час II Світової війни опинився у Варшавському гетто, де керував архівним відділенням Юденрату. Помер у 1942 р. при нез'ясованих обставинах. За однією з теорій вчинив самогубство (Польща).

Гельстон Йосиф, народився у Львові, був одним із ініціаторів

створення і керуючим справами Товариства єврейської культури у Львові, керівником акторського колективу Єврейського театру-студії «Маска». Співпрацював з Інститутом юдаїки та Інститутом єврейської матеріальної культури та архітектури у Києві. З 1999 р. живе в Ізраїлі. Автор декількох десятків публікацій з історії євреїв Львова і Галичини. Більше – на сайті поета Адольфа Берліна за адресою <http://www.lvov.0catch.com/MyLvov.html>

Глембоцька Галина, мистецтвознавець Львівської галереї мистецтв, автор численних мистецтвознавчих публікацій (Україна).

Гон Максим, кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Рівненського державного університету (Україна).

Захарій Роман, історик, спеціалізувався з єврейської історії та культури на Україні при кафедрі етнології Львівського національного університету ім. І. Франка. У 1998 році закінчив однорічну програму з сучасної історії Середньої Європи Центральноєвропейського університету в Будапешті, а також студії зі середньовічної історії при університеті Осло, де написав роботу з історіографії походження Русі (Україна-Ісландія).

Лентоха Барбара (Łętocha Barbara), науковий співробітник Польської національної бібліотеки у Варшаві (Польща).

Меламед Володимир, народився, навчався і працював у Львові. У 1995 р. в Інституті украї-

нознавства захистив дисертацію з модерної єврейської історії. У 90-х роках вийшли друком його перші книжки про історію євреїв Львова. Емігрував до США, де працював у Фонді Спілберга, стажувався у Гарвардському Українському інституті. Тепер – історик і архівіст у музеї Голокосту в Лос-Анджелесі, а також викладає світову і американську історію у коледжі (США).

Монолатій Іван, директор Наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, доцент (Україна).

Петрякова Файна (1934-2002), доктор мистецтвознавства, професор; автор численних наукових праць з проблем українського художнього скла та фарфору, у тому числі монографій: «Українське гутне скло» (1974), «Сучасне українське художнє скло» (1980), «Український художественний фарфор (Кінець XVIII-початок ХХ ст.)» (1985) (Україна).

Хьонігсман Яків, професор Національного університету Львівська політехніка, історик, економіст, дослідник проблем Голокосту, автор численних наукових робіт з тематики нацистського геноциду (Україна).

Шольгіня Вітольд (Szolginia Witold), дослідник історії Львова (Польща).